

SCIENCE PROBLEMS.UZ

ISSN: 2181-1342 (ONLINE)

№ S/2 (3) - 2023

ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ
ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES
AND SOCIAL SCIENCES

ЭЛЕКТРОН ЖУРНАЛ

ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ

ELECTRONIC JOURNAL

SCIENCEPROBLEMS.UZ

ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

Махсус сон

№ S/2 (3)-2023

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Специальный выпуск

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
Special Issue

ТОШКЕНТ-2023

БОШ МУҲАРРИР:

Исанова Феруза Тулқиновна

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

07.00.00-ТАРИХ ФАНЛАРИ:

Юлдашев Анвар Эргашевич – тарих фанлари доктори, сиёсий фанлар номзоди, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Мавланов Уктам Махмасабирович – тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Хазраткулов Абдор – тарих фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети.

08.00.00-ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ:

Карлибаева Рая Хожабаевна – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Худойқулов Садирдин Каримович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Азизов Шерзод Ўктамович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Божхона институти;

Арабов Нурали Уралович – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Холов Актам Хатамович – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Шадиева Дилдора Хамидовна – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент в.б, Тошкент молия институти;

Шакаров Қулмат Аширович – иқтисодиёт фанлари номзоди, доцент, Тошкент ахборот технологиялари университети

09.00.00-ФАЛСАФА ФАНЛАРИ:

Ҳакимов Назар Ҳакимович – фалсафа фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Яхшиликков Жўрабой – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Ғайбуллаев Отабек Мухаммадиевич – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат чет тиллар институти;

Ҳошимхонов Мўмин – фалсафа фанлари доктори, доцент, Жиззах педагогика институти;

Носирходжаева Гулнора Абдукаҳхаровна – фалсафа фанлари номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети.

10.00.00-ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Ахмедов Ойбек Сапорбаевич – филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети;

Кўчимов Шухрат Норқизилович – филология фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Салахутдинова Мушарраф Исамутдиновна – филология фанлари номзоди, доцент, Самарқанд давлат университети;

Кучкаров Раҳман Урманович – филология фанлари номзоди, доцент в/б, Тошкент давлат юридик университети;

Юнусов Мансур Абдуллаевич – филология фанлари номзоди, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Саидов Улугбек Арипович – филология фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси.

12.00.00-ЮРИДИК ФАНЛАРИ:

Ахмедшаева Мавлюда Ахатовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Мухитдинова Фирюза Абдурашидовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Эсанова Замира Нормуратовна – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган юрист, Тошкент давлат юридик университети;

Ҳамроқулов Баҳодир Мамашарифович – юридик фанлар доктори, профессор в.б., Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети;

Зулфиқоров Шерзод Хуррамович – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Жамоат ҳавфсизлиги университети;

Хайитов Хушвақт Сапарбаевич – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Асадов Шавкат Гайбуллаевич – юридик фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Сайдуллаев Шахзод Алиханович – юридик фанлар номзоди, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Амиров Зафар Актамович – юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги Судьялар олий мактаби

13.00.00-ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ:

Хашимова Дильдархон Уринбоевна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Ибрагимова Гулнора Хавазматовна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Закирова Феруза Махмудовна – педагогика фанлари доктори, Тошкент ахборот технологиялари университети ҳузуридаги педагогик кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармоқ маркази;

Тайланова Шоҳида Зайниевна – педагогика фанлари доктори, доцент.

19.00.00-ПСИХОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Каримова Василя Маманосировна – психология фанлари доктори, профессор, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети;

Ҳайитов Ойбек Эшбоевич – Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни қайта тайёрлаш

ва малакасини ошириш институти, психология фанлари доктори, профессор

Умарова Навбахор Шокировна – психология фанлари доктори, доцент, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, Амалий психологияси кафедраси мудири;

Атабаева Наргис Батировна – психология фанлари доктори, доцент, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети;

Қодиров Обид Сафарович – психология фанлари доктори (PhD), Самарқанд вилоят ИИБ Тиббиёт бўлими психологик хизмат бошлиғи.

22.00.00-СОЦИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Латипова Нодира Мухтаржановна – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети кафедра мудири;

Сеитов Азамат Пўлатович – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети;

Содиқова Шоҳида Мархабоевна – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон халқаро ислом академияси

23.00.00-СИЁСИЙ ФАНЛАР

Назаров Насриддин Атакулович – сиёсий фанлар доктори, фалсафа фанлари доктори, профессор, Тошкент архитектура қурилиш институти;

Бўтаев Усмонжон Хайруллаевич – сиёсий фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон миллий университети кафедра мудири.

ОАК Рўйхати

Мазкур журнал Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси Раёсатининг 2022 йил 30 ноябрдаги 327/5-сон қарори билан тарих, иқтисодиёт, фалсафа, филология, юридик ва педагогика фанлари бўйича илмий даражалар бўйича диссертациялар асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхати (Рўйхатга) киритилган.

Crossref DOI:

Таҳририят Crossref DOI нинг расмий аъзоси ҳисобланади ва 10.47.390 DOI префиксига эга. Ҳар бир нашр ва илмий мақолага индивидуал Crossref DOI рақами берилади.

Google Scholar

Журнал Google Scholar (Академия) да индексацияланади.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари электрон журнали 1368-сонли гувоҳнома билан давлат рўйхатига олинган.
Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
масъулияти чекланган жамият.

Таҳририят манзили:

Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-уй. Электрон манзил: scienceproblems.uz@gmail.com
Телеграм канал: https://t.me/scienceproblems_uz

МУНДАРИЖА

07.00.00 – ТАРИХ ФАНЛАРИ

Рахманова Мавлуда Эркин қизи СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН ССРГА ХАЛҚЛАРНИ МАЖБУРИЙ КЎЧИРИШ СИЁСАТИ ТАРИХШУНОСЛИГИ.....	9-16
Икромжонов Акмалжон Махмуджонович ФАХРУДДИН ЎЗЖАНДИЙ ЯШАГАН ДАВРДА МОВАРОУННАҲР ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ВАЗИЯТ ВА ИЛМ ФАН РИВОЖИ.....	17-25
Холдоров Зоҳиджон Валижон ўғли ТУРКИСТОН ЛЕГИОНИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ТАРИХИДАН.....	26-34
Хамидова Дилфуза Улуғбек қизи НОМОДДИЙ МАДАНИЙ МЕРОС ИЖОДКОРЛАР НИГОҲИДА.....	34-41
Nag'ashboyev Qazbek Bozorboy uli SULTON RAHMONOV – SAYYORANING ENG KUCHLI ODAMI.....	42-49
Махмудов Махмуд Авазович ЯНГИ ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТ ШАРОИТИДА ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИНИ ИЖТИМОИЙ ТАБАҚАЛАШУВИ.....	50-58
Mamatov Bektosh Tolibjon o'g'li YALANGTO'SH VANODIR VA ASHTARXONIY HUKMDORLAR.....	59-66

08.00.00 – ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ

Muminova Elnoraxon Abdukarimovna “YASHIL” IQTISODIYOTGA O'TISHNING HORIJY TAJRIBALARI.....	66-75
Файзуллоев Мирсаид Шухратович СОЛИҚ НАЗОРАТИ ТИЗИМИДА КАМЕРАЛ СОЛИҚ ТЕКШИРУВЛАРИНИ ЎТКАЗИШ АМАЛИЁТИ ТАҲЛИЛИ.....	76-85
Кахарова Нилуфар Эркинжоновна ОКР МЕТОДОЛОГИЯСИ ХАҚИДА ТУШУНЧА, МАҚСАДИ, АФЗАЛЛИГИ, ЖАРАЁНДАН КУТИЛАДИГАН НАТИЖАЛАР.....	86-91
Насруллоев Ҳаётжон Хабибуллоевич СОЛИҚ МАЪМУРЧИЛИГИГА ЗАМОНАВИЙ АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ ОРҚАЛИ СОЛИҚ БАЗАСИНИ КЕНГАЙТИРИШ ЙЎЛЛАРИ.....	92-99
Rahmonov Mirvoxid Rajabovich HUDUDNING INVESTISION JOZIBADORLIGI OMILLARINI EKONOMETRIK MODELLASHTIRISH.....	100-107
Насруллоев Ҳикматулло Хабибуллоевич ИҚТИСОДИЙ ИСЛОҲОТЛАРНИ ЖАДАЛЛАШТИРИШ УЧУН ЗАМОНАВИЙ РАҚАМЛИ ЕЧИМЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ.....	108-115
Тоштемиров Шохруҳ Тошпўлатович ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ КАПИТАЛ ВА УНИНГ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВНИНГ АҲАМИЯТИ.....	116-120

Насимов Равшанжон Азимович МАМЛАКАТИМИЗДА СОЛИҚ ЮКИНИНГ СОЛИҚ ТЎЛОВЧИЛАР ФАОЛИЯТИГА ТАЪСИРИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	121-130
Nabieva Nilufar Muratovna MARKETING AUDIT AND ITS IMPACT ON IMPROVING THE COMPETITIVENESS OF THE COMPANY.....	131-139
Отамуродов Нуриддин Нажмиддинович КИЧИК ВА ЎРТА БИЗНЕС ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИ COVID-19 ИНҚИРОЗ ДАВРИДА УЛАРНИНГ ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА СОЛИҚҚА ТОРТИШ МАСАЛАЛАРИ	140-148
Hoshimov Jahongir Ravshanbek o'g'li TO'G'RIDAN – TO'G'RI HORIJY INVESTITISYALARNI JALB QILISHDA MAMLAKAT XATARLARINI KAMAYTIRISH.....	149-155
Yusupov Farruxbek Farxodovich O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA SOLIQ MA'MURCHILIGIDA SOLIQ TO'LOVCHILARGA XIZMAT KO'RSATISHNI TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI.....	156-162
Kunduzova Kumrixon Ibragimovna KICHIK BIZNES KORXONALARIDA MOLIYAVIY REJALASHTIRISH VA BYUDJETLASHTIRISHNING XUSUSIYATLARI	163-172
Зиёдинова Нилуфар Зариф қизи ИНВЕСТИЦИОН ҚАРОРЛАР ҚАБУЛ ҚИЛИШДА МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТЛАРНИНГ ЎРНИ	173-179
Насимджанов Юнусжон Зоҳидович МАМЛАКАТИМИЗ ҲУДУДЛАРДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ТОВАР ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИ ЮРИДИК ШАХСЛАРНИНГ ЕР СОЛИҒИ МАЪМУРЧИЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ	180-187
09.00.00 - ФАЛСАФА ФАНЛАРИ	
Ҳакимов Акмалжон Мирзағаниевич ЦИВИЛИЗАЦИЯ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ГНОСЕОЛОГИК МОҲИЯТИ	188-192
Холмирзаев Нодиржон Низомжонович УРБАНИЗАЦИЯ СОҲАСИДАГИ ДАВЛАТ СИЁСАТИ ВА УНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ	193-198
Voboqulov Abror Abdug'ani o'g'li “OPEN ARTIFICIAL INTELLIGENCE GPT” TIL MODELINING FALSAFIY Tahlili	199-204
Ялгашев Бунёд Махмудович САМАРҚАНД ВОҲАСИ ЭТНИК ГУРУҲЛАРИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА УЛАРНИНГ ЯШАШ ТАРЗИ	205-213
Safarov Maqsudali ABU BAKR AR-ROZIYNING “TIBBI RUHONIY” (RUH TIBBIYOTI) ASARIDA G'AZABNI VA INSONNING O'Z KAMCHILLIKLARINI BARTARAF QILISH HAQIDA MULOHAZALAR	214-219
Сохибова Лола Жонибоевна ШАХС МАДАНИЙ САВИЯСИ – МАДАНИЙ РИВОЖЛАНГАНЛИК ИФОДАСИ	220-224

Адашова Махсума Махмудбоевна
ИМОМ АБУ МАНСУР МОТУРИДИЙ ВА МОТУРИДИЙЛИК ТАЪЛИМОТИ – ДУНЁ
ОЛИМЛАРИ НИГОҲИДА.....225-231

Mukhammediyarova Akhmaral
PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT OF NOOSPHERIC DEVELOPMENT IN THE
ECOLOGICAL AND GLOBAL SECURITY SYSTEM.....232-239

10.00.00 – ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Tilovov Ozod, Isoqulova Gulxon
FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA SONLARNING QO‘LLANILISHI VA ULARNING RAMZIY
MA‘NOLARI.....240-245

Surmilova Elena
GENDER STUDIES IN LINGUISTICS AND THEIR APPLICATION IN ENGLISH LANGUAGE
TEACHING246-252

Олимова Дилафрузхон Бахтиёржон қизи
ТИЛШУНОСЛИҚДА БАҲО КАТЕГОРИЯСИ ВА УНИНГ ЎРГАНИЛИШИ253-257

Djurayev Dilshod Mamadiyarovich, Radjabova Madinabonu Raimovna
XITOIY TILI GRAMMATIKASIDAGI “NATIJA TO‘LIQLOVCHISI (结果补语)”258-262

Azzamov Yusufjon Radjaboy o‘g‘li, Jo‘rayeva Xayriniso Shavkat qizi
EKOJURNALISTIKANING QO‘LLANILISH KATEGORIYALARI263-268

Fillipova Olga Igorevna
CONVERGENCE OF STYLISTIC DEVICES AS A CATEGORY OF REDUNDANCY.....269-278

Ismoilova Dilorom Rustamjon kizi
LEXICAL UNITS OF THE SEMANTIC FIELD “MURDER”279-285

12.00.00 – ЮРИДИК ФАНЛАР

Ильясов Баходир Ильясович
ELEKTRON DAVLAT XIZMATLARINI KO‘RSATISHNING TASHKILY-HUQUQIY MEKANIZMI VA
UNING RIVOJLANISH YO‘LLARI286-293

Чориева Хуршидабону Хуррам қизи
ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛАР ЎЗИНИ ЎЗИ БОШҚАРИШ ОРГАНЛАРИНИНГ
ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРДА ИШТИРОКИ294-299

Хаётов Анвар Хусанович
ХАЛҚАРО ОЛИМПИА ҚЎМИТАСИНИНГ МУХТОР МАҚОМИ ВА ТУРЛИ ҲУҚУҚ
СУБЪЕКТЛАРИ БИЛАН МУНОСАБАТЛАРИ300-307

13.00.00 – ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ

Журабекова Хабиба Мадаминовна
РЕЧЕВАЯ АКТИВНОСТЬ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР КОММУНИКАТИВНОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ308-315

Tursunova Aziza Xoshimovna WEB TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA BILIMNI NAZORAT QILUVCHI DIDAKTIK VOSITALAR YARATISH USULLARI	316-321
Oblanazarov Faxriddin Asadovich FUTBOLCHILARNI TAYYORLASHDA TA'LIM VA MASHG'ULOTNING ASOSIY QONUN- QOIDALARINI AMALGA OSHIRISH	322-329
Isroilova Dildora Muxtarovna, Solijonova Dildora Ulugbekovna IJTIMOIY-SIYOSIY MATNLAR TARJIMASINI O'QITISHDA LINGVOMADANIY OMILLARNING O'RNI	330-335
Satvoldiyev Faxriddin Akbarali o'g'li MAKTAB O'QUVCHILARI HUQUQIY TA'LIM – TARBIYASINI SHAKLLANTIRISH BORASIDA OLIB BORILGAN TAJRIBA SINOV ISHLARI NATIJALARINING PEDAGOGIK TAHLILI	336-342
Jurayev Bobomurod Tojiyevich SHARQDA PEDAGOGIK FAOLIYATNING MAYDONGA KELISHI VA RIVOJLANISHI	343-350

07.00.00-Тарих фанлари

Рахманова Мавлуда Эркин қизи
Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академияси Тарих институти,
таянч докторант

СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН ССРГА ХАЛҚЛАРНИ МАЖБУРИЙ КЎЧИРИШ СИЁСАТИ ТАРИХШУНОСЛИГИ

Аннотация. Ушбу мақолада Иккинчи жаҳон уруши арафаси ва уруш йилларида Ўзбекистон ССРга мажбуран кўчирилган халқлар тарихини акс эттирувчи илмий адабиётлар, тадқиқотлар, монография ва мақолалар таҳлил этилган ва уларнинг Ўзбекистон тарихшунослигидаги муҳим жиҳатлари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Ўзбекистон ССР, совет миллий сиёсати, қатағонлик, мажбурий миграция, депортация, Иккинчи жаҳон уруши, тарихшунослик, толерантлик.

Рахманова Мавлуда Эркин қизи
Институт истории Академии Наук
Республики Узбекистан,
Базовый докторант

ИСТОРИОГРАФИЯ ПОЛИТИКИ СОВЕТСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ПО ПРИНУДИТЕЛЬНУЮ ПЕРЕСЕЛЕНИЮ НАРОДОВ В УЗБЕКСКУЮ ССР

Аннотация. В данной статье анализируются научная литература, исследования, монографии и статьи, отражающие историю народов, насильственно переселенных в Узбекскую ССР до и в годы Второй мировой войны и исследуются их важные аспекты в историографии Узбекистана.

Ключевые слова: Узбекская ССР, советская национальная политика, репрессия, принудительная миграция, депортация, Вторая мировая война, историография, толерантность.

Rakhmanova Mavluda Erkin kizi
The Institute of History, Academy of
the Sciences of Uzbekistan,
PhD student

HISTIOGRAPHY OF THE SOVIET GOVERNMENT POLICY OF FORCED RELOCATION OF PEOPLE TO THE UZBEKISTAN SSR

Annotation. In this article, scientific literature, studies, monographs and articles reflecting the history of the people who were forcibly relocated to the Uzbek SSR before and during the Second World War are analyzed and their important aspects in the historiography of Uzbekistan are studied.

Key words: Uzbekistan SSR, Soviet national policy, repression, forced migration, deportation, World War II, historiography, tolerance.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N01>

Кириш

Совет тузумининг қарийб 75 йил давом этган ҳукмронлиги даврида ҳар қандай эркин фикр ва ҳолис ёндашувлар тақиқланиб, тарихий ҳақиқатлар юзага чиқишига йўл қўйилмади. Ўзбекистон мустақилликка эришган дастлабки даврдан бошлаб тарих соҳаси учун долзарб ҳамда мураккаб ҳисобланган барча муаммоларни ўрганишга бўлган муносабат ижобий томонга ўзгарди. Совет ҳокимияти томонидан XX асрнинг 30-90 - йилларида амалга оширилган миллий сиёсат ва халқларни мажбурий кўчириш оқибатлари Ўзбекистон тарихшунослигидаги муҳим масалалардандир.

СССРда зўрлик билан амалга оширилган ушбу этник сиёсат қурбонлари – чегара ҳудудларда ҳамда мамлакатнинг ички қисмларида истиқомат қилиб келган олти миллионга яқин аҳоли [8,239-б.] ўз яшаб турган манзилларидан сиёсий репрессия таъсири остида маҳрум этилиб, мамлакатнинг бошқа ҳудудларига, шу жумладан, Ўзбекистон ССРга ҳам кўчириб ўтказилди.

Ўз ватанларида муқим яшаб келаётган корейс, хитой, поляк, немис, турк-месхет, хешмил, курдлар “чегара хавфсизлигини таъминлаш” мақсадида мажбуран кўчирилган бўлса, қрим-татар, чечен, болқор, қорачой, ингуш ва яна бир қанча этник гуруҳ ва миллат вакиллари уруш даврида “душман билан тил бириктирганлик”, “жосуслик алоқаларини ўрнатганлик”, “совет давлатига қарши чиққанлик” айбловлари билан қисқа муддат ичида шафқатсиз усулларда депортация қилинди.

Иккинчи жаҳон уруши арафаси ва уруш йилларида ўзбек халқи бошига тушган оғир мусибатлар ҳамда қийинчиликларга қарамасдан мажбуран кўчирилган, яъни “жазоланган халқлар”га нисбатан ҳақиқий инсонпарварлик, миллатпарварлик, меҳмондўстлик ва халқпарварлик наъмуналарини намоён эта олдилар. Айнан шу масала ҳозирги миллий ва хорижий тарихий тадқиқотларнинг асосий мазмунини ташкил этаётганлигини алоҳида эътироф этиб ўтиш лозимдир.

Асосий қисм

И.Сталин буйруғига асосан қатағонга учраб зўрлик билан кўчирилган халқлар тақдирини акс эттирувчи тарихий асарлар XX аср 60-йилларидан бошлаб биринчи бўлиб ғарб мутахассислари томонидан ўрганилди. 1960 йилда АҚШда эълон қилинган Роберт Конквестнинг “Советларнинг халқлар депортацияси [14]” китоби мавзу тарихшунослигига оид илк адабиётлардан бири ҳисобланади. Роберт Конквестнинг фикрича, уруш йилларида СССРда амалга оширилган мажбурий этник депортациялар Россия империяси давридаги колониал сиёсатнинг узвий давомидир. Айрим ноаниқликларга қарамасдан Р.Конквест “жазоланган ва сургун қилинган халқлар” ҳақида статистик ва хронологик таҳлилларни биринчи бўлиб бера олган.

Р.Конквестдан фарқли равишда СССР ҳудудида халқларнинг кўчирилган йўналишлари харитаси Мартин Гилберт томонидан 1972 йилда нашр этилган “Рус тарихи Атласи” да батафсил ва тўлиқроқ маълумотлар кўрсатилади. Чунки Р.Конквестнинг ишида биз ҳужжатли материаллар етишмовчилигига дуч келамиз. Александр Солженициннинг 1973-1975 йилда дунё юзини кўрган “ГУЛАГ Архипелаги” асари И.Сталин олиб борган қатағон сиёсати фожеалирини тасаввур этишга имкон берувчи маълумотларга бой асар ҳисобланади. Шу билан биргаликда, СССР фуқароси

бўлган Александр Некричнинг 1978 йил Нью-Йоркда нашр этилган “Жазоланган халқлар” [15] китобини мавзу тарихшунослигидаги муҳим адабиётлар қаторига киритиш мумкин. А.Некрич аввалги тадқиқотлардан фарқли равишда далилларга асосланиб, махсус сургун қилинганлардан оғзаки ва ёзма материаллар тўплаб, кўчирилганларнинг ҳаётини ҳаққоний акс эттиришга ҳаракат қилган. А.Некрич тарихшуносликда илк бор СССРдаги депортация масаласини яхлит илмий муаммо сифатида белгилаган [6; 9-б.]. Р.Конквест ва А.Некричгача депортация қилинган ва махсус кўчирилган халқлар тарихи тадқиқ этилмаган.

Халқларни мажбурий кўчириш сиёсати тарихини ҳаққоний тадқиқ этиш муаммоси Россия ва МДХ мамлакатларида XX асрнинг 80-йиллари охирида, яъни “қайта қуриш” сиёсати инқирози ва тоталитар тузумнинг парчаланиши, турли этник вазиятларнинг кучайиши даврида ўртага ташланди. Мутахассислар юзага келган муаммоларнинг туб илдизини тарихий жихатдан тадқиқ этишга ва ўрганишга киришдилар. XX асрнинг 90-йилларидан кейин Ўзбекистон ССР ҳудудига мажбуран кўчирилган халқлар тарихшунослигига оид Россия ва МДХ давлатларида қатор илмий асарлар яратилди. Улар орасида россиялик олимлар Н.Ф. Бугай, В.Н.Земсков, В.А. Бердинский, П.М.Полян ва бошқа муаллифларнинг илмий тадқиқотлари алоҳида эътиборга моликдир.

Н.Ф.Бугайнинг “СССР тарихи” журналида чоп этилган мақоласи XX аср 80-90-йиллардаги депортация қилинган халқлар тарихини акс эттирувчи биринчи мақола ҳисобланади. Бугайнинг кейинги илмий мақолалари [3,122-143 б.] ҳам бу мавзунини янада кенгроқ ўрганишга имкон берувчи манбаларни қамраб олган.

Бугайнинг 1995 йилда нашр этилган “Л.Берия – И.Сталинга: Сизнинг кўрсатмангизга мувофиқ...” номли монографиясида совет қатағон машинаси мажбурий кўчирилган халқларга нисбатан “геноцид” амалга оширган деган хулосаларни беради. Бунга асос қилиб ушбу халқларни кўчириш давомида уларнинг бошига тушган кулфат ва қийинчиликларни келтиради. Бугай тадқиқотларининг аввалги илмий адабиётлардан фарқли жихати шундаки, у фақат мажбурий кўчириш сиёсати ва депортация тарихини ёритмасдан, кўчирилган халқларнинг ижтимоий, маданий, иқтисодий аҳволини, ушбу сиёсатнинг аянчли оқибатлари ва демографик масалаларини, ватанга қайтиш ва реабилитация муаммоларини турли тадқиқотчиларнинг мавзуга доир мулоҳазалари билан таққослаб кўрсатишга ва очиб беришга ҳаракат қилган.

Бугайнинг 2012 йилда нашр этилган “Фуқороларнинг репрессия ва реабилитация муаммолари тарихи ва тарихшунослиги (XX аср ва XXI аср бошлари)” номли монографиясида [4] Ўзбекистон ССРга депортация қилинган аҳолининг аниқ маълумотлари, жумладан, хўжаликлар ва оила сони, кўчирилган халқларнинг Ўзбекистон ССР халқ хўжалигининг қайси соҳасида меҳнат қилганлиги, қандай ишлар билан шуғулланганлиги, Фарғона фожиясидан кейин юзага келган этник муаммоларни, демографик ва миграцион жараёнларни архив манбалирига ва илмий фактларга асосланиб умумлаштиради. Ушбу китобда миллатлараро муносабатлар, депортация қилинган барча халқларнинг ижтимоий реабилитация масаласи ва уларнинг ҳуқуқлари тикланиши, совет миллий сиёсати ва оқибатларининг тарихи ва тарихшунослиги ёритилган.

Мавзу тарихшунослигидаги муҳим адабиётлардан яна бири бу Павел Поляннинг 2001 йилда нашр этилган “Ўз ихтиёри билан эмас...” китоби [8] бўлиб, унда мажбурий миграция жараёнлари ва геодемографик кўлами тарихи таҳлил қилиб берилган. Ушбу монография муаллифнинг 1998 йилда ҳимоя қилган “СССРда мажбурий миграция географияси” мавзусидаги докторлик диссертацияси асосида яратилган. Монографияда Ўзбекистон ССРга мажбурий кўчирилган аҳолининг статистик таҳлиллари, хариталари, реабилитация масалалари географик асослари билан кўрсатиб ўтилади.

П.М.Полян ва Н.Л. Поболь ҳаммуаллифлигида 2005 йилда яратилган “Сталин депортациялари. 1928-1953” номли монографияда депортацион операциялар хронологияси тўрт даврга бўлиб ўрганилган. Биринчи даврда Иккинчи жаҳон урушидан олдинги этник депортациялар (1928-1939), иккинчи ва учинчи даврда Иккинчи жаҳон уруши вақтидаги депортациялар (1939-1945), тўртинчи қисмда эса урушдан кейин ва Сталиннинг ўлимигача амалга оширилган қатағон сиёсати ёритилади. Ушбу монографияда 90-йилларга қадар “мутлақо маҳфий” тамғаси остида ошкор этилмаган далиллар очикланган ҳамда Ўзбекистон ССРга мажбурий кўчирилган халқлар ҳақида маълумот берувчи архив материаллари ва ҳужжатлари келтирилган.

2005 йил Москвада чоп этилган Виктор Бердинский томонидан ёзилган “Махсус кўчирилганлар. Совет Россияси халқларининг сиёсий сургуни” [1] номли илмий асари мавзу тарихшунослигидаги жуда катта аҳамиятга эга илмий асардир. Унда СССРда амалга оширилган сургун сиёсати тарихи фақатгина архив ҳужжат ва материаллари билан эмас, балки оғзаки тарих манбалари билан ҳам бойитилган. Бердинскийнинг ёзишича, кўчирилган халқлар орасида йўқотиш жуда катта бўлган, узоқ йўл ва ноқулайликлар уларни ҳолдан тойдирган, касалликлар кўпайган, қочишга уринганлар эса отиб ташланган. Ўзбекистон ССРга мажбуран кўчирилган аҳоли турли туманларга бўлиб юборилган, уй-жой ва иш муаммосини ҳал қилувчи махсус бўлинмалар ташкил этилган. Мажбуран кўчирилган аҳоли халқ хўжалигининг турли соҳаларида, колхоз ва совхозларда ишлашган, ҳаттоки Фарход ГЭС қурилишида иштирок этишган.

Владимир Земсков илмий ишларидан иборат мақолалар [5], монография, 2005 йилда ҳимоя қилган докторлик диссертацияси [6] мавзулари асосини ҳам сургунга учраган халқлар тақдири ташкил этган бўлиб, у ўз илмий ишларида Ўзбекистон ССРга кўчирилган этник аҳоли тарихини динамик жадваллар ва статистик таҳлиллар орқали баён этган.

2004 йилда Москвада нашр этилган “Сталин Гулаги тарихи. 1920 йиллар охири ва 1950 йилларнинг биринчи ярми” 7 жилддан иборат ҳужжатлар тўплами тарихшуносликдаги яна бир муҳим адабиётдир. Унинг бешинчи жилди “СССРга махсус кўчирилганлар” [7] деб номланган бўлиб унда Ўзбекистон ССРга этник депортация қилинган аҳолининг меҳнат посёлкаларига жойлаштирилишига, улар учун турар жойлар қурилишининг йўлга қўйилишига ва уларнинг қишлоқ хўжалиги ҳамда ишлаб чиқариш соҳасидаги фаолиятига асосий урғу берган ҳолда, махсус кўчирилганларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволига алоҳида тўхталиб ўтилган. Махсус кўчирилганлар учун зарур шароитлар етарли эмаслиги, турар жойлар, мактаб ва шифохоналар қуриш ўз вақтида амалга оширилмаганлиги учун маҳаллий бошқарув идора вакилларининг айбдор эканлиги таъкидлаб ўтилади. Ушбу ҳужжатлар тўпламида Сталин қатағони ҳамда тоталитар давлатнинг жазоловчи репрессив сиёсатининг таркибий қисми бўлган

этниқ депортация ва махсус кўчириш тизимининг инқироzi, унинг бутун бир фожиаси аниқ қонуний асосларда, архив манбалари ва маълумотларига кўра таҳлиллари билан далиллаб кўрсатилган.

Юқорида қайд этилган илмий тадқиқотларда муаллифлар депортациялар умумий жараёнига, халқлар қайси ҳудуддан кўчирилган бўлса, кўпроқ ўша ҳудудларга эътиборни кучайтириб, уларнинг келиб жойлашган ҳудудлардаги ҳаётини кам ёритдилар. Ваҳоланки совет давлатида амалга оширилган депортациялар тарихини атрофлича ёритиш учун бу масалаларни алоҳида ўрганиш талаб этилади [11;61-б.]. Иккинчи жаҳон урушидан олдин ва уруш йилларида кўчирилган халқларнинг Ўзбекистон ССР ҳудудидаги тақдири, турмуш тарзи, меҳнат фаолиятлари, уларнинг маҳаллий аҳоли билан муносабати, этник хусусиятлари, ўзбек халқининг олижаноб ва бағрикенглиги, халқпарварлиги масалалари чуқур ўрганишни талаб этадиган мавзу ҳисобланади. Бу мавзуларда қатор маҳаллий мутахасислар томонидан илмий изланишлар олиб борилган бўлиб, юқоридаги долзарб муаммоларни бирми-бир тадқиқ этишда салмоқли меҳнат қилдилар. Улардан бири Ғарбий Украина ва Ғарбий Белорусия ҳудудларидан махсус кўчирилган ва Ўзбекистон ССРда 1941-1946 йилларда яшаган поляк фуқоролари тарихи бўйича изланиш олиб борган тадқиқотчи олим профессор Шодмонқул Пиримқуловдир.

1999 йил нашр этилган “Поляк фуқоролари Самарқандда (1941-1946 йй.)” ва 2006 йил Тошкентда нашр этилан “Сургун қилинган поляк фуқоролари Ўзбекистонда (1941-1946 йй.)” номли илмий асарлар Шодмонқул Пиримқуловнинг кўп йиллик тадқиқотлари наъмунаси ҳисобланади. Бу илмий ишлар асосини Ўзбекистон Миллий архиви, Ўзбекистон Республикаси Президенти девони архиви, Тошкент шаҳар ва вилоят давлат архивлари, Россия марказий давлат архиви, Польша Республикасининг давлат архиви ҳужжатлари ва даврий матбуот материаллари ташкил қилган. Ш.Пиримқулов илмий асарларида поляк фуқороларининг Ўзбекистон ССРга келиб қолиш сабабларини тушунтириш, уларни жойлаштириш, уй-жой ва иш билан таъминлаш масалаларини аниқлаш, поляк фуқороларинг моддий аҳволини ўрганиш ва уларга кўрсатилган ёрдам турларини ёритиш, поляк болаларини ўқитиш, таълим бериш жараёнини, маҳаллий раҳбарият ва мутасадди ташкилотлар томонидан поляк фуқороларига кўрсатилагн ёрдам турлари ва кўламини аниқлаш, поляк фуқоролари билан маҳаллий аҳоли ўртасида дўстлик муносабатлари пайдо бўлиши ва мустаҳкамланиши жараёнини кўрсатиш каби мақсадларга муҳим ва устувор вазифа сифатида ёндашган.

Ўзбекистонда яшаб келаётган турли этник вакилларнинг тарихи ҳақида шу жумладан, Иккинчи жаҳон уруши арафаси ва уруш даврида сургун қилинган халқлар ҳақида маълумот берувчи яна бир асар “Ўзбекистоннинг этник атласи” китоби бўлиб, унда совет давлатида репрессияга учраган Ўзбекистонда яшовчи этник гуруҳ ва халқлар ҳақида умумий ва оғзаки тарих асосида маълумотлар келтирилган.

1993 йил Тошкентда нашр этилган “Ўзбекистон Республикаси корейслари. Тарих ва келажак.” номли асар Пётр Геронович Ким томонидан ёзилган бўлиб, ушбу монографияда Ўзбекистон ССРга 1937-1938 йилларда мажбурий кўчирилган корейслар тақдири ва улар дуч келган қийинчиликлар, шунингдек, ўзбек халқи ва корейс эмигрантлари билан миллатлараро муносабатларнинг йўлга қўйилиши тарихи ҳақида тадқиқ этилган маълумотлар берилади. Яна бир ўзбекистонлик корейс миллатига

мансуб тадқиқотчи В.Д.Кимнинг “Ярим асрдан кейинги ҳақиқат” ва “Эшелон-58” номли асарларида архивларда маҳфий равишда сақланган маълумотлари, яъни корейсларнинг Узоқ Шарқдан СССРнинг бошқа ҳудудларига, шу жумладан, Ўзбекистон ССР ҳудудига кўчирилганлиги ҳақидаги далилларни очиқлаган.

Тадқиқотчилар В.С.Хан, С.М.Хан, А.Жумашевларнинг илмий ишларида мажбурий кўчириш сиёсатининг сабаблари, корейсларнинг Ўзбекистон ССР ҳудудидаги ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотларни келтиришда кенг кўламда архив ҳужжатлари ва материалларидан фойдаланилган [12].

Тадқиқотчи олима Адолат Раҳманқулова совет миллий сиёсати ҳамда Сталин қатағони қурбони бўлган Ўзбекистон ССРга сургун қилинган халқлар тарихини акс эттирувчи кўплаб илмий мақола ва ишларни эълон қилган. Уларда Ўзбекистонда совет давлатининг қатағон сиёсати, унинг келиб чиқиш сабаблари ва фожиали оқибатлари, Ўзбекистонга зўрлик билан кўчирилган халқларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи, XX асрнинг 30-40-йилларнинг охирида кўчирилганларнинг меҳнат салоҳиятидан фойдаланиши бўйича масалалар ёритилган бўлиб, олима халқлар депортацияси тарихи бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий архиви ҳужжатларини, шунингдек, Ўзбекистонга мажбурий кўчирилган халқлар тарихи бўйича бошқа бир қатор муҳим архив манбаларини ҳам тадқиқ этган [10].

Совет ҳокимиятининг миллий сиёсатининг салбий оқибатлари XX асрнинг 80 йиллари охирида рўй берган этник можороларда ўзининг яққол ифодасини топди. Бунга мисол қилиб Фарғона фожиаларини келтириш мумкин. Ўзбекистон ССР ҳудудига турли этник халқ вакиллари кўчиб келган кундан бошлаб маҳаллий аҳоли уларга ўз уй-жойларини, нонини бўлишиб, тинч ва аҳил яшаб келдилар. Аммо, совет давлатининг парчаланиши арафасида юз берган этник инқироз ва унинг дахшатли оқибатлари халқлар бошига турли синов ва кулфатларни келтирди.

Фарғона фожиаларини тадқиқ этган олим Х.Н.Бобобеков ушбу фожа тарихининг асл моҳиятини очиқ бериш ва келиб чиқиш воситаларини аниқлаш учун турли тарихий архив ҳужжатлари ва баёнлари, воқеа гувоҳларидан ёзиб олинган маълумотлари, даврий матбуот материалларини тадқиқ этишга киришади [2]. Профессор Қаҳрамон Ражабов фикрига кўра, Фарғона водийсидаги месхети турклари билан маҳаллий аҳоли ўртасидаги ихтилоф – бу сунъий ташкил этилган ифвогарлик бўлиб, маҳаллий миллат вакилларининг бошқа миллат вакилларига нисбатан чиқиши эмас эди. Аксинча, Марказнинг Ўзбекистонда миллий низони сунъий равишда келтириб чиқариб, халқ оммаси эътиборини чалғитиш эди деган хулосага келиш мумкин. Фарғона воқеаларини таҳлил қилган тадқиқотчи олимлар [9;125-б.] бу воқеа келиб чиқишининг асосий сабаби ижтимоий-иқтисодий вазиятнинг ёмонлиги ва бунинг оқибатида улар ўртасидаги зиддиятларнинг йилдан йилга кучайиши эканлиги кўрсатган.

Ҳозирги давр тадқиқотчи олимлари М. Хошимова, К.Саипова, О.Бозоров, Ш.Маҳмадюнусовлар [13] томонидан ҳам мавзу тарихшунослигига оид салмоқли ишлар амалга оширилган. Улар томонидан эълон қилинган илмий ишлар ва мақолалар совет ҳокимиятининг Ўзбекистон ССРга халқларни мажбурий кўчириш сиёсати, этник депортация муаммоси ва унинг оқибатлари тарихини акс эттиришда ўзининг улкан ҳиссаларини кўшиб келмоқда.

Хулоса

Совет бошқаруви даврида мажбурий кўчириш сиёсатидан кўзлаган асосий мақсад бу тоталитар давлат ҳокимиятини марказлаштириш учун унга қарши чиқиши мумкин бўлган кучларга репрессия қўллаш, алоҳида этник гуруҳ вакиллари ва халқларни жисмонан йўқ қилиш, уларга нисбатан зўрлик ишлатиш, сиёсий ва маънавий эркинликдан маҳрум қилиш эди. Ўзбек халқи эса ушбу оғир дамда уларга ҳақиқий инсонпарлик наъмунасини намоёниш этиб, бағрикент ва олижаноб халқ эканлигини амалда исботлай олди.

XX асрнинг 90-йилларидан то ҳозирги кунга қадар Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг мажбурий кўчириш сиёсати ва унинг оқибатлари масаласи хорижий ва маҳаллий тарихчилар томонидан ўрганиш ишлари босқичма-босқич амалга ошириб келинмоқда. Юқорида қайд этилган тарихий адабиётларда берилган маълумотларни ушбу мавзу тарихшунослигидаги муҳим манбалар қаторига киритишимиз мумкин.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Бердинский В.А. Спецпоселенцы. Политическая ссылка народов Советской России. – Москва: Новое литературное обозрение, 2005.
2. Бобобеков Х.Н. Фарғона фожияси кундалиги.1989 йил. –Тошкент. Fan va technologya. 2018. -316 б.
3. Бугай Н.Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30-40-х годах.// История СССР.1989. №6.С.115; Последствия депортациинародов (Свидельствуют архивы НКВД - МВД СССР).// История СССР.1992.№1.С.122-143.
4. Бугай Н.Ф. Проблемы репрессий и реабилитации граждан: история и историография (XX в. – начало XXI в.). –Москва: Гриф и К, 2012.
5. Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД – МВД СССР)// Социологические исследования. 1990. №11; Он же. К вопросу о репатриации советских граждан: 1944-1951 годы// История СССР.1990.,№4; Он же. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (статистико-географический аспект)// История СССР.1991.,№5.
6. Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР. 1930-1960. Автореф.док.ист.наук.-Москва,2005.-С.9.
7. История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т. 5. Спецпереселенцы в СССР / Отв. ред. и сост. Т. В. Царевская-Дякина. — Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004..
8. Полян П. Не по своей воле. История и география миграций в СССР. –Москва: ОГИ-Мемориал, 2001. –С. 239.
9. Ражабов Қ. Ўзбекистон ССРда совет давлатининг емирилиши ҳамда қайта қуриш сиёсати таназули (1985-1991 йй.). –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти давлат корхонаси, 2022. –Б.125.
10. Рахманқулова А. Об использовании трудового потенциала депортированных народов в Узбекистане в конце 1930-х – 1940-е годы // Этнографическое

- обозрение. №5. 2006.-С. 150-163.; Она же. Политические процессы периода сталинизма и насильственное переселение народов в Среднюю Азию и Казахстан. – 2017.- С. 107-114.; Она же. Документы Центрального государственного архива Республики Узбекистан по истории депортации в Узбекистан в 1930-е годы (на примере корейцев) //Известия корееведения Казахстана. – №8. 1999.-С.77-85.; Она же. Советская депортационная политика в западной историографии // Вестник Национального университета. №1.2010.-С.55-58.;
11. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккита китоб. Иккинчи китоб (1939-1991 йиллар). Масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Рахимов, Қ.Ражабов.–Тошкент: O'zbekiston.2019. –Б.61.
 12. Хан В. С., Сим Хон Ёнг. Корейцы Центральной Азии: прошлое и настоящее. - М.: Изд-во МВА, 2014; Джумашев А. История переселенцев. Вестник Каракалпакского отделения АН РУз. 1995, №4; Хан С. М., Хан В.С. «Сталинизм: к вопросу о причинах политики депортаций.»«Известия о корееведении в Казахстане и Средней Азии. – Алматы. 1993. №4
 13. Хашимова М. XX аср ўртасида Марказий Осиёга депортация қилинган Шимолий Кавказ халқлари тарихи (Қозоғистон Республикаси мисолида). Тарих фан. номзод.дисс. –Самарқанд,2004.; Саипова К. Толерантность узбекского народа к эвакуированным и депортированным народам в годы войны с фашизмом. – Ташкент: “TURON IQBOL”,2018.; Бозоров О. XX асрнинг 80 йилларида Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар тарихи (Фарғона фожиаси мисолида). Тарих. фан.бўй.фалсафа. док. Дисс (PhD). –Тошкент,2019.; Маҳмадйўнусов Ш. Ўзбекистонга депортация қилинган халқлар ва уларнинг тақдири (Фарғона водийси мисолида,1937-1960 йиллар). Тарих. фан.бўй.фалсафа. док. Дисс (PhD). – Андижон,2022.
 14. Conquest R. The Soviet deportation of nationalities. London: MACMILLAN & CO LTD; New York: ST MARTIN'S PRESS, 1960.
 15. Nekrich A.M. The punished peoples. New York, 1978.

07.00.00 – Тарих фанлари

Икромжонов Акмалжон Махмуджонович
Ўзбекистон халқаро ислом академияси,
мустақил тадқиқотчиси

ФАХРУДДИН ЎЗЖАНДИЙ ЯШАГАН ДАВРДА МОВАРОУННАХР ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ВАЗИЯТ ВА ИЛМ ФАН РИВОЖИ

Аннотация. Фахруддин Ўзжандийнинг тўлиқ исми Ҳасан ибн Мансур ибн Махмуд ибн Абдулазиз ибн Абдур-Раззоқ ал-Ўзжандий ал-Фарғонийдир (бундан кейин Фахруддин Ўзжандий номи билан келади). Фахруддин Ўзжандийнинг ўрта асрлар Мовароуннаҳр фикҳ илми ривожига қўшган ҳиссасини ўрганиш учун олим яшаган даврдаги ижтимоий-сиёсий муҳит ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлиш лозим. Шундагина унинг Мовароуннаҳр ҳанафийлик мазҳаби ривожига тутган ўрнини ҳолисона белгилаш ва илмий таҳлил қилиш мумкин бўлади.

Калит сўзлар: Ўзжандий, Фахруддин, фатово, қорахон, фикҳ, фақиҳ, Ўзган, Мовароуннаҳр.

Икромджанов Акмалжон Махмуджанович
Международная исламская академия Узбекистана,
независимый исследователь

МАВЕРАННАХРСКАЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ И РАЗВИТИЕ НАУКИ В ПЕРИОД ЖИЗНИ ФАХРУДДИНА УЗЖАНДИ

Аннотация. Полное имя Фахруддина Узжанди – Хасан ибн Мансур ибн Махмуд ибн Абдулазиз ибн Абдур-Раззак аль-Узжанди аль-Фаргани (далее Фахруддин Узжанди). Для изучения вклада Фахруддина Узжанди в развитие средневековой Мавераннахрская юриспруденции необходимо иметь полное представление о общественно-политической обстановке того времени, когда жил ученый. Только тогда можно будет объективно определить и научно проанализировать его место в развитии Мавераннахрской школы ханафитства.

Ключевые слова: Узжанди, Фахруддин, фатава, Карахан, юриспруденция, правовед, Озган, Мавераннахр.

Ikromjonov Akmaljon Mahmudjonovich
International Islamic Academy of Uzbekistan,
Independent researcher

SOCIO-POLITICAL SITUATION IN MAWARANNAHR AND THE DEVELOPMENT OF SCIENCE DURING THE LIFE OF FAKHR AL-DĪN ŪZJANDI.

Annotation. The full name of Fakhr al-Dīn Ūzjandi is Ḥasan ibn Maṣṣūr ibn Maḥmūd ibn ‘Abd Al-‘Azīz ibn ‘Abd al-Razzāq al-Ūzjandi al-Farghānī (hereinafter Fakhr al-Dīn Ūzjandi). To study the contribution of Fakhr al-Dīn Ūzjandi to the development of medieval Mawarannahr jurisprudence, it is necessary to have a complete understanding of the socio-political situation of the time when the scientist lived. Only then will it be possible to objectively determine and scientifically analyze its place in the development of the Mawarannahr school of Ḥanafī.

Key words: Ūzjandi, Fakhr al-Dīn, fatwa, Karakhan, jurisprudence, jurist, Ozgan, Mawarannahr.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N02>

Кириш

Фахруддин Ўзжандийнинг ҳаётий фаолияти Ғарбий Қорахонийлар (280-608/894-1212 йй) ва Салжуқий ҳукмдорлар (431-590/1040-1194 йй.) ўртасида бўлиб ўтган ҳарбий тўқнашувлар даврига тўғри келган [1:376].

Марказий Осиёда ислом динига оид илмларни ривожланишида Қорахонийлар давлатининг хизмати катта бўлди. Қорахонийлар шарқий ва ғарбий Туркистонда ҳукм сурган илк туркий мусулмон давлати асосчилари саналишади (225-609/840-1212 йй) [2:1][3:1].

Адабиётлар таҳлили ва методология

Араб манбаларида Қорахонийлар давлати турли номлар билан “Оли Хония”, “Мулук ал-Хоқония”, “Авлад ал-Хония” ва “Оли Афросиёб” деб номланганини кўриш мумкин [4:320][6:22].

Ўрганилаётган олим “Фатово Қозихон” асарининг муаллифи Фахруддин Ўзжандийнинг таваллуд топган жойи Ўзганд ва вафот этган жойи Бухоро бўлганидан келиб чиқиб, у ғарбий Қорахонийлар давлатида яшаб ижод қилган деган хулосага келинади.

XII асрнинг бошларида Қорахонийларнинг Мовароуннаҳрға янги юриши бошланади. Буғрохон Муҳаммаднинг набираси Ҳорун Тегин (Қодирхон) Жаброил ибн Умар (492/1099-495/1102) Тамғочхон Абул-Қосим Маҳмуд I Тегинни (490-492/1097-1099) ўлдириб, Мовароуннаҳрни босиб олади ва 1102 йили султон Маликшоҳнинг ўғиллари ўртасидаги низолардан фойдаланиб, Хуросонни эгаллаш ниятида салжуқийлар ҳудудига юришни бошлайди ва Термизни қўлга киритади. Лекин Ҳорун Тегин Қодирхон Термиз яқинидаги жойда салжуқийлар султони Санжар томонидан мағлуб этилиб, 495/1102 йили қатл қилинади [1:381][43:22].

Мовароуннаҳрни тўлиқ назорат остига олган Султон Санжар ўзининг жияни ва қорахонийлар сулоласидан бўлган Муҳаммад Тегин II ибн Сулаймонни (495/1102-524/1130) Самарқандга келтириб, ғарбий қорахонийларнинг буюк хони этиб тайинлайди [1:59] [8:291]. Муҳаммад Тегин II ибн Сулаймон Арслонхон унвонини олиб, 1130 йилгача ҳукмдорлик қилади [1:381] [6:22].

Муҳокама

Фахруддин Ўзжандий яшаган даврда салжуқийлар султони Санжарнинг (ваф. 1157 й.) ёрдамида тахтга келган ва “Арслонхон” унвонини олган Муҳаммад Арслонхон (ваф. 1130 й.) ибн Сулаймон Тегин (496-525/1102-1130 йй.) Ғарбий Қорахонийлар ҳукмдори эди.

Ҳукмронлигининг дастабки йилларида Муҳаммад Тегин II Арслонхон Қорахонийлар тахтига даъво қилган Ҳасан ибн Али (Сағирбек) исми амир билан кураш олиб боришига тўғри келади. Ибн Асирнинг айтишича, Сағирбек ҳам Қорахонийлар сулоласидан бўлган [1:137]. Сағирбекнинг биринчи қўзғолони 1103 йили бўлган. Ўшанда Султон Санжар воситачилига томонлар сулҳга келишади. Сағирбек 503/1109 йили яна қўзғолон кўтаргач, Муҳаммад Тегин II ибн Сулаймон султон Санжар ёрдамида қўзғолончиларни Нахшоб деган жойда мағлуб этади. Сағирбек Ҳасан ибн Али Марвга асир ўлароқ олиб кетилади. [7:137] [1:382] [43:125,175] [8:292]

Бунинг ортидан давлатда йигирма йил давомида барқарорлик ҳукмрон бўлади. Муҳаммад Тегин II Арслонхон художўй ва тақводор ҳукдор бўлгани билан қолган қорахоний ҳукмдорларидан ажралиб туради. Унинг даврида кўплаб иншоотлар, масжид ва мадрасалар барпо этилган [3:22]. [42:149]

У 1119 йили вайрон бўлган Шамсиобод қасри ўрнида намозгоҳ, 1121 йили дабдабали жоме масжид ва икки қаср қурдирган. Унинг буйруғи билан жоме масжиднинг минораси шаҳристонга кўчирилган. У ҳали исломни қабул қилмаган туркий қавмлар (қипчоқлар) билан жанглари олиб боргани сабабли “ғозий” номи билан ҳам танилган [1:382].

XI асрнинг 20 йилларида маҳаллий зодагонлар ва фақиҳларнинг хон ҳокимиятига қарши кураши натижасида Мовароуннаҳрда мураккаб вазият юзага келади [42:175]. Бухоро фақиҳларининг бошлиғи (*раиси*) бўлган Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Исмоил ҳам (ваф. 534/1139 й.) отаси Исмоил ас-Саффор ал-Ансорий ал-Бухорий¹ каби ҳукмдорларни танқид қилиб, одилона талаблар кўяди ва бу ҳолат мамлакатда кўзғолонлар чиқишига сабаб бўлади. Давлатда барқарорликни сақлаб қолиш учун султон Санжар уни Марвга сургун қилишга мажбур бўлган [14:383]. Ушбу вақтга келиб, Бухорода “Оли Бурҳон” деб номланувчи *раислар* сулосаси юксалган бўлиб, улар *садрлар* деб аталишган [15:20]. Ушбу сулоланинг асосчиси Султон Санжар томонидан 495/1102 йили Бухорога топшириқ билан юборилган Абдулазиз ибн Умар ибн Моза (ваф. 517/1123 й.) эди [16:99]. Султон Санжар уни *садр* деб номлаган ва Исмоил ас-Саффорнинг ўрнига юборган эди [8:27].

Муҳаммад Арслонхон умрининг сўнгги йилларида фалаж бўлиб қолганлиги сабабли ўғли Насрхон II ибн Муҳаммадни ўзининг ноибни этиб тайинлайди. Наср II суиқасд натижасида ўлдирилади. Суиқасдни Арслонхоннинг йўқлигидан фойдаланиб, фақиҳ ва мударрис Ашраф ибн Муҳаммад ал-Алавий ас-Самарқандий ва Самарқанд *раиси* уюштиришади. Ундан кейин яна Салжуқийлар таъсирида 525/1130 йили тахтга келган унинг бошқа ўғли Аҳмадхон II ибн Муҳаммад қисқа муддат ҳукмдорлик қилган [1:383][3:22].

Аҳмадхон II нинг фақиҳ Ашраф ибн Муҳаммад ва Самарқанд раисига бас кела олмаслигидан кўрқиб, Муҳаммад Арслонхон Султон Санжардан ёрдам сўрайди. Шу билан бирга Муҳаммад Арслонхон ўғли Аҳмадхон II ни (523/1129 й.) Самарқандга чақиртиради. Фақиҳ Ашраф ва Самарқанд раиси Аҳмадхон II ни кутиб олгани чиқишганида у фақиҳни қатл этади ва раисни қўлга олади [1:383]. Ибн ал-Асирнинг айтишича, тинчлик ўрнатилгач, Муҳаммад Арслонхон Султон Санжардан ёрдам сўраганидан афсус чекиб, унга мактуб ёзади ва ўзининг султонга тобе эканини баён этиб, унинг Хуросонга қайтиб кетишини сўрайди. Бироқ, Султон Санжарнинг қўшини Амударёни кечиб ўтиб, Мовароуннаҳр худудига киради. Султон Санжар овга чиққан вақтида ўн иккита қуролланаган кишиларни тутиб олади. Улар ўзларининг Арслонхон томонидан Султон Санжарни ўлдириш учун ёлланган эканликларига иқрор бўлишади [10:175]. Шундан сўнг Санжар Самарқандни қамал қилиб, 524/1130 йили босиб олади. Қалъалардан бирига яширинган Муҳаммад Арслонхон омонлик сўраб, қалъадан чиқади.

¹ Имом Абу Иброҳим Исмоил ас-Саффор ал-Ансорий ал-Бухорий Шамсулмулк Наср I даврида қатл этилган. Қар. Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур ас-Самъоний. Ал-Ансоб. 12 жилдли / Акрам ал-Буший таҳрири остида. – Қоҳира: Мактаба ибн Тамимийя, 1984. Ж.8. –Б 77 (Бундан кейин: Самъоний. Ал-Ансоб.)

Султон Санжар унга эхтиром кўрсатиб, Балхга ўзининг хотини ва Муҳаммад Арслонхон қизининг олдига юборади [10:253]. Муҳаммад Арслонхон ибн Сулаймон 526/1132 йили Марвда вафот этган [3:22].

Султон Санжар Самарқандда бир муддат қолиб, Марвда асир бўлиб турган Ҳасан ибн Алини (Сағирбек) Самарқандга ҳоким этиб тайинлаб, Хуросонга қайтади [10:253][42:175]. Ҳасан Тегин 526/1132 йили вафот этгач, Муҳаммад Арслонхоннинг укаси Тамғоч Буғрохон Иброҳим II ибн Сулаймон буюк хон этиб тайинланади [1:383][3:23][42:175].

Иброҳим II ўлимидан сўнг 526/1132 йили Муҳаммад Арслонхоннинг учинчи ўғли ва Султон Санжарнинг жияни Рукнуддин Маҳмудхон II ибн Муҳаммад (526/1132-535/1141) буюк хон деб эълон қилинади [42:175][25:156][3:23].

Мовароуннаҳрнинг Қорахитойлар (536-607/1141-1211) томонидан босиб олиниши Маҳмудхон ибн Муҳаммад даврига тўғри келади. Қорахитойлар 522/1128 йили илк бор Шарқий Туркистонга юришни амалга оширишган [10:321][1:32][42:177]. Улар Шарқий Қорахоний давлати хоқони Арслонхон Аҳмад ибн Ҳасан томонидан тор-мор этилган. Қашғар хони Аҳмадхоннинг қорахитойлар устидан қозонган ғалабасидан кейин Султон Санжар Бағдоддаги салжуқийлар вазирига ёзган мактубида ғайридинлар томонидан келадиган хавф тўлиқ бартараф этилгани ҳақида ёзган [42:177].

Мағлубиятдан сўнг Қорахитойларнинг бир қисми Еттисувга кўчиб, ўша ерда жойлашади ва уларнинг сони қир минг ўтовга етганида (519/1125 ёки 524/1130 йили [42:177]) ҳукмдор Елюй Даши (яъни Гўрхон) бошчилигида Боласоғунни босиб олишади ва ўзларининг давлатига асос солиб, Мовароуннаҳрга юришни бошлашади [10:321][1:33][42:177].

Маҳмудхон II ибн Муҳаммад 531/1137 йили Хўжанд яқинида бўлиб ўтган Қорахитойларга қарши урушда мағлуб бўлиб, Самарқандга қочиб кетади [3:23][1:386]. Маҳмудхон Султон Санжардан Қорахитойлар ва итоат қилмай қўйган қарлуқларга қарши ёрдам сўрайди. Султон юз минг отлиқ аскар билан Самарқандга етиб келгач, қарлуқлар қорахитойлардан ёрдам сўрашади. Қорахитой ҳукмдор Гўрхон қарлуқларнинг тарафини олиб, Султон Санжардан уларни афв этишини сўрайди [4:322]. Салжуқий султоннинг таҳқиромуз жавоби Қорахитойларнинг Мовароуннаҳрга янги юришини келтириб чиқаради [1:389][42:178].

Салжуқийлар ва Қорахитойлар ўртасида 9 сентябр 536/1141 йили бўлиб ўтган Қатавон жанги Шарқий-Салжуқий султонлигининг тор-тор этилиши билан якунланган [3:23].

Қорахитойлар ҳукмдори Гўрхон Елюй Дашининг қўшини турклар, хитойликлар, шунингдек, Қорахитойларга қўшилиб олган эллик мингга яқин қарлуқ жангчиларидан иборат эди. Сажуқийлар қўшини эса хуросонлик, сижистонлик, мазардаронлик жангчилар ва қорахоний ҳарбий бўлинмалардан ташкил топган эди [42:179].

Гўрхон душман қўшини қуршовга олиш мақсадида ўз қўшинини уч қисмга бўлган. Султон Санжар эса қўшинини жанговар тарзда: ўнг қанот, чап қанот ва ўрта қисмга бўлган. Ўнг қанот бошқарувини амир Қумочга, чап қанотни эса Сижистон ҳукмдори Тожуддин Абул-Фазлга топшириб, қўшин марказини Султон Санжарнинг ўзи бошқарган [10:322][42:179].

Султон Санжарнинг қўшини қуршовга олиниб, қоча бошлайди ва Даргом деган жойдаги дарага сиқиб қўйилади. Султоннинг юзлаган аскарлари дарёга чўкиб кетади. Жангда Султон Санжарнинг кўзга кўринган амирлари: Қуройш ибн Занги, Умар ибн Онар ва Маҳмуд ал-Кашаний ҳалок бўлишади. Амр Қумоч, Сижистон ҳукмдори Тожуддин Абул-Фазл ва Султоннинг хотини Туркон Хотун асирга тушишади [10:322].

Қатавон даштида бўлиб ўтган жангда Қорахитойларга мағлуб бўлган Султон Санжар ва Маҳмудхон II ибн Муҳаммад¹ Мовароуннаҳрни Қорахитойларга қолдириб, Термизга қочишга мажбур бўлишди [3:23][1:389][42:215][10:416,421,448,449][1:393,395,398].

Замонавий тарихнависликда Қатавон жангига яқдил баҳо берилмаган. Озарбайжон тарихчиси Агаджанов ёзишча, ўша даврдаги қорахитой-салжуқий ва салжуқий-қорахоний муносабатлари урушнинг зўравонликка асосланган ички сиёсатнинг давоми бўлганини тасдиқлайди. Бойликка ва қўшни давлатларни босиб олишга интилиш Шарқий-Салжуқий султонлигининг Қорахитойлар билан тўқнашувининг асосий сабабларидан бўлган [42:181].

Салжуқийлар қўшининг тор-мот этилиши минтақада катта ўзгаришлар рўй беришига сабаб бўлди. Қатавон жанги Ўрта Осиёга кўчманчи халқларнинг кўчиб келишига катта йўл очди. Улар билан бирга минтақага буддавийлик ва монавийлик ҳам кириб келган [42:181].

Ибн ал-Асирнинг айтишича, Қорахитойлар ҳукмдори Гўрхон Елюй Даши монавий бўлган. Гўрхон аскарларига босиб олинган ўлкаларни талон-торож қилиш ва аҳолига зулм қилишни ман этган. Бирор шаҳар босиб олинса, Қорахитойлар ҳар бир уйдан бир динордан солиқ олиш билан чекланишган. Гўрхон қўмондонларига ерларни бўлиб бермаган ва исён қила олмасликлари учун қўмондонларни юздан ортиқ отликқа бошлиқ этиб тайинламаган. Қорахитойларга бўйсунган маҳаллий ҳукмдорлар тобелик белгиси ўлароқ кумушдан ишланган кичик лавҳани белларига боғлаб юришлари шарт бўлган [10:322,323][1:34].

Қатавон жангидан сўнг Еттисув ва Мовароуннаҳр қорахитойлар империясига таркибига киради. Қорахитойларнинг бевосита бошқаруви остига Еттисувнинг жанубий қисми, Ғулжа ва Сирдарёнинг шимолий-шарқий минтақалари кирган. Гўрхоннинг бош қароргоҳи Чу даёрсининг бўйида, Боласоғун яқинида жойлашган бўлиб, Хосун Орда номи билан аталган. Мовароуннаҳр ва Шарқий Туркистонда Қорахонийларнинг вассал ҳокимияти давом этган. Қорахитойлар даврида Самарқанд ҳукмдори ва қарлуқ хонлари ёнида доимий равишда Гўрхоннинг вакили бўлган.

¹ Маҳмудхон II ибн Муҳаммад вафот этгунига қадар Хуросонда қолади. Маҳмудхон Султон Санжарнинг опаси ва Арслонхон Муҳаммаднинг ўғли эди. Қатавон жангидан кейин у тоғаси билан Термизга қочишга мажбур бўлади. Султон Санжар ўғизлар томонидан асирга олинган 1153-1156 йиллар давомида ва Султон Санжар вафот этганидан кейин 1160-1162 йилларда Маҳмудхон II икки марта (Нишопурда) тахтга чиқарилган. Маҳмудхон II нинг Хуросондаги ҳокимияти Ироқ Салжуқийлари Султони Маҳмуд ибн Муҳаммад томонидан ҳам тасдиқланган. 554/1159 йили ўғиз амирлари элчи юбориб, уни ўзларига подшоҳ бўлишини сўрашади. Рад жавобини олишгач, Маҳмудхон II дан ўғли Жалолуддин Умарни юборишини илтимос қилишади. Ўғизларнинг талабига кўра, Жалолуддин ўғизларга ҳукмдор бўлган. Кейин 555/1160 унинг ўзи ўғизлар ҳукмдори бўлган. Хуросонни эгаллашга ҳаракат қилган Султон Санжарнинг қўмондонларидан бири Муайяд Ай Аба 556/1161 йили Маҳмудхон II ва унинг ўғли Муҳаммадни асирга олиб, кўзларига мил торттирган. 556/1161 йили иккиси зиндонда вафот этган. (Қар. Агаджанов С.Г. – Б. 215, 218; Ибн ал-Асир. Ал-Комил. Ж.9 – Б. 416, 421, 448, 449; Бартольд. Туркестан. Ж. 1. –Б 393, 395, 398)

Хоразмшоҳга эса солиқ йиғиш учун маълум вақтлардагина вакиллар юборилган. Бироқ, Бухоро раиси сингари айрим ҳокимлар эса Қорахитойлар учун солиқ йиғиш ҳуқуқини қўлга киритишган [1:35].

Қорахитойлар 536/1141-42 йили Бухорони ҳам эгаллашади. Ўша вақтда Абдулазиз ибн Умар ибн Мозанинг ўғли Хусомиддин Умар ас-Садр аш-Шаҳид (ваф. 536/1141 й.) Бухоронинг садри эди. Қатавондаги жангдан сўнг Гўрхон Бухорони босиб олиб, Хусомиддин Умарни қатл этган [42:181][8:347]. Қорахитойлар ўша йили Бухорога Алп Тегин исмли шахсни ҳоким этиб тайинлашган[4:304,348].

Қорахитойларнинг ҳукмронлик даврида ҳам Мовароуннаҳрда хонлар ва қарлуқлар ўртасида кураш давом этган. Қорахитойлар ҳимоясида бўлган қарлуқлар Мовароуннаҳрда сиёсий беқарорликни юзага келтиришган. Улар Муҳаммад Арслонхон (496-525/1102-1130 йй.) даврида Мовароуннаҳрга келиб жойлашган ва унинг қўшинида аскар бўлган оғузларни ўзларига рақиб ҳисоблаб, уларни Мовароуннаҳрдан чиқариб ташлашни мақсад қилишган ва бунга муваффақ бўлишган [4:304,348]. Ўғузлар Мовароуннаҳрни тарқ этганидан кейин ёрдамсиз қолган қорахитойлар томонидан тахтга чиқарилган Тамғочхон Иброҳим III ибн Муҳаммад 551/1156 йили қарлуқлар билан урушда қатл этилади ва жасади чўлга улоқтириб кетилади [4:401].

Ибн ал-Асирнинг айтишича ¹, қорахитойлар ҳукмдори Гўрхон Чағрибек Алихондан қарлуқларни Бухоро ва Самарқанддан чиқариб юборишни, уларни Қашғарга кўчишга мажбур қилишни талаб қилган ва қарлуқлар қуролларини ташлаб, деҳқончилик билан шуғулланишларини истаган. Қарлуқлар кўзғолон қилиб Бухорога юришни бошлашган. Хусомиддин Умар ас-Садр аш-Шаҳиднинг ўғли ва Бухоронинг ўша вақтдаги раиси Муҳаммад ибн Хусомиддин хонни бундан хабардор этиб, қарлуқларга қарши қўшин билан келишини сўраган. Шу билан бирга раис қарлуқларга ҳам элчилар юбориб, Қорахитойлар Бухорони босганида қотиллик ва талон-тарож қилишмаганини, қарлуқлар эса ғозийлар бўлишгани ҳолда бундай ишни қилишлари гуноҳ иш бўлишини уқтириб, уларни чалғитиб туришга муваффақ бўлган. Хон қўшини тўсатдан бостириб келиб қарлуқларнинг кўпини яқсон қилган, қолганларини эса Мовароуннаҳрдан қувиб чиқарган [10:473] [1:398] [8:308]. Бундан шуни хулоса қилиш мумкинки, сиёсий ҳокимият қорахитойлар қўлида бўлган бўлсада, Бухорода садрлар оиласи ўз нуфузини йўқотмаган.

Чағрибек Алихон 555/1160 йили вафот этач, тахтга унинг укаси Қилич Тамғочхон Масъуд II ибн Ҳасан чиқади (556/1160-574/1178 йй.) [25:157]. Қарлуқлар ва ўғизлар билан курашган Тамғочхон Масъуд II мамлакатда барқарорликни ўрнатишга ҳаракат қилган. Тамғочхон Масъуд даврида қарлуқлар Аёрбек исмли қўмондон бошчилигида кўзғолон кўтаришади. Хон қўшини ва қарлуқлар ўртасида кечган жангда қарлуқлар мағлуб этилиб, Мовароуннаҳрда бир йил давомида бош қўмондонлик қилган қарлуқ Аёрбек қатл этилган [8:310] [1:400].

Шунингдек, Тамғочхон Масъуднинг Тамғочхон Иброҳим III ни қатл этган қарлуқ қўшинлари ва Хуросонни талон-тарож қилган оғузларга қарши кураши ҳам

¹ Ибн ал-Асир мазкур воқеанинг 559/1164 йилда содир бўлганини ёзади. Унинг ёзишича, қарлуқларни Мовароуннаҳрдан чиқариб юборишни қорахитой ҳукмдори Чағрихон Алихондан талаб қилган. Лекин академик В.В. Бартольд Ибн ал-Асирнинг хатога йўл қўйганини айтади. Чунки бу даврга келиб Чағрихон Алихоннинг укаси Қилич Тамғочхон Масъуд II ҳокимият тепасига келган эди. [10:473] [1:397].

муваффақият билан якун топган. Унинг Иброҳимни қатл этган қарлуқ қўшинларига қарши жанглари Нахшоб (Қарши), Кеш, Чағониёнда ва Термизда бўлиб ўтган ва мазкур жойлар улардан тозаланиб, уларда барқарорлик ўрнатилган [1:400].

Қилич Арслонхон Усмон 608/1211 йили Самарқандга қайтганида хоразмликларнинг маҳаллий аҳолига зулм ва ёмон муомалалар қилганини билгач, қорахитой ҳукмдори Гўрхонга мактуб ёзиб, яна унга тобе бўлиш истагини билдирди. Гўрхон бунга розиб бўлади ва уни қизига уйлантиради.

Мазкур таълим муассалари тез орада ўлканинг ҳар тарафига ёйилди. Натижада Самарқанд, Бухоро, Шош, Боласоғун, Ёркент ва Қашғар каби шаҳарларда мадрасалар очилди [38:218].

Натижалар

Қорахонийларнинг илм аҳлига катта эътибор беришлари [1:373] сабабли аҳоли орасида илм ва илм аҳлининг мавқеи ошиб борди. Қорахонийларнинг бундай йўл тутишларида икки хил мақсадни аниқлаш мумкин: биринчидан, янги мусулмон бўлган аҳолининг ишончларини мустаҳкамлаш ва эски динларидан узоқлаштириш; иккинчидан, ўлкада таъсирчан кучга эга бўлган шиаларга қарши суннийлик-ҳанафийлик эътиқодини ҳимоя қилиш.

Мовароуннаҳр шаҳарлари қисқа давр ичида илм ва маданият марказларига айланди. У ердан турли илм соҳаларида етук олимлар етишиб чиқди. Қорахонийлар давридаги мадрасалар ҳақидаги тўлиқ маълумотни Томғоч Буғрохоннинг 459/1066 йили Самарқанд шаҳрида қурдирган мадраса вақф ҳужжатларидан [40:184] ҳам олиш мумкин. У Мовароуннаҳрда тузилган ва бизгача етиб келган вақф ҳужжатларининг илк намуналаридандир. Илм-фан нуқтаи назаридан қаралса, Иброҳимхон томонидан қурдирилган бу мадраса илм, маърифат ва тарбия ўчоғи бўлиб хизмат қилган, ҳамда ботил мазҳабларнинг ёйилмаслиги учун ҳанафий олимлари етиштирган.

Ушбу вақф ҳужжатида, қўлга киритилган қиримларни, биринчи навбатда мадрасанинг эҳтиёжлари учун сарфланиши, дарахтлар экишда қўлланиши ҳақидаги келишувлар учрайди. Шунингдек, мадрасада ҳанафий мазҳаби бўйича таълим олиб бориш шартлиги алоҳида айтиб ўтилган. Талабаларга бериладиган ойлик маош энг кўпи ўттиз дирҳам қилиб белгиланган. Уларнинг ҳолатидан келиб чиқиб мударрис томонидан тайинланиши ва пулнинг қадрсизланиш ҳолати ҳам эътиборга олиниш кераклиги баён этилган [40:185].

Мазкур вақф ҳужжатида мадраса нозири вафот этган ҳолда унинг ўрнига келадиган киши таълим аъзоси ва фақиҳ бўлиши, шунингдек, Самарқандда фатво бера оладиган фақиҳларнинг қарори билан тайинланиши, ишончли ва ахлоқли бўлиши шарт қилинган [40:185].

Қорахонийлар даврида барпо этилган мадраса ва масжидлар ва уларнинг фаолияти, Қорахоний ҳукмдорларининг илм-фан ривожига катта аҳамият берганликларини ва бу эса, ҳанафий мазҳабини Мовароуннаҳр бўйлаб тарқалиши асосий сабаблардан бири бўлганини билдиради. Бу ҳолат, ўз навбатида, Фахруддин Ўзжандий яшаб, ижод қилган даврнинг илмий муҳити ҳақида тасаввур ҳосил қилишда алоҳида ўрин эгаллайди.

Ҳанафий мазҳабининг ривожига ҳисса қўшган Убайдуллоҳ ибн Умар ад-Дабусий (ваф.456/1063 й.), Ҳалвоний (ваф. 482/1089), Сарахсий (400/483-1009/1090 й.),

Паздавий (ваф. 482/1089 й.), Умар Садр аш-Шаҳид (ваф. 536/1141 й.), Умар ан-Насафий (ваф. 537/1142 й.), Ибн Моза Маҳмуд (ваф. 570/1174 й.), Алоуддин Косоний (ваф. 546/1151 й.), Қодихон (ваф. 592/1196 й.) ва Марғиноний (ваф. 594/1197 й.) каби фақиҳларнинг Қорахонийлар даврида етишиб чиққанлиги ва Мовароуннаҳрдан бўлганликлари бу даврнинг ҳанафий мазҳаби ривожини ва унинг Мовароуннаҳр бўйлаб кенг тарқалишига катта таъсир кўрсатган.

Қорахонийлар даврида Самарқанд, Сарахс ва Бухоро каби Мовароуннаҳр шаҳарлари мустақил илм марказлари бўлиб, у ерларда ҳанафий мазҳабининг асослари ишлаб чиқилган. Бу ерда мусулмон туркий ҳукмдорларининг фақиҳларга кўрсатган илтифотлари ҳам катта таъсирга эга бўлган. Қорахонийлар даврида яшаб ижод этган Мовароуннаҳрлик фақиҳлар мужтаҳид фақиҳлар бўлгани сабабли ислом ҳуқуқи тарихида Қорахонийлар даврини “мужтаҳид имомлар даври” ичига киргизиш мумкин. Тақлид даври бу даврдан кейин бошланган.

Хулоса

Юқорида келтирилган маълумотлардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Қодихон яшаган давр, сиёсий таназулли ва беқарорлиги билан ажралиб туради. Шунга қармай ушбу давр маданият, санъат ва илм-фан ривожланганлиги билан ўзига хос аҳамият касб этади. Бу даврда шаҳарларда масжидлар, мадрасалар, карвонсарой ва аҳолига манфаъатли иншоотлар барпо этилган.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Агаджанов С.Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. – М.: Наука, 1991. – Б. 125, 175
2. Алтан Четин. Ирфон қўшинининг тамаллари, туркийларда мадрасалар. // Диний тадқиқотлар. Ж. 2. Анқара. 1999. – Б. 184.
3. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. М.: Издательство восточной литературы, 1963. Ж. 1. – Б. 376.
4. Бартольд. Туркестан. Ж.1. –Б 381;
5. Бартольд. Туркестан. Ж. 1. – Б 381; Reşat Genç. Karahanlı devlet teshkilati. – Б. 22
6. Бартольд. Туркестан. Ж. 1. –Б 382
7. Бартольд. В.В. Ж.1. – Б. 383; Reşat Genç. Karahanlı devlet teshkilati. – Б.22
8. Бартольд. Туркестан. Ж. 1. –Б 383
9. Бартольд. В.В. Ж.1. – Б. 373.
10. Бартольд. Туркестан. Ж. 1. –Б 383; Reşat Genç. Karahanlı devlet teshkilati. – Б.23;
11. Бартольд. Туркестан. Ж. 1. –Б 386
12. Бартольд. Туркестан. Ж. 1. –Б 389; Агаджанов С.Г. – Б. 178
13. Бартольд. Туркестан. Ж. 1. –Б 400
14. Бекмирзаев И.И. Бурхонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг “ал-Муҳит” асари ва унинг Мовароуннаҳр қозилигида тутган ўрни: Дис. ... тарих фан. номз. – Т.: ТИУ, 2009. – Б. 20 (Бундан кейин: Бекмирзаев, 2009)

15. Босворт. К.Э. Мусульманские династии. М.: Издательство Наука. / Перевод П.А.Грязневича. –Б. 156
16. Босворт. К.Э. Мусульманские династии. – Б. 157
17. Босворт. К.Э. Мусульманские династии. – Б. 157
18. Босворт. К.Э. Мусульманские династии. – Б. 157
19. Ибн ал-Асир. Ал-Комил фит-Тарих. 11 жилдли / Абул-Фадак Абдуллоҳ ал-Қози таҳрири остида. – Байрут: Дор ал-Кутуб ал-Илмийя, 1987. Ж.9 – Б. 320.
20. Ибн ал-Асир. Ал-Комил. Ж.9 – Б. 137
21. Ибн ал-Асир. Ал-Комил. Ж.9 – Б. 137; Бартольд. Туркестан. Ж. 1. –Б 382; Ömer Soner. Karahanlılar. – Б. 292
22. Ибн ал-Асир. Ал-Комил. Ж.9 – Б. 320; Агаджанов С.Г. – Б. 175
23. Ибн ал-Асир. Ал-Комил. Ж.9 – Б. 253
24. Ибн ал-Асир. Ал-Комил. Ж.9 – Б. 253;
25. Ибн ал-Асир. Ал-Комил. Ж.9 – Б. 321; Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. Фрунзе: Киргизгосиздат, 1943. –Б 32 ;
26. Ибн ал-Асир. Ал-Комил. Ж.9 – Б. 321; Бартольд. Очерк истории Семиречья. –Б 33;
27. Ибн ал-Асир. Ал-Комил. Ж.9 – Б. 322
28. Ибн ал-Асир. Ал-Комил фит-Тарих. 11 жилдли / Абул-Фадак Абдуллоҳ ал-Қози таҳрири остида. – Байрут: Дор ал-Кутуб ал-Илмийя, 1987. Ж.9 – Б. 59.
29. Ибн ал-Асир. Ал-Комил. Ж.9 – Б. 322;
30. Каважки Ю.З. XI ve XII Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera' al-Nahr İslam Hukukçuları. Анкара: Sevinç Matbaası. 1976. – Б. 1.;
31. Муҳаммад Абдулхай ал-Лакнавий. Ал-Фаво'ид ал-баҳиййа фи тарожум ал-ҳанафиййа / Муҳаммад Бадруддин ан-Наоний таҳрири остида. – Байрут: Дар ал-китаб ал-исламий, 1418/1998. – Б. 99 (Бундан кейин: Лакнавий. Ал-Фаво'ид.)
32. Рашод Генч. Karahanlı devlet teshkilatı. – Б. 22
33. Самъоний. Ал-Ансоб. Ж.8. –Б 77; Бартольд. В.В. Ж.1. – Б. 383
34. Ömer Soner Hunkan. Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212). – Istanbul: Tanıtım Hizmetleri Ticaret Limited Şirketi, 2011. – Б. 291.
35. Nihad Sami Banarlı. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. М.Е.В., Истанбул. 1998. Ж.1. – Б. 218
36. Ömer Soner. Karahanlılar. – Б. 292; Бекмирзаев, 2009. – Б. 27
37. Ömer Soner Hunkan (Karahanlılar). – Б. 310; Бартольд. Туркестан. Ж. 1. –Б 400
38. Reşat Genç. Karahanlı devlet teshkilatı. – Б.22; Агаджанов С.Г. – Б. 149
39. Reşat Genç. Karahanlı devlet teshkilatı. – Б.22
40. Reşat Genç. Karahanlı devlet teshkilatı. – Б.23; Бартольд. Туркестан. Ж. 1. –Б 386
41. Reşat Genç. Karahanlı devlet teshkilatı. – Б.23
42. Reşat Genç. Karahanlı devlet teshkilatı. – Б.23; Бартольд. Туркестан. Ж. 1. –Б 389; Ömer Soner Hunkan (Karahanlılar). – Б. 347
43. Reşat Genç. Karahanlı devlet teshkilatı. Ankara. Turk tarih Kurumu, 2002. – Б.1

07.00.00 – Тарих фанлари

Холдоров Зоҳиджон Валижон ўғли
*Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академияси Тарих институти,
таянч докторант*
Email: zohidjon.xoldorov95@gmail.com

ТУРКИСТОН ЛЕГИОНИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ТАРИХИДАН

Аннотация. Ушбу мақолада иккинчи жаҳон уруши даврида Совет давлати аскарларининг германия томонидан асир олинishi тўғрисида маълумотлар мавжуд. Германия Совет давлати асирларидан турли легионлар тузади. Ўзбекистон тарихи билан боғлиқ бўлган Туркистон легиони ҳақида мақолада маълумотлар берилди.

Калит сўзлар: Мустафо Чўқай, Вали Қаюмхон, Алфред Розенберг, Герхард фон Менде, Миллий Туркистон, Миллий адабиёт, Турк Бирлиги, Янги Туркистон, Туркистон миллий конгресси.

Холдоров Зоҳиджон Валижон угли
*Институт истории Академии Наук
Республики Узбекистан,
Базовый докторант*

ИЗ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ТУРКЕСТАНСКОГО ЛЕГИОНА

Аннотация. В данной статье содержится информация о пленении советских солдат Германией в годы Второй мировой войны. Германия создает различные легионы из пленных советского государства. В статье представлены сведения о Туркестанском легионе, которые имеют отношение к истории Узбекистана.

Ключевые слова: Мустафа Чокай, Вали Каюмхан, Альфред Розенберг, Герхард фон Менде, Национальный Туркестан, Национальная литература, Турецкое единство, Новый Туркестан, Национальный Конгресс Туркестана.

Kholdorov Zokhidjon Valijon ugli
*The Institute Of History,
Academy of The Sciences of Uzbekistan
PhD student*

THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE TURKESTAN LEGION

Annotation. This article contains information about the capture of Soviet soldiers by Germany during the Second World War. Germany creates various legions from the prisoners of the Soviet state. The article provides information about the Turkestan Legion, which is related to the history of Uzbekistan.

Key words: Mustafa Chokay, Vali Qayumkhan, Alfred Rosenberg, Gerhard von Mende, National Turkestan, National literature, Turkish unity, New Turkestan, National Congress of Turkestan.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N03>

Кириш

Германия қўшини Совет давлатига хужум қилган дастлабки йилларда, қизил армиянинг миллионлаб аскарларини асирликка олади. Дастлаб, немислар асирлардан қурилиш, ишлаб чиқариш каби соҳаларда фойдаланган бўлса, кейинчалик улардан ҳарбий мақсадларда ҳам фойдаланишга қарор қилади. Шу мақсадда асирликдаги совет аскарларидан ҳарбий гуруҳлар ташкил этилади. Бизнинг тарихимиз билан боғлиқ бўлган Туркистон легиони асир тушган ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, тожик, қорақалпоқ халқларидан тузилади. Бу легионни тузиш ташаббуси билан ўша вақтда Германияда истиқомат қилаётган Мустафо Чўқай ва Вали Қаюмхонлар чиқишади. Бироқ, Мустафо Чўқай асирлар билан учрашувларнинг бирида тиф касалини юқтириб олиб эрта вафот этади. Туркистон легионини ташкил этиш вазифаси эса Вали Қаюмхоннинг гарданига тушади. Туркистон легионини сиёсий жиҳатдан бошқариш учун Вали Қаюмхон раҳбарлигида Миллий Туркистон Бирлик Қўмитаси тузилади ва бу қўмита легионнинг бош органига айланади. МТБҚ Туркистон ўлкасини озод қилиш учун легионга аъзо бўлмаган туркистонлик асирлар орасида Туркистон легиони сафларида Совет давлатига қарши кураш олиб бориш ташвиқотини олиб боради. Бу қўмита томонидан Туркистон легиони аскарлари учун бир қатор журнал ва газеталар нашр этирилади. Туркистон легиони аскарлари 1945 йилга қадар Германия армиясида Совет давлати ва уларнинг иттифоқчиларига қарши жанглар олиб боради.

Адабиётлар таҳлили ва методология

Туркистон легиони тарихига доир Ўзбекистонда П.П. Воробев, профессор Қ. Ражабов ва М. Давлатова, И. Шомуродовлар томонидан мақолалар нашр этилган. Бу мақолаларда Туркистон легионининг ташкил топиши ва фаолияти тарихига доир маълумотлар келтирилади. АҚШда нашр этиладиган “Ватандош” газетасида эса Мавлон Шукурзода ва Ифтихор Шомуродовлар томонидан мақолалар эълон қилинган. Бу мақолаларда Туркистон легионига доир қимматли маълумотлар берилади. Туркистон легиони тарихига доир Қозоғистонда бир қатор илмий китоблар чоп этилган. Жумладан, Бахит Содиқова, Амантай Кекен, Серик Шакибоев каби тадқиқотчиларни мисол келтиришимиз мумкин. Серик Шакибоевнинг асари Совет давлати даврида яратилган ва Совет мафқураси билан суғорилган эди. Бахит Содиқова ва Амантай Кекеннинг асарлари СССР парчалангандан кейинги даврда ёзилган ва уларда Туркистон легиони масаласига ёндашувлар ўзгарганлигини кўришимиз мумкин. Рус тарихчилари М.И. Семиряга, О.В. Романко томонидан яратилган илмий асарларда ҳам Туркистон легионига доир баъзи маълумотлар берилади. Туркистон легиони тарихини ўрганишда Туркия тарихчилари салмоқли тадқиқот ишларини олиб борганлар. Чунончи, Абдулваҳоб Қора, Анвар Олтойли, Жўшқун Кумру, Латиф Челик каби тарихчилар томонидан туркистонлик асирларнинг Германия концлагерларидаги турмуш тарзи тўғрисида ҳамда Туркистон легионининг ташкил топиши масалаларида асарлар ёзилган ва тадқиқотлар олиб борилган.

Германияга қарши олиб борилган урушда қизил армиянинг сафларида миллионлаб туркистонликлар кураш олиб бордилар. Боймирза Ҳайитнинг маълумотига қараганда, қизил армия таркибида 1941 – 1943 йилларда хизмат қилган

туркистонликлар сони тахминан 4 847 775 нафар бўлган[1;151-б]. Совет ҳукумати томонидан дастлаб туркистонликлар етарли даражада ҳарбий қуроллар билан таъминланмаганлиги, уларнинг фашистлар томонидан кўплаб асир олиншига сабаб бўлади. Германия ҳукумати асирларни махсус конслагерларда сақлаганлар. Конслагерларда сақланган туркистонликлар сони эса 1 млнга яқин бўлган дея маълумот беради Ифтихор Шомуродов ўзининг мақоласида[5;5-б]. Немислар туркистонлик асирларга жуда ҳам шафқатсиз муносабатда бўлган ва уларни арзимаган айблари учун ҳам отиб ташлаган. Дастлабки даврларда немислар туркистонликларни яҳудийлар деб ўйлаб ўлдиришган. Бунинг асосий сабаби эса яҳудийлар ҳам мусулмонлар каби суннат қилинганлигида эди. 1942 йилнинг ёзига қадар туркистонлик асирлардан фақат 400 минг киши тирик қолган эди[11;54-б]. Тирик қолган туркистонликларнинг катта қисми Германия ҳукумати томонидан тузилган Туркистон легиони таркибига қўшиладилар.

Босиб олинган шарқий ҳудудлар вазири Алфред Розенберг асирлардан ҳарбий қисмларни тузиш режасини ишлаб чиқади. Асир тушган Совет давлати аскарларининг катта қисмида И. Сталин юритган қатағон сиёсати туфайли Совет ҳукуматига нисбатан нафрат борлигини фашист ҳукумати яхши биларди. Бу ҳолатдан фойдаланган Германия ҳукумати совет асирлари учун миллий комиссиялар тузади. Бу комиссиялар асирлар орасида немислар томонида Совет давлатига қарши курашиш учун тарғибот ишларини олиб борадилар. Янги тузилган Туркистон комиссиясига турколог олим Герхард фон Менде раҳбарлик қилади[16;85]. Шунингдек, бу комиссия таркибига Туркистон мухториятининг собиқ раҳбарларидан бири Мустафо Чўқай ва унинг ёрдамчиси бўлиб Вали Қаюмхонлар ҳам киритилади[6;30-б]. Улар конслагерларда сақланаётган туркистонлик асирларнинг орасида Германия томонида Совет давлатига қарши кураш олиб бориш ва шу йўл орқали Туркистон ҳудудини озод қилиш ташвиқотини юритишади. Шунингдек, улар Германия Совет давлати устидан ғалаба қозонса, Германия ҳомийлиги остида мустақил Катта Туркистон давлати тузилиши тўғрисида туркистонлик асирларга айтиб ўтадилар. Мустафо Чўқай кўплаб конслагерларга ташриф буюриб, туркистонлик асирлар билан яқиндан суҳбат куради. Конслагерларнинг бирида Мустафо Чўқай асирлар билан учрашувда тиф касалини юқтириб олади ва аҳволи оғирлашиб 1941 йилнинг 27 декабрида Берлин шаҳрида жойлашган Виктория касалхонасида вафот этади [3;174]. Мустафо Чўқайнинг ўлимидан сўнг, туркистонлик асирлардан иборат ҳарбий гуруҳ тузиш ва уларнинг ҳаётини сақлаб қолиш вазифаси Вали Қаюмхоннинг зиммасига тушади.

Туркистон комиссияси олдида конслагерларда сақланаётган мусулмон туркийзабон асирлар билан боғлиқ ишларни нимадан бошлаш масаласи турарди. Туркистон комиссиясининг раҳбари Герхард фон Менде дастлабки ишни конслагердаги туркий халқларни миллатига қараб турли гуруҳларга ажратишдан бошлайди[16;91]. Гуруҳларга ажратишда фақат миллати ҳисобга олинмади, балки маълумотига қараб ҳам гуруҳларга ажратилди. Германия ҳукумати туркистонлик асирлар орасидаги олий маълумотли аскарларга алоҳида эътибор қаратган. Чунончи, Вали Қаюмхон Эбенроде шаҳрида жойлашган конслагерга ташриф буюрганда асирлардан кимлар олий маълумотли эканлигини сўрайди. 12 нафар асир олий маълумотли эканлиги маълум бўлади. Уларга янги кийим-бош берилиб, Лукенвалде яқинидаги янги қурилган конслагерга кўчирилади. Бу ерда уларга бир кишилик ётоқ ва кийим жавони берилади.

Олий маълумотлиларга бунчалик эътибор берилишининг асосий сабабларидан бири, Германия ўзининг асирлар орасида пропаганда сиёсатини юритиш учун улардан фойдаланади.

Туркистонлик асирларнинг катта қисми Германия ҳукумати томонига ўтиб, Туркистон легиони таркибига аъзо бўлиб киришига бир неча сабаблар бор эди. Биринчидан, Совет ҳукумати ўзининг асир тушган аскарларидан воз кечиб, уларни ватан хоини эканлигини эълон қилганди. Туркистонликлар ўз ватанларига қайтиб бориш имконсиз ва жуда хавфли эканлигини англаб етадилар. Иккинчидан, туркистонлик асирлар конлагерлардаги оғир меҳнат, очлик, ўлимдан қутқарувчи йўл легион таркибида Совет давлатига қарши жанг олиб бориш эканлигини тушуниб етадилар.

Германиянинг Москва остонасидаги мағлубиятидан кейин, ҳарбий асирлардан фойдаланиш режасини амалга ошириш тезлашиб кетади. Алфред Розенбергнинг тавсияси асосида 1941 йилнинг 30 декабр санасида Гитлер асирлардан иборат ҳарбий гуруҳлар тузиш режасини расмий жиҳатдан тасдиқлайди [13;24]. Туркистон ва Кавказдан бўлган асирлардан тузилган ҳарбий гуруҳ Осиё баталёни деб номланади. Орадан бир ой ўтганидан сўнг бу баталён иккига бўлинади ҳамда Кавказ легиони ва Туркистон легиони номлари билан аталади. “Турон тарихи” журналида профессор Қаҳрамон Ражабов ва М. Давлатовалар томонидан нашр этилган мақолада 1942 йилнинг бошларида Вали Қаюмхон раҳбарлигида расман Туркистон легиони тузилганлиги ҳақида маълумот келтирилади [10;92-б]. Қисқа муддат ичида легион сафларида хизмат қилишни хоҳлаган туркистонликлар миқдори кўпайиб боради. 1942 йилнинг май ойига келиб Туркистон легионида хизмат қилишга ёзма розилик билдирган туркистонликлар сони 130 мингдан ошади [18;4-б]. Туркистон легиони таркибида неча нафар туркистонлик хизмат қилгани тўғрисида турли фикрлар бор. Чунончи, Боймирза Ҳайитнинг маълумотига қараганда, 1944 йилнинг ўрталарига қадар легион аскарларининг сони 267 мингга етади [2;44-б]. Улардан 181 минг нафари уруш майдонларида жанг қилган бўлса, 85 мингдан ошиғи эса фронт ортидаги ишларни бажаришган [1;151-б]. 65 минг легион аскарлари жанг майдонларида ҳалок бўлган.

Туркистон легионига аъзо бўлиш учун ҳар бир аскар қасамёд қабул қилиши керак бўлган. Боймирза Ҳайитнинг ёзишича, Қуръони Карим қаршисида икки қилич бирлаштирилиб, Туркистон байроғи остида қасамёд қилинган [1;154-б]. Туркияда 2017 йил Боймирза Ҳайит таваллудининг 100 йиллигига бағишлаб чоп этилган китобда легион таркибига қабул қилиш қасамёдининг немисча матни келтирилади. Қасамёд матни эса қуйидаги сўзлардан иборат бўлган: “Оллоҳ олдида ушбу муқаддас қасам билан мен болшевиизмга қарши курашда Германия армиясининг Олий қўмондони Адолф Гитлерга садоқат билан хизмат қиламан ва бу қасамёдимга жасур аскар сифатида доим содиқ қоламан [14;203]”. Қасамёд қабул қилган ҳар бир аскар расман Туркистон легионининг аъзоси бўлган. Улар бир қатор имтиёз ва ойлик маошга ҳам эга бўлган. Туркистон аскарлари махсус ҳарбий кийимлар билан таъминланган. Бу ҳарбий кийимлар немис аскарларинининг кийимларидан биров фарқ қилган.

Туркистон легиони ўзининг рамзларига ҳам эга бўлган. Туркистон мухториятининг байроғи ва мадҳияси легионнинг миллий рамзига айланади. Ўзбек

халқининг буюк шоирларидан бири Чўлпоннинг “Гўзал Туркистон” шеъри мадҳиянинг сўзларини ташкил этади. Мадҳиянинг сўзлари қуйидагилардан иборат бўлган:

Гўзал Туркистон, сенга не бўлди?
Саҳарлар вақти гулларинг сўлди.
Чаманлар барбод, қушлар ҳам фарёд,
Ҳаммаси маҳзун. Бўлмасми дил шод?
Билмам не учун қушлар учмас боғчаларинда?
Бирлигимизнинг тебранмас тоғи,
Умидимизнинг сўнмас чироғи,
Бирлаш эй халқим келгандир чоғи,
Безансин энди Туркистон боғи.
Қўзғал, халқим, етар шунча жабру-жафолар.
Ол байроғингни қалбинг уйғонсин,
Қуллик асорат ҳаммаси ёнсин,
Ўсиб Туркистон қақдинг кўтарсин,
Яйраб, яшнаб ўз Ватанинг гул боғларингда!

Туркистон легионини сиёсий ва мафкуравий жиҳатдан бошқариш учун 1942 йилнинг бошларида Берлин шаҳрида Босиб олинган шарқий ўлкалар вазирлиги қошида Миллий Туркистон Бирлиги Қўмитаси (МТБҚ) тузилади [11;57-6]. Вали Қаюмхон қўмитанинг президенти этиб тайинланади. Қўмита президентининг Бош котиби лавозимига эса дастлаб миллати ўзбек бўлган Каримий, сўнгра қозоқ Карис Канатбай тайинланади. Миллий Туркистон Бирлик Қўмитаси 12 та бўлимдан иборат бўлган ва бу бўлимларда 4 нафар қозоқ, 3 нафар ўзбек, 3 нафар туркман, 2 нафар қирғиз, 2 нафар тожик фаолият олиб борган[5;4-6]. Тарихчи Романко Олег Валентинович ўзининг “Мусулмон легионлари иккинчи жаҳон урушида” номли китобида Туркистон легионининг ҳар бир бўлимларининг номи, раҳбарлари ва уларнинг вазифалари тўғрисида маълумотларни ёзиб ўтади[7;67-68]. Бўлимлар қуйидагилардан иборат бўлган:

1. Соғлиқни сақлаш бўлими – раҳбари Каримий бўлган. Бу бўлимнинг асосий вазифаси легион учун зарур бўлган шифокор ва санитар ходимларни тайёрлашдан иборат бўлган. Шунингдек, легион аскарларининг соғлиғи масалалари ҳам шу бўлим томонидан назорат қилинган.

2. Илмий бўлим – раҳбари дастлаб Салимий, сўнгра Усмон бўлган. Бу бўлим Туркистон ўлкасининг маданияти, этнографияси, географияси, тарихига оид материалларни тўплаш билан шуғулланган.

3. Ҳарбий бўлим – раҳбари Боймирза Ҳайит бўлган. Ушбу бўлим туркистонлик офицер ва аскарларни тайёрлаш вазифаси билан шуғулланган.

4. Ҳарбий асирлар бўлими – миллати қозоқ бўлган Лукин томонидан идора этилган. Бу бўлим конслагерларда сақланаётган туркистонлик ҳарбий асирларга ёрдам бериш вазифасини бажарган.

5. Ҳарбий бўлмаган аҳоли таъминоти бўлими – миллати ўзбек бўлган Нурмуҳаммад томонидан идора қилинган. Бўлим Германиядаги барча ҳарбий бўлмаган туркистонлик ишчиларга кўмаклашиш вазифаси билан шуғулланган.

6. Васийлик бўлими – миллати қozoқ бўлган Нурбаяк ва Нурибеклар раҳбарлик қилишади. Бўлимнинг асосий вазифаси легион таркибидаги аскарларни озик-овқат ва турар жой билан таъминлашдан иборат бўлган.

7. Диний бўлим – раҳбари миллати қozoқ мулла Оросман бўлган. Бўлимнинг асосий вазифаси легион учун муллалар тайёрлаш бўлган. Шунингдек, легион таркибидаги туркистонликларга диний амалларни бажаришлари учун шароит яратиб бериш вазифаларини ҳам бажарган.

8. Ҳарбий пропаганда бўлими – миллати ўзбек лейтенант Ҳаким раҳбарлик қилган. Легион учун ҳарбий пропoгандачилар тайёрлаш ва улардан фойдаланишни ушбу бўлим назорат қилган.

9. Сиёсий пропаганда бўлими – миллати қирғиз бўлган Аламбет ушбу бўлимни бошқарган. Ушбу бўлим легион таркибидаги жангчиларни миллий руҳда тарбиялаш вазифаларини бажарган.

10. Матбуот бўлими – миллати ўзбек бўлган Аҳмаджон томонидан бу бўлим идора этилган. МТБҚнинг журнал ҳамда газеталарини тайёрлаш ва нашр этиш вазифаларини ушбу бўлим назорат қилган.

11. Радио бўлими – миллати ўзбек бўлган Эргаш Шермат томонидан бошқарилган. Легион аскарлари учун ўз она тилларида турли хил радиоешиттиришлар тайёрланган. Шунингдек, бу бўлимда ўзбек, туркман ва қozoқ радио бошловчилари фаолият юритган.

12. Мусиқа ва театр бўлими – миллати ўзбек бўлган Қудратилла томонидан идора қилинган. Бўлимда театр труппалари, хонанда ва созандалар тайёрланган. Улар легион аскарларининг олдида томоша ва мусиқий чиқишларни намойиш этганлар.

Миллий Туркистон Бирлик Қўмитаси таркибидаги барча қўмиталар сиёсий жиҳатдан Алфред Розенбергга бўйсунган[7;68]. Қўмита аъзолари немислар билан тенг ҳуқуққа эга бўлган, моддий таъминоти ва кийинишида ҳам ҳеч қандай камчиликлар бўлмаган[4;39-б]. МТБҚнинг айрим харажатлари Германия ҳукумати томонидан таъминлаб турилган. Бу пул маблағлари Туркистон ўлкаси мустақилликка эришганидан сўнг Германияга қайтариб берилиши керак бўлган. Бу тўғрисида Вали Қаюмхон Германия билан шартнома имзолаган эди. Шунингдек, қўмитанинг молиявий аҳволини яхшилаш учун легион таркибида хизмат қилувчи аскарлар ҳам ўзлари учун тўланаётган 30 марка ҳисобидаги маошларининг ярмини қўмитага беришган.

1942 йилда Туркистон легиони таркибида 781, 782, 783, 784-пиёда баталёнлари ташкил этилади[17;205]. Германия армиясида Туркистон легиони рус бўлмаган ҳарбий бирликлар орасидаги энг йиригига айланади. Боймирза Ҳайитнинг ёзишича, Туркистон легионининг биринчи гуруҳи 1942 йилнинг 2 май санасида Брянск ўрмонларида жангга киритилган[1;154-б]. Бу Туркистон легиони ташкил топганидан кейинги унинг биринчи жанги эди. 1943 йилнинг май ойига қадар легион таркибида 32 та баталён ташкил этилади[15;202]. Янги ташкил этилган Туркистон баталёнларининг кўп қисми генерал-полковник Ф. Паулюс раҳбарлигидаги 6-армиянинг бўлинмаларига бириктирилади[9;11]. Қozoқ тадқиқотчиси Бахит Содиқованинг маълумотларига қараганда, 1942 –1943 йилларда Германия армиясининг Кавказ ҳудудига ҳужумида олти Туркистон легионининг баталёни қатнашган[3;83]. Машхур Сталинград шаҳри учун олиб борилган жангларда ҳам Туркистон легиони аскарлари Германия армияси

таркибида иштирок этган. Чунончи, Легионнинг учта баталёни Сталинград жангида қизил армияга қарши жанг олиб борган ва баталён таркибидаги жуда кўплаб туркистонликлар бу жангда ҳалок бўлган. Туркистон легиони таркибида 162-Туркистон пиеда баталёни Германия ҳукуматининг ишончи ва олқишига сазовор бўлади[17;208]. Бу баталёнга генерал-маёр фон Нидермаер раҳбарлик қилган. Баталён 1943 йилнинг сентябр ойида Словения ҳудудига жўнатилади ва у ерда бир қатор ҳарбий ҳаракатларни олиб боради[9;12]. Маълум вақтдан сўнг, бу баталён Италия ҳудудига юборилиб, бу ҳудуддаги хафсизликни таъминлаб, партизанларга қарши кураш олиб боради. Шунингдек, бу баталён урушнинг охири давларида Англия-Америка қўшинларига қарши олиб борилган жангларда ҳам қатнашади.

Туркистонликлар ССда¹ ҳам фаолият олиб борган. 1944 йилдан бошлаб Туркистон легиони аскарларидан СС таркибига олина бошланади. Ифтихор Шомуродовнинг Германия архивларига таяниб берган маълумотларига қараганда, Германиянинг СС ташкилотида 3 мингдан ортиқ туркистонликлар фаолият юритган[5;4-б]. Улар ССнинг “Янги Туркистон” полкида хизмат қилишган. Полк раҳбари ислом динини қабул қилган ва Ҳорун ал-Рашид исмини олган СС зобити бўлган.

Туркистон легионига аъзо бўлганларнинг барчаси ҳам Германияга содиқлик билан хизмат қилмаган. 1943 йилга келиб легион аскарлари орасида Гитлерга қарши кураш олиб бориш учун турли гуруҳлар шаклланади. Нега баъзи легион аскарлари орасида Германияга нисбатан ишончсизлик пайдо бўлди? Чунки, Германия армияси сафларида Совет давлатига қарши кураш олиб борган халқларга ўз ватани Қримга Германия ҳукумати томонидан ҳеч қандай озодлик берилмади[17;214]. Бу воқеа баъзи туркистонлик аскарлар орасида Германияга ишончсизлик туйғусини пайдо қилади. Шунингдек, Германия армияси 1943 йилга келиб бир қатор йирик жангларда мағлуб бўла бошлади. Натижада, Туркистон легиони таркибида “кўнгиллилар” гуруҳи пайдо бўлиб, улар партизанлар билан алоқа ўрнатиш учун ҳаракат қила бошлайди. Жумладан, 1943 йилнинг ёз фаслида 3-Туркистон баталёнининг бир гуруҳ аскарлари Белоруссиянинг Речица шаҳрида бўлиб, партизанлар билан алоқа ўрнатади ва гитлерчиларга қарши ҳамкорликда курашадилар[12;483-б]. 1943 йилнинг охирида келиб Туркистон легионининг 6 та баталёни Франция ҳудудида жанг олиб боради [11;58-б]. Лекин, баталён таркибидаги жангчиларнинг бир қисми партизанлар ва Қаршилиқ ҳаракати сафлари томонига ўтиб, Германиянинг ўзига қарши кураш олиб боради. 1943 йилнинг сентябр ойида Десна дарёси бўйидаги жангда Абдулла Отахонов бошчилигидаги 370 кишилик баталён ўз ихтиёри билан Совет давлатига таслим бўлади[12;483-б]. 1944 йилнинг январ ойида легион аскарлари Югославия партизанларига қарши курашиш учун Черногория ҳудудига юборилади. Легион таркибида С. Файзиев бошчилигидаги отряд немисларни ўлдириб, партизанлар томонига ўтиб кетади.

1944 йилда Вена шаҳрида Туркистон Миллий конгресси бўлиб ўтади [8;54]. Ушбу конгрессда 573 нафар Туркистон легиони аъзолари иштирок этадилар[11;58-б]. Конгресснинг асосий мақсадларидан бири Миллий Туркистон Бирлиги Қўмитасини

¹ Немисча “Schutzstaffel” сўзининг қисқартмаси. Бу ташкилот 1925 йил 4 апрелида тузилган. 1929 – 1945 йилларда Генрих Гимлер раҳбарлик қилган. Уруш йилларида ташкилот Германия ва унинг босиб олинган ҳудудларида хафсизлик ва террор ишларини амалга оширган.

бутун дунёга танитишдан иборат бўлган. Конгресснинг сўнггида Туркистон миллий кенгаши ташкил этилади ва унга 70 киши сайланади[6;26-б]. Шунингдек, Вали Қаюмхон Генрих Гиммлерга мактуб йўллаб Туркистон легионини Туркистон миллий армияси деб тан олишини сўрайди.

Туркистон легиони ўзининг матбуотиغا ҳам эга бўлган. Легионнинг бош органи ҳисобланган Миллий Туркистон Бирлик Қўмитаси назорати остида бир қатор журнал ва газеталар нашр этилган. Вали Қаюмхон муҳаррирлигида “Миллий Туркистон” (1942 – 1945 йиллар) ва “Миллий адабиёт” (1942 – 1945 йиллар) журналлари нашр этилган[2;43-б]. “Миллий Туркистон” журнали араб ва лотин алифболарида ўзбек тилида, кейинчалик эса инглиз тилида нашр қилинган. Урушнинг якунига қадар “Миллий Туркистон” журналининг 80 мингдан ошиқ адади нашр этилади[5;4-б]. Бу журнал иккинчи жаҳон уруши якунлангандан кейин ҳам 1948–1986 йилларда Вали Қаюмхон етакчилигида нашр этиб турилган. “Миллий адабиёт” журналида ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман ва тожик адабиёти буюк дарғаларининг асарлари чоп этилган[6;25-б]. Ушбу журналда легион аскарлари томонидан томонидан ёзилган шеър ва ҳикоялар ҳам нашр этилган. Шунингдек, Вали Қаюмхон ва Абул Завқий муҳаррирлигида лотин алифбосида ўзбек тилида 1942–1945 йилларда “Янги Туркистон” газетаси нашр этилади. Маҳкам Умарий муҳаррирлигида эса “Турк бирлиги” газетаси ўзбек тилида нашр этилган[11;58-б]. Бу газета ва журналлар легион таркибидаги аскарларнинг миллий руҳини уйғотишда муҳим рол ўйнаган.

Хулоса

Хулоса ўрнида шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, Германиянинг жаҳаннам конслагерларидаги минглаб туркистонликларнинг ҳаётини сақлаб қолишда Мустафо Чўқай ва Вали Қаюмхонлар муҳим ўрин тутдилар. Уларнинг ҳаракати билан тузилган Туркистон легиони Совет давлатига қарши кураш олиб борди. Вали Қаюмхон раҳбарлигида тузилган Миллий Туркистон Бирлик Қўмитаси Туркистон легионининг бош органи сифатида фаолият юритиб, легион аскарларини ғоявий жиҳатдан бирлаштирувчи ташкилотга айланди. Туркистон легиони аскарларининг бош мақсади Совет давлатига қарши курашиб, Туркистон ўлкасини улардан озод қилиш бўлди. Туркистон легионининг аскарлари Италия, Франция, Украина, Белоруссия худудларидаги жангларда Германия армияси таркибида жанглар олиб борди.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Боймирза Ҳайит. Советлар Иттифоқида туркликнинг ва исломнинг баъзи масалалари// “Шарқ юлдузи”, 1992. № 3.
2. Боймирза Ҳайит. Туркистон миллий истиқлоли масалалари// “Мулоқот” журнали, 1992. № 3-4.
3. Б. Садыкова. История Туркестанского легиона в документах. – Алматы: Кайнар. 2002.
4. Вали Қаюмхон. Миллат тақдири учун курашаман// “Мулоқот” журнали, 1992. № 1.
5. И. Шомуродов. Туркистон ва II жаҳон уруши – тарихнинг оқ доғлари// “Vatandosh” gazetasi. 2011. № 7.

6. И. Шомуродов. Туркестон легиони // “Турон тарихи”, 2012. № 6.
7. О.В. Романько. Мусульманские легионы во Второй мировой войне.–Москва: Транзиткнига. 2004.
8. П.П. Воробьев. Деятельность Туркестанского легиона в источниках и исторической литературе, опубликованной в Германии// Узбекистан: страницы истории. 1991.
9. С. Дробязко, А. Карашук. Второй мировой война 1939–1945. Восточные легионы и казаки части в Вермахте. – Москва. АСТ. 1999.
10. Қ. Ражабов, М. Давлатова. Туркестон легиони: уйдирма ва ҳақиқат// “Турон тарихи”. 2010. № 1 – 3.
11. Ўзбекистон тарихи (1917 – 1991 йиллар) иккита китоб. 1939 – 1991 йиллар, масъул муҳаррирлар: Абдуллаев Р. Раҳимов М. Ражабов Қ, – Тошкент: Ўзбекистон. 2019.
12. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: Шарқ, 2000.
13. А. Ahat Andican. Dr. Baymirza Hayit'in Milli Türkistan Birlik Komitesi içerisindeki faaliyetleri// “Doğumunun 100.yilinda Baymirza Hayit ve günümüzde Türkistan tarihi araştırmaları uluslararası sempozyumu bildirileri”. – Istanbul. 2017.
14. “Doğumunun 100. yilinda Baymirza Hayit ve günümüzde Türkistan tarihi araştırmaları uluslararası sempozyumu bildirileri”, Editörler: Abdulvahap Kara, Ömer Kul, Filiz Ferhatoğlu. – Istanbul. 2017.
15. Coşkun Kumru. Hitler Almanyası'nin Türkistan politikası. 2021.
16. Halil Burak Sakal. Germany and Turkestanis during the course of the world war II (1941-1945) (a master's thesis). – Ankara. 2010.
17. Latif Çelik. II dünya savaşında Almanya saflarında savaşan "Türkistan lejyon ordusu" (doktora tezi). – Konya. 2015.
18. Mavlon Shukurzoda. Birinchi o'zbek millioneri // “Vatandosh” gazetasi, 2011-yil. № 5.

07.00.00 – Тарих фанлари

Хамидова Дилфуза Улуғбек қизи
Камолиддин Бехзод номидаги
Милий рассомлик ва дизайн институти
Музейшунослик кафедраси ўқитувчиси

НОМОДДИЙ МАДАНИЙ МЕРОС ИЖОДКОРЛАР НИГОҲИДА

Аннотация. Мазкур мақолада Хоразм “Лазги” санъатининг ЮНЕСКО томонидан инсониятнинг номоддий маданий меросининг репрезентатив рўйхатига киритиш жараёнлари баён этилган. Шунингдек, Хоразм лазги санъати ва унинг ижрочилари фаолияти ёритиб берилган.

Калит сўзлар: Лазги, ЮНЕСКО, номоддий маданий мерос, тарих, миллий қадрият, анъана, музей, Зардуштийлик.

Хамидова Дилфуза Улуғбек қизи
Преподаватель кафедры музееведения
Национального института художеств и
дизайна имени Камолиддина Бехзода.

НЕМАТЕРИАЛЬНОЕ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ГЛАЗАМИ СОЗДАТЕЛЕЙ

Аннотация: В данной статье описываются процессы включения искусства Хорезма "Лазги" ЮНЕСКО в репрезентативный список нематериального культурного наследия человечества. Также освещается искусство хорезмских лазги и деятельность его исполнителей.

Ключевые слова: Лазги, ЮНЕСКО, нематериальное культурное наследие, история, национальная ценность, традиция, музей, зороастризм.

Khamidova Dilfuza Ulugbek kizi
Lecturer of the Department of Museology
of the National Institute of Arts and Design named
after Kamoliddin Behzod.

INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE THROUGH THE EYES OF THE CREATORS

Abstract: This article describes the processes of inclusion of the art of Khorezm "Lazgi" by UNESCO in the representative list of the intangible cultural heritage of mankind. The art of Khorezm clanging and the activities of its performers are also covered.

Keywords: Lasgi, UNESCO, intangible cultural heritage, history, national value, tradition, Museum, Zoroastrianism.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N04>

Ўзбекистон ҳудуди энг қадимий цивилизация марказларидан бири бўлган. Бу ҳудуд минг йиллар давомида шаклланган кўплаб моддий ва номоддий тарихий ёдгорликларга бой мамлакат ҳисобланади.

Номоддий маданий мерос ўтмиш ва келажак ўртасидаги боғлиқлик бўлиб, турли жамоаларнинг қимматли бойлигини англатади. Шунингдек ўзбек халқининг номоддий маданий мероси асрлар оша аждодлар томонидан сайқалланиб, халқнинг бебаҳо мулки бўлиш билан бир қаторда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқоролик жамиятини ривожлантиришнинг муҳим субъекти сифатида баҳоланади. Шу билан бир қаторда номоддий маданий мерос инсонни тарбиялайди, улуғлайди, табиат ва ҳаёт гўзаллигини очиб беради.

Ўзбекистон Республикаси 2007 йил декабрда Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш тўғрисидаги халқаро Конвенцияни ратификация қилди ва 2008 йил 29 апрелдан бошлаб унинг тўла ҳуқуқли иштирокчисига айланди. Мамлакатимизда 2003 йил 15 октябрда Париж шаҳрида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича Бош конференциясида (Юнеско) қабул қилинган Конвенция қоидаларини бажариш юзасидан муайян ишлар олиб борилмоқда.

Конвенция мақсадлари:

- номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш;
- тегишли ҳамжамиятлар, гуруҳлар ва алоҳида шахсларга мансуб номоддий маданий меросни ҳурмат қилиш;
- номоддий маданий мероснинг муҳимлигига ва маҳаллий, миллий ва халқаро миқёсда унинг умум томонидан тан олиншига эътиборини жалб қилиш;
- халқаро ҳамкорлик ва ёрдам кўрсатиш [1].

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда номоддий маданий мероснинг 4 та алоҳида рўйхати юритилади. Булар:

1. Зудлик билан муҳофаза остига олинши лозим бўлган номоддий маданий мерос рўйхати.
2. Номоддий маданий мероснинг Репрезентатив рўйхатига киритиш учун тавсия этиладиган номзодлар рўйхати.
3. Номоддий маданий мероснинг миллий рўйхати.
4. Номоддий маданий мероснинг маҳаллий рўйхатлари.

Мустақиллик йилларидан бошлаб Ўзбекистон маданий меросни муҳофаза қилиш бўйича махсус қонунлар қабул қилиниб, давлат дастурлари ишлаб чиқилди. Мазкур меъёрий ҳужжатлар ўзбек халқининг маданий меросини сақлаб, келажак авлодларга етказишга замин яратмоқда. Давлат дастурларида маданий меросни муҳофаза қилиш бўйича халқаро ҳамкорликни ривожлантириш ҳам акс эттирилган[2].

Ўзбекистон томонидан 1993 йилдан 2020 йилгача ЮНЕСКОнинг Умумжаҳон мероси рўйхатига 5 та моддий-маданий мерос объекти ва 8 та номоддий маданий мерос номзодномаси киритилган бўлиб, 2030 йилгача 10 дан ортиқ маданий мерос объекти ва 5 дан ортиқ номоддий мерос номзодномаси киритилиши режалаштирилган.

Номоддий меросни сақлаш тизимини шакллантиришнинг дастлабки босқичини, Боливия ҳукуматининг 1973 йили ЮНЕСКОга фольклорни тартибга солиш, ривожлантириш ва тарқатиш бўйича намунавий таклифларни ишлаб чиқиш илтимоси билан мурожаат қилишидан бошланган деб ҳисоблаш мумкин[3].

Бугунги кунда ЮНЕСКО Инсоният номоддий маданий мероси репрезентатив рўйхатига Ўзбекистон томонидан тавсия этилган 7 та номзоднома киритилган. Шашмақом, Наврўз, Катта ашула, Аския, Палов маданияти ва анъаналари, “Хоразм рақси – Лазги” шулар жумласидан [4].

Лазги рақси халқимизнинг қадим тарихини, бой маданияти ва ма’навиятини ко’рсата оладиган гўзал санъат тури ҳисобланади. «Лазги» жуда қадимий мусиқа бўлиб, у тўғрисида жуда кўп тадқиқотчилар илмий изланишлар олиб борганлар.

Хоразм сан’ати ва маданияти тўғрисида, хусусан лазги сан’ати ҳақида илк маълумотлар - Геродотнинг “Тарих”, Зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авесто”, Абу Райҳон Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” ва Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддимат ул-ада” асарларида батафсил ёритиб берилган. Ушбу асарларда рақсларнинг келиб чиқиш ва шаклланишини бевосита ибтидоий даврдаги ов жараёнларига, халқлар ўртасидаги ан’ана ва урф-одатларга бўлган ҳолда маълумотлар келтирилган.

Шунингдек Ўзбекистон халқ артисти Гавҳар Матёқубова ушбу санъат асарининг 9 тури мавжудлигини ўзининг «Офатижон «Лазги» деб номланган тадқиқот асарида келтириб ўтган. Унга кўра лазгилар ҳар хил шароитда пайдо бўлиб, асрлар оша давримизгача етиб келган. Тотемизм — “Масхарабоз лазгиси”, анимизм — “Қайроқ лазгиси”, зардуштийлик — “Олов лазгиси”, афсоналардан келиб чиққан “Дутор” ва “Сурнай” лазгилари, фантазия маҳсули бўлган “Хива лазгиси”, шарт-шароит тақозосига кўра пайдо бўлган “Ўғлон бола” лазгиси, “Гармон лазгиси”, элатларининг аралашувидан келиб чиққан Хоразм эронийлари лазгиси фарқланади. Уларнинг ижро услуби ҳар хил. “Масхарабоз лазгиси”ни ўйнайдиган ижрочи “Хива лазгиси”ни ёки “Дутор лазгиси”ни ўйновчи “Гармон лазгиси”ни ўйнай олмаслиги мумкин. Унинг фикрига кўра, «Лазги» мусиқаси 3000 йиллик тархига эга бўлиб, яратилиши жиҳатидан зардуштийлар даврига бориб тақалар экан [5].

Кўҳна “лазги” сўзи “титраш” деган маънони англатади, деган фикр бор. “Лазги” вужуднинг жадал маромига мос тарзда жўшқин ҳаракатлари ва уларга йўлдош бўлган юз ишораларини ифода этади.

Сергей Толстов лазги рақс санъатининг айрим унсурларига оид бир қатор асарлар ёзган. Уларда лазги ҳақида ко’плаб тарихий-фалсафий маълумотлар келтириб ўтилган. Хусусан, “Қадимги Хоразм” китобида ўрта асрларда меҳмонхона ва чойхоналарда одамлар йиғилиб, чарчоғини чиқариш мақсадида ҳолдан тойгунча оловга қараб рақс тушганларини ёзади. Бундан ташқари Толстов экспедициялари вақтида батафсил тадқиқ қилинган бир қатор кўҳна қалъаларда рақс тушаётган эркалар ва аёллар тасвирланган петрографик (тошга ўйилган) суратлар топилган.

Масалан, “Рақсга тушаётган ниқоблар” зали Хоразм ҳукмдорларининг қароргоҳи бўлган Тупроққалъа шаҳристонининг бир бўлаги ва муқаддас жой эди. Тупроққалъадаги “Рақсга тушаётган ниқоблар” зали деворларида эчки ниқобини кийиб олиб, рақсга тушаётган ўн олти жуфт эркак ва аёл тасвирланган.

Яна бир олим Т.Обидов эса “Хоразм масқарабозлари” китобида олов рақси мисолида сан’атнинг минг йиллик оташпарастлик одатлари ва рақснинг такомиллашув жараёнларини кузатиш мумкинлигини қайд этиб ўтган.

Манбаларга кўра, «Лазги» XX асрнинг 50-йилларига қадар куй тариқасида сурнай, танбур, гармон ва тор мусиқа асбобларида ижро қилиниб келинган. Бу куйга биринчи бор Комилжон Отаниёзов қўшиқ ёзган.

Бироқ бази тадқиқотчиларнинг фикрига кўра ҳозирги кунда «Лазги» қўшиғини ёш хонандалар томонидан жуда катта қўпол хатолар билан куйланаётгани таъкидланмоқда[6]. Бу эса ачинарли ҳол, албатта.

Тарихий муҳитни сақлашнинг энг тўлиқ шакли, ҳозирги вақтда меъморий ва этнографик профилнинг очиқ осмон остидаги музейлари сифатида тан олинганлигидадир. Бундай музейлар экспозицияси моддий экспонатлар ва уларнинг яратилиш жараёнини ўз ичига олган халқнинг ҳам моддий, ҳам маънавий маданияти ёдгорликларини бирлаштиради[7].

И. А. Чуклинованинг фикрича, франсуз олимлари А. Девале, Б. Делос, Ж. Давалон, Ф. Мерио биринчилардан бўлиб инсоннинг табиий ва маданий муҳитининг музейлаштирилиши мумкин бўлган элементлари тўғрисидаги илғор қарашларга риоя қилган ҳолда номоддий мероснинг таркибий қисмларини аниқлаш ва ўрганишга еътибор қаратдилар[8].

Рақс либослари ҳам ғайриоддийлиги билан ажралиб туради. Хоразм эркаклар рақс либосининг ажралмас қисми бу қўпол мўйнали қалпоқ (чо’гирма) бўлса, аёлларнинг бош кийими, аксинча, жуда нафисдир. Бундан ташқари Лазгига рақс тушаётган аёллар асосан ёрқин рангли либосларни кийганлар. Мисол учун, ёши катта аёллар “Дутор” лазгисида рақс тушишган. Уларнинг бошларида лачак бўлган. Ёш қизларнинг бошларига эса пат қадалган. Уларнинг кийимлари асосан тангалар билан безатилади. “Сурнай” лазгиси асосан эркаклар рақси бўлиб, Хоразмшоҳлар даврида қахрамонлик рақси деб ҳам аталган.

Г.Матёқубованинг фикрига кўра кўҳна хоразмликлар “кўз тегиши”дан асрайдиган балогардонларга ишонган. Раққосалар кийган анъанавий бош кийимининг чап томонига (яъни юракка яқин) қадалган тахя (хоразмча бош кийим тури) пат тотемик эътиқодлар қолдиғидир.

Ҳозирги кунда “Лазги” рақсининг ижро услубини, анъаналарини, янги ижтимоий шароитларда сақлаш ва ривожлантириш долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Бугунги кунда Ўзбекистон номоддий маданий меросини нафақат санъаткорлар балки, рассомлар томонидан ҳам кенг тарғиб этилаётганини кўришимиз мумкин. Ана шундай рассомлардан бири Ўзбекистон халқ рассоми Тўра Курязовдир.

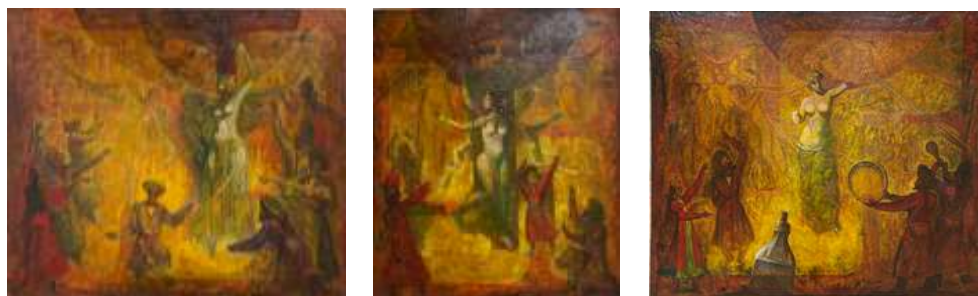
Тўра Курязов 1938 йил Хоразм вилоятида таваллуд топган. У П.П.Беньков номидаги Республика Рассомлик билим юрти ва Тошкент давлат театр ва рассомчилик институтининг рангтасвир бўлимида М.Набиев, В.Ковининларининг устахоналарида тахсил олган. Шунингдек рассом рангтасвир сирларини Роберт Фалькнинг шогирди - Игорь Виталиевич Савицкийдан ўрганган. Бир қанча вақт Рига шаҳридаги академик Индулис Августович Зарин устахонасида ижод қилди. Санкт - Петербург шаҳридаги Давлат Эрмитаж музейида Рембрант, Рубенс, Веласкесдек рассомларнинг ижоди ва расм чизиш технологияси ҳамда услублари сирларини ўқиб эгаллади. И.В.Савицкий

уюштирган археология ва этнография экспедицияларида қатнашигани уни махоратини янада бойитди.

У 1950-1960 йиллар рангтасвир мактаби анъаналарини ривожлантирган ўзбек рангтасвири усталари авлодига мансуб бўлиб, унинг тасвирий санъат ривожига қўшган ҳиссаси беқиёсдир. Тарихий-эпик жанр мусаввир ижодининг ажралмас қисми бўлди. Бундай эҳтирос унинг Қорақалпоғистон ва Хоразм воҳаси тарихи ва археологияга бўлган қизиқиши натижасида вужудга келган. Бу кўҳна замин анъаналари, удум ва афсоналари рассомни асар яратишида илхомлантиради.

Ўзбекистон Халқ рассоми Тўра Курязовнинг ижодида номоддий маданий меросга оид бўлган асарларни ҳам кўришимиз мумкин. Рассом ушбу асарлари орқали маданиятимизнинг энг яхши анъаналарини тақдим этади. Халфачилик, бахшичилик Хоразм худудида кенг тарқалган маҳаллий оғзаки ижоди хисобланади. Т.Курязов уларнинг ижодини чуқур ўрганиб, узоқ изланишлар натижасида бир неча бахши ҳамда халфачилик санъатига доир асарлар яратди. “Хонум Халфа”, “Лазги ”триптих, “Назира халфа”, “Онажон халфа”, “Сувора”, “Халфалар II”, “Ожиза”, “Шукур халфа” картиналари шулар жумласидандир.

Улар орасида “Лазги ”триптихи ҳақида гапиралидиган бўлса, асар композицияси марказидаги Афродита образи рамзий маънода лазги рақс санъатининг узоқ тарихга бориб тақалиши ҳақида ишора қилади. Асарда сариқ ва қизил ранглар етакчилик қилади. Бу ҳам рамзий маънога эга бўлиб, Хоразм воҳасининг иқлимига хос ифодаланган.

“Лазги” триптих. м., м. 1999

Мамлакатимизда миллий маданиятни, хусусан номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш, ривожлантириш ва унинг аҳамиятини тарғиб этишга алоҳида эътибор берилмоқда. Бунинг далили 2020 йил 29 сентябрда 2022 йилдан бошлаб ҳар икки йилда бир маротаба «Лазги» халқаро рақс фестивалини ташкил этиш ва ўтказиш тўғрисида президент қарори эълон қилинганлигидир. Шу билан бирга президентимизнинг Лазги академиясини ташкил этишга оид ташаббуси мамлакатимизнинг сайёҳлик жозибадорлигини оширишга ҳам хизмат қилади.

Бундан ташқари номоддий меросимизни тарғиб этишда давлат ташкилотлари қаторида Халқаро “Олтин мерос” хайрия жамоат фонди, “Умрбоқий мерос” каби жамоат ташкилотлари ҳам фаол иштирок этмоқда.

Моддий мерос объектлари каби номоддий маданий мерос объектлари ҳам мамлакатга ташриф буюрувчи сайёҳлар сонининг ортишига хизмат қилади. Сабаби, туристларнинг ҳар хил гуруҳ ва категориялари учун туристик йўналиш қулайлигига таъсир этувчи, муҳим ўзгарувчи омил – унинг маданий ва ижтимоий характеристикасидар. Туристларнинг кўп қисми халқнинг маданияти, санъати, илм-

фани, дини, тарихига қизиқади. Худуднинг мусиқий потенциали – маданиятининг жозибадор элементларидан биридир. Айрим мамлакатларда мусиқа туристларни жалб этувчи асосий омил бўлиб хизмат қилади. Машҳур мусиқа фестиваллари ҳар йили минглаб иштирокиларни жамлайди [9].

Ўзбекистонда нафақат ёдгорликларни тиклаш ишлари орқали маданий меросни сақлашга, балки миллий ўзига хосликни мустақамлашга ва жаҳон маданиятида тан олинишга ҳам катта эътибор қаратилмоқда[10].

Хулоса қилиб айтганда, номоддий маданий мерос объектлари халқнинг маиший турмушидан тортиб, анъанавий маданияти ва санъатини, унинг юзага келиш тарихи ва муҳитини қамраб олади. Бугунги кунда Ўзбекистон номоддий маданий меросини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари ишлаб чиқилганлиги, миллий анъана, амалий санъатга доир билим ва кўникма ҳамда қадриятларнинг сақланиб қолишида муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда Хоразм лазгисини янада чуқур ўрганиш мақсадида илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш, экспедициялар ташкил қилиш керак. Мазкур ўрганиш ишларининг натижасида номоддий маданий меросга оид музейларни ташкил этиш лозим, деб ҳисоблаймиз. Чунки музейлар тарихий ва маданий предметларни сақлаш ва намойиш этишдан ташқари, ижтимоий аҳамиятга эга маълумотларни жамлаган объектларни ҳам сақлайди ва оммага тадбиқ қилади.

Шу билан бирга Лазги санъатини муҳофаза қилишни таъминлаш бўйича зарур чора-тадбирларни кўрилиши долзарб саналади. Ушбу номоддий маданий мероснинг жамиятдаги ролини оширилиши, илмий-техник ва бадиий тадқиқотларни, шунингдек номоддий маданий меросни самарали ҳимоя қилиш бўйича илмий-тадқиқот услубиётларини ишлаб чиқишни рағбатлантириш жуда катта аҳамиятга эга.

Юқоридаги номоддий маданий меросни ўрганиш, сақлаш, музейлаштириш жараёнларига аниқлик киритишда фактологик материалларга таянилди. Жумладан тарихчи, этнограф олимларнинг тадқиқотлари ҳамда тарихий жанрда ижод этувчи рассом Тўра Курязовнинг асарларидан фойдаланилди. Рассомнинг ижодига мурожат қилинганлигининг сабаби шундаки у бир неча йиллар мобайнида рассом, этнограф И.В. Савицкий билан биргаликда экспедицияларда қатнашиб, турли анъана, урф-одатлар билан бир қаторда мазкур санъат турини ҳам ўз асарларида муҳрлаган.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Номоддий маданий мерослар бўйича меъёрий ҳужжатлар (тўплам). – Тошкент, 2013. – Б. 4-5.
2. Номоддий маданий мерослар бўйича меъёрий ҳужжатлар (тўплам). – Тошкент, 2013. – Б. 4-5.
3. Курьянова Т.С. Нематериальное наследие: этапы становления термина и явление. // Вестник Томского гос. ун-та. 2012. № 362. – С. 87.
4. <https://yuz.uz/uz/news/lazgi-shashmaqom-askiya-va-palov-yunesko-royxatiga-tavsiya-etildi>. 02. 02. 2022. 22:43
5. Matyoqubova "Ofatijon "lazgi". - T. Adabiyot va san'at nashriyoti. 1993

6. <https://zamin.uz/uz/madaniyat/65521-lazgini-buzma-mazgi.html>. 03.02.2023. 23:04.
7. Анализ опыта организации этнографических музеев под открытым небом в СССР и Европе. – М., 1986.
8. Куклинова И. А. Понятие «наследие» в системе научных взглядов представителей «новой музеологии» // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. 2014. № 1. – С. 71-75.
9. Квартальнов В. А. Туризм. – Москва. Финансы и статистика. 2006.
10. <https://www.uzbekistan.travel/uz/madaniy-meros/>

07.00.00-Тарих фанлари

Nag'ashboyev Qazbek Bozorboy uli
O'zbekiston Respublikasi Fanlar
akademiyasi Tarix instituti,
stajyor tadqiqotchi

SULTON RAXMONOV – SAYYORANING ENG KUCHLI ODAMI

Annotatsiya. Ushbu maqola O'zbekiston SSR, Qoraqalpog'iston ASSRda tug'ilgan, og'ir atletika bo'yicha jahon chempioni, olimpiya chempioni, yevropa chempioni Sulton Saburovich Raxmonov haqida bo'lib, u oilasi bilan To'rtko'ldan Ukrainaning Dnepropetrovsk shahriga ko'chib o'tganligi va u yerda og'ir atletika bo'yicha sport faoliyatini boshlaganligi, biroz vaqt o'tgach mashhur murabbiy Eduard Pavlovich Brovko qo'l ostida shug'ullanganligi va ko'plab sovrinlarni (evropa, jahon, olimpiya chempioni) qo'lga kiritganligi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Sulton Raxmonov, Dnepropetrovsk, Eduard Brovko, Baltika kubogi, Las-Vegas, Tokio, Gretsiya (Saloniki), Moskva-1980, Yurgen Xoyzer, Vasiliy Alekseyev, "Ginnes" rekord, MAVETIS, Yavornitskiy prospekti, Yuriy Lujkov, "Birdamlik" jamg'armasi, Stiven Sigal, T.Igor, Aleksandr Tarkin, Vladimir Nikolich, Aleksandr Peterimov.

Нагашбоев Казбек Бозорбой ули
Институт истории Академии наук
Республики Узбекистан,
стажер-исследователь

SULTAN RAXMANOV - САМЫЙ СИЛНЫЙ ЧЕЛОВЕК ПЛАНЕТЫ

Аннотация. Эта статья про чемпиона европы, мира и Олимпиады по тяжелому атлетике Султана Рахманова, который родился в Каракалпакстанской АССР при Узбекистанской ССР, предоставлено информация о переезд Султана с семьей из Турткула на Днепропетровск (Украина) и о начале спортивной карьеры, о занятости после нескольких времен под руководством известного тренера по имени Эдуарда Павловича Бровко и о выигрыше много призов (чемпион европы, мира и Олимпиады).

Ключевые слова: Султан Рахманов, Днепропетровск, Эдуард Бровко, кубок Балтики, Лас-Вегас, Токио, Греция (Салоники), Москва-1980, Юрген Хойзер, Василий Алексеев, "Гиннес" рекорд, MAVETIS, проспект Яворницкого, Юрий Лужков, фонд по имени "Солидарность", Стивен Сигал, Т.Игорь, Александр Таркин, Владимир Николич, Александр Петеримов.

Nagashboyev Kazbek Bozorboy uli
The Institute of History, Academy of
the Sciences of Uzbekistan,
Intern Researcher

SULTON RAKHMONOV - THE STRONGEST HUMAN OF THE PLANET

Annotation. This article is about Sultan Rakhmanov, who was born in Karakalpakstan ASSR of Uzbekistan SSR, in the article had provided information Sultan's moving over with family from Turtkul to

Dnepropetrovsk(Ukraine) and starting sport career in weightlifting, after some time his practising under the guidance of a famous coach – Eduard Pavlovic Brovko and achieving many prizes.

Key words: Sultan Rakhmanov, Dnepropetrovsk, Eduard Brovko, Cup of Baltica, Las-Vegas, Tokio, Greece(Saloniki), Moskow-1980, Jurgen Hoyzer, Vasili Alekseev, “Ginnes” record, MAVETIS, Javornitsky prospect, Yuri Lujkov, fond name after “Solidarity”, Stiven Sigal, T.Igor, Alexandr Tarkin, Vladimir Nikolic, Alexandr Peterimov.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N05>

Sulton Saburovich Raxmonov – 1950-yil 6-iyulda, O‘zbekiston SSR tarkibidagi Qoraqalpog‘iston ASSRning To‘rtko‘l tumanida tug‘ilgan. Oilada otasi, onasi, 4 ta aka-ukalari : Rustam, Azim, Tair, Raxim va 1 ta singlisi: Zuxra bo‘lgan. Otasi – Sabur Raxmonov, Qoraqalpog‘istonning To‘rtko‘l tumanida tug‘ilgan, kasbi - harbiy xizmatchi bo‘lgan, vafotidan so‘ng O‘zbekistonga ko‘milgan. Onasi – Tatyana Vasilevna Kovalenko-Raxmanova asli kelib chiqishi Ukrainalik bo‘lgan(1920-1986), Dnepropetrovskning Sursko-Litovskiy qabristoniga ko‘milgan. Ayoli – Galina Fedorovna Raxmonova, Sport faxriylari va nogironlari Xalqaro assotsiatsiyasi boshqaruvchisi(1967 yildan 2003 yilgacha)[1] bo‘lgan. Qizi – Tatyana Sultanovna Raxmanova (1968y.). O‘g‘li – Tair Sultanovich Raxmanov (1973y.) - 2010 yil holati bo‘yicha Dnepropetrovskda avtobus xaydovchisi[2]. 1966-yil 9-sinfni tamomlagach, oilasi bilan Dnepropetrovskga ko‘chib o‘tadi. U yerda Sulton jismoniy tarbiya texnikumiga[3] kirgan hamda «Avangard» (Dnepropetrovsk) klubida tayyorlangan. Rustam ismli akasi bilan sport seksiyalarida shug‘ullangan.

Professional sport faoliyatiga qaraydigan bo‘lsak, Sulton Raxmonov – Ivan Grigorevich qo‘l ostida shug‘ullangan, keyinroq Eduard Pavlovich Brovko(SSSRda xizmat ko‘rsatgan sport ustasi, SSSR va Ukrainada xizmat ko‘rsatgan murabbiy) uning murabbiyiga aylangan. Brovko bilan u o‘zining barcha yutuqlariga erishgan.

Sulton Saburovich Raxmonovning bo‘yi 188 sm, vazni 145 kg bo‘lgan[4]. Yoshligida jarohat olgan bo‘lib, uning asoratida bir oyog‘i ikkinchisiga nisbatan kaltaroq bo‘lib qolgan[5]. Shunga qaramay, u juda ko‘plab musobaqalarda g‘olib bo‘lgan. Jumladan, 1976 va 1978-yilda Baltika kubogi g‘olibi bo‘lgan. 1976-yilda SSSRdagi ikki rekordni yangilagan: Umumittifoq birinchiligida va Baltika kubogida – 190 kg og‘irlikni ko‘targan. Jahon Yulduzlari kubogi(Las-Vegas – 1978) va Og‘ir atletikachilar kubogi(Tokio – 1979) chempioni bo‘lgan. 1979-yilda jahon chempioni bo‘lgan.

Bundan tashqari, XXII Olimpiya o‘yinlarida (1980, Moskva) 110 kgdan yuqori vazn toifasida oltin medalga sazovor bo‘lgan. Jahon chempionatlarida 110 kgdan yuqori vazn toifasi bo‘yicha – 1978-yil Gettisbergda kumush, va nihoyat, 1979-yil Gretsiyaning Saloniki shahrida birinchi marta jahon chempioni bo‘lgan Sulton - 2 ta ko‘tarish turi bo‘yicha jami 430 kg og‘irlikni ko‘tarib, ikkinchi o‘rinni olgan GDRlik Jurgen Xoyzerni 10 kg ortda qoldirgan. Shuni aytish kerakki, bu musobaqada SSSR sport yulduzi V.Alekseyev ishtirokni erta yakunlashiga to‘g‘ri kelgan. 1980-yil Moskvadagi Olimpiyada[6]da S.Saburovichga sovet mashhur og‘ir atletikachisi Vasiliy Alekseyevnikiga o‘xshash natijalarga ega bo‘lgan Aslanbek Yenaldiyev bilan raqobatlashishiga to‘g‘ri kelgan.

1980 yilgi Moskvadagi Olimpiada oldidan, Sulton bir necha yil oldin Dneprodzerjinskda yashagan va shug‘ullangan. “Izmaylovo” universal sport kompleksida 20-30 aprelda bo‘lib o‘tgan og‘ir atletikachilarning Olimpiya turnirida 18 ta jahon rekordi qayd etildi. Superog‘ir vazn bo‘yicha dastlab 12 ta shtangist ro‘yxatga kiritilgan, uning ichida ikki karra Olimpiya

championi Vasiliy Alekseyevning ham muvaffaqiyatli ishtirok etishi kutilgan edi. U ikki yil davomida turnirlarda ishtirok etmagan bo'lib, 1980-yilgi Olimpiada Moskvada o'tishi munosabati bilan, u yana ishtirok etishga qaror qiladi. Lekin faxriy shtangist, 2 karra Olimpiya chempioni uchun bu turnir omadsiz o'tib, ishtirokini erta yakunlagan. Biroq Sulton Raxmonovning mazkur Olimpiyadada oltin medalni qo'lga kiritishi, V.Alekseyevning muvaffaqiyatsizligini unutishda muhim o'rin tutgan. Bu g'alabasi bilan Sulton SSSR termasi natijalarini mustahkamlagan, shu bilan birga, Dneprodzerjinsklik olimpiya chempioni bo'lgan "Ikkinchi sportchi" (baydarka va kanoeda eshkak eshish bo'yicha Olimpiya chempioni Anatoliy Tkachukdan keyin)ga aylangan va Dneprodzerjinsk sporti tarixiga kirgan. Sulton - dast ko'tarishda 195 kg, siltab ko'tarishda 245 kg[7], umumiy hisobda 440 kg natijani qayd etgan va GDRlik Yurgen Xoyzerni va polyak millatiga mansub Tadeush Rutkovskiyni 30 kg[8] ortda qoldirgan. Raxmonov Moskvadagi Olimpiyadada dast ko'tarishda Olimpiya rekordini, siltab ko'tarishda o'zining shaxsiy rekordini yangilagan.

Olimpiyadadan tashqari, Yevropa chempionatlarida ham sovrinli o'rinlarni qo'lga kiritgan sportchimiz, 1980-yil Belgradda o'tgan chempionatda 110 kgdan yuqori vazn toifasi bo'yicha oltin medal egasi bo'lgan.

Raxmonov 1980-yilgi Olimpiyani quyidagicha: "Moskvadagi natijam uchun Georgievskiy zalida Qizil Mehnat ko'krak nishoni ordeni bilan, Kiyev shahrining Oktyabr zalida - Oliy Sovet Prezidiumi Faxriy yorlig'i bilan taqdirlashgan. G'oliblik uchun berilgan - 3655 rubl miqdoridagi mukofot puli - uygacha "yetib bormagan". Men Toshkentlik do'stlarim bilan Moskva restoranlaridan birida sarflab yuborganman",-deya xotirlagan.

Bundan tashqari, Raxmonov hayotlik davrida - Qizil Mehnat ko'krak nishoni, Moskvaning 850 yillik bayramida ishtiroki uchun berilgan faxriy diplom va 1980 yil Olimpiya chempioni bo'lganligi uchun Kiyevda Oliy Sovet Prezidiumi tomonidan Faxriy yorliq kabi ko'pgina faxriy unvonlar bilan taqdirlangan.

Sulton Raxmonov "Ginnes Rekordlar" kitobiga - sayyoramizning eng kuchli odami sifatida kirgan. Jami 14 ta milliy rekordlarni qayd etgan bo'lib, undan 2 tasi jahon miqyosida va 5 tasi umumittifoq miqyosidadir.

Sir emaski, katta sportdan ketish ko'pincha, sport yulduzlari uchun fojiaga aylangan. Sulton Raxmonov esa sport maydonidagi ishtirokini tugatgach, o'zini yo'qotib qo'ymadi, oilasidan ajralmadi, tanazzulga uchramadi. U, po'lat irodaga ega bo'lib, oddiy hayotda ham o'z o'rnini topishni uddalagan. Sport karerasini tugatgandan keyin jamoat arbobiga aylanib, 2000-yilda MAVETIS(Sport faxriylari va nogironlari Xalqaro assotsiatsiyasi)ni tashkil etgan va assotsiatsiya prezidenti bo'lib faoliyat yuritgan. Katta sportdan ketgan va davlat tomonidan o'z holicha qarovsiz qoldirilgan, baxtsiz sport faxriylarini o'z oldiga tortib, faol yordam bera boshlagan.

Sportchi nafaqat sportni yakunlagach, qiyin ahvolga tushib qolganlarga, shu bilan birgalikda yosh sportchilarga ham yelkadosh bo'lishni unutmagan: sport klublari uchun sport inventarlarini xarid qilgan, taklif va maslahatlarini bergan. Uning Karl Marks prospektidagi ofisi hamma uchun ochiq bo'lgan: bu yerga har kuni yordam yoki maslahat so'rab o'nlab fuqaro kelgan. Sulton Raxmonov ularning xech birini e'tiborsiz qoldirmagan.

2000-yil Sulton Raxmonov o'zining 50 yillik yubileyini Dnepropetrovskdagi «Metallurg» stadionida nishonlashga qaror qilgan va buning uchun xatto "Djip" rusumli avtomashinasini sotishiga ham to'g'ri kelgan. Yubileyda, o'z vatandoshlariga surpriz qilish maqsadida, Aykido

Federatsiyasi faxriy prezidenti, mashhur amerikalik Stiven Sigalni taklif etish maqsadida xat jo'natgan. Gollivud yulduzi o'z javobida: «Men Dnepropetrovskga borishga roziman, faqat 300 ming dollar gonorar evaziga»,- deb yozgan.

Sulton buni hazilomuz tarzda qabul qilib: «Yo'q bo'lsa, yo'q. Lekin, men albatta Sigal o'rniga mos o'rindosh topaman...», -deya o'rindosh izlashga tushgan. Aynan kim ekanligini – u oxirgi soniyalargacha sir tutgan. Va keyin «Metallurg» stadionida, o'zining tug'ilgan kunini nishonlash davomida, Raxmonov baland bo'lmagan ovozda: «Mana mashhur Stiven Sigalning o'rniga men chaqirgan o'rindoshi...», - deydi va shu chog'da yashil maydonga 2 ta markaziy osiyoning jangari qo'chqorlari tushirilgan, qaysiki ular shu zahoti shox tirashni boshlagan. Bu holatni guvohi bo'lgan odamlar kulgudan o'zini to'xtata olmagan. Bu kabi ekzotik olishuvni ko'rmagan tomoshabinlar esa, hayratdan yoqa ushlaganlar.

Sportchiga u yashaydigan prospektidagi yurtdoshlarining unga bo'lgan e'tibori xush yoqgan, ko'plab qadimdan bu yerda yashab kelayotganlar uni tanigan, borib salomlashgan va dastxat so'ragan. Murabbiylar ham u yerda to'xtab, qo'l siqib ko'rishgan, zamonaviy sport haqida suhbatlashgan va xayrlashib yo'lida davom etgan. Gaplarga qaraganda, uning K.Marks prospektidagi garajida tez-tez kompaniyalar uyushtirilgan. Aytishlaricha, Sultan ajoyib o'zbek palovini tayyorlagan.

Sultan Saburovich Raxmanov bilan uchrashuvlar, do'stlik va birga olib borilgan mashg'ulot bo'yicha hozirgi Kamenskiy shahri sportchi va murabbiylari ko'plab fikr bildirganlar. Jumladan, og'ir atletika bo'yicha murabbiy Aleksandr Tarkin chempion Sulton haqida: "Ilk bor men, Raxmonov bilan "Dzerjinka" sport klubida 70-yillarda ko'rishganman. Sultan Dneprodzerjinskga sport ustasi bo'lib kelgan. Yuqori darajadagi musobaqalarga uni Eduard Pavlovich Brovko olib chiqqan bo'lib, hafta bir necha bor "Dzerjinka"ga kelgan va eski zalda u bilan mashg'ulot olib borgan. Aytgancha, Eduard Pavlovich, Rovno shahridagi Ukraina birinchiligiga bora olmagan, u yerda Sultan ishtirok etgan va xalqaro toifadagi sport ustasi unvoni bilan taqdirlangan. U bilan borish menga nasib etgan. Men o'sha paytlar "Dzerjinka"da murabbiy edim. Taxminimcha, bu 1974-yil bo'lgan. O'shanda Sultan dast ko'tarishda 160 kg, siltab ko'tarishda 230 kg og'irlikni ko'targan.

Raxmanov Dnepropetrovskga bir necha sabablar bilan ketgan. Biz uning uchun garaj qilishga yordam berayotgandik. Uni ustini yopish uchun avtokran kutayotgandik. Lekin u kelavermadi. Shunda Raxmonov kranni olib borishni va'da qilgan - "Dzerjinka" sport klubi direktoriga telefon qilgan. A.Zubiritskiy uning bu iltimosi esidan chiqqanligini aytgan. Shundan so'ng u ketadi. Uning Dnepropetrovskga ketishiga DMZ sexi ishchilari bilan salbiy munosabatlari ham sabab bo'lgan. Ishchi erkaklar, Raxmonovni o'z ish joyiga kelmay turib pul olyapti,- deya e'tiroz bildira boshlagan. Men sexga borib, odamlarning klubga kelib Sultanning qanchalik sport bilan qattiq shug'ullanayotganligini kuzatishlarini taklif qilganman. Ba'zilari buni tushungan holda yondashgan. Biroq, ularning ichida meni qo'pol kutib olganlari ham bo'lgan. Raxmonov mag'rur inson edi, shuning uchun ishchilarning bunday munosabati uni dilini og'ritgan.", - deya xotirlagan.

Bundan tashqari yarim o'rta vazn bo'yicha sport ustasi Vladimir Nikolich og'ir atletikachi Sultan xususida: "Sultanning onasi Tatyana Kovalenko Dnepr-Kamenka qishlog'idan bo'lgan(Dnepropetrovsk viloyati, Yuqoridnepr tumani). Otasi Qoraqalpog'iston ASSR(O'zbekiston SSR)lik bo'lgan. Sultan Markaziy Osiyoda tug'ilgan, uni bu yerga boks bilan shug'ullanuvchi katta akasining Ona vataniga kelishi sabab bo'lgan. U ham hali bolalik

chog'larida birmuncha boks bilan shug'ullangan. Bir kuni Vladimir Stepanovich Ustich plyajda, Sultonni ko'rib qolgan va og'ir atletika bilan shug'ullanishni taklif etgan. Sultan dastlab, boks bilan shug'ullanayotganini aytib, bunga qarshi bo'lgan. Lekin murabbiy bari bir o'z so'zida turib olgan. Bir necha yil davomida shtanga mashg'ulotlaridan so'ng Raxmonovga muxlislik qilib, pul tikish ko'paya borgan. Va u Eduard Pavlovich Brovko bilan shug'ullanishni boshlagan. Bungacha u oila qurgan. Oilasini uy bilan ta'minlashi, o'zi esa mashg'ulotlarga ko'proq e'tibor qaratishi uchun, viloyat sport komiteti Sultonga, Dneprodzerjinskga ko'chib borishni va Dnepr metallurgiya zavodiga ishga joylashishni taklif qilgan (o'sha paytlarda Sovet Ittifoqida professional sport tan olinmagan va deyarli barcha sportchilar qayergadir ishga kirgan, - muallif misoli). 1973-yil Raxmonov Dneprodzerjinskda, Mir ko'chasidagi №21 uyni qabul qilib olgan. Keyingi yil esa biz u bilan Kiyev jismoniy tarbiya institutiga hujjat topshirganmiz. U o'shandayoq SSSR Olimpiya terma jamoasi a'zosiga aylanib, stipendiya olgan. Institutga barcha parametrlar bo'yicha o'tishga muvaffaq bo'lgan. Afsuski, men kira olmaganman. Biz o'sha paytlarda "Avangard" BST sharafini himoya qilgan holda ishtirok etganmiz. 1980-yilda esa, u Dnepropetrovsk davlat jismoniy tarbiya va sport institutini tamomlagan.

Sultan "Dzerjinka"da o'z usuli bo'yicha, individual ishlab chiqilgan reja bo'yicha shug'ullangan bo'lib, Dnepropetrovskdan E.Brovko haftada bir necha bor kelib turgan. 1980 yil Moskvadagi Olimpiya o'yinlari oldidan Raxmonov yashash uchun viloyat markaziga ko'chib kelgan. Mazkur Olimpiadadagi Raxmanovning ajoyib chiqishidan so'ng, nemislar unga "Djip" sovg'a qilgan, raqam yoziladigan joyga "SULTON", - deya yozib qo'yilgan. Bu sovg'aga aloqador bir juda qiziq voqea bo'lgan. Partiyaning yuqori lavozimdagi amaldorlari Sultondan mashinadagi uning ismi yozilgan yozuvni, oddiy raqamga almashtirishni uzoq vaqt so'rashgan. Yana bir shunday voqea ham bo'lgan bo'lib, Raxmonov qaysidir musobaqada g'olib chiqqan. Shunda nemislar uning tana parametr o'lchamlarini olgan. Bir oz vaqtlar o'tib, unga sport kostyumi jo'natmasi kelgan. Forma shunchalik puxta tikilgan bo'lib, birorta ham kamchiligi bo'lmagan. Lekin Sultonda bularga qaramay, ortiqcha vazn yig'ilgan. Biz nemis tikuvchilari san'atidan hayratda qolganmiz. Aytish kerakki, biznikilardan ko'ra, xorijlik sportchilar va oddiy odamlar tomonidan unga katta e'tibor va yordam berilgan. Oxirgi marta men Sulton Saburovich bilan 1996-yili Dneprodzerjinskda shtangistlar o'rtasida, unga bag'ishlanib ilk bor o'tkazilgan "Dnepr viloyati qahramonlari" turnirida ko'rishganman. Bu musobaqa tashkilotchisi bo'lgan Aleksey Yefimovich Peterimov, o'shanda juda ko'plab mashhur og'ir atletikachi va murabbiylarni taklif qilgan. Men o'shanda mehmon sifatida qatnashganman. Ishtirokchi sifatida qatnasha olmaganman, chunki sog'lig'imni xavf ostiga qo'yishdan qo'rqqanman. Chunki men ikkala qo'limdan ham jarohat olgan edim.", - deya fikr bildirgan.

Og'ir atletika bo'yicha murabbiy Aleksey Peterimov esa Sultan haqida quyidagi fikrlarni bildirgan: "Men 1981-yil Novosibirskda viloyat bosh murabbiyi sifatida Sovet Ittifoqi chempionatini o'tkazayotganimda Sulton Raxmonov bilan tanishganman. KPSS Dnepropetrovsk shahar komiteti birinchi sekretari Vladimir Oshko boshchiligida 7 ta delegatsiya musobaqaga bir kun qolganda yetib kelgan va "Ob" mehmonxonasining barcha xonalari band bo'lgan. Mehmonxona administratori shunda ularni mening oldimga jo'natgan. Yevgeniy Brovko, Zinoviy Arxangorodskiy, Sulton Raxmonov va yana bir necha odamlar, mening ikki xonali lyuks nomeringa joylashishiga to'g'ri kelgan. Raxmonov o'shanda musobaqada g'olib chiqqan. Raxmanov Dneprodzerjinskka ko'chib o'tgandan so'ng, biz u bilan viloyat chempionatida uchrashganmiz. Moskvadan bir kupeda ketganmiz. Bayram

uyushtirganmiz va Sulton biz bilan birga “Oy, moroz, moroz” qo‘shig‘ini kuylagan. 1996-yilda esa uning sharafiga men Dneprodzerjinskda “Dnepr viloyati qahramonlari” turnirini o‘tkazganman. O‘shanda Ukrainaning 9 viloyatidan eng ko‘p ishtirokchi qatnashgan (taxminan 200 ta,- muallif aytishi bo‘yicha). Bu musobaqa hozirgacha muntazam o‘tkazilib kelinmoqda va mashhur shtangist va murabbiylar tashrif buyurmoqda. Keyinchalik, biz bir-birimiznikiga mehmonga borib turganmiz. Bir kuni Sulton xotini va o‘g‘li bilan menikida mehmonda bo‘lgan. U ochiq havoda, “Ximik” DK oldida o‘tkazilgan musobaqaga ham kelgan. Musobaqadan so‘ng “Svoyak” kafesidagi banketda birga o‘tirganmiz.”

Samimiy o‘zbek va kamtar ukrain farzandi bo‘lgan Sulton Raxmonov musulmon bo‘lib, butun qalbi bilan ukraina ashulasini, ukraina poeziyasini, ukraina raqslarini yaxshi ko‘rgan... Ukraina borshini va murabbosini palov bilan bir xil yashxi ko‘rgan. Tabiatan mexribon bo‘lgan Sulton, terma jamoadagi sherigi Leonid Taranenkonig og‘ir damlarida, ayniqsa, omadsiz operatsiyadan keyin unda «sepsis» boshlanib, vaziyat hayot-mamot darajisiga yetganda, butun Moskva bo‘ylab zarur defitsit dorilarni qidirib topgan. Leonidning o‘zi unga hayot qarz ekanligini ta’kidlagan. Sulton Raxmonov – shubhasiz sovet sporti hamda Dnepropetrovsk tarixining muhim shaxsiyatidir. U haqida qanday-qanday mish-mishlar yurmagan! Ularning ichida ko‘p ovoza bo‘lgan bir voqea xususida Dnepropetrovskning afsonaviy “reketiri” Matrosning sheriklaridan biri bo‘lgan, qamoqda 20 yildan ziyod o‘tirgan - T.Igorning aytishicha, bir kuni Amurlik bo‘lgan yigitlar u bilan birga viloyatning boshqa bir kriminal jihatdan kam bo‘lmagan markazi – Slobodkaga bir janjalni hal etgani kelgan.

Taxminlarga ko‘ra, Amurliklar bahaybat Sultonni, agar Slobodkaliklar bilan janjalni yaxshi hal eta olinmasa, “muhim argument” sifatida foydalanish uchun o‘zlari bilan olib kelgan. Chempion, og‘ir atletikachi sifatida butun dunyoga mashhur bo‘lgan Sultonning o‘zi uni qayerga boshlab borishayotganini bilmagan.

Voqea bunday bo‘lgan: “Yigitlar Artyom ko‘chasi(hozirda “Sechev miltiqchilari” nomiga o‘zgartirilgan)dagi lyuks klassdagi “Astoriya” restoranining pivo-bariga kelgan, ular bilan Sulton ham ichkariga kirgan. Barda Sultonning yangi do‘stlari u yerdagi mahalliy yigitlar bilan nimadir to‘g‘risida gaplashib, keyin Sultonning o‘zini qoldirib ketganlar. Raxmonov Slobodkalik yigitlar bilan 2-3 qadah pivo ichib, u-bu narsalar to‘g‘risida suxbatlashgach, ketishni xohlaydi, to‘satdan, kimdir yonidan o‘tayotib, bilmasdanmi yoki atayinmi unga tegadi.

Sportchi janjal chiqarishni istamagan, lekin “huquqbuzar”lar buni aniq xohlagan. Janjalni kutgan mahalliy mafiya “banket bo‘lmasligini” tushungach, ular sportchi mehmonni ko‘chaga olib chiqqan va taxta bilan boshiga urgan, boshqachasiga bu gigantni ag‘darishni ilojini topa olmagan.”

Aytishlaricha, bu voqeadan keyin Amurliklar Slobodkaga boshqa bormagan. Bu qanchalik rost yoki yolg‘on ekanligini – hozir kimdan ham so‘raysan? Tajribali jinoyatchi T.Igor vafot etgan. Raxmonovning o‘zi hayoti davomida bu voqea haqida gapirishni yoqtirmagan.

Sportchining o‘limidan sal oldinroq bir voqea bo‘lib o‘tgan. “Metallurg” stadioni(uning o‘rnida hozir “Dnepr Arena” joylashgan)dagi tantanali nishonlangan Sultan Saburovichning 50 yillik yubileyidan uch yil o‘tib, bir mashhur murabbiy V.Aleksandr o‘z o‘quvchisi bilan Sulton istiqomat qiladigan hozirgi Yavornitskiy prospekti bo‘ylab sayr qilib yurgan. O‘sha may kunlari juda jazirama edi. Prospektda ular – o‘z uyidan uzoq bo‘lmagan joyda turib, xalqni kuzatishni yaxshi ko‘radigan mashhur og‘ir atletikachi - Sultonni uchratgan. Murabbiy V.Aleksandr va uning o‘quvchisi og‘ir atletikachi bilan salomlashib, biroz suhbat qurgach ozgina pivo ichishga

qaror qilgan. Ular "Riba" nomli do'konga kirib, pivo va quritilgan baliq sotib olgan. Dengiz bo'yida pivo ichib, baliq yeganlar.

Umrining oxirgi yillarida Sulton qattiq og'rib qoladi, ortiqcha vazn(200 kgga yaqin)ga ega bo'lib, deyarli yurmaydi[9].

Sulton Raxmonov 2003-yil 5-may kuni yurak xuruji bilan Dnepropetrovskda vafot etgan. Qabri Dnepropetrovskning Sursko-Litovskiy qabristonidagi onasining qabri yoniga ko'milgan. Qabrtoshiga vafot etgan vaqti yozilmagan, biroq tug'ilgan vaqti va quyidagi epitafiya:«Meni o'ldi,- deb kim aytdi? Men sizlarning qalbingiz va yuragingizdaman»[10],- yozilgan.

Uning xotirasiga 2010-yil 23-sentyabr kuni Dnepropetrovskdagi Dmitriy Yavornitskiy prospekti, 45b-uy manzilida yodgorlik burchagi o'rnatilgan(Sulton Raxmonov 1979-2003 yillarda bu uyda yashagan)[11].

Sultonning vafotidan so'ng, uning sharafiga, shaxsan Moskva shahar meri Yuriy Lujkov tomonidan «Dnepropetrovsk shaxrining faxriy fuqarosi» unvoni berilgan. Bundan tashqari, Aleksandr Petrovskiy «Birdamlik» Xalqaro xayriya jamg'armasi tomonidan ketma-ket yillar davomida Sulton Raxmonovni xotirlash kechasi o'tkazib kelinmoqda. 2020-yil yozda sulton Raxmonovning do'stlari, hamkasblari va yaqinlari Moskvada 1980-yil o'tgan XXII Olimpiya o'yinlaridagi g'alabaning 40 yilligini nishonlaganlar.

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, Sulton Saburovich Raxmonov ham sportchi, ham inson sifatida SSSR tarkibidagi barcha respublika xalqlarining mehr-muhabbatini qozongan O'zbekiston farzandidir. Sulton o'z sport faoliyatida qo'lga kiritgan yutuqlari va sovrinlari bilan O'zbekiston SSR sportida muhim o'rin egallagan. Sultonning xalqaro musobaqalarda SSSR sharafiga himoya qilganligi, sovrinli o'rinlarni qo'lga kiritganida SSSR madhiyasi yangraganligi, SSSR bayrog'i baland ko'tarilganligi, o'sha vaqtlar O'zbekistonning sovet hokimiyati tasarrufida bo'lganligi sabablidir. Shunday holatlarda ham, O'zbekiston SSRlik mahalliy aholi, sportchini o'z Vatandoshi sifatida bilib, uni bor vujudi bilan qo'llab-quvvatlaganlar.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Султан Рахманов на Олимпийских играх (<http://www.sports-reference.com/olympics/athletes/ra/sultan-rakhmanov-1.html>)
2. Архивная копия (<https://web.archive.org/web/20080819005114>)
3. <http://www.sports-reference.com/olympics/athletes/ra/sultan-rakhmanov-1.html>) от 19 августа 2008 наWayback Machine (англ.)
4. 4)Рахманов Султан Сабурович (<https://infosport.ru/person/tyajelaya-atletika/rahmanov-sultanbai>)
5. У всемирно известного днепрянина на могиле нет даты смерти (<https://nashemisto.dp.ua/2018/08/13/u-vsemirno-izvestnogo-dnepryanina-na-mogilenet-daty-smerti/>)
6. ru.wikipedia.org/w/index.php?title=Рахманов,_Султан_Сабурович&oldid=128226467 (31.01.2023г.)
7. <https://dzen.ru/media/dvigenievozdrav/sultan-rahmanov-pervyi-shtangist-podniavshii-v-ryvke-200-kg-i-spasshii-jizn-leonidu-taranenko-609a932bc7250854e2284d78> (11.05.2021)

8. <https://dp.reporter.ua/articles/legendy-dnepra-sultan-rakhmanov-i-narodnye-bajjki> (11.09.2020)
9. <http://sport-calendar.ru/lichnosti-v-sporte/item/rakhmanov-sultan>
10. <https://disk-sport.com/index.php/sport/silovye-vidy/tyazhelaya-atletika/3977-olimpijskij-chempion-po-tyazheloz-atletike-sultan-rakhmanov-zhil-i-trenirovalsya-v-dneprodzerzhinske-fotoalbum-i-video> (09 сентябрь 2016,- Текст: Виктор КУЛЕНКО.)
11. <https://dni-ru.turbopages.org/спорт>Умер самый сильный человек> (7 май 2003 йил)

07.00.00 – Тарих фанлари

Махмудов Махмуд Авазович
Андижон давлат тиббиёт институти
Ижтимоий гуманитар фанлар
кафедраси катта ўқитувчиси

ЯНГИ ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТ ШАРОИТИДА ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИНИ ИЖТИМОЙ ТАБАҚАЛАШУВИ

Аннотация. Ушбу мақолада 1921-1929 йилларда Ўзбекистонда янги иқтисодий сиёсат шароитида деҳқон хўжаликларини ижтимоий табақалашуви, шунингдек ўзбек қишлоқларининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи, кооператив ҳаракат қишлоқ хўжалигида етакчи мавқега эга бўлганлиги тўғрисида маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: Янги иқтисодий сиёсат, кредит, қишлоқ хўжалиги, аграр ўзгариш, саноат, мустамлакачилик сиёсати.

Махмудов Махмуд Авазович
Старший преподаватель кафедры
социально-гуманитарных наук
Андижанского государственного
медицинского института.

СОЦИАЛЬНАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ХОЗЯЙСТВ В УСЛОВИЯХ НЭП

Аннотация. В 1921-1929 годах в данной статье приведены сведения о социальном расслоении крестьянских хозяйств в условиях новой экономической политики в Узбекистане, а также о социально-экономическом состоянии узбекских деревень, о том, что кооперативное движение заняло ведущее положение в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: Новая экономическая политика, кредит, сельское хозяйство, аграрные преобразования, промышленность, колониальная политика.

Makhmudov Makhmud Avazovich
Senior teacher of the Department of Social
Humanities of Andijan State Medical Institute

SOCIAL CLASSIFICATION OF FARMS IN THE CONDITIONS OF THE NEW ECONOMIC POLICY

Annotation. In 1921-1929, this article provides information about the social stratification of peasant farms in the conditions of the new economic policy in Uzbekistan, as well as the socio-economic condition of Uzbek villages, the fact that the cooperative movement took a leading position in agriculture.

Key words: New economic policy, credit, agriculture, agrarian change, industry, colonial policy.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N06>

Кириш

XX аср 20-йилларида Туркистон АССР ва Ўзбекистон ССРда қишлоқ хўжалигининг умумий аҳволи ва ўзбек қишлоқларини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш режаларининг хилма-хиллиги ва уларнинг зиддиятли хусусиятлари доимо тарихчи-иқтисодчи олимларнинг эътиборини жалб келган. Хусусан, Янги иқтисодий сиёсат (НЭП) йилларида республиканинг кейинги ривожига тарихий воқеалар асосини ташкил этувчи жараёнлар юзага келди. Бу даврда бутун совет мамлакатини янгича йўлда ривожлантириш асносида Туркистон АССР ва кейинчалик Ўзбекистон ССРнинг иқтисодий ривожланиш йўлини белгиловчи зиддиятли ривожланиш режалари татбиқ этилди.

Ушбу мавзусининг долзарблиги Янги иқтисодий сиёсат шароитида ишбилармон ва тадбиркор деҳқон хўжалиklarининг эволюцияси табиати ва хусусиятларини ўрганиш, уларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволини кўриб чиқиш асосида муайян вазиятларга танқидий баҳо бериш зарурати билан боғлиқ. Қишлоқ аҳолисининг бу қатлами НЭП йилларида совет ҳукуматининг тўлиқ ҳал этилмаган ва аниқ муносабат белгиланмаган масаласи бўлиб қолди, тадбиркор яқка хўжалиklar фаолияти бу йилларда мафкуравий қарашларга кўра, капитализмни тиклаш хавфини анча реаллаштирди. Бу Янги иқтисодий сиёсат охириги йилларида ички партия курашида кун тартибига чиққан “қулоқ” атамаси эди. “Қулоқ” хўжалиklarига қарши кураш узоқ давр мобайнида Совет жамиятининг ривожланиш стратегиясини белгилаб берди.

Совет ҳукумати қишлоқ ишлаб чиқарувчиларининг мустақиллигини чеклаб, тадбиркорлик ташаббусини йўқ қилиш сиёсатини олиб борди ва бунда муайян натижаларга эришди. Бу натижа ўзбек қишлоғининг ҳам таназзулга юз тутиш йўлини бошлаб берди. Ўзбек қишлоғида хусусий мулкчиликнинг тугатилиши деҳқонларнинг ердан бегоналашишига, меҳнат манфаатдорлиги ва хўжаликни ривожлантириш иштиёқларининг сўниб боришига олиб келди.

Адабиётлар таҳлили ва методология

1924 йилдаги миллий-худудий чегараланишдан кейин Ўзбекистонда аграр ўзгаришларнинг янги босқичи бошланди. 1924-1925 йилларда қишлоқ хўжалигида ўлканинг меҳнат қилишга лаёқати бўлган аҳолисининг 85 фоизи банд эди. Аграр сектор маҳсулотларининг салмоғи бутун ялпи маҳсулотнинг қарийб 80 фоизини ташкил этарди. Саноатнинг 90 фоизи қишлоқ хўжалик хом ашёсини қайта ишлаш билан шуғулланарди. Бундай шароитда аграр ислохотнинг ўтказилиши чуқур ижтимоий аҳамиятга эга эди.

Янги иқтисодий сиёсатни ислоҳ қилиш йилларида аграр ўзгаришларнинг муҳим йуналиши бўлган мувофиқлаштирилган ер сиёсатининг ўтказилиши бўлди. Бироқ, унда аввалги йиллардаги аграр сиёсатнинг кўпгина жиддий нуқсонлари сақланиб қолган эди. Булар жумласига синфий ёндашувнинг устиворлиги қишлоқ аҳолиси орасида ҳар томонлама ижтимоий табақаланишни кучайтириш, Туркистон қишлоқларини социалистик қайта қуриш кирар эди. Мазкур ёндашув 1921-1922 йилларда амалга оширилган ер-сув ислохотида яққол ифодаланди. Аграр ислохот янги босқичининг

умумий вазифалари Туркистон компартиясининг V съезди ва Туркистон советларининг IX қурултойи (1920 йил сентябрь) қарорларида белгилаб берилган эди. Бу вазифаларни 3 гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи вазифа – социалистик йўналишда бўлиб, у “меҳнат билан шуғулланмайдиган бой-қулоқ хўжаликлари”ни тугатиш ва кўчманчи аҳолини ўтроқ ҳолатга ўтказишдан иборат эди. Иккинчи вазифа – “инқилобий-демократик хусусият”га эга бўлиб, у ерларни ерсиз ва кам ерли деҳқонлар, батрақлар, чорикорлар ўртасида меҳнат нормалари бўйича таксимлашни ўз ичига оларди. Учинчи устивор йўналиш чор Россияси мустамлакачилик сиёсатининг кучли сарқитларини енгиллашга қаратилган бўлиб, бу сарқитлар шу нарсада ифодаланар эдики, маҳаллий аҳоли ерларининг кўпчилиги қисми, айниқса Столипин ислохотлари даврида чоризмнинг кўчириш сиёсати натижасида келгинди рус деҳқонлари томонидан эгаллаб олинган эди. Ислохотларнинг бошланиш даврига келиб қишлоқ хўжалигидаги кўчириб келтирилган рус аҳолисининг сони ҳаммаси бўлиб 8 фоизни ташкил этарди, лекин улар барча суғориладиган ерларнинг деярли ярмини эгаллаган ва маҳаллий аҳолига нисбатан ер билан 15 барабар кўп таъминланган эди[1; 165-166 б.].

1921-1922 йиллардаги ер ислохоти ҳар хил жараёнларни келтириб чиқарди. Бир томондан, у маълум маънода ер масаласини ҳал қилишга ёрдам берди. Бироқ маҳаллий ерсиз деҳқонларни ер билан таъминлаш соҳасида кўрилган бу тадбирлар Туркистон хўжаликларининг, айниқса, унинг ўзбеклар яшайдиган қисмига ниҳоятда кам манфаат келтирди, чунки уларга берилган ерлар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириладиган барча ерларнинг 0,7 фоизини ташкил этар эди, холос.

1921-1922 йилларда ўтказилган ер-сув ислохоти ерсиз ва кам ерли деҳқонлар масаласини ва мавжуд ерлар тақсимотини тўла ҳал қилмади. Бу ислохот асосан ўлкага чор Россияси даврида кўчириб келтирилган рус деҳқонлари билан маҳаллий деҳқонлар ихтиёридаги ерларни барабарлаштириш масаласига қаратилган эди. Қисқача айтганда, 1921-1922 йиллардаги аграр ислохот чор Россияси мустамлакачилик тартиблари асосларини тугатди. Бироқ, ўлкада кўп ерлилик ва кам ерлилик сақланиб қолаверди.

Туркистонда янги иқтисодий сиёсатни мустақамлаш соҳасидаги қонунчилик мажмуида Туркистон Советлари МИКнинг 1922 йил 11 апрелдаги “Натура солиғи ҳақида”ги қарори муҳим аҳамиятга эга бўлди. Мазкур қарорга кўра деҳқонларнинг норозилигига сабаб бўлган озиқ-овқат развёрсткаси ўрнига ялпи ҳосилнинг 10 фоизи миқдорида озиқ-овқат солиғи белгиланди. Лекин орадан кўп ўтмай хўжаликнинг катта-кичиклигидан келиб чиқиб, солиқни табақалаштириш жорий этилди. Солиқ қуйидаги пропорцияларда олиниши белгилаб қўйилди: 2 десятинагача ери бўлган хўжаликлардан ҳосилнинг 5 фоизи миқдорида, 2-4 десятинагача ери бор хўжаликлардан – 10 фоизи, 4-6 десятинагача ери бор хўжаликлардан – 12 фоизи, 6-8 десятинагача ери бор хўжаликлардан – 14 фоизи, 8-20 десятинагача ери бор хўжаликлардан ҳосилнинг 16 фоизи миқдорида ва хоказо. Бу нафақат қишлоқдаги хўжаликларнинг турли тоифаларидан, айниқса, камбағал-батрақлар катламларидан олинадиган солиқни камайтирди, шу билан бирга ишлаб чиқаришни бошқаришда иқтисодий омиллардан фойдаланишга уриниб ҳам кўрилди.

XX асрнинг 20-йиллари ўрталарига келиб ўзбек қишлоқларининг ижтимоий-иқтисодий аҳволида бир оз силжишларга эришилди. Сабаби, янги иқтисодий сиёсатга ўтилиши муносабати билан деҳқонлар эркинроқ нафас олаётган эди. Озиқ-овқат

развёрсткасининг озиқ-овқат солиғи билан алмаштирилиши, айрим бозор механизмларининг тикланиши қишлоқ меҳнаткашларига ўзлари етиштирган ортиқча маҳсулотларини сотиш, қишлоқ хўжалик экинларини кўпайтириш имконини берди. Натижада деҳқон хўжаликларининг товар билан таъминланиши ошди, аҳолини турмуш даражаси бирмунча кўтарилди.

Янги иқтисодий сиёсат Совет Россияси манфаатларига хизмат қилишга асосланган бўлса-да, маълум маънода деҳқон хўжаликлари аҳолини яхшилашга муайян даражада ўз ҳиссасини қўшди. Бунда социализмни давлат йўли билан зўрлаб тиқиштиришдан воз кечилиб, уни аста-секин ривожлантириш йўли тугилди. Курашнинг революцион воситаларини мутлоқлаштиришдан озуқа олган давлат ҳокимияти тўғрисидаги бузиб юборилган ғоя тугатила бошлади. Янги иқтисодий сиёсат негизида ижтимоий жараёнлар бошқарилишининг бўлакча услубларига ўтиш, озиқ-овқат солиғи ва бозор, товар-пул муносабатлари орқали бошқариш ётарди. Бу ғайри иқтисодий эзиш ва мажбурлашнинг “фавқулудда” чораларидан қатъиян воз кечишни, социализм қурилиши шароитида шахсий манфаатнинг ҳал қилувчи аҳамиятини эътироф этишни билдирарди.

Қишлоқ хўжалигининг юксалишини таъминлашда иқтисодий рағбатлантиришнинг бошқа воситалари ҳам қўлланди, булар қатъий валютанинг жорий этилиши, қарз беришнинг янги тартибини белгиланиши, деҳқонларга давлат томонидан қарз беришни кенгайтириш, имтиёзлар белгиланиши, қишлоқ кооперациясининг авж олдирилишидан иборат эди[2; 184 б.].

Солиқ ишлари тартибга солиниб, хилма-хил кўринишдаги озиқ-овқат солиғидан ягона қишлоқ хўжалик солиғига ўтила бошланди. 1923 йил ўрталарида Фарғона областидаги деҳқон хўжаликларидан олинадиган ягона қишлоқ хўжалик солиғи ҳажмини ярмига қисқартириш, майда чорвадор хўжаликларни солиқдан батамом озод қилиш ва бирмунча йирикроқ хўжаликларга солинадиган солиқлар суммасини 50 фоизга камайтириш тўғрисида қарорлар чиқарилди. Хусусий ва хўжалик фаолиятининг ижара, ёллаш, артелларга бирлашиш ва хоказолар сингари хилма-хил шакллари бўлиши тан олинди.

Муҳокама

Янги иқтисодий сиёсат пахтачилик сиёсатига ҳам муайян ўзгаришлар киритди. Лекин бу ўзгаришлар чекланган тарзда эди. Бу даврда пахтачилик соҳасидаги давлат монополияси пахтачиликда рақобат ва соғлом товар-пул муносабатларининг намоён бўлиш имкониятларини чеклаб қўяр эди. Бироқ бунга қарамай, янгича сиёсат қийинчилик билан бўлсада, мавжуд маъмурий-буйруқбозлик усуллари ва тизимларини қайта кўриб чиқишни кун тартибига чиқарди. 1923 йил январда СССР Меҳнат ва Мудофаа Кенгаши қабул қилган қарорда Республика ичида пахтани харид қилиш давлат монополияси бекор қилиниши кўрсатиб ўтилган эди. Аини пайтда пахтанинг қатъий нархи бекор қилинди, чунки у пахта етиштириш ҳаражатларини қопламас эди. Пахтакор хўжаликларни товарлар билан таъминлашга эътибор кучайтирилиб, уларга ёлланма меҳнатдан фойдаланишга рухсат этилди, улар сув билан биринчи навбатда таъминланадиган бўлди, пахтакор хўжаликлар катта қисми от-улов солиғидан, камқувватли хўжаликлар озиқ-овқат солиғидан озод қилинди. Ушбу юқори самарали нарх сиёсати ва унинг товар билан тўла таъминланиши деҳқонларнинг кайфиятига,

уларнинг кўпроқ пахта етиштиришга интилишига ижобий таъсир кўрсатди. Фақат 1924-1926 йилларда республикада пахта экиладиган майдонларнинг 31,6 фоизга ошгани бежиз эмасди[4; 74 б].

Бу йилларда кооператив ҳаракат қишлоқ хўжалигида етакчи мавқега эга бўлди. Янги иқтисодий сиёсатнинг илк йилларида Туркистон Автоном Республикасида кредит кооперациялари анча кенг тарқалди ва улар деҳқон хўжаликлари ўртасида катта обрўга эга бўлди. Чунки, ўзбек қишлоқларида кам қувватли деҳқонларнинг нақд пул ҳисобидаги қарзга эҳтиёжи жуда катта бўлиб, бу масалада қишлоқларда бой-судхўрлик ва савдо капитали асосий ўрин эгаллар эди. 1921-1922 йилларда деҳқонларнинг 80-90 фоизи бой-судхўрлардан қарз олган, давлат томонидан кредит бериш деҳқон хўжаликларининг бор-йўғи 15-20 фоизини қамраб олган эди, холос. Янги иқтисодий сиёсат шароитида кам қувватли деҳқонларнинг ва умуман, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан банд бўлган хўжаликларнинг давлат ва кооперациялар томонидан кредит билан таъминланиши сезиларли даражада яхшиланди.

Якка деҳқон хўжалигини майда товар ишлаб чиқарувчи сифатида иқтисодий рағбатлантириш ғояси ирригацияни, пахтачиликни, боғдорчиликни, узумчиликни, чорвачиликни таназзулдан олиб чиқиш бўйича аниқ тадбирларни ишлаб чиқишда, маҳсулот ҳажмини кўпайтириш ҳамда саноат билан қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ўртасидаги товар алмашувини жонлантиришда белгиловчи ғоя сифатида намоён бўлди[5; 27 б].

1923 йил октябрида Туркистонда 314 та кредит ширкатлари бўлиб, улар қарийб 58 мингта деҳқон хўжаликларини ўзида бирлаштирган. Жумладан, Сирдарё вилоятида – 23000, Фарғона вилоятида – 16000, Самарқанд вилоятида – 8000, Закаспий вилоятида – 9 минг, Еттисув вилоятида – 2000 деҳқон кредит ширкатларига аъзо бўлган[6; 179 б]. 1924 йил охирига келиб Туркистон қишлоқ хўжалик кредит ширкатлари 912 тага етиб, улар 18 та район иттифоқига бирлашди, бу ширкатларнинг аъзолари эса 233 минг 500 кишига етди[7; 22-28 б].

Бироқ, кооператив ҳаракатида муваффақиятлар билан бир қаторда унинг имкониятларидан тўла фойдаланилмаганлигини ҳам айтиб ўтиш лозим. Бунга ҳам қисман бўлсада, иқтисодиётнинг мафкуралашганлиги сабаб бўлди. Улар кредитлар бериш ва кооперативларга аъзолар қабул қилиш масалаларида яққол кўзга ташланди. Ҳар кимни ҳам кооперативга қабул қилавермасди. Синфий танлов мавжуд эди. Камбағалларга устуворлик бериларди.

Ўрта Осиё республикаларининг ижтимоий-иқтисодий қолоқлиги шароитида хусусий капитал фаолиятига руҳсат бериш ва ундан фойдаланиш масалалари мураккаб тус олди. Янги иқтисодий сиёсат жорий этилиши билан Туркистон АССРда хусусий капитал асосан, савдо ва майда саноат-хунармандчилик тармоқларида, шунингдек, қарз-кредит соҳасида кенг тарқалди. НЭПнинг дастлабки даврида Туркистонда хусусий капиталнинг ялпи улуши иқтисодиётнинг барча тармоқларида бошқа минтақаларга қараганда анча юқори бўлди. Бу Ўрта Осиёда республикаларида социалистик укладнинг анча заиф бўлгани, ўлкада феодал-патриархал муносабатларнинг сақланиб қолганлиги билан изоҳланади. Ўрта Осиё республикаларида 1925-1926 йилларда чакана товар айирбошлаш ҳажмининг 67 фоизи хусусий капиталга тегишли бўлди, холбуки иттифоқ бўйича бу бўйича кўрсаткич 40,7 фоизга тенг эди[8; 101-105б]. Қишлоқ жойлардаги

савдода хусусий капиталнинг салмоғи янада юқори бўлди. Масалан, Самарқанд вилоятида 1925 йилда қишлоқ жойларидаги чакана товар айирбошлашнинг 90 фоизини хусусий капитал эгаллаган эди. 1926 йилда баъзи пахтакор районларида деҳқонлар томонидан олинган кредитлар умумий миқдорининг 34 фоиздан ортиғи хусусий капитал хиссасига тўғри келди [9; 81 б]. Ўзбекистон ССР Қишлоқ хўжалик банки ўтказган текширувларга кўра, Фарғона области Асака районидаги 7 та қишлоқда 1925-1926 йилларда ўрганилган 604 та деҳқон хўжалигидан 316 таси ёки 52,3 фоизи хўжалик фаолиятини юритиш учун хусусий кишилардан қарз олган [10; 11 б].

Аграр соҳадаги бирмунча илгари силжишларга қарамай, қишлоқ хўжалигини тиклашга доир асосий масалалар ҳали ечилмаган, вазият мураккаблигича қолаётган эди. 1924 йилда деҳқончиликда фойдаланилган ерлар республикадаги мавжуд экин майдонларининг фақат 58,7 фоизинигина ташкил қилди, қишлоқ хўжалигининг ялпи маҳсулоти эса 1913 йилдаги даражанинг 47,2 фоизини ташкил этарди.

Қишлоқ иқтисодийетини юксалтиришнинг устувор омилларидан бири ўша даврда кенг миқёсли аграр ислохотни авж олдиришдан иборат эди. Уни амалга оширишнинг зарурлигини вужудга келган муаммоларининг кескинлиги тақозо қиларди. Чунки, ўлкада хануз ерсизлик сақланиб қолган эди. 1925 йилга келиб ҳар 100 та хўжалиқдан 13 таси экин экиладиган ерга эга эмасди. Ерсиз ва 2 десятинагача ерга эга бўлган хўжалиқлар 71,8 фоизни ташкил этарди [4; 84 б]. Бу даврда ўзбек қишлоғида камбағал деҳқонлар аҳолининг аксарият қисмини ташкил этарди. 1925 йилда ўртаҳол деҳқонлар кам ерли деҳқонларга нисбатан 2-3 барабар кам эди. 1926 йилда Зарафшон ва Фарғона областларида 52 фоиз хўжалик бир десятинадан ҳам оз ерга эга бўлган. Зарафшон области бўйича 2 десятинадан оз ерга эга бўлган хўжалиқлар 54 фоизни, Тошкент ва Самарқанд областлари бўйича эса 42 фоиз хўжалиқни ташкил қилган.

Ўзбекистон қишлоқлари ўзига хос майда ва тарқоқ ер участкаларига бўлинганлиги билан ҳам ажралиб турарди. Майда деҳқон хўжалиқлари асосан азалдан суғориладиган кичик худудларда, кўпроқ Фарғона водийсида, Тошкент, Зарафшон ва Хоразм вилоятларида тўпланган эди. Фарғона водийсидаги деҳқон хўжалиқларига тегишли ер участкаларининг 25 фоизи қўшни қишлоқларда жойлашган эди. Бу ерларнинг ярми бошқа волост қишлоқлари худудида бўлган. Зарафшон областида ўртача 1 та хўжалиққа 2,5 та ер участкаси, Хоразмда ўртача 1,5 участка тўғри келган. Ер эгаллигининг бундай шакли ҳам муайян қийинчиликларни вужудга келтирган. Чунки, деҳқон хўжалиқлари гоҳ у қишлоқдаги чек ерига, гоҳ бу қишлоқдаги ерига қатнаб деҳқончилик қилиши уларнинг кўп вақтини оларди. Айниқса, экинларни суғориш пайтида ёки ерни шудгор қилиш вақтида деҳқонларга қўшимча машаққат бўларди. Ер участкаларининг бундай тарқоқ ҳолда жойлашганлиги бу каби майда ерларнинг охирикўшатда айрим бой-бадавлат кишилар кўлида тўпланиб боришига шароит яратиб берган эди. Чунки, кўп ҳолларда у қишлоқдан бу қишлоққа қатнашдан безор бўлган деҳқонлар ўз участкаларини бойларга арзон-гаров сотиб юборишга мажбур бўлардилар.

Деҳқончиликнинг кўпроқ суғоришга асосланганлиги ҳам маълум мураккабликларни юзага келтирган. Фарғона, Тошкент, Зарафшон, Хоразм областларида деярли барча деҳқончилик ерлари суғориладиган ерлар эди. Сурхондарё областида суғориладиган ерлар 67,6 фоизни, Самарқанд областида 67,4 фоизни, Қашқадарё областида 59,3 фоизни ташкил этарди. Республика бўйича суғориладиган

ерлар барча экин майдонларининг 87 фоизини ташкил этган. Суғорма деҳқончилик хўжаликлардан жуда кўп меҳнат ва маблағ сарфлашни тақозо этарди. Чунки, суғориш тармоқларини, яъни ариқлар ва каналларни мунтазам тозалаб туриш, зарур жойларда тўғон ва дамбалар қуриш, уларни таъмирлаш каби ишлар жуда катта ишчи кучини талаб этган.

Хўжаликларнинг ижтимоий таркиби таҳлили кўрсатадики, иккинчи ер ислоҳоти арафасида Ўзбекистонда унумдор ерларнинг 30 фоиздан кўпроқ қисми «бой-қулоқлар» тасарруфида эди. Чунончи, Фарғона областида қулоқ ва майда помешчик хўжаликлари 39 фоиз ерга эгалик қилар эди. Самарқанд областида эса барча ерларнинг 32,7 фоизи қулоқ ва майда помешчиклар қўлида эди. Бошқа вилоятларда ҳам аҳвол шу кўринишда эди[11; 32 б].

Кўп ерлилар билан кам ерлилар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар ижара асосига қурилар эди. Кам ерли деҳқонлар, мардикор ва чорикорлар ерни ва иш қуролларини ижарага олишар эди. Яъни, бу даврда 2 десятина ери бор хўжаликлар ҳам қўшимча ижарага ер олишга мажбур бўлган[4; 85 б].

Ўзбекистоннинг деҳқончилик районларида, айниқса, пахта экиладиган Фарғона области, Хўжанд, Мирзачўл, Пойариқ, Дамариқ, Гиждувон ва бошқа баъзи бир районларда ижара муносабатлари жуда ҳам ривож топган эди. Улушбай ижараси кенг тарқалган бўлиб, бу айниқса Фарғона областида устунлик қилар эди. Бу вилоятда 3 десятинагача ери бўлган деҳқонлар одатда йирик ер эгаларидан улушбай ижара олишга мажбур эдилар. Айни бир вақтда 7 десятинадан ортиқ чек ери бўлган хўжаликлар ижарага ер берар эдилар.

1925 йилда Самарқанд, Тошкент ва Фарғона вилоятларида хайдаладиган ерларнинг 80 фоизи ижарага берилган. Қишлоқларда яшовчи йирик ер эгалари ўз ерларининг 95 фоизини, шаҳарларда яшовчи савдогарлар эса деярли барча ерларни ерсиз ёки кам ерли деҳқонларга ижарага берганлар. Бу ҳол ўз даврида «меҳнат қилмасдан даромад топиш», «бой-қулоқлар томонидан камбағал деҳқонларни эксплуатация қилиш» деб баҳоланган.

Ижарага ер олувчиларнинг кўпчилигини кам ерли деҳқонлар ташкил қилган. Чунончи, Қашқадарё вилояти Китоб волостида ижарага ер олувчи деҳқонларнинг 78,5 фоизини 1,3 десятинагача ери бўлган хўжаликлар ташкил қилган бўлса, Хоразм вилояти ижарачиларининг 59 фоизида 2 десятинагача ер бўлган.

Ўзбекистоннинг барча туманларида камбағал деҳқонлар ва кам қувватли ўртаҳол деҳқонларнинг аксарият қисми ер, от-улов ва асбоб-ускуналарни ижарага оларди. 1925 йилдаги статистик таҳлилларга кўра, бу йилда республикадаги деҳқон хўжаликларининг 29,2 фоизида иш ҳайвонлари йўқ бўлган. Бу ҳолат вилоятлар бўйича қуйидагича эди: Фарғона вилоятида 45,6 фоиз, Самарқанд вилоятида 27,5 фоиз, Тошкент вилоятида 26,4 фоиз, Хоразм вилоятида 13,8 фоиз, Қашқадарё вилоятида 7,7 фоиз, Зарафшон вилоятида 7,2 фоиз хўжаликларда иш ҳайвонлари бўлмаган[13; 56б]. Кўриниб турганидек, иш ҳайвони бўлмаган хўжаликлар асосан пахта етиштириладиган вилоятларда кўпчиликни ташкил қилган. Бунинг сабабларидан бири, пахтачилик вилоятларида ерга асосан пахта экилганлиги учун, деҳқон хўжаликларида иш ҳайвонларини ем-хашак билан таъминлашдаги қийинчиликлар билан изоҳланади.

1925 йилда иш ҳайвонларининг асосий қисми маълум табақа кишилар қўлида,

яъни катта ер эгалари кўлида тўпланган эди. Бу йилларда 10 десятинадан ортиқ ерга эга бўлган хўжаликларнинг 50 фоизидан кўпроғида 4-5 тадан иш ҳайвонлари бўлган.

«Помешчик-бой» хўжаликлари тасарруфида иш ҳайвонлари билан бир қаторда қишлоқ хўжалик асбоб-ускуналарининг катта қисми ҳам тўпланган эди. Ер-сув ислоҳоти арафасида республикада асосий қишлоқ хўжалик асбоблари омов, кетмон, ўроқ ва мола эди. Хатто мана шу содда қишлоқ хўжалик асбоблари ҳам кўпгина деҳқон хўжаликларида йўқ эди. Масалан, 1925 йилдаги таҳлилга кўра, Самарқанд вилоятида омовчи бўлмаган хўжаликлар 54,8 фоизни, Тошкент вилоятида 43,6 фоизни, Фарғона вилоятида 35,2 фоизни, Зарафшон вилоятида 12 фоизни ташкил этган. Айрим жойларда бу фоизлар янада кўпроқни ташкил этган. Масалан, Фарғона вилояти, Балиқчи волостидаги Тулкиобод қишлоғида омовчи йўқ хўжаликлар 91,2 фоизни, Қумтепа қишлоғида 76,3 фоизни, Хўжаобод қишлоғида 66,4 фоизни ташкил қилган[11; 33b].

Қишлоқ хўжалик асбоблари бўлмаган хўжаликлар зарур асбобларни ҳам ижарага олганлар. Самарқанд, Тошкент, Фарғона ва Хоразм вилоятларида барча деҳқон хўжаликларининг 25 фоизи қишлоқ хўжалик асбоб-ускуналарини ижарага олиб ишлатганлар. Ижара шартлари турли кўринишларда бўлган, яъни фойдаланиш эвазига етиштирилган ҳосилнинг маълум бир қисмини асбоб эгасига бериш ёки асбоб эгасининг ерида ишлаб бериш ва ҳоказо.

Натижа

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турганидек, ер-сув ислоҳоти арафасида Ўзбекистондаги деҳқон хўжаликларининг катта қисми ерсиз ёки кам ерли шунингдек, иш ҳайвонлари ҳамда иш қуролларига муҳтож бўлган. Улар бу нарсаларни ижарага олишга мажбур бўлганлар, охир-оқибатда республикада чорикорлик муносабатлари кенг ёйилган.

Чорикорлар ер эгасидан маълум ер бўлагини ижарага олиб, унга ўз кучи, иш ҳайвони ва асбоб-ускуналари билан ишлов бериб ҳосил етиштирган ва етиштирилган ҳосилнинг маълум бир келишилган қисмини ўзига олган.

Айрим чорикорлар ер билан иш ҳайвони, иш қуроллари ва турар жойни ҳам ижарага олганлар. Бундай ҳолларда чорикор етиштирилган ҳосилнинг тўртдан бир қисмини ўзида қолдирган, холос. Ҳосилнинг асосий қисми ер эгасининг кўлида қолган. 1923-1925 йилларда ҳукумат ўлкадаги чорикорлик муносабатларини бирмунча чеклашга доир қонунлар ишлаб чиқди. Бу даврда етиштирилган ҳосилнинг чорикорга тегадиган қисми кўпайиб борди. Агар 1915 йилда 51,6 фоиз чорикорлар ҳосилнинг ярмини ер эгасига берган бўлсалар, 1925 йилда бундай чорикорлар миқдори 31,5 фоизга қисқарди. Лекин бунга қарамай чорикорлар турмуш даражасининг ночорлиги сақланиб келмоқда эди. Чорикорлар ихтиёрида қоладиган ҳосил кўп ҳолларда уларнинг эҳтиёжлари учун етмас эди. Бундай шароитда улар қарзга ботиб қолардилар.

Давлат бу даврда барча деҳқон хўжаликларини, шунингдек чорикорларни кредит билан таъминлаш имконига эга эмас эди. Шу боисдан пулга муҳтож деҳқонлар асосан, бой-бадавлат кишилардан оғир шартлар эвазига қарзга пул олардилар. Қишлоқларда муҳтож кишиларга қарз берувчи судхўрлар бўлган. 1925-1926 йилларда Фарғона вилояти Асака волостидаги деҳқонларнинг 52,3 фоизи хусусий кишилардан қарз олганлар. Деҳқонлар олган қарзлари эвазига жуда катта фоиз тўлаганлар. Қарзлар фоизи Ўзбекистоннинг айрим жойларида 120 дан 225 фоизгача бўлган. Хусусий

шахслардан олинадиган натурал кредит шартлари бундан ҳам оғирроқ бўлган.

Хулоса

Умуман, Ўзбекистонда большевиклар ҳокимияти органлари аграр ислохотларнинг дастлабки босқичида бўлганидек, 1925-1929 йилларда ҳам қишлоқни ижтимоий қайта қуришнинг тарихий жиҳатдан синалган иқтисодий воситаларини, «капиталистик мамлакатлар»да деҳқонлар масаласини ҳал қилишнинг муҳим тажрибасини аввал бошиданоқ инкор этдилар. Коммунистик метрополиянинг большевик раҳбарлари марксизмнинг ҳаёлий ақидаларига таянган ҳолда ижтимоий-иқтисодий муносабатларни қайта қуришнинг асосий қуроли сифатида зўравонликни танладилар. Чунки янги иқтисодий сиёсат «ҳарбий коммунизм» даври учун хос бўлган усулларни бирмунча юмшатган бўлсада, умумий стратегик йўл ўзгармасдан қолган эди.

Адабиётлар/Литература/References:

1. ЎзР МДА, 25-фонд, 1-рўйхат, 862-иш, 165-166-варақлар.
2. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 184.
3. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С.Камалов ва бошқалар. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 184.
4. Голованов А.А. Крестьянство Узбекистана: эволюция социального положения. 1917-1937 гг. – Ташкент: Фан, 1992. – С. 77.
5. Ғойибназаров Ш. Ижтимоий ривожланиш сабоқлари. 20-йиллар таҳлили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – Б. 21. (192 б)
6. Аминова Р.Х. Аграрные преобразования в Узбекистане в годы перехода Советского государства к НЭПу. – Ташкент: Наука, 1965. – С. 179. (345 с.) 7.ЎзР МДА, Р-236-фонд, 1-рўйхат, 678-иш, 20-28-варақлар.
7. ЎзР МДА, Р-197-фонд, 3-рўйхат, 905-иш, 101-102-варақлар.
8. ЎзР МДА, Р-197-фонд, 3-рўйхат, 614-иш, 81-варақ.
9. Два года работы правительства Узбекской Советской Социалистической Республики 1926 – 1927 – 1928. – Самарканд: 1928. – С. 11.
10. Зелькина Е. Очерки по аграрному вопросу в Средней Азии. – Москва: 1930. – С. 78.
11. Современный кишлак Средней Азии. Вып. III. – Ташкент: 1926. – С. 214.
12. Бюллетень Центрального статистического управления Узбекистана. 1925. №2. – С. 56.

07.00.00 – Тарих фанлари

Mamatov Bektosh Tolibjon o'g'li,
Samarqand davlat universiteti, magistrant
e-mail: bektosh.mamatov@bk.ru
ORCID: <https://orcid.org/.0009-0006-9471-9471>

YALANGTO`SH BAHODIR VA ASHTARXONIY HUKMDORLAR

Annotatsiya. XVI-XVII asrlar o'zbek davlatchiligi tarixida muhim rivojlangan bosqichlardan biri bo'lib hisoblanadi. Buxoro xonligida hukmronlik qilayotgan ashtarxoniyalar sulolasining o'z davrining muhim siyosiy arboblardan bo'lgan Bahodir Yalangto'sh bilan munosabatlarini o'rganish, mazkur davr tarixining biz uchun muhim bo'lgan qirralarini sharhlashga va oydinlashtirishga, tarixiy shaxslarni personografik jihatdan har tomonlama o'rganishga yordam beradi. Ushbu maqolada Yalangto'sh Bahodirning ashtarxoniy hukmdorlar davridagi faoliyati, ichki va tashqi siyosatda muhim o'rinni egallaganligi muhokama qilinadi va tavsif beriladi.

Kalit so'zlar: Yalangto'sh Bahodir, Imomqulixon, "Bahr ul-asror", amir, otaliq, hokim, ashtarxoniyalar, Buxoro, Eron, Hindiston, qozoqlar, Balx, Samarqand, Kohmard. o'

Маматов Бектош Толибжан ўғли
Самаркандский государственный университет
имени Шарофа Рашидова, магистрант

YLANGTUSH BAHADUR I ASHTARXANSKIYE PRAVITELI

Аннотация. XVI-XVII века считаются одним из важных развитых этапов в истории узбекской государственности. Изучение взаимоотношений династии Аштарханидов, правившей Бухарским ханством, с Бахадиром Ялангтошем, одним из важных политических деятелей своего времени, помогает осмыслить и уточнить важные для нас аспекты истории этого периода, всесторонне изучить исторических деятелей и даст персонаграфическую перспективу. В данной статье рассматривается и описывается деятельность Ялангтоша Бахадур в период Аштархани, важное место, которое он занимал во внутренней и внешней политике.

Ключевые слова: Ялангтош Бахадир, Имамкулихан, «Бахр ул-асрар», эмир, отец, правитель, Аштарханиды, Бухара, Иран, Индия, казахи, Балх, Самарканд, Кохмард.

Mamatov Bektosh Tolibjon o'g'li,
Samarkand State University
named after Sharof Rashidov, master's student

YLANGTUSH BAKHADIR AND ASHTARKHANY RULERS

Abstract. XVI-XVII centuries are considered one of the important developed stages in the history of Uzbek statehood. Studying the relationship of the Ashtarkhanid dynasty ruling the Bukhara Khanate with Bahadur Yalangtosh, one of the important political figures of his time, helps to interpret and clarify the aspects of the history of this period that are important for us, to comprehensively study historical figures from a personographic and will give perspective. This article discusses and describes the activities of Yalangtosh Bahadur during the Ashtarkhani period, the important place he occupied in domestic and foreign politics.

Key words: Yalangtush Bakhadir, Imamqulikhan, "Bahr ul-asrar", emir, father, ruler, Ashtarkhanids, Bukhara, Iran, India, Kazakhs, Balkh, Samarkand, Kohmard.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N07>

Kirish

Buxoro xonligidagi ashtarxoniylar davri tadqiq qilinayotganda bevosita otaliq lavozimida faoliyat yuritgan Bahodir Yalangto'shbiyga to'xtalib o'tiladi. Ayniqsa, shayboniylarning hokimiyatdan ketishi va ashtarxoniylarning (joniylar) taxtni egallab, unda mustahkamlanib olishida uning xizmatlari katta. Ashtarxoniy hukmdorlar bilan birgalikda ularga sadoqat bilan xizmat qilgan Yalangto'shbiy faoliyatida mardlik, jasurlik hislatlari sezilib turadi. Buxoro xonligining XVII asr birinchi yarmidagi ichki va tashqi siyosat masalalarida hukmdorlarning Bahodir Yalangto'sh bilan o'zaro maslahatlashib ish ko'rishlari, uning davlatda hukmdorlardan keying nufuzli o'rinni egallaganidan dalolat beradi. Tashqi aloqalarda vujudga kelgan muammolarni hal etishda hukmdorlar amir Yalangto'shbiyni yuborganligi va uning zarur paytlarda diplomatik manevrlarni bajarganligi bu borada yaqqol ustunlik Buxoro xonligi tomonida bo'lishini ta'minlagan. Shu o'rinda ashtarxoniy hukmdorlardan Boqi Muhammad(1601-1605), Imomqulixon(1611-1642), Nodir Muhammad(1642-1645) va Abdulazizxon(1645-1681) davrida Yalangto'shbiy faoliyatiga alohida tadqiq qilinishi mazkur davr uchun muhim tarixiy jihatlarni ochib berishga yordam beradi. Xususan, Eron, Afg'oniston va qozoqlar bilan bo'lgan munosabatlarda muammoli vaziyatlarni Yalangto'shbiy aralashuvi orqali hal etilishi bu mavzuning ahamiyatlilik darajasini oshiradi. Ichki siyosatda esa, hukmdorlarga qarshi olib borilgan fitnalar, bosh-boshdoqliklar natijasida vujudga kelgan hokimiyatga qarshi nizolarni bostirishda ham bu tarixiy shaxsning o'rni muhim hisoblanadi.

Yalangto'sh Bahodir qo'l ostida harbiy qo'shindan foydalanib qo'shni Turkiston va uning atrofidagi hududlarga yurishlarni mustaqil amalga oshirgan. Qo'shni davlatlardan uning nomiga sovg'a-salomlar kelishini uning nomi mashhur bo'lganligidan dalolat beradi. Buxoro xonligining ijtimoiy-iqtisodiy xayotida amalga oshirilgan islohotlar, chiqarilgan farmonlarda Yalangto'shbiy Bahodirning nomi birinchilardan bo'lib tilga olinishi, unga yuklatilgan vazifalar hukmdor tomonidan maxsus belgilanganligini ko'rish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi va tadqiqot metodologiyasi

Biz tadqiq qilinayotgan ushbu mavzu bo'yicha ma'lumotlarni Mahmud ibn Valining "Bahr ul-asror" (Sirlar dengizi) asaridan olish o'rinli bo'ladi. Unda amir Yalangto'shbiy 'jasur no'yon, ish bilgan amir' sifatida ta'riflanadi [2;228-b]. Undan tashqari Muhammad Yusuf Munshiyning "Muqimxon tarixi" asarida ham mavzuga doir ashtarxoniy hukmdorlar davridagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy voqealar bayoni berilgan bo'lib, undan Yalangto'shbiy faoliyatiga doir muhim ma'lumotlarni olishimiz mumkin. Yuqoridagi manbaalarga qo'shimcha ravishda Bo'riboy Ahmedovning "История Балха" (XVI –первая половина XVIII в) [3], "Тарихдан сабоқлар"[2] kitoblarida ham Bahodir Yalangto'sh va hukmdorlar o'rtasidagi munosabatlarga doir ma'lumotlar, tarixiy faktlar mavjud hisoblanadi. So'ngi yillardagi izlanishlarga to'xtaladigan bo'lsak, 2019-yil sentabr oyida Samarqandda "Bahodir Yalangto'shning Markaziy Osiyo ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy xayotida tutgan o'rni" mavzusi bo'yicha o'tkazilgan xalqaro konferensiya materillarida ham bu boradigi muhim ma'lumotlarni olishimiz mumkin. Unda Bahodir Yalangto'shning siyosiy faoliyati, tashqi siyosatda yuritgan diplomatik munosabatlari bo'yicha bir qator tarixchi olimlar o'z maqola va tadqiqot ishlari bilan qatnashdilar. Bularga

misol sifatida, G.Taniyevaning “Ялангтўш Баҳодирнинг Бухоро хонлиги сиёсий барқарорлигини таъминлашдаги ўрни” [9], D.Sangirovaning “Ялангтўш Баҳодурнинг Марказий Осиё ижтимоий сиёсий ва маданий ҳаётида тутган ўрни” [8], T.Omarbekovning “Ялангтўш-Баҳадур – крупный политический деятель средневекового Маувереннахра”, Z.Muqimovning “Ялангтўшбий Баҳодирнинг давлат фаолиятини ўрганилишига доир” [6] singari tadqiqot ishlarini misol qilib keltirishimiz mumkin. Bunga qo‘shimcha ravishda, Akbar Zamonovning “Buxoro tarixi asari” [10] da esa ashtarxoniy hukmdorlarning hokimiyatga kelishi va ular davridagi ichki va tashqi aloqalar hamda Bahodir Yalangto‘sh haqida faktlar berilgan.

Tadqiqot metodologiyasining ahamiyati mavjud tarixiy manbalar, xususan mazkur davr manbalari, tarixchilar tomonidan yozilgan adabiyotlar asosida Yalangto‘sh Bahodirning ashtarxoniy hukmdorlar bilan bo‘lgan munosabatlarga doir jihatlarni ochib berishdan iboratdir. Unga oid manbalardan to‘plangan materiallar asosida har bir ashtarxoniy hukmdorlar faoliyati, Yalangto‘shbiyning ular bilan birgalikda umumiy dushmanga qarshi olib borgan harakatlarining tarixiy jarayonlarga ta‘sirini o‘rganish, mazkur mavzuning nazariy konseptual asoslarini yaratish, ularni qo‘llash bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqish, hamda Buxoro xonligi davrini o‘rganishning yangi aspektini qo‘llash orqali, ushbu davr xususiyatlarini yanada batafsil yoritishga xizmat qilishdan iboratdir. Mavzuni yoritishda tarixiy dalillarni aniqlash va ularning interpretatsiyasi (sharhlash, izohlash), mantiqiylik, obyektivlik, tarixiylik metodlariga tayanildi.

Tahlil va natijalar

Dastlab ashtarxoniylarning hokimiyat tepasiga kelishiga to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, yurtimiz hududida XVI asr boshlarida asos solingan shayboniylar sulolasining yetuk namoyondalaridan biri Abdullaxon II (1557-1598) vafotidan so‘ng taxtga o‘tirgan o‘gli Abdulmo‘min davrida davlat yaxlitligi ta‘minlanmadi. U ko‘p o‘tmasdan halok bo‘ldi, taxtga esa Abdullaxon II ning amakivachchasi Pirmuhammad II o‘tiradi. Uning davrida qozoq sultonlari bilan munosabatlar ham ancha jiddiy edi. Natijada, Pirmuhammad bilan Boqi Muhammad o‘rtasida 1601-yildan munosabatlar keskinlashib boradi. O‘zaro kurashlar natijasida, Boqi Muhammad g‘olib keladi. Shunday qilib, yuzaga kelgan turli muammolar, ichki va tashqi vaziyatda mavjud kurashlar natijasida hokimiyat shayboniylardan ashtarxoniylar sulolasiga o‘tdi.

Ma‘lumki, 1556-yilda Astraxan (Xoji –Tarxon) xonligi ruslar tomonidan zabt etilgach, asli To‘qayTemur nasliga mansub Yormuhammadxon oila a‘zolari bilan Buxoro xoni Iskandarxon xuzuridan boshpana topishadi. Buxoro xoni Iskandarxon qizi Zuhra xonimni Yormuhammadxonning og‘li Joni Muhammadga turmushga beradi. Bu nikohdan uch farzand, ya‘ni, Din Muhammad, Boqi Muhammad, Vali Muhamamd dunyoga keladi. 1601-yilda Joni Muhammad taxtdan vos kechishga majbur bo‘ladi. Bunga sabab esa, u ona tomondan ham, ota tomondan ham Chig‘atoy, Amir Temur yoki movarounnahrlik shayboniylar avlodidan emas edi. U mamlakatda qonuniy asos uchun ona tomondan mavorounnahrlik shayboniylar avlodiga mansub bo‘lgan o‘g‘illariga taxtni topshiradi. 1601-yilda taxtga Boqi Muhammad keladi, lekin shunga qaramasdan 1601-1603-yillarda Joni Muhammad xon deb e‘tirof etiladi va uning nomiga xutba o‘qitiladi. Shu sababli ham sulola nomini “joniylar” deb atashganini keying tadqiqotlarda ko‘rishimiz mumkin [9.189 b].

Yalangto‘sh Bahodir dastlab shayboniylardan Abdullaxon II nazariga tushadi. Uning homiyligida esa 1590-1593-yillarda maxsus harbiy maktabda o‘qiydi. Demak, Yalangto‘shning

yoshligidan boshlab yaxshi harbiy ta'lim ko'rganligi, hukmdor nazariga tushishi uni kelajakda davlatning ham harbiy, ham siyosiy hayotida muhim rolni o'ynashini belgilab bergan bo'lsa kerak. U davlat oldida munosib vazifalarni bajarganligi sababli 1593-1595-yillarda Bulung'ur, Loyish, Kattaqo'rg'onda tumanboshi lavozimida ishlaydi[7.1b].

Yalangto'shbiy o'ziga yuklatilgan vazifalarni sidqidildan bajarib, o'zini har tomonlama vatanga sodiqligi, qo'rqmasligi, o'tkir zehn va aql sohibi ekanligi, shu bilan birgalikda, harbiy jang san'atini puxta egallaganligi bilan ajralib turar edi. Mahmud ibn Valining " Bahr ul-asror" (Olijanob kishilarning shon-shavkati haqida sirlar dengizi) asarida u " jasur nuyon, ish bilgan amir" sifatida ta'riflanadi[2.228b]. Ba'zi tadqiqotlarda uni 1595-1598-yillarda Bag'dodda ta'lim olganligi haqida ma'lumotlar bor. Ko'rinib turibdiki, Yalangto'shbiy har tomonlama yuksak aql va salohiyat sohibi bo'lish bilan bir qatorda, diniy bilimlarni ham egallagan.

XVII asr boshlarida Markaziy Osiyodagi murakkab tarixiy sharoit Yalangto'shbiyini mavjud kurashayotgan guruhlar o'rtasida bir tomonni tanlab, kurashishga undadi. Natijada, u ashtarxoniyar sulolasining sadoqatli vakili sifatida namoyon bo'ldi. Mavjud vaziyatda Bahodir Yalangto'shning faol harakat qilishi uni tarix sahnasiga olib chiqdi desak, xato bo'lmaydi.

Manbaalarda qayd etilishicha, Bahodir Yalangto'sh o'n to'qqiz yoshidan boshlab Buxoro xoni Dinmuhammad homiyligiga olinadi. O'sha davr uchun muhim ma'lumotlarni beradigan Mahmud ibn Valining " Bahr ul-asror " asarida " jasur no'yon, ish bilgan amir; Olchin qabilasidan chiqqan ; asl ismi Xatoy Bahodir. Dinmuhammad zamonida u Sag'noqning Azoq mavzeyidan kelib uning xizmatiga kirdi; say-harakatlari orqasida uning yaqin kishilaridan bo'lib oldi"[2.228b] deb yoziladi. Ko'rinib turibdiki, yosh bo'lishiga qaramay Yalangto'shbiyning sadoqati, serg'ayratligi uni hukmron sulola vakillarining yaqin safdoshlaridan bo'lishiga zamin yaratdi.

Din Muhamamdixonidan so'ng xonlik taxtini egallagan Boqi Muhammad davrida (1601-1605) Bahodir Yalangto'sh hukmdorning maslahatchisi vazifasini bajara boshlaydi. Bu mansabda Yalangto'shbiy mamlakatning tashqi sarhadlarini mustahkamlash bilan bir qatorda, ichki boshqaruv tizimini tartibga solishga ham harakat qila boshlaydi. Boqi Muhamamd vafotidan so'ng taxtga Vali Muhamamd egalik qiladi. Lekin aynan shu davrdan boshlab, ichki siyosatda boshboshdoqlik, xon hokimiyatiga bo'ysunmaslik, o'zaro kurashlar avj oladi. Uning katta akasi Din Muhamamdning o'g'illari Imomquli va Nodir Muhamamd uning hokimiyatini tan olamydi. Shunday vaziyatda , Vali Muhamamd ular bilan murosa yo'lini tanlashga majbur bo'ladi. Xususan, Imomquliga Samarqand noibligi, Nodir Muhammadga Shahrisabz noibligi beriladi va Yalangto'shbiy Olchin unga otaliq etib tayinlanadi[9.192b]. Tashqi siyosatda esa, Xuroson hududi Buxoro va Eron davlatlari manfaatlarini to'qnash keladigan hududga aylanadi. Chunki Huroson o'zining ijtimoiy-iqtisodiy va harbiy-siyosiy jixatdan muhim ahamiyatga ega ekanligi bilan alohida o'ringa ega edi. Shu sababli ham bu hudud goh ashtarxoniyar, goh Eron safaviylari tasarrufiga o'tib turgan[6.2 b].

Ashtarxoniy sulola vakillari o'rtasida XVII asr boshlarida siyosiy kurash avj oladi. Vali Muhamamdning mavjud hokimiyati zaiflashib, obro'sizlanib borar edi. Kurashda unga qarshi Nodir Muhamamdixon(1642-1645) va siyosiy mavqeyi oshib borayotgan sulola vakillaridan Imomqulixon (1611-1642) turar edi. 1611-yildan amirlardan Nodirbek, Bek o'g'li, Muhamamd Boqi qalmoq va Xoja Hoshimlar bilan bir safda Yalangto'sh Bahodir o'z qo'shini bilan Imomqulixon tomonga o'tib ketadi[7.3b]. Demak, Yalangto'shbiy Bahodir o'z to'plagan tajribasi

va aqliga tayangan holda mavjud vaziyatdan to'g'ri xulosa chiqarib, o'zi va davlat kelajagi uchun foydali bo'lgan tomonni tanlagan.

Bu haqda to'liqroq ma'lumot beradigan "Bahr ul-asror" asarida "Samarqand amirlaridan Yalangto'shbiy otaliq, Muhammad Boqi qalmoq, Nodirbek Shukurbiy saroy va boshqalar Imomqulixonni qo'llab-quvvatlaydi",-deb yoziladi[6.2b].Katta siyosiy kurashda Yalangto'sh Bahodirdek qo'l ostida katta harbiy kuchga ega amirlarning u yoki bu tomonda turishi muhim ahamiyatga egadir. Shu sababli ham ular Imomqulixon tomonda turishi, Vali Muhammadning mag'lubiyatiga sabab bo'lgan bo'lishi mumkin. Bu esa Imomqulixon hokimiyatining amalda mustahkamlanishiga sabab bo'ladi. Natijada, Vali Muhammad oilasi va qo'l ostidagi amirlari bilan bu kurashda yengilib, Chorjo'y orqali Eronga qochib ketadi. 1611-yilning fevral oyi oxirlarida Imomqulixonni amirlar oq namatga o'tkazishib xon qilib ko'tarishadi. Nodir Muhammad esa Balx viloyatiga noib qilib tayinalanadi.Imomqulixonni taxtga kelishida amirlarning tutgan pozitsiyasi muhim bosqich bo'ldi, ayniqsa, bular orasida Yalangto'shbiyning ta'siri katta edi.Shu sababli ham, Bahodir Yalangto'shning Vali Muhammad xizmatidan ketishi, uning muvaffaqiyatsizlikka uchrashiga sabab bo'ldi deyish mumkin.

Keyingi voqealardan ko'rishimiz mumkinki, Eronga shoh Abbos huzuriga qochib borgan Vali Muhammad Imomqulixonga qarshi undan yordam so'raydi. Shoh Abbos 80 ming kishilik qo'shinni Imomqulixonga qarshi yuboradi[7.3b]. Bundan xabar topgan Imomqulixon muvaffaqiyatsizlikka uchrashini sezib Balxga qochishni mo'ljallaydi va Qarshiga borib o'rnashadi. Bahodir Yalangto'shning shu vaziyatda barcha amirlarni to'plab, yagona umumiy dushmanga qarshi birgalikda kurashish va Imomqulixonni qo'llab quvvatlashga chaqiradi[3.C107]. Shunday sharoitda Yalangto'sh Bahodir barchani biriktira olgan mohir siyosatchi bo'lish bilan bir qatorda, harbiy yo'l boshchi sifatida gavdalanadi. Bularning barchasi yurt tinchligi, davlat chegaralarining daxlsizligi uchun qilingan ko'zga ko'ringan ishlaridan biridir.

Bahodir Yalangto'sh Imomqulixon bilan birga davlat mudofasini tashkil etib, Samarqand yaqinidagi Zarman mavzesida bo'lgan jangda dastlab ular mag'lubiyatga uchraydi. Natijada, Imomqulixon bir nechta amirlarning maslahati bilan qozoqlardan Abulay sulton va Eshim sultonlardan yordam olishga majbur bo'ladi. Lekin ulardan Vali Muhammad ham yordam so'ragan edi. Shu tariqa, Imomqulixon va Yalangto'shbiy ikki dushmanga qarshi kurash olib borishga majbur bo'ladi. Keyinchalik ular birgalikda qizilboshlilar ustidan g'alaba qozonishadi. Abulay Sulton Samarqand atroflarini talab, Turkiston tomonga qaytib ketadi. Lekin, Miyonqol hududlarda Eshim sulton xavfini bartaraf etish Imomqulixon oldida turgan jiddiy muammo edi. Shu vaziyatda, u Yalangto'sh Bahodir va Shukurbiy saroy bilan maslahatlashib, Eshim sultonga Turkiston va Toshkent atrofidagi yerlarning bir qismini berib, xavfni bartaraf etadi.

Demak, Imomqulixon tashqi siyosat masalalarini hal etishda Yalangto'sh Bahodir bilan maslahatlashib ish ko'rgan. Bu esa tashqi masalalarda Yalangto'shbiyning salohiyati yetarlicha ekanligidan dalolat beradi. Buxoro xonligida Imomqulixon davri eng rivojlangan va mamlakatning kuchaygan davri hisoblanadi. Shu o'rinda, mamlakat tinchligini saqlashga qo'shgan hissasi va hokimiyatni egallashda yordam bergani uchun Imomqulixon Yalangto'sh Bahodirni 1612-yildan Samarqand hokimi etib tayinlaydi. Keyinchalik u otaliq mansabiga tayinlangan, bu lavozim o'rta asrlarda eng yuqori darajaga ega bo'lib u hukmdorning otasiga tenglashtirilgan. Shu bilan birgalikda, bu lavozimga xonlik hududi bo'ylab suv taqsimotini

nazorat qilish topshirilgan, o'z o'rnida bu mansab bosh vazirlik darajasiga tenglashtirilgan bo'lib, unga faqat o'zbek urug'laridan bo'lgan shaxslar tayinlangan[8.3b].

Yalangto'sh Bahodir mamalakat tinchligi va chegara shaharlar daxlsizligini saqlab qolishda asosiy harbiy kuch vazifasini o'tagan bo'lishi mumkin. Chunki, "Tarixi Muqimxoniy" asarida yozilishicha, Imomqulixon Balx mustaqilligini saqlab qolish uchun Nodir Muhammadga yordam berish maqsadida Yalangto'sh Bahodir boshchiligidagi amirlar, yuqori martabali harbiylarni safarbar etganligi ta'kidlab o'tiladi. Otaliq lavozimida faoliyat yuritgan amir Yalangto'sh mamlakat ichidagi muhim tadbirlarni amalga oshirgan. Xususan, u tomonidan berilgan ishonch qog'ozi yoki tilxat davlat xazinasi tomonidan berilgan ishonchnomaga teng darajada bo'lgan[6.3b].

1642-yilda Imomqulixon ko'zi xastalanib qolishi bilan, xaj safariga ketishga taraddudlana boshlaydi. Shu vaziyatda Yalangto'sh Bahodir boshchiligidagi ko'plab amirlar Balx viloyatida hukmronlik qilayotgan Nodir Muahmmadni Buxoroga chaqirib oladi va hokimyatga xon qilib ko'tarishadi[3.c109]. Nodir Muahmmad davrida Yalangto'shbiy bilan munosabatlarda o'zgarish yuz beradi. Bunga sabab qilib, "Silsilat at salotin" asarida aytilishicha, Nodir Muahmmad valiahdlik davrida o'ziga sadoqat bilan xizmat qilgan safdoshlarni saroy xizmatiga yollashi, Bahodir Yalangto'shning Kohmard viloyatidagi hokimligini bekor qilib, uning o'rniga boshqani tayinlagani va "otaliq" lavozimiga o'zining yaqini bo'lmish Abdurahmon devonbegini tayinlaganligi sabab qilib ko'rsatiladi.

Bu munosabtlarining sovuqlashib borishi natijasida, Nodir Muhammad ko'p vaqt davomida taxtni boshqarmadi. 1645-yilda bir guruh amirlar uning Qarshi atrofida ovda yurganligidan foydalanib, Xo'jandda unga qarshi isyon ko'tarishadi. Bunga esa Yalangto'sh Bahodir boshchilik qiladi. Bitim tuzish maqsadida yuborilgan Abdulaziz sultonni qo'zga'lonchilar qo'lga olib, Oqtepa degan joyda uni xon qilib saylashadi. Natijada, Buxoro shahri uch oy davomida qamal qilinadi va Nodir Muhamamd shahardan chiqib ketishga majbur bo'ladi[3.c136]. Bu vaziyatdan foydalangan Hindiston hukmdori Shohjaxon Balxni bosib oladi. Buxoro va Hindiston munosabatlari ziddiyatlashuvi Yalangto'sh Bahodirning mohirona diplomatiyasi orqali hal etiladi. Jumladan, u Nodir Muhammadga yordamga kelayotgan Eron askarlari hamda, Toshkentdan Buxoro tomon harakatlanayotgan qozoqlardan Yangir sulton bilan bitim tuzib, bu ikkkala kuchni Balxni bosib olgan hind qo'shiniga qarshi yo'llaydi. Natijada hindlar qo'shini Balxdan haydab chiqariladi. Mashhad yaqinida turgan Nodir Muhamamdga yana Balx viloyati beriladi, Yangir sulton Toshkent tomonga qaytib ketadi. Natijada, ikki o'rtada vujudga kelgan vaziyatni hal qilish uchun Yalangto'shbiy, qozoq-eron harbiy ittifoqidan mohirona foydalanadi. Xattoki, u qozoq sutoni bilan janga ketayotgan Abdulaziz sultonga qozoqlar bilan jang qilmasdan, bitim tuzish kerak degan topshiriqni yuboradi. Ko'rinib turibdiki, Bahodir Yalangto'shdek diplomatlarning yuritgan oqilona siyosati tufayli, tashqi dushmanlar bilan aloqalarda ustunlik Buxoro xonligi tarafda bo'lgan. Ahamiyatli jixati shundaki, zarur paytlarda u ashtarxoniy hukmdorlarga o'z ta'sirini o'tkaza olgan.

Abdulaziz sulton hukmronlik davri ichki qabilalarning markaziy hokimyatga bo'ysunmasligi va ichki nizolarning kuchayganligi bilan ajralib turadi. Bularni bostirishda ham Yalangto'sh Bahodir jonbozlik ko'rsatib, o'zining faol aralashuvi orqali hal qilgan. U bir necha bor mustaqil ravishda qo'shni davlatlarga yurishlarni amalga oshirgan. Jumladan, Eronning Huroson viloyatiga, Afg'oniston, Toshkent va Turkiston yerlariga safarbarliklar uyushtirib u yerdagi mahaliy nizolarni tinchlantirgan. Shu sababli ham, qo'shni davlatlardan unga ko'plab

sovg'a salomlar yuborishgan[5.2b]. Mahmud ibn Vali Yalangto'shbiyni xondan keyin ikkinchi o'rinda turuvchi boy shaxs sifatida, uning mol-mulkini esa davlat xazinasiga qiyoslaydi[2.228b]. Bu tahlillar natijasida Bahodir Yalangto'shning mol-mulki davlat xazinasiga misolida qiyoslanishi mumkinligini ko'rishimiz mumkin

Xulosa va takliflar

Yalangto'shbiy Bahodir 1612-1632, 1633-1642, 1645-1656-yillarda, ya'ni umumiy hisobda qirq yil davomida Imomqulixon, Nodir Muhammad va Abdulazizxon davrida Samarqandni boshqardi. Shu bilan bir qatorda, Afg'onistonning markaziy hududlariga to'g'ri keluvchi Kohmard viloyatini ham hokimi bo'ldi. U faoliyati davomida hukmdorlarga amalda bo'ysunmadi, mustaqil yurishlar olib borishi, tashqi masalalarda xonlarga topshiriqlar berishi, uning xondan keying o'rinda davlatni boshqargan shaxs sifatida e'tirof etilishiga sabab bo'ladi. Shunday bo'lsa ham, ashtarxoniy hukmdorlarga astoydil xizmat qildi, mamalakat daxlsizligi, ichki siyosatdagi barqarorlikni ta'minlashda, eng ziddiyatli paytlarda o'zini mohir yo'l boshchi va sarkarda sifatida namoyon etib, o'zining munosib hissasini qo'shdi. Bu esa bugungi kungacha davlatchilik taraqqiyotida Yalangto'shbiy faoliyatini o'rganilishi lozimligini isbotlab beradi. U 1656-yil 80 yoshida vafot etdi va o'zining vasiyatiga ko'ra Dahbeddagi Mahdumi A'zam xonaqohiga, piri Xoja Hoshim qabrining oyoq tomoniga dafn etildi. Zarur vaqtlarda Yalangto'shbiy hukmdor nomidan ham qarorlar chiqarganligini to'plangan ma'lumotlar asosida tahlil qilish mumkin. Tarixiy shaxslarning faoliyatini o'rganish mazkur davrdagi siyosiy voqealarni sharhlashga, tarixning noma'lum jixatlarini ochishga yordam beradi. Shunday ekan, ko'plab tarixchilar tomonidan bunday tadqiqot mavzularini personografik jixatdan tahlil qilish tavsiya etiladi. To'plangan tarixiy faktlar va bildirib o'tilgan fikrlar mavjud adabiyotlarni qo'shimcha ma'lumotlar bilan boyitishi va ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishda ko'mak berishi mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Абу Тоҳирхожа Самарқандий. Самария. www.ziyo.com kutubxonasi.
2. Ахмедов Б. Тарихдан сабоқлар.- Тошкент: "Ўқитувчи", 1994.
3. Ахмедов Б. История Балха.(XVI- первая половина XVIII в).-Ташкент: "Фан", 1982.
4. Азамат Зиё. Ялангтўш Баҳодир – илм-фан ва маданият ҳомийси// Янги Ўзбекистон. 2021 йил, 3-март.44-сон.
5. Каттаев К. Амир Ялангтўш Баҳодир. Баҳодир Ялангтўшнинг Марказий Осиё ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида тутган ўрни" мавзусидаги халқаро конференция материаллари, Самарқанд, 2019.
6. Муқимов З. Баҳодир Ялангтўшнинг давлат фаолиятининг ўрганилишига доир. Баҳодир Ялангтўшнинг Марказий Осиё ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида тутган ўрни" мавзусидаги халқаро конференция материаллари, Самарқанд, 2019.
7. Мухаммед Юсуф Муншию Муқим-ханская история. Перевод с таджикского, предисловие, примечание и указатели профессора А.А.СЕМЕНОВА.- Ташкент: Академии наук Узбексктй ССР, 1956.
8. Сангирова Д. Ялангтўш Баҳодирнинг Марказий Осиё ижтимоий сиёсий ва маданий ҳаётида тутган ўрни. Баҳодир Ялангтўшнинг Марказий Осиё ижтимоий-

- сиёсий ва маданий ҳаётида тутган ўрни” мавзусидаги халқаро конференция материаллари ,Самарқанд,2019.
9. Таниева Г.Ялангтўш Баҳодирнинг Бухоро хонлиги сиёсий барқарорлигини таъминлашдаги ўрни.Баҳодир Ялангтўшнинг Марказий Осиё ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида тутган ўрни” мавзусидаги халқаро конференция материаллари ,Самарқанд,2019.
 10. Хидирова Н.У. Баҳодир Ялангтўш шахсига доир чизгилар// Баҳодир Ялангтўшнинг Марказий Осиё ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида тутган ўрни” мавзусидаги халқаро конференция материаллари ,Самарқанд,2019
 11. Zamonov A. Вухоро хонлиги тарихи.-Toshkent:”BAYOZ”, 2021.
 12. Chabryar Adle and Irfan Habib.History of civilizations of central Asia/ Volume V.- UNESCO Publishing.2003.

08.00.00 – Иқтисодиёт фанлари

Muminova Elnoraxon Abdukarimovna
iqtisodiyot fanlari doktori, professor,
"Iqtisodiyot" kafedrasini,
Farg'ona politexnika instituti

"YASHIL" IQTISODIYOTGA O'TISHNING XORIJIY TAJRIBALARI

Annotasiya. Maqolada "yashil" iqtisodiyotga o'tish, yashil iqtisodiy o'sishga erishishning xorijiy tajribalari yoritilgan. Xorijiy mamlakatlarda "yashil" iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlaridan muqobil energiya manbalarini rivojlantirish, elektr energiyasi ishlab chiqarish evolyusiyasi, Braziliyada gidroenergetika ishlab chiqarish, 2030 yilga qadar asosiy ekologik toza energiya texnologiyalarining bozor hajmi tahlil qilingan. Shuningdek, OECD mamlakatlari uchun oylik elektr energiyasi ishlab chiqarish va savdo ma'lumotlari va boshqa bir qancha mamlakatlar uchun elektr energiyasi ishlab chiqarish ma'lumotlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: yashil iqtisodiyot, yashil energiya, ekologik toza manbalar, tabiiy gaz, toza chuchuk suv, energiya ishlab chiqarish hajmi.

Muminova Elnorakhan Abdukarimovna
doctor of economic sciences, professor,
"Economics" department,
Fergana polytechnic Institute

FOREIGN EXPERIENCES OF TRANSITION TO "GREEN" ECONOMY

Abstract. The article covers foreign experiences of transition to "green" economy and achieving green economic growth. Among the main directions of development of the "green" economy in foreign countries, the development of alternative energy sources, the evolution of electricity production, the production of hydropower in Brazil, and the market size of the main environmentally friendly energy technologies until 2030 were analyzed. Also monthly electricity production and trade data for OECD countries and electricity production data for several other countries are included.

Key words: green economy, green energy, ecologically clean sources, natural gas, fresh water, energy production volume.

Муминова Эльнорахан Абдукаримовна
доктор экономических наук,
профессор, кафедра "Экономика",
Ферганский политехнический институт

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПЕРЕХОДА К «ЗЕЛеноЙ» ЭКОНОМИКЕ

Аннотация. В статье освещается зарубежный опыт перехода к «зеленой» экономике и достижения зеленого экономического роста. Среди основных направлений развития «зеленой» экономики в зарубежных странах были названы развитие альтернативных источников энергии, эволюция производства электроэнергии, производство гидроэнергии в Бразилии, объем рынка основных экологически чистых энергетических технологий до 2030 года. проанализировано. Также включены

ежемесячные данные о производстве и торговле электроэнергией для стран ОЭСР и данные о производстве электроэнергии для ряда других стран.

Ключевые слова: зеленая экономика, зеленая энергия, экологически чистые источники, природный газ, пресная вода, объем производства энергии.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N08>

Kirish

Jahon amaliyotida hududlarni barqaror rivojlantirish, ularning iqtisodiy hamda ekologik tizimlarini o'zaro samarali uyg'unligida o'rganishga alohida ahamiyat qaratilmoqda. Qayta tiklanadigan energiya manbalarini ishlab chiqarish uglerod chiqindilarini kamaytirish SO₂, yashil texnologiyali issiqxonalarni ko'paytirish, yashil texnologiyalar asosida suvni qayta ishlab chiqish va yetkazib berish, "yashil" transport vositalari, avtomobillarni elektrlashtirish, "yashil" uy xo'jaliklari, shaharlarda toza ekologik mahsulotlar ishlab chiqarish, qishloq xo'jaligida ekologik toza, organik oziq-ovqatlarni ishlab chiqarish bugungi kunda muhim hisoblanadi.

"Yashil" iqtisodiyotni shakllantirish va uning barqaror rivojlanishiga o'tish global darajada ham, O'zbekiston uchun ham ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi insoniyat kelajagi uchun muhim manba bo'lib, u BMTning qaror va hujjatlarida o'z ifodasini topgan. Barqaror rivojlanishning iqtisodiy-ekologik asosi, bu "yashil" iqtisodiyotni shakllantirish va rivojlantirishdan iboratdir. Hozirgi beqaror tendensiyalarni bartaraf etish uchun 2015 yilda BMTning 2030 yilgacha bo'lgan davr uchun 17 ta "yashil" iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadlarining o'ziga xos mezonlari aniqlandi.

"Yashil" iqtisodiyotga o'tishning jahon tajribasida "yashil" iqtisodiyot rivojlanishidagi quyidagi umumiy tendensiyalarni ko'rish mumkin:

- 2050 yilga borib sayyoramiz aholisi 9 mlrd.ga boradi;
- global iqlim o'zgarishi yuz beradi;
- energiya resurslar, xom-ashyo, oziq-ovqat mahsulotlari bahosi 40-50 %gacha oshadi va turli xil inqirozlar vujudga keladi;
- atrof-muhit ifloslanadi, yiliga 11 mln. gektar o'rmonlar kesiladi, ekotizimlar buziladi, bioxilma-xillik kamayadi va tuproqning tabiiy unumdorligi pasayadi;
- ekologik qochoqlar vujudga keladi;
- ichimlik suv hajmi 60-70 %ga kamayadi;
- 2030 yilda sayyoramiz aholisining 47 %i ichimlik suvi yetishmasligidan azob chekadi;
- yer shari zaharli chiqindilarga to'lib-toshib, "ko'milib" qoladi.

Tabiat va iqtisodiyotning mukammal muvozanatlashgan o'zaro munosabati yashil iqtisodiyot modelida yaqqol namoyon bo'ladi. Yashil iqtisodiyot keyingi yillarda rivojlanib, iqtisodiy-ijtimoiy tizimga aylandi. "Yashil" iqtisodiyotning bosh vazifasi ishlab chiqarish hamda iste'mol qilish jarayonlarini ekologik standartlarga mos ravishda o'zgartirishdan iborat. Biznes muhitida "Yashil" iqtisodiyot tushunchasiga juda katta e'tibor berilmoqda. Moliyaviy fondlar, yirik kapital egalari, biznesmenlar va ba'zi davlatlarda oddiy fuqarolar (masalan Skandinaviya, Singapurda) «Yashil» iqtisodiyotning targ'ibotchilariga aylangan. Misol uchun dasturlarda foyda solig'ini 30 %gacha besh yil davomida pasaytirilgan bo'lsa, Norvegiya, Niderlandiyalarda quyosh energiyasini qo'shni davlatlarga eksport qilishdan keladigan yillik foyda daromdadning 20 %ini tashkil qilgan. «Yashil» iqtisodiyotni rivojlantirishda Yaponiya, Janubiy Koreya, Shvesiya, Singapur davlatlari liderlar hisoblanadi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi

A. Midilli, I.Dincer, M. Aylar o'z tadqiqotida barqaror rivojlanish uchun yashil energiya strategiyalarini taklif etishgan. Barqaror energiya strategiyalari yashil energiya (masalan, shamol, quyosh, suv toshqini, biomassa) ko'p ishlab chiqariladigan mamlakatlar iqtisodiyotiga muhim hissa qo'shishi mumkin deb hisoblaydilar. Shu sababli, yashil energiya ta'minoti va rivojlanishiga investitsiyalar hukumat va boshqa organlar tomonidan ekologik xavfsizroq va barqaror kelajak uchun yoqilg'ilarni yashil energiya bilan almashtirish uchun rag'batlantirilishi kerak ekenligi asoslab berilgan [1].

Germaniyada yashil energiya bozorini rivojlantirish: samarali davlat siyosati va rivojlanayotgan mijozlar talabini o'rganish bo'yicha R. Wüstenhagen, va M. Bilharz tadqiqot olib borganlar. Ularning tadqiqotlarida qayta tiklanadigan energiya bozorini shakllantirishda energiya siyosati va yashil energiya marketingining nisbiy ahamiyatini o'rganilgan. Mijozlar talabiga asoslangan yashil energiya marketingi o'sib bormoqda, ammo hozirgacha cheklangan o'lchov ta'siriga ega. Taqiqotda yashil energiya marketingining potentsial nomoddiy foydalari va kelajakda bozorni rivojlantirish stsenariylarini muhokama qilingan [2].

Hozirgi vaqtda Xitoy har tomonlama yashil rivojlanish rejimiga o'tmoqda va yashil energiya samaradorligini oshirish ushbu transformatsiyaning asosiy tarkibiy qismidir. M. Meng, D. Qular o'z tadqiqotlarida Xitoydagi viloyatlarning yashil energiya samaradorligini Super-SBM va GML tahlili orqali tushuntirishgan. 2011–2018 yillardagi yakuniy ma'lumotlaridan foydalangan holda, ushbu tadqiqot Xitoyning 29 viloyatlarning yashil energiya samaradorligini hisoblash uchun Super-SBM (Slack-Based Model) va samaradorlik o'zgarishini tushuntirish uchun GML (Global Malmquist-Luenberger) indeks usulini qo'llaydilar.

Empirik tahlili natijalariga ko'ra Xitoyning yashil energiya samaradorligini oshirish bo'yicha asosiy siyosat yo'nalishlari mintaqaviy rivojlanishni muvozanatlash uchun transfer to'lovlaridan foydalanishni, energiya aylanishini osonlashtirish uchun viloyatlar o'rtasidagi to'siqlarni yo'q qilishni va qayta tiklanish ta'sirini yumshatish uchun energiya narxlari tuzilmasini yaxshilashni o'z ichiga oladi degan hulosaga keladilar [3].

Osiyoning yetakchi mamlakatlarida havo ifloslanishini kamaytirishga qaratilgan qadam: yashil energiya, eko-innovatsiyalar va ekologik soliqlarning rolini Chien F va boshqalar o'zlarining tadqiqotlarida barafsil o'rganganlar. Atrof-muhitning buzilishi o'tmishda ham, hozirgi adabiyotlarda ham sezilarli darajada o'rganilgan bo'lsada uglerod emissiyasida atrof-muhit ifloslanishini va PM2.5 kabi ifloslanishini kamaytirishga qaratilgan qadamlar e'tiborga olinmagan. Ushbu tadqiqotda 1990 yildan 2017 yilgacha Osiyoning yetakchi mamlakatlari iqtisodiyoti uchun qayta tiklanadigan energiya, qayta tiklanmaydigan energiya, ekologik soliqlar va ekologik innovatsiyalarning rolini kuzatish orqali uglerod emissiyasi va PM2.5ni hisobga olgan holda ushbu bo'shliqni qoplashga harakat qiladilar.

Qisqa va uzoq muddatdagi empirik dalillar qayta tiklanadigan energiya manbalari, ekologik innovatsiyalar va ekologik soliqlarning uglerod chiqindilari va PM2.5 ga salbiy va sezilarli ta'sirini tasdiqladi. Vaholanki, qayta tiklanmaydigan energiya manbalari maqsadli iqtisodiyotlarda atrof-muhitning buzilishiga olib keladi. Va nihoyat, PM2.5 kabi uglerod emissiyasi va tumanning ifloslanishi bilan bog'liq turli xil siyosat oqibatlarini ularning tabiiy muhitga zararli ta'sirini nazorat qilish uchun taqdim etiladi degan hulosaga kelingan [4].

Mamlakatimiz olimlari tomonidan ham mazkur masala atroflicha o'rganilgan bo'lib, "Yashil iqtisodiyot" ning energetika sohasiga yo'naltirilgan investitsiyalarining jahondagi

hozirgi holati tahlil qilingan va rivojlanish tendensiyalari Z.Nurov tadqiqotlarida o'z aksini topgan[5].

M. Abdullayevaning tadqiqotlarida esa O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha xarakteristik strategiyasida iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha ikkinchi badda iqtisodiyotda energiya va resurslar sarfini kamaytirish, ishlab chiqarishga energiya tejaydigan texnologiyalarni keng joriy etish, iqtisodiyot tarmoqlarida mehnat unumdorligini oshorishga aloxida ahamiyat qaratilgan [6].

Jahonda "Yashil iqtisodiyot" ning energetika sohasiga yo'naltirilgan investitsiyalarning hozirgi holati tahlili va rivojlanish tendensiyalari D.Sh. ODINAEVning tadqiqotlarida o'rganilgan. Tadqiqotda jahonda «yashil iqtisodiyot»ning energetika sohasiga yo'naltirilgan investitsiyalarning hozirgi holati tahlil qilingan va rivojlanish tendensiyalari aniqlangan. Barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda «yashil iqtisodiyot», xususan qayta tiklanuvchi energiya manbalariga investitsiyalashning ahamiyati tadqiq etilgan [7].

Asosiy qism

Lider davlatlardan biri bo'lgan Janubiy Koreyada 2011 yildan boshlab YaIM ning 3% ni yoki 60 mlrd AQSh dollariga teng bo'lgan summani "yashil" iqtisodiyotni rivojlantirish uchun sarflash ko'zda tutilgan bo'lib, 1,8 mln ish o'rinlari barpo etilgan [8].

Milliy strategiya sifatida "Yashil" iqtisodiy o'sish konsepsiyasini tanlagan Janubiy Koreya asosiy e'tiborini sanoat, energetika va investitsiyalar, transportning "yashil" shakliga (elektromobil), ichimlik suvining alternativ manbalariga, chiqindilarni qayta ishlash texnologiyalariga, shuningdek, atrof muhitni ko'klamzorlashtirishga qaratmoqda. Janubiy Koreya 2011 yildan boshlab, ekologik innovatsiyalar bilan ishlab chiqarilgan tovarlar uchun "yashil to'lov kartalari"ni joriy qilgan. Mazkur kartalar yordamida "yashil" tovar va xizmatlarni iste'molini hisobga olish, shaxsiy transport vositasi o'rniga jamoaviy transportdan foydalanish, shuningdek, energiya tejamkor maxsulotlarni ishlatishda foydalaniladi.

AQSh da "yashil" iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlaridan muqobil energiya manbalarini rivojlantirish hisoblanadi. 2030 yilga qadar quyosh panellarini o'rnatish orqali mamlakat aholisi tomonidan iste'mol qilinayotgan 65 % energiya va 35 % issiqlikni ishlab chiqarishga erishiladi. AQSh uchun nafaqat "Yashil" iqtisodiyotni rivojlantirish uchun investitsiyalarni jalb etish balki, 5 mln dan ortiq ish joylarini yaratish ham muhimdir.

Dunyo mamlakatlari qayta tiklanadigan energiya manbalariga o'tish bo'yicha o'z oldilariga ulkan maqsadlarni qo'ygan. Maqsadlar, shuningdek, Parij kelishuvining bir qismiga aylandi – 2030 yilga borib, uglerodsiz yechimlar global chiqindilarning 70 foizdan ortig'ini tashkil etadigan sektorlarda raqobatbardosh bo'lishi mumkin. Buni energiyaga o'tish – ko'mir iqtisodiyotini qayta tiklanadigan energiya bilan almashtirish jarayoni orqali amalga oshirish rejalashtirilgan.

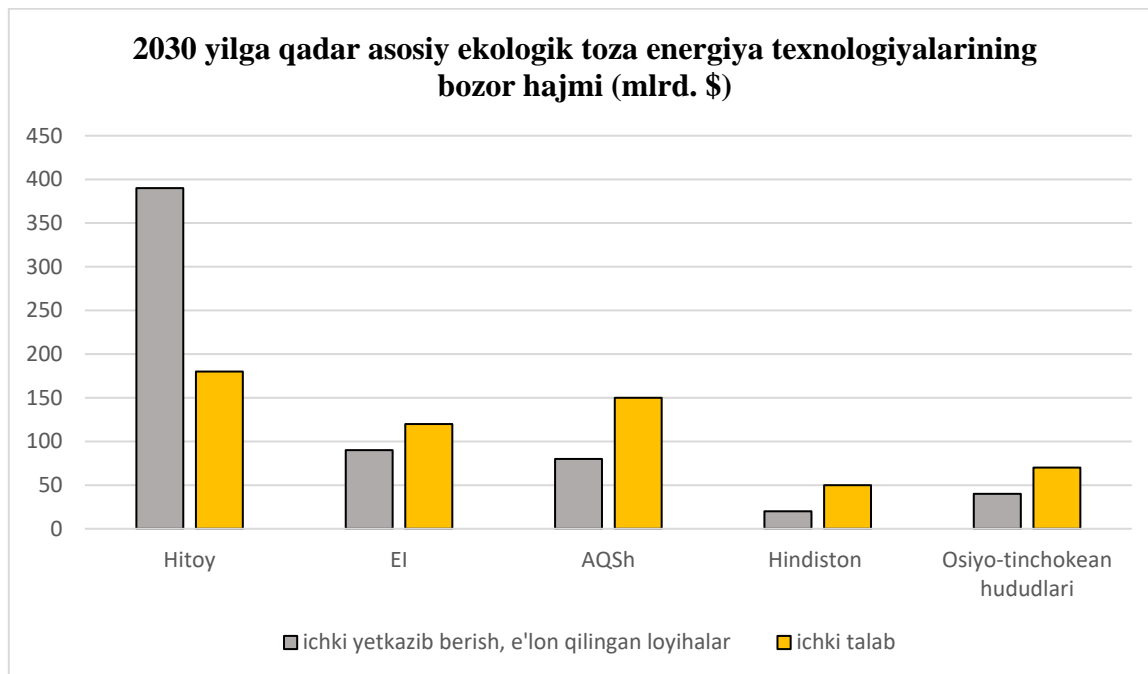
Xalqaro energetika agentligi (IEA) "Energetika texnologiyalari istiqbollari" mavzusidagi hisobotida yangi energetika iqtisodiyotining imkoniyatlari va xatarlari hamda mamlakatlarning toza energiya sohasidagi sanoat strategiyalari muhokama qilingan.

Toza energiyaga o'tish yangi va kengayib borayotgan sanoat tarmoqlarida o'sish va ish bilan ta'minlash uchun katta imkoniyatlar yaratadi. 2030 yilga borib, yirik ommaviy ishlab chiqariladigan toza energiya texnologiyalari uchun yiliga qariyb 650 milliard dollarlik global bozor salohiyati mavjud. Bu bugungi kun darajasidan 3 baravar ko'proqdir.

Quyidagi diagrammada 2030 yilga qadar asosiy ekologik toza energiya texnologiyalarining bozor hajmini ko'rishimiz mumkin.

1-Diagramma

2030 yilga qadar asosiy ekologik toza energiya texnologiyalarining bozor hajmi (mlrd. \$)

Manba: Energiya texnologiyasi istiqbollari 2023 yilgi hisoboti asosida tuzilgan.

Asosiy ommaviy ishlab chiqarilgan toza birlashgan global bozor texnologiyalar - quyosh PV uskunalari, batareyalar, shamol tizimlari, issiqlik nasoslari, elektrolizatorlar va yonilg'i xujayralari - APSda 2030 yilga kelib yiliga 650 milliard dollarga etadi¹.

Toza energiya bo'yicha ish o'rinlari bugungi kunda 6 milliondan ikki baravar ko'proq bo'lsa, 2030 yilga kelib qariyb 14 millionga etadi, bu ishlarning yarmidan ko'pi elektr transport vositalari, fotovoltaik quyosh, shamol va issiqlik nasoslarida ishlaydi.

Buyuk Britaniya yashil texnologiya iqtisodiyotini milliy rivojlanish strategiyasi sifatida qabul qildi va yaqinda 100 000 yangi ish o'rinlarini yaratishga qaratilgan yashil loyihalarini taqdim etdi. Buyuk Britaniya parlamenti "Yashil" iqtisodiyotga o'tish maqsadida 2019 yilda mamlakatda 2050 yilgacha issiqxona va SO₂ zaharli avtomobil gazlarining atmosferaga chiqarilishini 100 % ga kamaytirish (nolga tushirish) to'g'risidagi qonunni qabul qildi. Ushbu qonun bo'yicha Buyuk Britaniya 2020 yili 1,4 trln funt sterling sarmoyani kiritishni rejalashtirdi. Bu 2020-2050 yillar davomida o'rtacha yiliga 50 mlrd funt sterlingni iqlim o'zgarishiga moslashtirish, SO₂ atmosferaga chiqarishni nolga tushirish, muqobil energiya iste'moliga o'tish, transportni elektrlashtirish, uy xo'jaliklarini muqobil energiya manbalarining iste'moliga o'tkazish, aholining chuchuk suv ta'minotini to'la ta'minlash, atrof-muhitni himoya qilish, maishiy, tijorat va sanoat chiqindilarini 60 % gacha qayta ishlash, 40 % ini biogazlarga aylantirish va inson salomatligi bilan bog'liq sohalarga sarmoya kiritishni rejalashtirgan.

¹ IEA (2023), *Energy Technology Perspectives 2023*, IEA, Paris <https://www.iea.org/reports/energy-technology-perspectives-2023>, License: CC BY 4.0

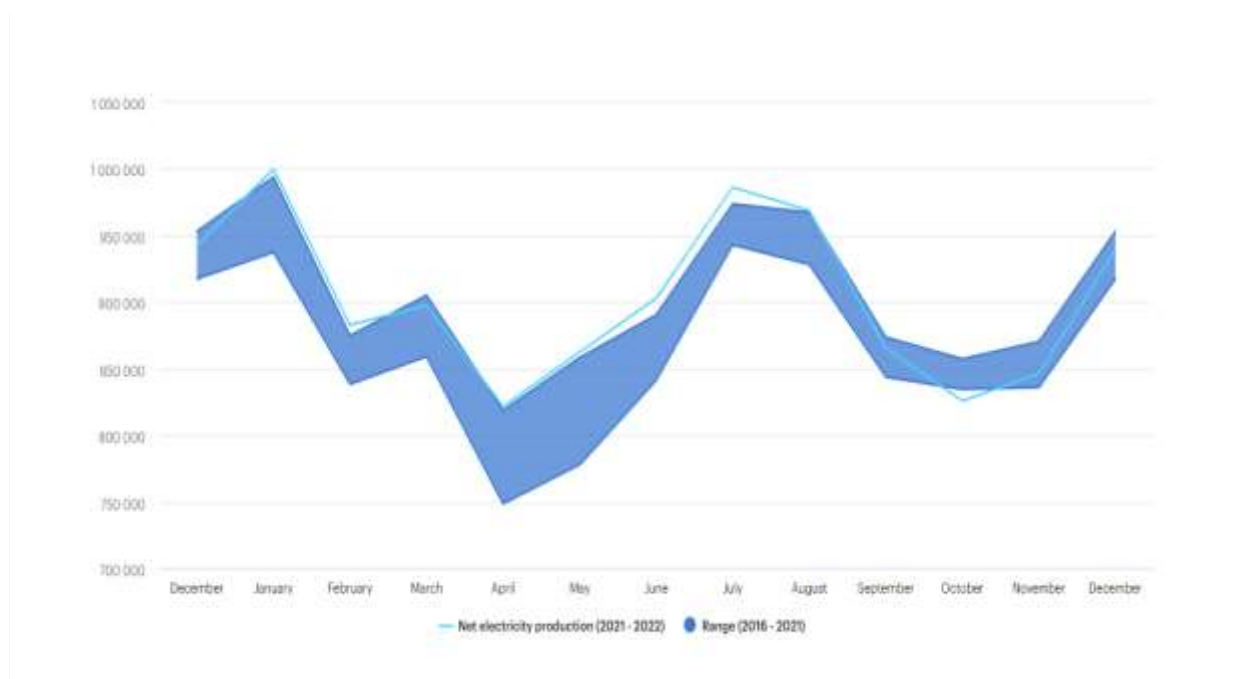
Iqlim o'zgarishi qo'mitasi (SSS) ma'lumotlariga ko'ra investitsiyalarning 40%i energetika tarmoqlariga, mamlakatning avtomobil parkini elektrlash (elektromobillarga o'tish) sohasiga, 24 % ini uy xo'jaliklarini issiq suv bilan to'la ta'minlash, aholining tabiiy gaz va toza chuchuk suv bilan ta'minlash, aholi punktlarini muqobil energiya manbalaridan (shamol va suv energiya manbalaridan) foydalanishini yaxshilash uchun 253 mlrd. funt sterling sarmoya kiritadi.

Yevropa Ittifoqining deyarli barcha mamlakatlarida energetika, jamoat transporti va infratuzilmasini rivojlantirish, ekoqishloqlar qurish, shuningdek, qayta ishlash tizimlari sohasida "yashil" chora-tadbirlar ishlab chiqilgan.

Quyidagi diagrammadan barcha OECD mamlakatlari uchun oylik elektr energiyasi ishlab chiqarish va savdo ma'lumotlari va boshqa bir qancha mamlakatlar uchun elektr energiyasi ishlab chiqarish ma'lumotlarini korish mumkin.

2-Diagramma

Elektr energiyasi ishlab chiqarish evolyutsiyasi, (OECD natijalari bo'yicha)¹

Manba: Energiya texnologiyasi istiqbollari 2023 yilgi hisoboti asosida tuzilgan.

OECD tarkibiga kiruvchi mamlakatlarda jami sof elektr energiyasini ishlab chiqarish 2022-yil dekabr oyida 939,7 TVt/soatni tashkil etdi, bu 2021-yil dekabriga nisbatan 0,3%ga kam. 2022-yil davomida jami elektr energiyasini ishlab chiqarish 2021-yilga nisbatan 0,8% yoki 89,5 TVt/soatga oshdi.

Amerikadagi OECD mamlakatlarida 2022-yil dekabr oyida umumiy sof elektr energiyasini ishlab chiqarish 471,5 TVt/soatni tashkil etdi, bu o'tgan yilning shu oyiga nisbatan 5,4 foizga ko'pdir. Yil davomida jami elektr energiyasi ishlab chiqarish yiliga 2,3 foizga yoki 2021 yilga nisbatan 125,7 TVt/soatga oshdi.

¹IEA (2023), Monthly Electricity Statistics, IEA, Paris <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-tools/monthly-electricity-statistics>.

2022-yil dekabr oyida AQShda jami elektr energiyasi ishlab chiqarish 369,6 TVt/soatga o'sdi, bu o'tgan yilning shu oyiga nisbatan 6,9 foizga ko'pdir. haroratning pasayishi bilan isitish talabining oshishi tufayli.

Yaponiyada atom energiyasini ishlab chiqarish ham o'tgan yilning shu davriga (-7,1%), yil boshidan (-15,4%) kamaydi. 2011-yilgi Fukusima-Daichi yadroviy falokatidan keyin qabul qilingan qarorlarni bekor qilib, so'nggi yillarda mamlakat atom energiyasiga tobora ko'proq tayanmoqda.

Yevropada bugungi kunda ekologik toza manbalardan energiya ishlab chiqarish sohasida yetakchi davlat Germaniya hisoblanadi. Germaniya hukumati Yaponiyaning «Fukusima-1» AESidagi avariya bilan so'ng qayta tiklanadigan energiya manbalariga juda katta mablag' tikdi. Keyinchalik kansler Angela Merkelning kabineti 2022 yilgacha Germaniyaning barcha 17 ta atom elektr stansiyalarini bosqichma-bosqich ishdan chiqarishga, ya'ni tugatishga qaror qildi. Shuningdek, qayta tiklanadigan energiya mamlakatning energiya importiga bog'liqligini kamaytiradi va iqtisodiyotning ushbu sektoridagi monopoliyalarga qarshi kurashishda yordam beradi deb taxmin qilingan.

Germaniyada 2022-yil dekabr oyida umumiy sof elektr energiyasi 47,4 TVt/soatni tashkil etdi, bu o'tgan yilning shu oyiga nisbatan 8,8 foizga kamaydi. Bu pasayish, asosan, yiliga 51,7 foizga yoki 2,9 TVt/soatga kamaygan yadroviy energiya ishlab chiqarish, qayta tiklanadigan energiya (yilga nisbatan -4,4 foiz yoki 0,9 TVt/soat) va qazib olinadigan yoqilg'i (yilga nisbatan -2,8 foiz yoki 0,7 TVt/soat) bilan bog'liq.

OECD tarkibiga kirmaudigan boshqa mamlakatlarda masalan: Hindistonda quyosh energiyasi ishlab chiqarish 2022 yil dekabr oyida 8,0 TVt soatni tashkil etdi, bu o'tgan yilning shu oyiga nisbatan 66,0 foizga ko'pdir. 2022-yilda quyosh energiyasi ishlab chiqarish 92,2 TVt/soatni tashkil etdi, bu 2021-yilga nisbatan 36,9 foizga yoki 24,8 TVt/soatga ko'p.

Braziliyada gidroenergetika ishlab chiqarish 2022-yil dekabrda 37,7 TVt/soatni tashkil etdi, bu 2021-yil dekabriga nisbatan 17,1 foizga yoki 5,5 TVt/soatga ko'p. 2022. Darhaqiqat, butun 2022 yil davomida mamlakatimiz gidroelektr stansiyalarida 423,0 TVt/soat elektr energiyasi ishlab chiqarildi, bu 2021-yilga nisbatan 24,0 foizga yoki 81,9 TVt/soatga ko'pdir¹.

O'zbekistonning "yashil iqtisodiyot"ga o'tish strategiyasini ro'yobga chiqarish muqobil energetikani rivojlantirishni nazarda tutadi. Elektrotexnika sanoati korxonalarida qayta tiklanuvchi energiya manbalari (QTEM) tizimini yaratish loyihalarida ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'ladi, buning uchun kamida 1 mlrd dollarlik butlovchi qismlar talab qilinadi. QTEM ishlab chiqarish quvvatini 15 GVtgacha hamda elektr energiyasi ishlab chiqarish umumiy hajmida ularning ulushini 30 foizdan ziyodga oshirish nazarda tutilgan.

Prezident Murojaatnomasida hududlardagi xonadon va korxonalarda umumiy quvvati 5-10 MVt bo'lgan QTEM qurilmalaridan foydalanish loyihalarini amalga oshirish zarurligi qayd etilgan. Kelgusi 3 yilda barcha davlat tashkilotlarida quyosh panellari va issiq suv kollektorlari o'rnatiladi. Buning uchun 2 mlrd dollar miqdorida investitsiyalar jalb qilinib, uning hisobidan elektr energiyasi va gaz iste'molining 60 foizi "yashil energiya"ga o'tkazilishi ko'zda tutilgan.

Xulosa va takliflar

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, "yashil iqtisodiyot" mintaqaviy rivojlanishni, ijtimoiy barqarorlikka erishishni, "yashil iqtisodiyot" tarmoqlarida yangi ish o'rinlari yaratilishi orqali

¹ IEA (2023), *Monthly Electricity Statistics*, IEA, Paris <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-tools/monthly-electricity-statistics>.

iqtisodiy salohiyatni oshirishni rag'batlantiradi. «Yashil iqtisodiyot», asosan, iqtisodiy taraqqiyotga yordam beradi va yalpi ichki mahsulotning o'sishini, mamlakat daromadlarini oshirishni, aholini ish bilan ta'minlaydi, mamlakatda ishsizlik darajasini pasaytiradi. Shu bilan birga, "yashil iqtisodiyotga" o'tish iqlim o'zgarishi, foydali qazilma minerallarning yo'qolishi va suv resurslarining tanqisligi kabi global tahdidlar xavfini kamaytiradi. Ammo butun jahon rivojlanishini olib qaralsa, uning umumiylik xususiyati namoyon bo'ladi, ya'ni, bugungi dunyo sivilizatsiyasi kuch to'plagan, o'z qudratining eng yuqori nuqtasiga yetgan vaqtda jahonning barcha mamlakatlari iqtisodiy rivojlanishda ekologik yo'naltirilgan model tanlamas ekan, globallashuv sharoitida butun sayyoraning asta-sekin tanazzulga yuz tutishi va butunlay yo'q bo'lib ketishgacha borish xavfi yuzaga keladi, degan xulosaga kelishimiz mumkin.

O'zbekiston Respublikasi energetikasining bugungi kundagi vaziyati bir muncha og'ir holda o'rnatilgan quvvat xujjatda 12 GVt ni tashkil etsa-da, amalda 10 GVt mavjud, Respublika ehtiyoji esa 15-20 GVt quvvatni talab qilmoqda.

Avvalambor, ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga yetib boradigan elektr energiya yo'qotishlarining oldini olish zarur. Masalan, xorij davlatlarida yo'qotish 5 %ni tashkil etadi, O'zbekistonda esa mazkur ko'rsatkich 20 % ni tashkil etadi.

O'zbekistonda shamol energiyasi, suv energiyasi va quyosh energiyasiga qilingan investitsiyalar shunga olib keladiki, O'zbekiston uchun zarur bo'lgan elektr energiyasini ehtiyojimizdan 6 marta ko'p ishlab chiqarish imkoniyati vujudga keladi. "Yashil iqtisodiyot"ni moliyalashtirishga bo'lgan ehtiyojni qondirish imkoniyatlarining mavjudligi, jadal o'sish va kapital bozorining «yashil iqtisodiyot»ga yo'naltirilganligining oshib borishi, uglerodli moliyalashtirish va mikromoliyalashtirish kabi bozor dastaklarining rivojlanib borayotgani hamda oxirgi yillardagi iqtisodiy pasayishga javoban tuzilayotgan fondlar global "yashil" iqtisodiyot rivojlanishiga qaratilgan "yashil" iqtisodiyot islohotlarini keng miqyosli moliyalashtirish imkonini taqdim etmoqda.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Midilli, A., Dincer, I., & Ay, M. (2006). Green energy strategies for sustainable development. *Energy policy*, 34(18), 3623-3633.
2. Wüstenhagen, R., & Bilharz, M. (2006). Green energy market development in Germany: effective public policy and emerging customer demand. *Energy policy*, 34(13), 1681-1696.
3. Meng, M., & Qu, D. (2022). Understanding the green energy efficiencies of provinces in China: A Super-SBM and GML analysis. *Energy*, 239, 121912.
4. Chien, F., Sadiq, M., Nawaz, M. A., Hussain, M. S., Tran, T. D., & Le Thanh, T. (2021). A step toward reducing air pollution in top Asian economies: The role of green energy, eco-innovation, and environmental taxes. *Journal of environmental management*, 297, 113420.
5. Нуров, З., & Ражабова, М. Х. (2022). «ЯШИЛ ИҚТИСОДИЁТ» ДА ЭНЕРГЕТИКА СОҲАСИНИНГ ИҚТИСОДИЙ. *Central Asian Academic Journal of Scientific Research*, 2(5), 781-787.
6. Abdullayeva, M. (2019). Яшил иқтисодиётни шакллантиришда энергия сарфини камайтиришнинг асосий жихатлари. *Архив научных исследований*.

7. Одинаев, Д. Ш. (2018). Жаҳонда «яшил иқтисодиёт» нинг энергетика соҳасига йўналтирилган инвестицияларнинг ҳозирги ҳолати таҳлили ва ривожланиш тенденциялари. *Экономика и финансы (Узбекистан)*, (7), 2-13.
8. Афанасьев В. Нам пора реально включиться в борьбу против угрозы глобальной экологической катастрофы - Россия вполне в состоянии стать локомотивом развития экологических технологий / В. Афанасьев // БОСС. Бизнес: организация, стратегия, системы. - 2013. - № 11. - С. 42-55.
9. IEA (2023), *Monthly Electricity Statistics*, IEA, Paris <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-tools/monthly-electricity-statistics>

08.00.00 – Иқтисодиёт фанлари

Файзуллоев Мирсаид Шухратович
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
мустақил тадқиқотчиси

СОЛИҚ НАЗОРАТИ ТИЗИМИДА КАМЕРАЛ СОЛИҚ ТЕКШИРУВЛАРИНИ ЎТКАЗИШ АМАЛИЁТИ ТАҲЛИЛИ

Аннотация. Мазкур мақолада, солиқ хизмати органлари томонидан камерал солиқ текширувларининг услубий асослари такомиллаштириш ва уларни самарадорлигини баҳолаш йўллари бўйича тадқиқотлар олиб борилган бўлиб, тадқиқот доирасида хулоса ва таклифлар шакллантирилган.

Калит сўзлар: солиқ, бюджет сиёсати, бюджет, солиқ маъмурчилиги, молиявий назорат, солиқ текширувлари, камерал назорат, солиқ аудити, аудитнинг халқаро стандартлари, норматив таҳлил, солиқ тушумлари, солиқ имтиёзлари, солиқ ставкаси.

Файзуллоев Мирсаид Шухратович
Государственный Университет Ташкент
Независимый исследователь

АНАЛИЗ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО НАДЗОРУ ЗА СИСТЕМАМИ ДОЙ КАМЕР НАЛОГОВЫЕ ПРОВЕРКИ

Аннотация. В данной статье проведено исследование органами налоговой службы путей совершенствования методологических основ камеральной налоговой проверки и оценки их эффективности, в рамках исследования сформированы выводы и предложения.

Ключевые слова: налог, бюджетная политика, бюджет, налоговое администрирование, финансовый контроль, налоговые проверки, камеральный контроль, налоговая проверка, международные стандарты аудита, нормативный анализ, налоговые поступления, налоговые льготы, налоговая ставка.

Fayzulloev Mirsaid Shukhratovich
State University Tashkent
Independent Researcher

ANALYSIS OF ACTIVITIES FOR THE SUPERVISION OF DOME CAMERA SYSTEMS TAX AUDITS

Abstract. In this article, a study by the tax authorities of ways to improve the methodological foundations of a desk tax audit and evaluate their effectiveness was carried out, conclusions and suggestions were formed as part of the study.

Keywords: tax, budget policy, budget, tax administration, financial control, tax audits, cameral control, tax audit, international auditing standards, regulatory analysis, tax revenues, tax incentives, tax rate.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N09>

Кириш

Республикамизда бугунги кунгача олиб борилган ислохотлар барча соҳаларни қамраб олиб, соҳаларнинг ривожланиши боришига сабаб бўлди. Айниқса, ҳар бир фаолият тури бўйича меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилиб, соҳанинг услубий таъминоти яратиб берилди. Жумладан, камерал назорати фаолияти бўйича амалга оширилаётган ишлар бугунги кунда аудит бўйича етарли услубий таъминот мавжудлигини кўрсатмоқда. Мазкур соҳа бўйича, солиқ текширувларининг услубий асослари қабул қилинган қонун ва қонуности ҳужжатлари соҳанинг услубий таъминоти яратилганлигидан далолат беради.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили:

С.Мирошник (2017) солиқ назоратига оид илмий тадқиқотларида солиқ назоратига муаллифлик таърифини беради: “солиқ назорати - бу ваколатли давлат органларининг хўжалик субъектлар томонидан солиқ ва ҳуқуқий тартибга солишнинг бажарилишига ҳуқуқий баҳо бериш, ҳуқуқбузарликларга чек қўйиш, фуқароларнинг фискал манфаатларини бузувчи шахсларни жавобгарликка тортишда ифодаланган фаолияти” дир.

Л.И.Кофлер Ю.П.Кашириналар (2017) солиқ назоратини солиқ тизими фаолиятининг муҳим шарти солиқ текширувлари орқали амалга ошириладиган самарали механизм деб ҳисоблайди. Ушбу олимларнинг ёндошувида “солиқ текшируви солиқ органининг солиқлар ва бюджетга бошқа мажбурий тўловларнинг тўғри ҳисобланиши, ўз вақтида ва тўлиқ тўланиши (ўтказилиши) устидан назорат ҳаракати, бу жараёнда солиқ назорати натижасида олинган ҳақиқий маълумотлар солиқ органларига тақдим этилган солиқ декларацияси маълумотлари билан таққосланадиган иқтисодий механизмдир”.

Н.Шестакованинг (2018) илмий қарашлари бу борада анчайин ўз аҳамиятига эга. Ушбу олим солиқ назоратига таъриф бериб уни: “солиқ интизомига риоя этилишини текшириш, солиқ ҳуқуқбузарликларининг максимал сонини аниқлаш ва профилактика чораларини кўриш имконини берувчи техника ва усулларни ўз ичига олган солиқ қонунчилигининг бажарилишини назорат қилиш соҳасидаги ваколатли давлат органларининг махсус, профилли ҳаракатлари мажмуидир”.

Россиялик олимлар Н.А.Филиппова ва Д.Ю.Макевнина (2018) кенг маънода солиқ назоратини Россия Федерациясининг самарали молиявий сиёсати ва иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга, солиқ тўловчиларнинг ҳуқуқлари ва давлатнинг қонуний талаблари ўртасидаги мувозанатга эришишга қаратилган давлат томонидан тартибга солиш чоралари тизимининг ажралмас қисми сифатида белгилайди.

М.Садчиков (2010) “солиқ текшируви солиқ назоратининг асосий шакли бўлиб, солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилишини назорат қилиш бўйича ваколатли органларнинг процессуал ҳаракатлари мажмуидан иборат ва у текширилаётган шахсларнинг ҳисобот маълумотларини, солиқ органларининг қарорларини солиқ тўловчилар, йиғимлар тўловчилар ва солиқ агентларининг молиявий-хўжалик фаолиятининг ҳақиқий ҳолати билан таққослаш йўли билан амалга оширилади” деб ҳисоблайди.

Солиқ аудитининг муҳимлигини Барсулая (2019) қуйидагича ифодалайди: ҳозирги вақтда аудиторлик хизмати турлари ичида солиқ аудитига кўпроқ эҳтиёж туғилмоқда. Экспертларнинг баҳолашича Россия аудиторлик компаниялари тушумининг 30 фоизи солиқ аудитига тўғри келмоқда.

Бу тўғрида Арэнс ва Лоббеклар (1995) қуйидагиларни ёзишган: “Солиқ тўловчиларни федерал солиқ қонунларига риоя қилишини, солиқ декларацияларни текшириш учун ҳукумат аудиторлар ёллайди. Солиқ қонунчилиги жуда мураккаб бўлиб, солиқларни текшириш бўйича аудитордан чуқур билимларга эга бўлишликни талаб этилади”.

Иқтисодчи олимлардан Шеремет ва Суйслар (2005) солиқ аудитига «солиқ аудити - бу солиқларни тўғри ва тўлиқ ҳисобланиши ва тўланиши, солиқ сиёсатига риоя қилинишини аудиторлик текширишидир» дея таъриф беради.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси

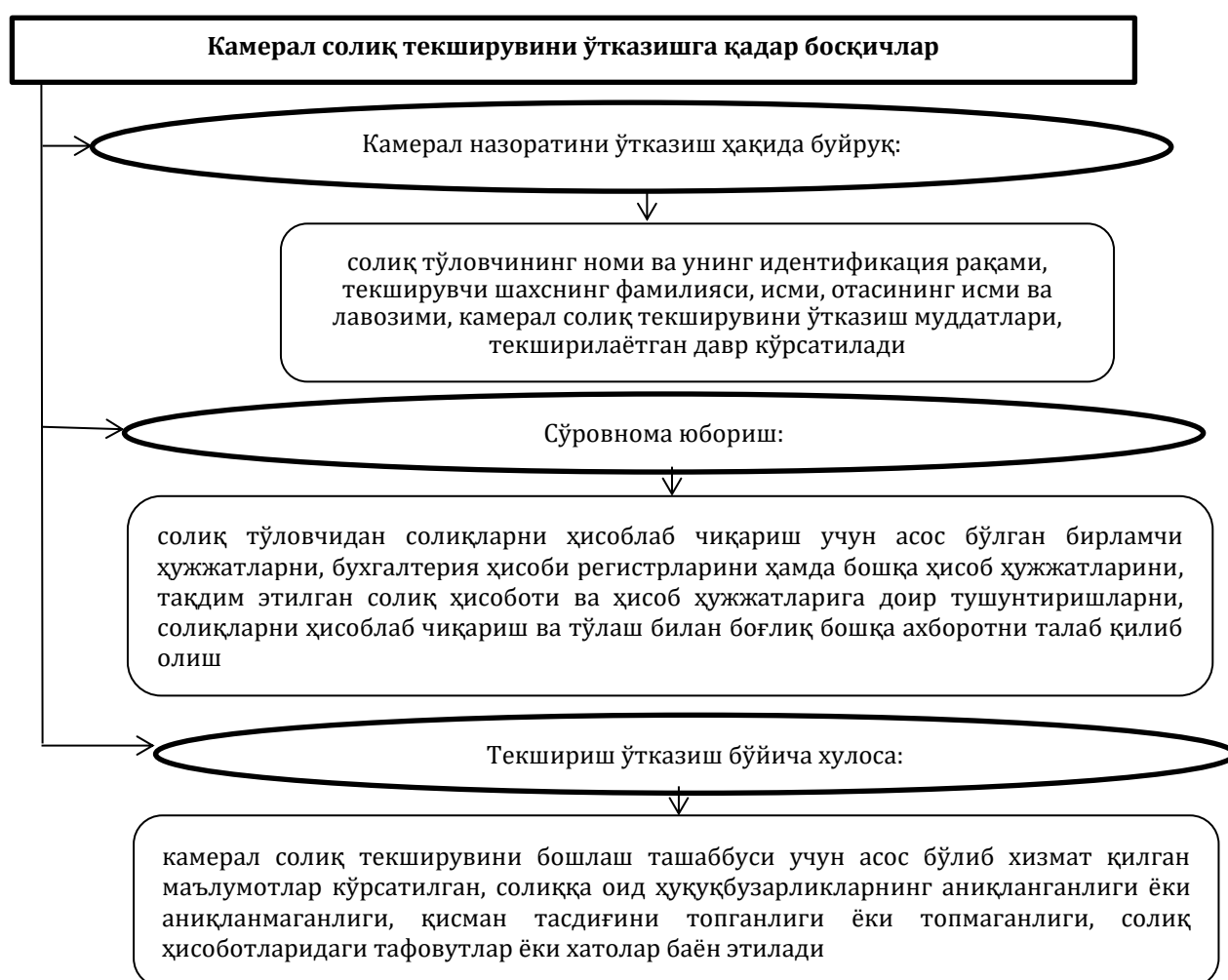
Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Солиқ кодекси (138-моддаси), шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 7 январдаги “Солиқ хавфини бошқариш, солиқ хавфи мавжуд солиқ тўловчиларни (солиқ агентларини) аниқлаш ва солиқ текширувларини ташкил этиш ва ўтказиш тўғрисида”ги 1-сон қарори билан тасдиқланган “Солиқ текширувларини ташкил этиш ва ўтказиш тартиби тўғрисида Низом”да камерал солиқ текширувига “солиқ тўловчи (солиқ агенти) томонидан тақдим этилган солиқ ҳисоботини, молиявий ҳисоботни, шунингдек солиқ тўловчининг фаолияти тўғрисида солиқ органида мавжуд бўлган бошқа ҳужжатлар ҳамда маълумотларни таҳлил қилиш асосида солиқ органи томонидан ўтказиладиган”¹ солиқ назорати шакли сифатида келтириб ўтилган. Албатта солиқ текширишнинг бу турини ўтказишнинг муҳим шартлари мавжуд бўлиб, у албатта солиқ хизмати органи раҳбарининг (раҳбари ўринбосарининг) буйруғи асосида ўтказилиши, ушбу буйруқда текширувчи шахсларнинг фамилияси, исми, отасининг исми ва лавозими, текширувни ўтказиш муддатлари, текширилаётган давр, текширилаётган солиқлар ва йиғимларнинг турлари, солиқ тўловчининг номи ва идентификация рақами, кўрсатилиши лозим бўлади.

Бизга маълумки, амалдаги тартибга мувофиқ, солиқ хизмати органи томонидан камерал солиқ текширувлари “солиқ тўғрисидаги қонунчилик талабларининг бузилиши ҳолатлари ҳақида жисмоний ва юридик шахсларнинг муурожаатлари солиқ органига тушганда, солиқ тўловчи томонидан олдин тақдим этилган солиқ ҳисоботига нисбатан тўланиши лозим бўлган солиқ суммасини камайтирадиган ёки кўрилган зарар суммасини кўпайтирадиган аниқлаштирилган солиқ ҳисоботи тақдим этилганда, солиқ тўловчи томонидан тақдим этилган солиқ ҳисоботида тафовутлар ёки хатолар аниқланганда, текширувдан олдинги таҳлил натижаларида аниқланган тафовутлар бўйича солиқ тўловчига солиқ органи томонидан юборилган хабарномага жавобан хабарнома олинган кундан эътиборан ўн кун муддатда солиқ тўловчи томонидан аниқлаштирилган солиқ ҳисоботи ёхуд

¹ Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Солиқ кодекси (138-моддаси), Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 7 январдаги “Солиқ хавфини бошқариш, солиқ хавфи мавжуд солиқ тўловчиларни (солиқ агентларини) аниқлаш ва солиқ текширувларини ташкил этиш ва ўтказиш тўғрисида”ги 1-сон қарори билан тасдиқланган “Солиқ текширувларини ташкил этиш ва ўтказиш тартиби тўғрисида Низом”.

асослантиришлар тақдим этилмаганда, солиқ хавфини бошқариш тизими асосида аниқланган солиқ тўғрисидаги қонунчилик бузилиши содир этилганлиги хавфи мавжудлигида”¹ ўтказилади.

Агар, солиқ тўловчига давлат солиқ хизмати органи томонидан солиқ ҳисоботидаги тафовутлар ёки хатолар аниқланган ҳолатлар юзасидан солиқ органи томонидан икки кун муддатда солиқ тўловчига уларни бартараф этиш бўйича юборилган талабнома асосида белгиланган кун ичида аниқлаштирилган солиқ ҳисоботини тақдим этмаса ёки аниқланган тафовутлар бўйича асосномаларни тақдим этмаса, солиқ органи томонидан бу юборилган ва тақдим этган асосномалар етарли эмас деб топилса солиқ органи солиқ тўловчига солиқ аудитини тайинлашга ҳақли бўлади. Бундан кўринадики, камерал солиқ текшириш тури солиқ тўловчининг фаолиятини янада ҳам чуқурроқ солиқ назоратини ўрнатишга асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

1-расм. Камерал солиқ текширувини ўтказишга қадар босқичлар².

¹ Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 7 январдаги “Солиқ хавфини бошқариш, солиқ хавфи мавжуд солиқ тўловчиларни (солиқ агентларини) аниқлаш ва солиқ текширувларини ташкил этиш ва ўтказиш тўғрисида”ги 1-сон қарори билан тасдиқланган “Солиқ текширувларини ташкил этиш ва ўтказиш тартиби тўғрисида Низом”

² Муаллиф томонидан тузилган.

Ўзбекистонда амалдаги меъёрий ҳужжатларга кўра, камерал солиқ текширувларини ўтказишда солиқ органининг текширувчи шахси “солиқ тўловчининг ҳудудлари ва биноларини кўздан кечириши, солиқ текширувларини ўтказиш чоғида солиқ тўловчини ёзма билдириш асосида солиқ органига у томонидан солиқларни тўлаш (ушлаб қолиш ва ўтказиш) юзасидан ёхуд солиқ текшируви билан боғлиқ равишда тушунтиришлар беришга чақиритиши, текширилаётган солиқ тўловчининг фаолиятига тааллуқли бўлган ҳужжатларни учинчи шахслардан талаб қилиб олиш зарур бўлган ҳолларда ушбу ҳужжатларни солиқ тўловчининг контрагентидан ёки ҳужжатларга (ахборотга) эга бўлган бошқа шахслардан талаб қилиб олиши, товарларнинг (хизматларнинг) битимдаги нархи бозор нархидан паст ёки юқори бўлган ҳолларда, тегишли солиқлар бўйича солиқ базасига тузатиш киритиш, камерал солиқ текшируви жараёнида текширилаётган солиқ тўловчи томонидан солиқ органи талаб қилган ҳужжатлар сўровнома олинган кундан эътиборан беш кун ичида тақдим этилмаганда солиқ тўловчининг банклардаги ҳисобварақлари бўйича операцияларини тўхтатиб туриш тўғрисида қарор қабул қилиши”¹ мумкин.

Камерал солиқ текширувини ўтказиш жараёнига киришишдан олдин солиқ тўловчи томонидан солиқ органига тақдим этган солиқ ҳисоботи ва солиқ тўловчининг фаолияти тўғрисидаги бошқа ахборотларни солиқ тўловчининг иштирокисиз давлат солиқ хизмати органи мутахассислари томонидан ахборот тизимларидан фойдаланган ҳолда, ўтказиладиган автоматлаштирилган таҳлилини ўтказиши мумкин.

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, солиқ тўловчиларнинг солиқ ҳисоботларидаги тафовутларни келиб чиқиш сабабларини тушунтириш, ўтказилиш эҳтимоли бўлган текширувларни олдини олишда солиқ тўловчиларга кўмаклашиш мақсадида солиқ органлари томонидан текширувдан олдинги таҳлиллар натижаларида тақдим этилган молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ва қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС) ҳисоботида акс эттирилган товар (хизмат)ларни реализация қилишдан соф тушум кўрсаткичлари ўртасидаги тафовутлар аниқланмоқда. Бунга сабаб – молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот кўрсаткичларини сўм бирликда тўлдирилиб тақдим этилишидир. Молия Вазирлигининг 2002 йил 27 декабрдаги “Молиявий ҳисобот шакллари ва уларни тўлдириш бўйича қоидаларни тасдиқлаш тўғрисида” 140-сонли буйруғига мувофиқ “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” минг.сўм ўлчов бирлигида тўлдирилиши белгиланган. Хатога йўл қўймаслик учун – солиқ тўловчилар томонидан Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот кўрсаткичлари минг.сўм ўлчов бирлигида тўлдирилиб тақдим этилиши лозим. Юқоридаги ҳолатлар бўйича 2022 йил бошига қадар ҳолатда 11367 та ташкилот солиқ ҳисоботларида жами 4488,1 млрд. сўмлик тафовутлар аниқланган.

Давлат солиқ органлари томонидан ўтказилаётган текширувдан олдинги таҳлиллар² давомида аниқланаётган хатоликлардан бири – солиқ тўловчилар томонидан фойда солиғи ҳисоботини тақдим этиш жараёнида фойда солиғини тўлагунга қадар фойда (зарар) суммалари нотўғри акс эттириш ҳолатидир. Камчиликларни бартараф этиш учун – солиқ тўловчилар томонидан тақдим этилаётган молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг 240-сатрида акс эттирилган суммалар

¹ “Солиқ текширувларини ташкил этиш ва ўтказиш тартиби тўғрисида Низом”.

² (<https://lex.uz/docs/-4674902#-4679257>)

фойда солиғи ҳисоб-китобининг 030-сатрида тўғри акс эттирилиши лозим. Ушбу ҳолат бўйича 2021 йилда 296 та ташкилот солиқ ҳисоботларида жами 116,6 млрд. сўмлик тафовутлар аниқланган бўлса, айланмадан олинadиган солиқ (АОС) ҳисоботининг жами даромадлар таркибидаги суммаларини ортиб борувчи якун билан тақдим этмаслик ҳолати доирасида 2021 йилда 194 та ташкилот солиқ ҳисоботида жами 665,5 млн. сўмлик тафовутлар, солиқ тури бўйича ҳисоботини тақдим этиш жараёнида валюта ҳисобварақлари бўйича ижобий курс фарқининг салбий курс фарқидан ошган суммалари нотўғри акс эттириш ҳолатида эса, 2021 йилда 463 та ташкилот солиқ ҳисоботларида жами 338,5 млн.сўмлик тафовутлар аниқланган. Фикримизча, ушбу камчиликларни бартараф этиш учун – солиқ тўловчилар томонидан айланмадан олинadиган солиқ ҳисоб-китоби Жами даромадлар иловаси (1-илова) 040-сатрида акс эттирилган даромадлар суммаси ортиб борувчи якун билан шакллантирилиши, солиқ тўловчилар томонидан тақдим этилаётган айланмадан олинadиган солиқ ҳисоботининг жами даромадлар иловаси (1-илова) 0410-сатрида валюта ҳисобварақлари бўйича ижобий курс фарқининг салбий курс фарқидан ошган суммалари тўғри акс эттирилиши лозим.

Текширувдан олдинги таҳлиллар давомида кўп учраётган ҳолатлардан яна бири – суғурта ташкилотлари томонидан фойда солиғи ҳисоботини тақдим этиш жараёнида суғурта хизматларини кўрсатишдан олинган даромад суммалари нотўғри акс эттириш ҳолатидир.

1-жадвал.

Янги таҳрирдаги Солиқ кодекси қабул қилингунга қадар амалдаги (ЎРҚ 136-сон қонуни билан тасдиқланган) солиқ қонунчилиги доирасида ўтказилган камерал солиқ текширувлари натижасида 2017-2018-2019 йиллар давомида қўшимча ҳисобланган тўловлар таҳлили¹ (млрд. сўм)

Худудлар	2017 йил			2018 йил			2019 йил		
	Назорат-лар сони	Корхона сони	Сумма	Назорат-лар сони	Корхона сони	Сумма	Назорат-лар сони	Корхона сони	Сумма
Жами:	292 565	172 542	1789,9	269 137	165 174	3267,6	282 930	157 810	5338,5
Қорақалпоғистон	19 897	10 012	118,0	23 609	11 453	246,2	27 315	11 467	424,1
Андижон вил.	22 585	13 760	154,3	21 338	13 247	204,0	26 909	14 773	194,8
Бухоро вил.	29 158	14 161	144,0	24 900	12 506	244,6	24 707	12 613	258,0
Жиззах вил.	25 597	12 738	77,5	21 079	12 417	123,5	20 366	11 448	223,4
Қашқадарё вил.	18 871	12 961	98,5	19 329	12 809	241,1	20 894	12 051	270,9
Навой вил.	10 157	5 833	53,8	10 013	5 764	116,6	9 804	5 800	102,1
Наманган вил.	15 293	9 405	95,3	10 632	7 286	132,3	15 325	9 169	225,0
Самарқанд вил.	41 159	22 889	153,5	33 093	20 608	180,1	33 251	17 844	439,5
Сурхондарё вил.	10 730	7 257	62,1	12 907	9 113	103,7	16 519	8 809	195,6
Сирдарё вилояти	14 531	7 055	53,4	10 480	6 184	116,5	9 324	5 460	154,8
Тошкент вил.	17 353	12 220	140,2	18 905	12 738	274,5	21 680	13 234	370,2
Фарғона вил.	21 292	14 128	140,4	23 679	15 109	287,1	15 536	10 484	248,2
Хоразм вил.	13 468	8 733	73,1	16 482	9 505	146,9	15 375	8 324	175,7
Тошкент шах.	32 474	21 390	425,8	22 691	16 435	850,4	22 964	15 207	942,6
ЙСТИ	0	0	0,0	0	0	0,0	2 961	1 127	1113,7

¹ Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ҳисоб-китоби.

Камчиликларни бартараф этиш учун – суғурта ташкилотлари томонидан тақдим этилаётган молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг 060-сатр 5-устунида акс эттирилган суммаларни фойда солиғи ҳисоботининг Жами даромадлар иловаси (1-илова) 020-сатрида тўғри акс эттирилиши лозим. Маълумот учун: юқоридаги ҳолатлар бўйича 2021 йилда 13 та суғурта ташкилоти солиқ ҳисоботларида жами 53,9 млрд. сўмлик тафовутлар аниқланган.

Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг Янги таҳрирдаги Солиқ кодекси қабул қилинганига қадар амалда бўлган солиқ қонунчилигига мувофиқ камерал солиқ текширувлари ўша вақтда тартибларга асосан амалга оширилган. Юқоридаги жадвалдан кўриш мумкинки, ўтказилган камерал солиқ текширувлари натижасида 2017-2018-2019 йиллар давомида қўшимча ҳисобланган тўловлар таҳлилида 2017 йилда 172 542 та корхонада ўтказилган камерал солиқ текширувлари ўтказилган бўлиб, унинг натижасига кўра, 1789,9 млрд.сўмлик қўшимча солиқ тўловлари ҳисобланган бўлса, 2018 йилда бу кўрсаткичлар 165 174 та корхонада 3267,6 млрд.сўмлик, 2019 йилда эса, 157 810 та корхона доирасидаги ўтказилган камерал солиқ текширувлари бўйича 5338,5 млрд.сўмлик қўшимча солиқ тўловлари ҳисобланиб, солиқ тўловчининг шахсий кабинети орқали ушбу солиқларни қўшимча равишда тўлаш лозимлиги ҳақида расмийлаштирилган. Ваҳоланки, 2018 йилда 2017 йилга нисбатан фаолияти камерал солиқ текшируви асосида текширилган корхоналар сони 68579 тага, 2019 йилда 2018 йилга нисбатан 7364 тага камайган бўлса-да, бироқ, текширув натижалари таҳлил қилинаётган йилларда солиқ тўловчиларнинг фаолиятида солиқларни камайтириб ҳисобланиши, солиқ базасини нотўғри аниқланиши, солиқларни нотўғри ҳисобланишига йўл қўйганлигидан далолат беради.

Бундан кўринадики, камерал солиқ текширувлари натижасида қўшимча ҳисобланган солиқ тўловлари миқдори 2019 йилда 2017 йилга нисбатан қарийб, уч баробарга ошган ҳолда, бу кўрсаткичлар ҳудудлар кесимида энг катта улуш Тошкент шаҳри, Самарқанд вилояти, Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда йирик солиқ тўловчилар тоифасига кирувчи солиқ тўловчилар ҳиссасига тўғри келган. Бу ерда шу нарсани ҳам таъкидлаш жоизки, камерал солиқ текширувлари натижасидаги солиқдан қочиш ҳолатлари бўйича йирик солиқ тўловчилар тоифасига кирувчи корхоналарда бу ҳолат кўп учраган, бунинг асосий сабаби бизнингча, бу корхоналарда ишлаб чиқариш ҳажми бошқа корхоналарга нисбатан жуда юқори бўлиб, уларда ҳисобланган солиқ тушумлари ҳам катта миқдорни ташкил этади.

2-жадвал.

Янги таҳрирдаги Солиқ кодекси қабул қилингандан кейинги (ЎРҚ 599-сон қонуни билан тасдиқланган) солиқ қонунчилиги доирасида ўтказилган камерал солиқ текширувлари натижасида 2020-2021-2022 йиллар давомида қўшимча ҳисобланган

тўловлар таҳлили¹ (млрд. сўм)

Худудлар	2020 йил			2021 йил			2022 йил		
	Назорат-лар сони	Корхона сони	Сумма	Назорат-лар сони	Корхона сони	Сумма	Назорат-лар сони	Корхона сони	Сумма
Жами:	45 328	41 105	9694,0	5 637,5	84 171	66 120	9 378,1	4 566,0	38 963
Қорақалпоғистон	1 326	1 267	56,2	62,3	3 718	3 230	47,8	11,3	1 158

¹ Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ҳисоб-китоби.

Андижон вил.	2 913	2 702	123,5	79,9	6 187	4 982	349,5	75,6	3 098
Бухоро вил.	2 949	2 803	182,6	110,9	6 154	4 506	241,0	37,6	3 327
Жиззах вил.	2 098	1 966	101,7	38,7	2 546	2 239	187,1	20,7	1 105
Қашқадарё вил.	2 321	2 014	234,5	114,4	7 878	5 981	335,3	31,4	1 332
Навоний вил.	1 299	1 238	88,5	57,4	4 681	3 596	98,7	57,2	1 140
Наманган вил.	2 502	2 387	173,5	79,5	4 826	3 370	363,9	76,2	3 200
Самарқанд вил.	3 651	3 444	181,0	83,7	8 362	6 918	161,0	106,3	3 392
Сурхондарё вил.	5 538	4 709	291,1	107,1	3 688	3 178	258,7	63,5	1 817
Сирдарё вил.	2 523	2 053	129,5	36,3	3 444	2 677	141,5	36,9	1 288
Тошкент вил.	4 225	3 973	135,2	111,3	6 481	5 209	261,7	47,1	3 597
Фарғона вил.	5 219	4 352	243,7	84,6	8 896	7 342	227,5	62,4	2 646
Хоразм вил.	1 919	1 736	86,4	68,1	5 461	4 625	147,3	57,0	3 850
Тошкент шаҳ.	6 381	6 100	542,2	248,0	10 831	7 687	1 092,6	317,8	7 590
ЙСТИ	464	361	7124,2	4 355,3	1 018	580	5 464,6	3 565,1	423

Юқорида биз солиқ тўловчиларнинг фаолиятини камерал тарзда солиқ назоратини ўтказилишининг Янги таҳрирдаги Солиқ кодекси қабул қилингунга қадар амалда бўлган солиқ қонунчилик доирасидаги таҳлилларни келтирган бўлсак, юқорида келтирилган жадвал маълумотларига асосланиб, ЎРҚ 599-сон қонуни билан тасдиқланган ва 2020 йилдан кучга кирган солиқ қонунчилиги доирасида ўтказилган камерал солиқ текширувлари таҳлилини 2020-2021-2022 йиллар даврга таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Таҳлилларга қарайдиган бўлсак, 2020 йилда 41105 та 2021 йилда 84171 та 2022 йилда эса 4566 та корхоналарнинг фаолияти камерал солиқ текширувчи усулда солиқ назоратига тортилган. Назорат натижаларига кўра, 2018 йилда 9 694,0 млрд.сўмни, 2019 йилда 66 120 млрд.сўмни, 2022 йилда эса, 38 963 млрд.сўмлик солиқ тушумлари солиқ тўловчилар томонидан кам ҳисобланганлиги ёки бошқа турдаги молиявий хатоликлар ва қонунбузилишларга йўл қўйилганлиги аниқланган. 2021 йилда 2020 йилга нисбатан текширувлар ва унда аниқланган қўшимча солиқ суммалари қарийб икки баробарга ошган бўлса, 2022 йил якунларига кўра, бу кўрсаткичлар анча камайган. Бунинг сабаблари сифатида бизнинг фикримизча, солиқ тўловчилар томонидан солиқ қонунчилигини ўрганиши биров бўлса-да ошиб бориши ҳисобига, бошқа томондан эса, солиқ ҳисоботларининг анчайин соддалаштирилгани, қолаверса, солиқ тизимида рақамлаштириш жараёнларининг кенгайиши ҳисобига солиқ тўловчилар томонидан солиқларни бир мунча тўғри ҳисобланишининг ошиб бориши таъминланган.

Агар, камерал солиқ текширувлари бўйича ҳудуд кесимидаги солиқ тўловчилар томонидан ҳисобланган солиқ суммаси ёки уларнинг ҳужжатларини ўрганишда улар томонидан қўшимча ҳисобланиши лозим бўлган аниқлаган сумма миқдори, масалан Тошкент шаҳрида 7590 млрд. сўмлик, Хоразм вилоятида 3850 млрд.сўмлик, Тошкент вилоятида 3597 млрд. сўмлик, Самарқанд вилоятида 3392 млрд.сўмлик ва Бухоро вилоятида 3327 млрд.сўмлик қўшимча солиқ суммаси аниқлаган ва бу ҳудудларда бошқа ҳудудларга нисбатан анчайин бу кўрсаткичлар ошган.

Бироқ, ҳуқуқбузарлик доирасидаги солиқ суммаларини ундиришда кўпинча солиқ органлари томонидан муайян ҳаракатларни амалга оширишни тақозо этади.

3-жадвал.

**Давлат солиқ хизмати органлари томонидан 2022 йилда ўтказилган
камерал солиқ текшируви таҳлили¹ (млрд. сўм)**

Худуд номи	Текшириш ўтказилган		Текшириш натижалари		Қўшимча ҳисобланган сумманинг ундирилиши		
			Қўшимча ҳисобланган	Камайишга ҳисобланган	Ундирилди	Тўлов мuddати келмаган ган	Қарзи ҳисобига
	корхона сони	риск сумма	сумма	сумма	сумма	сумма	сумма
Жами	28787	7070,5	5 970,0	0,0	4 222,2	400,3	1 347,5
Қорақалпоғистон	757	128,0	89,5	0,0	64,3	2,9	22,3
Андижон вил.	1 949	288,7	238,5	0,0	99,5	14,5	124,5
Бухоро вил.	2 509	313,9	276,0	0,0	225,0	7,7	43,3
Жиззах вил.	726	135,6	71,0	0,0	43,6	3,8	23,6
Қашқадарё вил.	942	180,4	222,5	0,0	167,0	14,8	40,6
Навоий вил.	922	135,3	62,7	0,0	50,6	0,0	12,1
Наманган вил.	1 904	217,4	276,8	0,0	210,4	5,9	60,6
Самарқанд вил.	2 262	309,4	329,6	0,0	257,3	37,4	34,9
Сурхондарё вил.	1 143	176,7	167,0	0,0	111,6	8,1	47,2
Сирдарё вил.	1 068	263,7	109,1	0,0	66,1	7,7	35,2
Тошкент вил.	2 849	697,0	549,2	0,0	358,4	76,9	113,8
Фарғона вил.	2 109	473,6	398,0	0,0	232,0	18,2	147,9
Хоразм вил.	3 134	236,3	103,8	0,0	66,2	4,3	33,3
Тошкент шаҳ.	6 235	2 450,6	1 067,0	0,0	750,4	83,6	233,0
ЎСТИ.	278	1 063,8	2 009,4	0,0	1 519,8	114,5	375,1

Юқоридаги келтирилган 3-жадвал маълумотларига асосланадиган бўлсак, давлат солиқ хизмати органлари томонидан 2022 йилда ўтказилган камерал солиқ текшируви натижалари бўйича 28 787 та корхона кесимида қўшимча ҳисобланган 5 970,0 млрд. сўмлик солиқ тўловларининг 4222,2 млрд. сўмлиги ундирилган бўлиб, бу умумий сумманинг 70,7 фоизини ташкил қилади. Камерал солиқ текшируви давомида қўшимча ҳисобланган солиқ сумманинг энг кўп улуши худудлар кесимида таҳлил қиладиган бўлсак, бу борада Тошкент шаҳри (1067,0 млрд.сўм), Тошкент вилояти (549,2 млрд.сўм) ва йирик солиқ тўловчилар тоифасига кирувчи корхоналар (2 009,4 млрд.сўм) ҳиссасига тўғри келган. Бу ерда яна бир ҳолатни кўриш мумкинки, таҳлил қилинаётган йилда камерал солиқ текшируви давомида солиқ тўловчининг солиқ ҳисоботларини ўрганишда биронта худудда биронта солиқ тўловчига камайишга, яъни солиқ тўловчининг фойдасига текширув натижалари расмийлаштирилмаган.

Хулоса ва таклифлар

Тадқиқот иши доирасидаги таҳлилларга асосланиб, солиқ текширувларини амалга оширишда “Автокамерал” дастурини қўллаш асосида текширувдан олдинги таҳлилларнинг самарасини таъминлаш муаммосининг ечими билан боғлиқ, “Автокамерал” дастур орқали камерал солиқ текширувларидан олдин таҳлилни ўтказишда ҚҚС бўйича таклиф этилаётган мезонлар асосида таҳлил қилиш ҳамда “Ташқи манба” тизимида қўшимча маълумотларни олиш бўйича таклифлар камерал солиқ текширувларини ўтказишда ўз самарасини беради.

¹ Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ҳисоб-китоби.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Мирошник Светлана Валентиновна и др. Актуальные вопросы правового обеспечения налогового контроля. Теория и практика общественного развития (2015, № 19).
2. Кофлер Л.И., Каширина Ю.П. Налоговые проверки: виды, порядок проведения и оформления результатов. Территория науки. 2017. № 1.
3. Шестакова Н.Н. Налоговые проверки в системе налогового контроля. Социально-экономический и гуманитарный журнал Красноярского ГАУ. 2018. №1.
4. Садчиков Михаил Николаевич. Камеральные и выездные налоговые проверки как формы налогового контроля. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Саратов 2010.
5. Daniel Ho, Peter Lau (2019) Tax audit in Hong Kong// The International Tax Journal.21.12.2019. Samuel Chan, Gerald Chau, Patrick Leung (2017) Tax audit and investigation in China and Hong Kong// The International Tax Journal, February-January.
6. Аренс А., Лоббек Ж. (1995) Audit. – М.: Финансы и статистика. s.12-14. (Ahrens A., Lobbeck J. (1995) Audit. - М.: Finance and statistics. p.12-14.)
7. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси- Тошкент: Гафур Ғулом нашриёт уйи 2020.- 640 б.
8. Нормурзаев У. (2021). Анализ эффективности налоговых льгот и преференций в поддержке определенных секторов с целью дальнейшего повышения инвестиционной привлекательности в Узбекистане. Экономика и образование, (6), 82–86. извлечено от <https://cedr.tsue.uz/index.php/journal/article/view/285>
9. Нормурзаев У. (2021). Пути эффективного использования налоговых льгот для поддержки предпринимателей. Экономика и инновационные технологии, (4), 355–362. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/economics_and_innovative/article/view/11954
10. Нормурзаев У. Тадбиркорларни қўллаб-қувватлашда солиқ имтиёзларини бериш орқали самарали усуллардан фойдаланиш йўллари //Экономика и образование. – 2021. – №. 3. – С. 91-95.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -№ S/2 (3)-2023.
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

08.00.00 – Иқтисодиёт фанлари

Кахарова Нилуфар Эркинжонова
Тошкент давлат транспорт университети
таянч докторантура талабаси

OKR МЕТОДОЛОГИЯСИ ХАҚИДА ТУШУНЧА, МАҚСАДИ, АФЗАЛЛИГИ, ЖАРАЁНДАН КУТИЛАДИГАН НАТИЖАЛАР

Аннотация. OKRлар ҳар бир ходим компания стратегиясига эришиш учун астойдил ҳаракат қилиши учун жамоаларни бизнес мақсадлари билан ҳамоҳанг ушлаб туриши билан ажралиб туради. Ажойиб туюлади, лекин келинг, у қандай ишлашини кўриб чиқамиз.Мақолада OKR методологияси келиб чиқиш тарихи, тушунчаси қўллаш сохалари, афзаллиги ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: методология, компания стратегияси, самара, OKR тамойиллари, горизонтал ва вертикал уланишларни

Кахарова Нилуфар Эркинжонова
Ташкентский государственный
транспортный университет,
базовый докторант

КОНЦЕПЦИЯ МЕТОДОЛОГИИ OKR, ЦЕЛЬ, ПРЕИМУЩЕСТВО, ОЖИДАЕМЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ОТ ПРОЦЕССА

Аннотация. OKR отличается тем, что синхронизирует команды с целями бизнеса — таким образом каждый сотрудник прилагает все усилия для реализации стратегии компании. Звучит удивительно, но давайте разберем, как это работает. В статье рассмотрена история возникновения методологии OKR, области применения OKR, общие понятия OKR, преимущество OKR.

Ключевые слова: методология, стратегия компании, эффективность, принципы OKR, горизонтальные и вертикальные связи.

Kakharova Nilufar Erkinjonovna
Tashkent State University of transport
PhD Student

OKR METHODOLOGY CONCEPT, GOAL, ADVANTAGE, EXPECTED RESULTS FROM THE PROCESS

Annotation. An OKR is different in that it keeps teams in sync with business goals, so that every employee makes every effort to implement the company's strategy. Sounds amazing, but let's see how it works. The article discusses the history of the emergence of the OKR methodology, the scope of OKR, the general concepts of OKR, the advantage of OKR.

Keywords: methodology, company strategy, efficiency, OKR principles, horizontal and vertical links.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N10>

Мақсадни тўғри белгилаш ва режалаштириш бизнес муваффақиятининг калитидир. SMART, KPI, SCRUM ва Agile – бу ва бошқа баъзи усуллар режалаштирилган натижаларга эришишга ёрдам беради, лекин биринчи навбатда бу жараёнларни янада самарали ташкил этиш ва горизонтал уланишларни ривожлантириш туфайли содир бўлади. OKRлар ҳар бир ходим компания стратегиясига эришишида астойдил ҳаракат қилиши учун жамоаларни бизнес мақсадлари билан ҳамоҳанг ушлаб туриши билан ажралиб туради. Ажойиб эшитилмоқда, лекин келинг, у қандай ишлашни кўриб чиқамиз.

OKR методологияси (Objectives and Key Results - «мақсадлар ва асосий натижалар») 1968 йилда ўша пайтда Intel асосчиси ва бош директори бўлган Энди Гроуе томонидан ишлаб чиқилган. Бунинг учун унга MBO методологияси асос бўлди Питер Друкер томонидан ишлаб чиқилган – «Мақсадлар бўйича бошқарув (инг. Management by Objectives) .

Objectives and Key Results методиканинг моҳияти – икки компонентли стратегияни амалга ошириш тизимидир. Биринчи компонент – амбицияли мақсадлар (Objectives), иккинчиси – мақсадларга эришишнинг асосий кўрсаткичлари (Key Results). Агар «мақсад» мавҳум бўлиши ва ҳатто эришиб бўлмайдиган тарзда тавсия этилиши мумкин бўлса, унда «асосий кўрсаткичлар» SMART-га мувофиқ белгиланиши керак – яъни аниқ, ўлчанадиган, эришиш мумкин, оқилона ва вақт бўйича чегараланган бўлиши керак.

1974 йилда Жон Дорр Intelга қўшилди ва OKR методологиясини ўрганди ва кейин уни Google-га инвестор маслаҳатчиси сифатида олиб келди. Мақсадни белгилаш методологияси Google асосчилари Ларри Пейж ва Сергей Бринга таништирилди, натижада компания ҳали ҳам ўз ишида фойдаланмоқда. Google компаниясининг муваффақиятли тажрибаси кўплаб технология компаниялари ва стартаплар томонидан қабул қилинган.

OKRлар саноат раҳбарлари, трансмиллий корпорациялар ва глобал брендлар томонидан қўлланилади: Intel ва Google-дан ташқари булар LinkedIn, Zynga, Twitter, Oracle, Netflix, BMW, Disney, Salesforce, Samsung. Россияда методология Avito, NGENIX, Ultimate Guitar, Wrike ЦИАН ва бошқалар томонидан фойдаланилади.

OKR – бу жамоа ва индивидуал мақсадларни синхронлаштириш учун лойиҳани бошқариш методологияси. Компания стратегиясини амалга оширишда вазифаларни самарали назорат қилишни таъминлайди.

OKR тамойиллари методологияни яратувчиси Энди Гроуе томонидан ишлаб чиқилган. Улар куйидага кетма кетликда бажарилади:

1.Мақсадлар пастдан юқорига шакллантирилади. Мақсадларнинг камида ярмини жамоаларнинг ўзлари белгилашлари керак, идеал ҳолда учдан икки қисмигача.

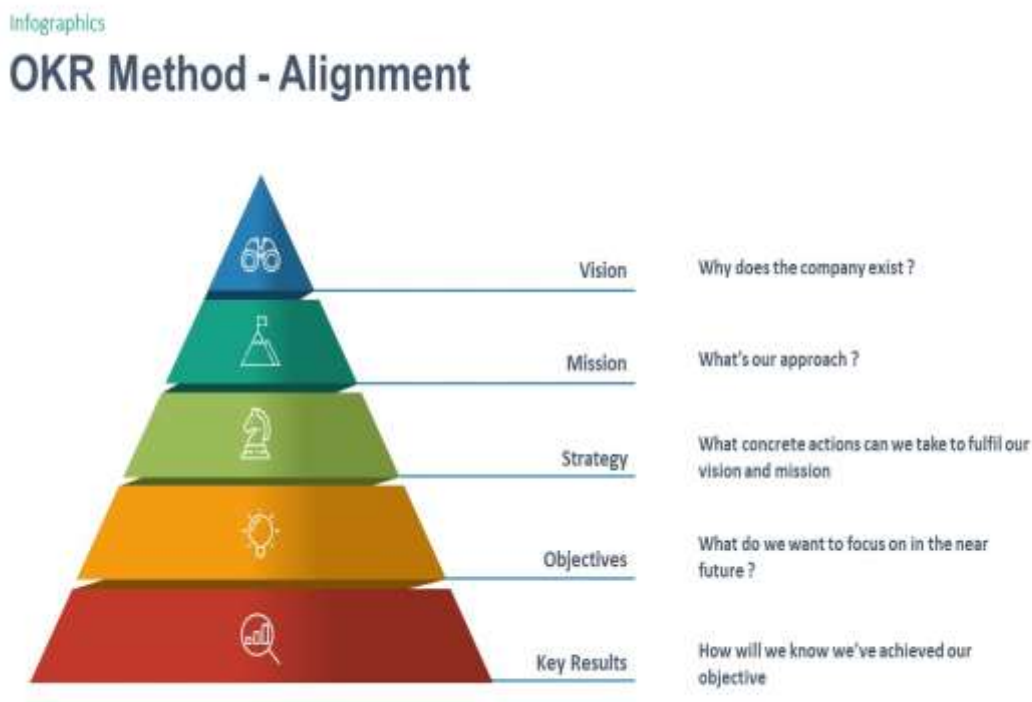
2.Мақсадлар сони чекланган. Ҳар бир цикл учун OKR мақсадлари сони 3 дан 5 гача чекланган.

3.Ҳалоллик. Компаниянинг мақсадлари ва жамоаларнинг асосий кўрсаткичлари ҳамма учун мавжуд.

4.Мослашувчанлик. Агар муҳит ўзгарса, мақсадларни ўзгартириш керак.

5.Мажбуран боғламаслик. Раҳбарият ва ходимлар баҳолашнинг устувор йўналишлари ва усуллари бўйича келишиб оладилар.

6.Сабр. Муваффақиятсизликдан қўрқманг, синов ва хато босқичи мажбурий жараёндир.

1 – расм OKRда хизаламалар услуби

Ишга қабул қилишдан олдин OKR тўғри тузилганлигини текшириш керак. Мана бизнинг 10 баллдан иборат чек-варақамиз:

1. OKR ихчам бўлиши керак. Матннинг бир саҳифасидан кўп эмас, идеал ҳолда ярим саҳифа.

2. OKR иш режаси ва to do-варақа эмас. Агар OKR-лар шунга ўхшаш бўлса, унда уларни қайта ишлаш керак.

3. Камида битта OKR жамоаси компаниянинг глобал мақсадлари билан боғлиқ бўлиши керак. Акс ҳолда, жамоанинг бизнесга нима алоқаси борлиги аниқ бўлмайди.

4. Жамоа ичидаги OKR устуворликлари компаниянинг мақсадларига эришиш еҳтимолини ошириши керак. Асосий бизнес мақсади жамоанинг OKR-да охириги элемент сифатида акс эттирилмаслиги керак.

5. Тегишли ташаббусларни мувофиқлаштириш керак. Ривожланиш Z маҳсулотини чиқаришни режалаштирмоқда ва уни илгари суриш учун маркетинг. Чиқариш чоракнинг энг охирида содир бўлса, уни тарғиб қилиш учун етарли вақт бўлмайди.

6. Барча глобал жамоа ваъдалари уларнинг OKRларига киритилиши керак. Агар бошқа жамоа бўлим X мақсади устида ишляпти деб тахмин қилса, лекин аслида ҳеч нарса содир бўлмаса, бу муаммо.

7. Мақсадлар оддий ва мунтазам бизнес мақсадларини белгиламаслиги керак. Тўғри, «Қора малика» эффекти, ўз ўрнида қолиш учун югуриш керак бўлганда, бекор қилинмаган. Агар эришилган натижаларни сақлаб қолиш учун фавқулдда ҳаракатлар талаб этилса, уларнинг мунтазам фаолияти учун мақсадлар бўлимнинг OKRига киритилиши мумкин.

8. Мақсадга эришиш бутун бўлим ёки жамоанинг саъй-ҳаракатларини талаб қилиши керак. Акс ҳолда, штат бўлими ёки уларнинг ходимлари тўлиқ бўлмаган ҳолда тарқатади.

9. Мақсадларга эришиш бизнес учун катта фойда келтириши керак.

10. Мақсадга эришиш учун маълум натижалар етарли бўлиши керак. Мақсадга эришиш унинг муваффақиятини тан олиш учун етарли бўлмаган натижалар билан аниқланса, бу ҳисобга олинмаган талаблар пайдо бўлган вақтда ресурсларнинг етишмаслиги тўғрисида ишнинг ҳақиқий кечикишига ва натижада режалаштирилган муддатларнинг бузилишига олиб келади

2-Расм OKR методологиясини тамойиллари

OKR ни қўллаш натижасида қуйидагиларга эришиш мумкин:

1.Натижаларни объектив баҳолаш. Ўлчанадиган асосий кўрсаткичлар мақсадга эришилганлигини объектив баҳолаш имконини беради.

2.Ижодий салоҳиятни ривожлантириш. Ижрочилар натижаларга қандай эришишни танлаш эркинлигига эга.

3. Микромененжментдан халос бўлиш. Раҳбар диққатини катта ва муҳим мақсадларга қаратиши мумкин.

4. Масъулиятнинг ўсиши ва жамоаларнинг иштироки. Мақсадлар жамоаларнинг ўзлари томонидан қўйилганлиги сабабли, улар уларга эришиш учун масъулиятни ўз зиммаларига оладилар.

OKRни амалга оширишдан аввал қўйидагиларни синжиговлик билан қрганиб тахлил қилиб ундан кейингина тадбиқ этиш лозимдир. OKRни шакллантириш очиқ жараёндир. У барча ходимлар иштирокида таклифлар киритиш босқичида амалга оширилади. Методология учта алоқа соҳасини назарда тутди:

Top-down (юқоридан пастга) – умуман компания учун ишлаб чиқилган мақсадлар, унинг бўлимлари, жамоалари ва ходимларининг OKR-ларига тааллуқлидир. Бу эҳтиёжлар асосида мақсадларни шакллантирувчи сценарий.

Side-by-side (ёнма-ён) – алоҳида бўлимлар компаниянинг глобал OKR-ларини қўллаб-қувватлашдан ташқари, умумий OKRларни яратишда ҳамкорлик қилади. Масалан, ишлаб чиқиш ва қўллаб-қувватлаш чиқиндиларни камайтириш бўйича қўшма ташаббусни бошлаши мумкин. Бу кооперация асосида мақсадларни шакллантиришли сценарий бўлади.

Bottom-up (пастдан юқорига) – аниқ бир яхши ғоя жамоанинг, бўлимнинг ёки ҳатто бутун бизнеснинг OKR-га айланиши мумкин. Google ходимининг шахсий лойиҳасидан бошлаб Gmail шундай пайдо бўлди. Агар биз яхши, фойдали ва қимматли иш қилишимиз мумкинлигини тушунсак, бу ғояни тескари йўналишда айланттириш ва уни амалга ошириш учун мақсад қўйиш мумкин. Агар олтин конини топган бўлсак, уни ишлаб чиқайлик. Албатта, бу камдан-кам ҳолларда бўлади, бу қарорга асосланган мақсадни белгилаш сценарийси.

OKR куйида санаб ўтилган корхоналарда ўз афзаллигини яққол кўринади.

Йирик компаниялар. Методология жамоада бирдамликни ривожлантиради ва шу билан бирга автоном-мухторият ва мустақилликни рағбатлантиради. Ҳар ким ўзи ишлайди ва натижалар учун жавобгардир, лекин ҳамма умумий мақсадга эришишга интилади.

Ўсиш босқичида бўлган ўрта компаниялар. OKR иш синергияси учун фойдали бўлади - жамоалар вертикал ва горизонтал синхронлаштирилади.

Кичик стартаплар, бу ерда бутун жамоа бир хил йўналишда ишлаши муҳим. Айниқса, бошланғич капитал тугашидан олдин инвестиция олиш учун тез ўсиши керак бўлган технология соҳаларида. Ваколатли ва тузилган мақсадни белгилаш инвесторларга компания қаерга кетаётганини билишини ва режалаштирилган натижаларга эришиш учун қандай қадамлар қўйиш кераклигини тушунишини кўрсатади.

Барча ўлчамдаги компанияларда OKR ўсиш учун янги имкониятлар очади.

OKR тадбиқ этиш натижасида кутилаётган афзалликлар қаторига қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

Шаффофлик. Ишлаш кўрсаткичлари олдиндан белгиланган, шу жумладан оралик вазибалар.

Тўғри устуворлик. Асосий эътибор ўсиш учун триггерга айланадиган ҳақиқатан ҳам муҳим ва истиқболли мақсадларга эришишга қаратилган.

Иш самарадорлигини ошириш. Ходимлар фаолроқ ва интизомли – мақсадларни ҳамма кўради, натижалар эса ходимларнинг ўзлари томонидан баҳоланади.

Аниқлик-фокусировка. Ресурслар ва кучлар мақсадли сарфланади.

Стратегик мувофиқлаштириш. Лойиҳа иштирокчилари ўртасидаги алоқа самарадорлиги ошади.

3-расм OKR татбиқ этиш натижасидаги афзалликлар

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ильенкова Н.Д. Системный анализ конкурентоспособности и экономическая безопасность государства / Н.Д.Ильенкова // Транспортное дело России. - 2011.- № 8. С.-52-56
2. Ильенкова Н.Д. Системный анализ конкурентоспособности как условие экономической безопасности / Н.Д.Ильенкова // Экономика, Предпринимательство, Окружающая среда. Международный журнал. МАЭП.- 2012.- №.1. №49. С.35-39
3. Ильенкова Н.Д. Особенности стратегического анализа конкурентоспособности предприятий в условиях глобализации экономики. / Н.Д. Ильенкова // Материалы конференции «Ценности и интересы современного общества». Экономика и управление. Часть I. // МЭСИ – М., 2014. - С.172-175
4. Клифтон, Брайан «Google Analytics для профессионалов. 3-е издание», — М. : ООО «И.Д. Вильямс», 2014. — С. 401-417
5. Кошик, Авинаш «Веб-аналитика 2.0 на практике. Тонкости и лучшие методики.»: Пер. с англ. — М. : ООО «И.Д. Вильямс», 2014. – С. 183-208
6. «Объем рекламы в средствах ее распространения в январесентябре 2014 года» Ассоциация Коммуникационных Агентств России (АКАР).
7. Ходжаева, Н. А., & Сарымсакова, М. Х. (2022). ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ И БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ НА ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОМ ТРАНСПОРТЕ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН. Journal of Integrated Education and Research, 1(3), 46-49.

08.00.00 – Иқтисодиёт фанлари

Насруллоев Ҳаётжон Хабибуллоевич
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
мустақил тадқиқотчиси, PhD

СОЛИҚ МАЪМУРЧИЛИГИГА ЗАМОНАВИЙ АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ ОРҚАЛИ СОЛИҚ БАЗАСИНИ КЕНГАЙТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Аннотация. Мақолада иқтисодиётда рақамлаштириш орқали корхоналарда молиявий барқарорликни таъминлашнинг назарий асослари, ҳозирги кундаги ҳолати ва бошқарувда жорий этишнинг хориж тажрибаси чуқур таҳлил қилиб ўрганилган. Молиявий барқарорликни оширишда рақамли технологиялардан фойдаланиш имкониятлари ва унинг афзалликлари илмий жаҳатдан тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: рақамли иқтисодиёт, ахборот технологияси, ахборотлаштириш ва рақамлаштириш жараёни, телекоммуникация тармоқлари, рақамли иқтисодиётнинг ривожланиши, миллий рақамли иқтисодий хавфсизлик, АКТ дастурий воситалар.

Насруллоев Ҳаётжон Хабибуллоевич
Ташкентский государственный экономический
университет, независимый исследователь, PhD

ПУТИ РАСШИРЕНИЯ НАЛОГОВОЙ БАЗЫ ЗА СЧЕТ ВНЕДРЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В НАЛОГОВОЕ АДМИНИСТРИРОВАНИЕ

Аннотация. В статье углубленно изучены теоретические основы обеспечения финансовой устойчивости предприятий за счет цифровизации экономики, современная ситуация и зарубежный опыт внедрения в управление. С научной точки зрения изучены возможности использования цифровых технологий и их преимущества в повышении финансовой устойчивости.

Ключевые слова: цифровая экономика, информационные технологии, процесс информатизации и цифровизации, телекоммуникационные сети, развитие цифровой экономики, цифровая экономическая безопасность страны, программные средства ИКТ.

Nasrulloev Khayotjon Khabibulloevich
Tashkent State University of Economics
independent researcher, PhD

WAYS TO EXPAND THE TAX BASE THROUGH THE INTRODUCTION OF MODERN INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TAX ADMINISTRATION

Annotation. The article provides an in-depth study of the theoretical foundations for ensuring the financial sustainability of enterprises through the digitalization of the economy, the current situation and foreign experience of implementation in management. From a scientific point of view, the possibilities of using digital technologies and their advantages in increasing financial stability have been studied.

Keywords: digital economy, information technology, the process of informatization and digitalization, telecommunication networks, development of the digital economy, digital economic security of the country, ICT software.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N11>

Кириш

Жаҳон амалиётдан кўришиб турибдики, солиқ маъмуриятчилигини рақамлаштириш асосида қонунчиликка риоя этиш ва маъмурий харажатларни камайтириш, кўпроқ даромадларни самаралироқ йиғиш, шаффофлик ва солиқ тўловчиларга хизмат кўрсатишни яхшилаш ҳамда катта маълумотлар оқимини мослаштиришни таъминлайди. Бугунги кунда солиқ маъмуриятчилиги доирасида солиқлар тузилмасини оптималлаштириш, уларни ундириш, солиқ ҳисоби ва ҳисоботини юритиш механизмини такомиллаштириш, солиқ тўғри ҳисобланиши, ўз вақтида ва тўлиқ тўланиши, солиқ тўловчиларнинг солиқ қонунчилигида белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятларига риоя этилишини назорат қилиш, солиқ тушумларини турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимлаш, натижаларни йиғиш ва таҳлил қилиш, солиққа тортиш жараёнининг барча иштирокчиларининг солиқ муносабатларини уйғунлаштириш бўйича кенг чора-тадбирлар амалга ошириш бўйича тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Тадқиқот методологияси

Мазкур мақолада корхона молиявий барқарорлигини таъминлашда рақамли технологиялардан фойдаланиш ва бу орқали бошқарув фаолияти самарадорлигини янада ошириш, сўнгги йилларда амалга оширилаётган ишлар, бу борада хориж тажрибаси атрофлича таҳлил қилинган. Таҳлил жараёнида илмий абстракциялаш, эксперт баҳолаш, индукция ва дедукция, таққослаш, тизимли таҳлил усулларида фойдаланилган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Иқтисодий рақамлаштириш шароитида корхоналарнинг молиявий барқарорлигини таъминлашга қаратилган кўплаб тадқиқотлар олиб борилган. Жумладан, Жон Майнард Кейнес назариясига кўра давлат ушбу вазиятда иқтисодий депрессиядан олиб чиқиши учун йирик корхоналарга буюртмачи бўлиши лозим, шунда ушбу корхоналарда ишлаб чиқариш ҳажми ошади ва улар кўпроқ одамларни ишга олишади, натижада ишчиларнинг ҳам харид қобилияти ошади. Бу орқали давлат иқтисодий депрессиядан чиқишига эришади. Бу эса яширин иқтисодий ўтиш учун мотивларни камайтиради. айланишига имкон беради, шунингдек, Mehrotra, A., ва Yetman, J.[1] тадқиқотларига кўра, Марказий банклар нархлар даражасини барқарорлаштириши мумкин бўлган механизмни осонлаштиради. Инклюзивлик юқори даражадаги истеъмолни юмшатиш имконини берганлиги сабабли, уй хўжаликлари жамғарма ва кредитлар даражасини мослаштириш орқали фоиз ставкаларининг ўзгаришига мослашиш имкониятига эга бўладилар. Юқори молиявий инклюзия уй хўжаликларини ўз жамғармаларини депозитларга айлантиришга ундаши мумкин. Хоп Н.Р[2] ва Tombini, A[3]

Молиявий инклюзивлик ортиб бориши билан пул захиралари муомаладаги валютадан банк тизимидаги фоизли депозитларга айлана бошлайди. Бу иқтисодий

фаолиятнинг катта қисмини фоиз ставкалари назорати остида бўлишига имкон беради. Хоп Н.Р.[4] норасмий сектор қанчалик катта бўлса, пул- кредит сиёсатини амалга ошириш ва назорат қилиш шунчалик қийин бўлади, чунки кўпроқ уй хўжаликлари ва кичик бизнес эгаларининг қарорлари марказий банкларнинг пул-кредит сиёсатини ҳисобга олмаган ҳолда мустақил бўлади. Бундан ташқари, молиявий инклюзия одамларни пул иқтисодидан банк иқтисодиётига ўтишга ундайди, шунинг учун уларнинг молиявий операцияларини кузатиш мумкин.

Mehrotra, A. va Yetman, J [5] аниқлик киритишича, расмий молиявий тизимга кўпроқ агентлар киритилганда ишлаб чиқариш ўзгарувчанлиги инфляция ўзгарувчанлигига нисбатан ошади, чунки молиявий агентлар ўзларининг инвестиция ва жамғарма қарорларини яхшироқ ўзгартиришга қодир бўладилар. Шу сабабли, молиявий инклюзивлик ошгани сайин, марказий банклар нархларни барқарорлаштириш ва шу тариқа молиявий барқарорликни оширишга эътибор қаратишлари мумкин бўлади. Баъзи мамлакатларда марказий банклар инфляция мақсадларини аниқлаш учун асосий нарх индексига эътибор беришади, аммо бу нарх индексини танлаш баъзида нотўғри бўлиши мумкин.

Mbutor, MO, & Uba, IA[6] М.А.Ходунова ишида молиявий барқарорликни таъминлаш учун молия бозорини қуриш ва фаолият юритиш тамойиллари ҳамда янги воситалар, технологиялар ва миллий молия бозорини бошқариш механизмлари таклиф этилади [7].

М.С.Марамгин, Г.В.Чернова ва Л.Дж.Решетникова ўз ишларида молия сек- торини рақамлаштиришнинг зарур шартларини кўриб чиқдилар, миллий ва глобал даражадаги рақамли молиявий хизматлар кўламининг қиё- сий таҳлилини тақдим этдилар, шу билан бирга, молия саноатининг рақамли трансформацияси хавфларини аниқладилар [8].

Т.А.Обушчак корхонанинг молиявий ҳолатини корхоналарнинг маълум бир даврдаги муҳим хусусиятли фаолияти сифатида белгилайди, бу корхонанинг молиявий-хўжалик фаолиятини молиялаштиришнинг етарли даражасини таъминлашнинг реал ва потенциал қобилиятини ва уларни самарали амалга ошириш қобилиятини белгилайди [9].

С.З.Мошенский ва О.В.Олийли молиявий барқарорликнинг моҳиятини ҳисобга олган ҳолда, унинг ўз ва қарз манбалари ўртасидаги молиявий мувозанат шартларига мос келишининг асосий шартини белгилайди [10].

Таҳлил ва натижалар

Давлат солиқ хизмати органлари томонидан электрон хизматлар, шу жумладан мобил иловалар жорий этилган. Солиқ тўловчилар билан имкон қадар ахборот-коммуникация технологиялари орқали мулоқот қилишни йўлга қўйиш мақсадида давлат солиқ хизмати органлари томонидан кўрсатилаётган электрон давлат хизматларнинг сони 45 тага етказилди. Мазкур хизматлар Давлат солиқ қўмитасининг “Электрон давлат хизматлари - my.soliq.uz” портали орқали кўрсатилмоқда. Шу билан бирга, порталдаги солиқ тўловчининг шахсий кабинети орқали солиқ қонунчилиқда кўзда тутилган 12 турдаги электрон ҳужжатлар ҳамда 27 турдаги ҳисоботлар юборилмоқда.

2021 йил бошидан бир қатор электрон давлат хизмати йўлга қўйилди. Жумладан, “Кўчмас мулк ижара шартномаларини электрон тарзда ҳисобга қўйиш ва тўлов хабарномасини шахсий кабинетга юбориш” электрон хизматини йўлга қўйиш натижасида жорий йилнинг 11 ой давомида 903,3 мингта шартномалар электрон тарзда ҳисобга қўйилган. Бу қаторда “Шахсий кабинет орқали электрон ҳисобварақ-фактураларни расмийлаштириш” электрон хизмати жорий этилган ва жорий йил бошидан ўтган давр давомида 731,5 мингта ҳисобварақ-фактуралар электрон кўринишда расмийлаштирилган. Ягона интерактив давлат хизматлари портали (my.gov.uz) да 16 та электрон давлат хизматлари йўлга қўйилди.

my.soliq.uz порталига жами 1,9 млн.та фойдаланувчилар томонидан 105,6 млн. маротаба мурожаатлар бўлган. Яъни, мурожаатлар сони ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 22,3 фоизга ошди. Шунингдек, энг кўп фойдаланилаётган хизматларга бўлаётган мурожаатлар жами мурожаатларга нисбатан қуйидагича:

- Электрон солиқ ҳисоботларни юбориш 39,7 млн маротаба (40%);
- Шахсий карточкадан кўчирмалар олиш ва солиштирма далолатномани тақдим этиш 21,1 млн маротаба маротаба (22,2%);
- Электрон тўловларни қабул қилиш 24,5 млн маротаба (19,8%);
- Солиқ тўловчиларни ҳисобга қўйиш 20,1 млн маротаба (17,3%).

Жорий йилнинг 11 ой давомида шахсий кабинетлар орқали тадбиркорлик субъектлари томонидан 1,9 трлн.сўм солиқлар электрон шаклда тўланди. Мазкур тўловлар ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 157,9 млрд.сўмга ошди.

Худди шундай, PAYME, CLICK, U-PAY ҳамда MUNIS электрон тўлов тизимлари орқали жисмоний шахслар томонидан 9,7 трлн.сўмдан ортиқ солиқлар электрон шаклда тўланди. Мазкур тўловлар ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 1,8 трлн.сўмга ошган. Солиқ тўловчининг шахсий кабинети солиқ тўловчилар ва давлат солиқ хизмати органларининг солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳуқуқ ва мажбуриятлари амалга оширилиши билан боғлиқ бўлган ўзаро муносабатларни электрон тарзда амалга оширишни таъминлайдиган ахборот ресурси ҳисобланиши белгиланган.

Қонунчиликда кўзда тутилгандек, солиқ тўловчилар ва давлат солиқ хизмати органларининг солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳуқуқ ва мажбуриятлари амалга оширилиши билан боғлиқ бўлган ўзаро муносабатларни электрон тарзда амалга оширишга ўтиш солиқ тўловчининг хошишига кўра, унинг аризаси асосида амалга оширилади. Акс ҳолда, солиқ тўловчи ва давлат солиқ хизмати органи ўртасидаги ўзаро муносабатлар солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

“Солиқ инспекторининг автоматлаштирилган иш жойи (армни-4)” дастурий маҳсулоти 2021 йил 1 январ ҳолатига кўра дастурий маҳсулот ёрдамида 586,8 минг юридик шахс учун бухгалтерия ҳисоби ва таҳлил олиб борилмоқда, уларнинг сони ўтган йилнинг тегишли санасига нисбатан 25,6 мингта ёки 4,9 фоизга ошди. 2020 йил учун бюджет ва бюджетдан ташқари жамғармаларга даромадлар ўсиши билан 4,9 трлн. сўм (113,1%) 2019 йилга нисбатан йиғиш даражаси 97,3% га етди ёки тегишли равишда 0,5% га ошди.

"Жисмоний шахслар ҳисоби ва уларнинг солиқ мажбуриятлари" дастурий маҳсулоти орқали мол-мулк солиғи ва ер солиғини ҳисоблаш учун ҳар йили 2-3 ой керак бўларди. Баланс суммаларини ҳисоблаш ва ҳисоботларни тузиш учун 1-1, 5 ой вақт кетарди. Энди булар учун сарфланадиган вақт фақат 3-4 иш соатларини ташкил этади холос. Дастурий таъминот пакетини жорий этишнинг умумий иқтисодий самараси 675,5 млн. йилига сўмни ташкил этди. 2021 йил 1 январ ҳолатига кўра мулк солиғи ва ер солиғи тўловчилари - рўйхатдан ўтган жисмоний шахслар сони 5469,1 мингтани ташкил этди. Шу билан бирга, 2020 йил учун мол-мулк солиғи тушумлари 336,6 млрд. сўм, ер солиғи-343,2 млрд. сўм, яъни 2019 йилга нисбатан тегишли тарзда 57,8 млрд сўм бўлиб, (120,7%) ва 76,1 млрд. сўм (128,5%) кўп демакдир.

"Бозорлар ва савдо мажмуаларига хизмат кўрсатганлик учун бир марталик йиғимлар, ижара ҳақи ва йиғимларни ҳисобга олиш ва назорат қилиш" дастурий маҳсулоти. Дастурий маҳсулотнинг жорий этилиши бозорлар ва савдо мажмуаларидаги тушумларни реал вақт режимида манбалар нуқтаи назаридан ҳар куни қайд этиш ва назорат қилиш имконини берди. 2020 йилда бозорлар ва савдо мажмуаларининг даромадларини оширишга доир комплекс чора-тадбирлар натижасида маҳаллий бюджетларга 178,5 млрд сўмлик тўловлар прогнози 183,6 млрд. сўмга бажарилди ёки 102,9%. 2019 йил (147,8 млрд сўм) га нисбатан даромадлар 35,7 млрд. сўмга ёки 1,2 марта ошди. 2021 йил 1 январ ҳолатига кўра бозорлар ва савдо мажмуаларида 150 та вақтинча автомобилларни сақлаш жойлари ишламоқди, уларнинг даромади 0,5 миллиардга ошиб ўтган йилнинг тегишли санасига нисбатан сўм 11,3 млрд. сўмни ташкил этди.

"Камерал назорат" дастурий маҳсулоти камерал назорати солиқ органларининг энг муҳим фаолиятидан биридир. Солиқ ҳисоботларини қайта ишлаш ва таҳлил қилиш жараёнини автоматлаштириш камерал назорати самарадорлигини сезиларли даражада оширишга ёрдам беради. Хусусан, 2020 йил учун камерал назорати жараёнида 124,7 минг тадбиркорлик субъектида солиқ ва молиявий ҳисоботларни тўлдиришда қоидабузарликлар (хатолар) аниқланди, бу 2019 йилга нисбатан 40,5 мингтага кўп демакдир. Юқоридагилардан келиб чиқиб, Солиқ маъмурчилигининг самарадорлигини таъминлашда юридик шахслар бўйича замонавий технологиялардан фойдаланиш таҳлил қилинди.

1.-жадвал.

Солиқ маъмурчилигининг самарадорлигини таъминлашда юридик шахслар бўйича замонавий технологиялардан таҳлили¹

Дастур номи	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил	2022 йил
	Фойдала-ниш сони	Фойдала-ниш сони	Фойдала-ниш сони	Фойдала-ниш сони	Фойдала-ниш сони	Фойдала-ниш сони
Мажбурий аудиторлик	10 939	8 155	7 399	5 824	7 862	134
Ихтиёрий тугатилаётган корхоналарни тугатилишини назорат қилиш (ПҚ-630)	2 792	1 827	1 083	1 639	2 054	228
Камерал назорат	24 397	16 910	10 320	5 982	4 568	434
Давлат божи	2 786	1 709	865	449	384	34
Электрон тижорат реестри				220	248	13
ИНПС дастури	5 511	3 606	1 811	1 223	1 223	147
Йирик солиқ тўловчилар	4 636	3 636	3 633	2 372	1 607	121
Солиқ текширувлари	781 667	519 257	507 275	541 580	1 100 907	69 040
Солиқ тўловчиларнинг банк ҳисоб рақамлари тўғрисидаги маълумотларини аниқлаш тизими	287 774	327 313	437 581	373 760	496 957	46 050
Кичик бизнес субъектлари	12 162	7 618	2 779	1 618	1 080	82
Юридик шахслар статистикаси	21 064	19 239	17 628	14 934	12 142	797
ҚҚС тўловчилари	8 526	9 802	8 678	5 121	3 922	312
Бозорлар назорати	12 292	12 079	1 638	644	752	20
Ягона солиқ тўловини тўлаш муддатини кечиктириш ҳуқуқини олиш тўғрисида	974	694	266	226	238	4
АРМНИ (юр. лиц)	5 289 773	5 695 063	8 347 349	9 354 065	7 904 683	593 343
Таҳлика таҳлил	190 989	205 869	172 296	84 170	49 830	3 094
Резидентлик сертификатини бериш дастурий маҳсули	1 135	802	501	260	191	15
Автокамерал	3 245	72 983	42 262	6 387	4 209	1 332
Ер солиғи ставкалари			124	1 012	1 628	67
Макропоказатели НДС					51	105
Солиқ низоларини судгача ҳал қилиш	3 312	3 130	867	836	1 282	56

Мазкур 1-жадвалда кўринадикки, банк ҳисоб рақамлари тўғрисидаги маълумотларини аниқлаш тизимидан фойдаланувчилар 2017 йилда 287774 тани, 2018 йилда 327313 тани, 2019 йилда 437581 тани, 2020 йилда 373760 тани, 2021 йилда 496957 тани, 2022 йилда 46050 тани ташкил этган. Таҳлика таҳлил замонавий технологиялардан фойдаланиш эса 2017 йилда 190989 тани, 2018 йилда 205869 тани, 2019 йилда 172296 тани, 2020 йилда 84170 тани, 2021 йилда 49830 тани, 2022 йил 3094 тани ташкил этган. Камерал назорат фойдаланиш эса 2017 йилда 24397 тани, 2018 йилда 16910 тани, 2019 йилда 10320 тани, 2020 йилда 5982 тани, 2021 йилда 4568 тани, 2022 йилда 434 тани ташкил этди. Камерал назорати натижаларига кўра, давлат бюджети ва бюджетдан ташқари мақсадли фондларга 1,119,0 миллиард сўм, ёки 2019 йилга нисбатан 380,0 млрд сўм кўп маблағ йиғилди.

¹ ДСҚ маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

Камерал назорати аудит жадвалига киритиладиган ташкилотларни аниқлашда ажралмас восита бўлиб, бу солиқ ходимларининг вақтини бюджет олдигаги мажбуриятларини ўз вақтида ва тўлиқ бажарадиган виждонли солиқ тўловчиларга сарфламасликка имкон беради. "Солиқ текширувларини ҳисобга олиш"автоматлаштирилган ахборот тизимининг мақсади 2020 йилда ўтказилган текширишлар самарадорлиги 98,6 фоизни, бюджетга қўшимча ҳисобланган, йиғилган солиқлар ва мажбурий тўловлар миқдори эса 708,4 млрд.сўм бўлиб тегишли тарзда 0,7% ва 5,1% ни ҳамда тегишли тарзда 2019 йилга нисбатан кўп маблағни ташкил этган.

Текширишлар бўйича электрон ҳисоботга ўтиш туфайли йил давомида ўртача 35,9 млн. сўм қоғоз тежалишига эришилди, шунингдек 15,1 млн. сўм миқдорида сафар харажатлари ҳам тежаб қолинди. Иш вақтидаги тежаш йилига 28 658,5 инсон/соатни ташкил этди.

Хулоса ва таклифлар

Электрон тижорат платформалари — “Маркетплейс” ларнинг ахборот тизимлари ёрдамида масофадан туриб амалга оширилган савдо ва пуллик хизматлар бўйича транзакцияларнинг электрон чекларида солиқ органлари ахборотлар тизимларига интеграциялашган ва автоматик тарзда шаклланувчи фискал белгиларни мажбурий акс эттириш талабини ўрнатиш механизмини жорий қилиш.

Солиқ маъмуриятчилиги самарадорлигини ошириш ва солиқ тўловчилар фаолиятининг шаффофлигини таъминлаш мақсадида бирламчи бухгалтерия ҳужжатларида маҳсулотларнинг (товар ва хизматларнинг) унификациялашган номларидан фойдаланиш, шу жумладан, товарларнинг штрих кодларини маҳсулотларнинг унификациялашган номларига босқичма-босқич автоматик равишда боғлаш имконини бериш.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси- Тош: Ғ.Ғулом 2020.- 640 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари. www.soliq.uz.
3. Ҳ.Х. Насруллоевнинг “Солиқ маъмурчилигига замонавий ахборот-коммуникатсия технологияларини жорий этиш орқали солиқ базасини кенгайтириш истиқболлари” 2022 йилда ёзилган диссертатсияси маълумотлари.
4. Mehrotra, A., & Yetman, J. (2014). Financial Inclusion and Optimal Monetary Policy, (Working paper No. 476). BIS. Retrieved from <https://www.bis.org/publ/work476.pdf>
5. Khan, H. R. (2011, November 4). Financial Inclusion and Financial Stability: Are They Two Sides of the Same Coin? Lecture presented at BANCÓN 2011. Retrieved from <https://www.bis.org/review/r111229f.pdf>
6. Tombini, A (2012): "Opening remarks", IV Fórum Banco Central sobre Inclusão Financeira, Porto Alegre, 29 October. Khan, H. R. (2011, November 4). Financial Inclusion and Financial Stability: Are They Two Sides of the Same Coin? Lecture presented at BANCÓN 2011. Retrieved from <https://www.bis.org/review/r111229f.pdf>

7. Mehrotra, A., & Yetman, J. (2014). Financial Inclusion and Optimal Monetary Policy, (Working paper No. 476). BIS. Retrieved from <https://www.bis.org/publ/work476.pdf>
8. Mbutor, M. O., & Uba, I. A. (2013). The impact of financial inclusion on monetary policy in Nigeria. *Journal of Economics and International Finance*, 5(8), 318-326. doi: <https://doi.org/10.5897/JEIF2013.0541>
9. Chemchykalenko, R.A. Majboroda, O.V. and Lyn'ova, A.S. (2019), "Features of evaluation and analysis of financial stability of the enterprise", *Infrastruktura rynku*, vol. 32, pp. 379-385.
10. Heba Soffar Published November 19, 2018./ <https://www.online-sciences.com/technology/digital-business-transformation-digital-technology-benefits-uses/>
11. Kostyrko, L. A. (2015), "Analysis of financial potential in the enterprise value management system", *Visnyk Skhidnoukrains'koho natsional'noho universytetu im. V. Dalia*, vol. 4(221), pp. 122-130.
12. Khodunova M.A., *Bulletin of the St. Petersburg State University of Economics*, 5-2 (119), 114 (2019).
13. Obuschak, T.A. (2009), "The essence of the financial condition of the enterprise", *Aktual'ni problemy ekonomiky*, vol. 9, pp. 92-100.
14. Semenov, A.H. (2019), "Formation of a strategy for ensuring the financial stability of an industrial enterprise", *Derzhava ta rehiony. Seriya: Ekonomika ta pidpriemnytstvo*, vol. 4 (109), pp. 119-125.

08.00.00 – Иқтисодиёт фанлари

Rahmonov Mirvoxid Rajabovich

Kon-metallurgiya fakulteti o'quv ishlari bo'yicha dekan o'rinbosari
FDAOTM "Milliy texnologik tadqiqotlar universiteti MISIS"ning
Olmaliq shahridagi filiali, O'zbekiston
El. manzil: rahmonov1983@list.ru

HUDUDNING INVESTISION JOZIBADORLIGI OMILLARINI EKONOMETRIK MODELLASHTIRISH

Annotatsiya. Maqolada Navoiy viloyatining investitsion jozibadorlik omillari va investitsion faolligi o'rtasidagi bog'liqlik ko'rib chiqilgan va aniqlangan, investitsion jozibadorlik omillarining viloyat investitsiya faolligiga ta'sir darajasini aniqlash maqsadida korrelyatsion va regression tahlillari o'tkazilgan, investitsiya faoliyatining bir omilli modellari qurilgan, ularning sifatleri regression tahlil yordamida baholangan.

Kalit so'zlar: Investitsiyalar, investitsion jozibadorlik, investitsion faollik, asosiy kapitalga investitsiyalar, korrelyatsiya tahlili, korrelyatsiya koeffitsienti, determinatsiya koeffitsienti, regression tahlil, F-mезон.

Рахмонов Мирвохид Ражабович

Заместитель декана по учебной работе Горно-металлургического факультета
Филиал ФГАОУВО «Национальный исследовательский технологический
университет МИСИС» в г. Алмалык, Узбекистан

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ФАКТОРОВ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ РЕГИОНА

Аннотация. В статье рассмотрены и определены взаимосвязи между факторами инвестиционной привлекательности и инвестиционной активностью Навоийской области, проведены корреляционный и регрессионный анализы для определения степени влияния факторов инвестиционной привлекательности на инвестиционную активность региона, построены однофакторные модели инвестиционной деятельности, оценены их качества при помощи регрессионного анализа.

Ключевые слова: Инвестиции, инвестиционная привлекательность, инвестиционная активность, инвестиции в основной капитал, корреляционный анализ, коэффициент корреляции, коэффициент детерминации, регрессионный анализ, F-критерий.

Rahmonov Mirvohid Rajabovich

Deputy Dean for Academic Affairs of the Faculty of Mining and Metallurgy
Branch of the FSAEIH "National Research Technological University MISIS"
in Almalyk, Uzbekistan

ECONOMETRIC MODELING OF FACTORS OF INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF THE REGION

Annotation. The article considers and defines the relationship between the factors of investment attractiveness and investment activity of the Navoi region, carried out correlation and regression analyzes to

determine the degree of influence of investment attractiveness factors on the investment activity of the region, built one-factor models of investment activity, evaluated their qualities using regression analysis.

Key words: Investments, investment attractiveness, investment activity, investments in fixed capital, correlation analysis, correlation coefficient, determination coefficient, regression analysis, F-criterion.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N12>

Введение

Инвестиции являются одним из важнейших факторов экономического роста, внедрение новых технологий в производство, освоение более современных методов управления, стимулируют повышения уровня жизни и благосостояния населения. На сегодняшний день изучение вопросов инвестиционной привлекательности является весьма значимой для развития региональной экономики. Стимулирование привлечения частных инвестиций в экономику региона возможно, если созданы благоприятные условия для их вложения. Для этого необходимо изучение ключевых факторов формирования инвестиционной привлекательности и степень их влияния на инвестиционную активность.

Обзор литературных источников

К настоящему времени инвестиционной тематике посвящено большое количество трудов зарубежных и отечественных учёных. Из отечественных учёных С.С.Гуломов, А.Т.Юсупов, Д.Г.Гозибеков, Ё.А.Абдуллаев, Ш.И.Мустафакулов, Б.И.Исроилов и другие внесли существенный вклад в изучение проблем привлечения инвестиций в страну, приоритетных направлений инвестиционной политики, улучшения инвестиционного климата.

Инвестиционная привлекательность регионов и отраслей экономики рассматривалась в работах А.А. Агеенко, А.Н. Асаула, И.В. Гришиной, И.И. Ройзмана, А.Г. Шахназарова и других исследователей.

В своих работах А.Н. Асаул и Н.И. Пасаяда отмечают, что под «инвестиционной привлекательностью региона следует понимать процесс преимущественно объективного характера, определяющий его территориальные особенности. Это, например, место региона в общей системе территориальной организации страны, тип освоения и уровень развития региона, его экономико-географическое положение, природные ресурсы, население, структура, уровень развития и особенности хозяйства, инфраструктуры, непромышленных отраслей, потребления» [1]

По мнению И. Ройзмана, И. Гришиной, А. Шахназарова «инвестиционная привлекательность региона – это совокупность различных объективных признаков, средств, возможностей и ограничений, обуславливающих интенсивность привлечения инвестиций в основной капитал региона» [2].

Методология исследования

В статье рассмотрены и определены взаимосвязи между факторами инвестиционной привлекательности региона и инвестиционной активностью. Для определения взаимосвязи инвестиций в основной капитал и факторов инвестиционной привлекательности были использованы экономические, сравнительные и статистические методы анализа. В процессе исследования факторов на инвестиционную активность региона были использованы официальные

статистические данные Государственного комитета Республики Узбекистан по статистике. Для доказательства связи между показателями использованы методы корреляционного и регрессионного анализа.

Объектом исследования является инвестиционная привлекательность Навоийской области.

Анализ и результаты

Для содержательного анализа и количественной оценки степени благоприятности инвестиционной привлекательности региона будем рассматривать инвестиционную привлекательность и инвестиционную активность во взаимосвязи.

Анализ зависимостей между экономическими переменными чаще всего производится с помощью регрессионных моделей, которые строятся на основе выборочных статистических данных

Между инвестиционной активностью в регионе и его инвестиционной привлекательностью существует причинно следственная связь: инвестиционная привлекательность является обобщённым факториальным признаком (независимой переменной), а инвестиционная активность – результативным признаком (зависимой переменной). То есть инвестиционная привлекательность аргумент (X), а инвестиционная активность – функция (Y) инвестиционной привлекательности. Соответственно, могут быть установлены тип и параметры этой существующей зависимости, то есть может быть подобрана функция $Y=f(X)$ [3].

Инвестиционная активность региона можно рассматривать как интенсивность привлечения инвестиций в основной капитал.

Проведём эконометрическое исследование по изучению инвестиционной активности в Навоийской области и влияющих на неё факторов.

Для проведения статистического анализа, с учётом специфики проводимого исследования и доступности данных, были отобраны показатели с 2010 по 2021 год. Информационную базу для исследования составили данные Агентства статистики при Президенте Республики Узбекистан [4]. Более детально структура отобранных показателей приведена в таблице 1.

Таблица 1.

Первоначальный список факторов, влияющих на инвестиционную активность

№	Название показателя
1	Розничный товароборот на душу населения
2	Объём услуг на душу населения
3	Реальные совокупные доходы на душу населения
4	Среднегодовая численность населения
5	Число выпускников вузов
6	Численность трудовых ресурсов
7	Экономически активное население
8	Число зарегистрированных преступлений
9	ВРП на душу населения
10	Число предприятий организаций в регионе (без д.х. и ф.х. единиц, на конец года)

11	Число субъектов малого предпринимательства в регионе (без д.х. и ф.х. единиц, на конец года)
12	Кол-во ликвидированных предприятий и организаций (без д.х. и ф.х. единиц)
13	Объём промышленной продукции на душу населения
14	Производство потребительских товаров на душу населения
15	Производство продукции сельского хозяйства
16	Строительные работы

Теперь перейдём к следующему этапу разработки эконометрической модели, который заключается в оценке степени влияния каждого фактора, их возможной зависимости и взаимодействия. Проанализируем отобранные показатели, влияющих на инвестиционную активность для составления перечня наиболее значимых факторов. В него будем включать только важнейшие факторы, оказывающие существенное воздействие на инвестиционную деятельность области.

Для оценки значимости факторов проведём корреляционный анализ факторов инвестиционной привлекательности и показателя инвестиций в основной капитал за 2010-2021 гг. Задачей корреляционного анализа является количественное определение тесноты связи между рассматриваемыми признаками [5].

Результаты корреляционного анализа приведены в таблице 2.

Таблица 2.

Корреляция между инвестициями в основной капитал и факторами инвестиционной привлекательности Навоийской области*

№	Название показателя	Коэффициент корреляции
1	Розничный товарооборот на душу населения	0,924300438
2	Объём услуг на душу населения	0,930476410
3	Реальные совокупные доходы на душу населения	0,909623026
4	Среднегодовая численность населения	0,906447116
5	Число выпускников вузов	0,056186001
6	Численность трудовых ресурсов	0,863764807
7	Экономически активное население	0,588051514
8	Число зарегистрированных преступлений	-0,855867548
9	ВРП на душу населения	0,939650092
10	Число предприятий, организаций в регионе (без д.х. и ф.х. единиц, на конец года)	0,932459115
11	Число субъектов малого предпринимательства в регионе (без д.х. и ф.х. единиц, на конец года)	0,929251021
12	Кол-во ликвидированных предприятий и организаций (без д.х. и ф.х. единиц)	0,524905648
13	Объём промышленной продукции на душу населения	0,934382042
14	Производство потребительских товаров на душу населения	0,896719340
15	Производство продукции сельского хозяйства	0,921794501
16	Строительные работы	0,952907338

*Расчитано автором на основе материалов Агентства статистики при Президенте Республики Узбекистан.

Для оценки силы связи в теории корреляции применяется шкала английского статистика Чеддока: слабая – от 0,1 до 0,3; умеренная – от 0,3 до 0,5; заметная - от 0,5 до 0,7; высокая от 0,7 до 0,9; весьма высокая (сильная) – от 0,9 до 1 [6].

Будем отбирать факторы, обладающие высокой и весьма высокой связью, то есть факторы с коэффициентом корреляции больше 0,7. Соответственно перечень наиболее значимых факторов в порядке убывания силы корреляционной связи представлен в таблице 3.

Таблица 3.

Перечень наиболее значимых факторов

№	Название показателя	Коэффициент корреляции
Весьма высокая связь		
1	Строительные работы	0,952907338
2	ВРП на душу населения	0,939650092
3	Объём промышленной продукции на душу населения	0,934382042
4	Число предприятий, организаций в регионе (без д.х. и ф.х. единиц, на конец года)	0,932459115
5	Объём услуг на душу населения	0,930476410
6	Число субъектов малого предпринимательства в регионе (без д.х. и ф.х. единиц, на конец года)	0,929251021
7	Розничный товарооборот на душу населения	0,924300438
8	Производство продукции сельского хозяйства	0,921794501
9	Реальные совокупные доходы на душу населения	0,909623026
10	Среднегодовая численность населения	0,906447116
Высокая связь		
11	Производство потребительских товаров на душу населения	0,896719340
12	Численность трудовых ресурсов	0,863764807
13	Число зарегистрированных преступлений	-0,855867548

Факторы с коэффициентом корреляции меньше 0,7 не оказывают существенного влияния на рассматриваемую переменную величину Y (инвестиции в основной капитал), их перечень представлен в таблице 4.

Таблица 4.

Перечень наименее значимых факторов

№	Название показателя	Коэффициент корреляции
1	Экономически активное население	0,588051514
2	Кол-во ликвидированных предприятий и организаций (без д.х. и ф.х. единиц)	0,524905648
3	Число выпускников вузов	0,056186001

Перейдём к построению однофакторных моделей инвестиционной деятельности и оценке их качества при помощи регрессионного анализа [7]. Для определения вида зависимости между факторами инвестиционной привлекательности и инвестициями в основной капитал применим стандартный метод построения линии тренда с использованием возможностей MS Excel. Данный метод позволяет нам определить, что между рассматриваемыми переменными существует линейная связь. Соответственно нам необходимо построить модель парной линейной регрессии в виде:

$$y = a + bx, \quad (1)$$

где x – факторы инвестиционной привлекательности, y – инвестиции в основной капитал.

Необходимо оценить два параметра регрессионной модели – a , b . Оценка качества модели производится на основании следующих величин:

r^2 – коэффициент детерминации, F – вычисленное значение критерия Фишера.

Коэффициент детерминации – доля общей дисперсии, объяснённой уравнением регрессии [8]. Чем ближе r^2 к 1, тем точнее уравнение регрессии соответствует исходным данным. Для оценки близости трендового уравнения эмпирическому ряду динамики применяется критерий Фишера (F) [8]. Фактический уровень F -критерия сравнивается с теоретическим (табличным) значением:

$$F_{\text{факт}} = \frac{r^2}{1-r^2} \times (n - 2), \quad (2)$$

где n – число выборки, r^2 – коэффициент детерминации.

Для признания модели надёжной необходимо соблюдение условия:

$$F_{\text{факт}} > F_{\text{крит}} \quad (3)$$

$F_{\text{крит}}$ подбирается по специальным таблицам распределения Фишера.

Так как в выборку включено 12 наблюдений, и мы оцениваем 2 параметра, то число степеней свободы составляет 10. Критическое значение величины F для 10 степеней свободы при 5% - ном уровне значимости равняется 4,96.

Таким образом, исследование x – факторов инвестиционной привлекательности и y – инвестиций в основной капитал Навоийской области привело к следующим результатам:

Таблица 5.

Полученные модели инвестиционной активности.*

№	Название показателя	y	r^2	F
1	Строительные работы	$y = 4,0322x - 823,75$	0,908	98,6957
2	ВРП на душу населения	$y = 0,3475x - 615,09$	0,8829	75,3971
3	Объём промышленной продукции на душу населения	$y = 0,257x + 567,41$	0,8731	68,8022
4	Число предприятий, организаций в регионе (без д.х. и ф.х. единиц, на конец года)	$y = 1,0998x - 6711,8$	0,8695	66,6284
5	Объём услуг на душу населения	$y = 2,9547x - 2687,4$	0,8658	64,5156

6	Число субъектов малого предпринимательства в регионе (без д.х. и ф.х. единиц, на конец года)	$y = 1,1292x - 4778,5$	0,8635	63,2601
7	Розничный товарооборот на душу населения	$y = 2,2279x - 2893,2$	0,8543	58,6342
8	Производство продукции сельского хозяйства	$y = 1,4724x - 2358,9$	0,8497	56,5336
9	Реальные совокупные доходы на душу населения	$y = 1,0385x - 4056,3$	0,8274	47,9374
10	Среднегодовая численность населения	$y = 112,79x - 99034$	0,8216	46,0538
11	Производство потребительских товаров на душу населения	$y = 4,7257x - 3388,3$	0,8041	41,0465
12	Численность трудовых ресурсов	$y = 660,7x - 355072$	0,7461	29,3856
13	Число зарегистрированных преступлений	$y = -8,9845x + 33144$	0,7325	27,3832

*Рассчитано автором на основе материалов Агентства статистики при Президенте Республики Узбекистан.

Полученные модели в таблице 5 являются статистически значимыми, на что указывает коэффициент детерминации (он близок к 1), а также фактический уровень F -критерия, который больше критического значения величины F для 10 степеней свободы при 5% - ном уровне значимости (4,96). Это означает, что полученные модели считаются адекватными исходным данным и точными.

Выводы и предложения

Таким образом, полученные уравнения могут использоваться для дальнейшего анализа взаимосвязи факторов инвестиционной привлекательности и инвестиций в основной капитал и при необходимости прогнозирования показателей инвестиционной активности Навоийской области.

Построенные эконометрические модели показывают, что на объём инвестиций, привлекаемых в Навоийскую область, наибольшее влияние оказывают строительные работы, ВРП на душу населения, объём промышленной продукции на душу населения, объём услуг на душу населения, число предприятий и организаций в регионе, число субъектов малого предпринимательства, розничный товарооборот на душу населения, производство продукции сельского хозяйства, реальные совокупные доходы на душу населения, среднегодовая численность населения, производство потребительских товаров, численность трудовых ресурсов, число преступлений. На основании проведённого анализа можно заключить, что для улучшения инвестиционной привлекательности Навоийской области, необходимо проводить политику оздоровления предприятий и повышения их экономического потенциала путём разработки схем льготного налогообложения, предоставления инвестиционных субсидий.

Расширение объёмов розничного товарооборота, обрабатывающих производств, добычи полезных ископаемых в регионе связано с научно-технологическим развитием. В связи с этим, рекомендуется стимулировать научно-исследовательскую деятельность и заниматься исследованиями в высокоприоритетных секторах экономики.

Также необходимо проводить активную социальную политику для улучшения качества жизни населения, обеспечения занятости молодёжи, бороться с оттоком рабочей силы из области, вести интенсивную работу по сокращению и предотвращению преступности в регионе.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Асаул А.Н. Модернизация экономики на основе технологических инноваций / А.Н.Асаул [и др.]. – СПб.: АНО ИПЭВ, 2008. – 606 с.
2. Гришина И., Ройзман И., Шахназаров А. Комплексная оценка инвестиционной привлекательности и инвестиционной активности российских регионов: методика определения и анализ взаимосвязей // Инвестиции в России. – 2001. - №4.
3. Федулова Е.А., Мещерякова Н.А. Оценка влияния факторов инвестиционного климата на инвестиционную активность региона (на примере Кемеровской области): монография. – Кемерово, 2014. – 115 с.
4. www.stat.uz – Агентство статистики при Президенте РУз.
5. Кобзарь А.И. Прикладная математическая статистика. [Текст]. - М.: ФИЗМАТЛИТ. 2006.
6. Сизова Т.М. Статистика: учебное пособие [Текст]. СПб.: СПб ГУИТМО, 2005. – 127 с.
7. Кобзарь А.И. Прикладная математическая статистика. [Текст]. - М.: ФИЗМАТЛИТ. 2006.
8. Новиков А.И. Эконометрика: учебное пособие [Текст]. - М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2019. – 224 с.

08.00.00 – Иқтисодиёт фанлари

Насруллоев Ҳикматулло Хабибуллоевич
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
мустақил тадқиқотчиси

ИҚТИСОДИЙ ИСЛОҲОТЛАРНИ ЖАДАЛЛАШТИРИШ УЧУН ЗАМОНАВИЙ РАҚАМЛИ ЕЧИМЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация. Мақолада рақамли иқтисодиёт шароитида хорижда ва мамлакатимизда ахборотлашган жамиятга киришнинг ўзига хос хусусиятлари таҳлили, ахборот-коммуникациялар бозори иштирокчиларининг ташкилий-функционал алоқалари келтирилган.

Калит сўзлар: солиқ, бюджет сиёсати, бюджет, солиқ маъмурчилиги, рақамли иқтисодиёт, ахборот-коммуникациялар бозори, ахборотлашган жамият, бозор, бозор инфратузилмаси, ахборот, тармоқ, индустриал жамият, истеъмолчи, ахборот махсулотлари.

Насруллоев Ҳикматулло Хабибуллоевич
Ташкентский государственный
экономический университет
независимый исследователь

ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ЦИФРОВЫХ РЕШЕНИЙ ДЛЯ УСКОРЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕФОРМ

Аннотация. В данной статье представлен анализ особенностей вхождения в информационное общество за рубежом и в нашей стране в условиях цифровой экономики, организационно-функциональные отношения участников информационно-коммуникационного рынка.

Ключевые слова: налоговая, бюджетная политика, бюджет, налоговое администрирование, цифровая экономика, рынок информационных коммуникаций, информированное общество, рынок, рыночная инфраструктура, информация, сеть, индустриальное общество, потребитель, информационные продукты.

Nasrulloev Hikmatullo Khabibulloevich
Tashkent State University of Economics
independent researcher

ISSUES OF IMPROVING MODERN DIGITAL SOLUTIONS TO ACCELERATE ECONOMIC REFORMS

Annotation. This article presents an analysis of the features of entering the information society abroad and in our country in the conditions of the digital economy, organizational and functional relations of participants in the information and communication market.

Keywords: tax, budget policy, budget, tax administration, digital economy, information communications market, informed society, market, market infrastructure, information, network, industrial society, consumer, information products.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N13>

Кириш

Ахборот-коммуникация технологияларининг бозор инфратузилмаси сифатида шаклланиши 1950 йилларнинг иккинчи ярмидан бошланди. Ҳозирги кунда бозорнинг ушбу тармоғи ҳар бир мамлакат миллий иқтисодиётининг асосий негизи ҳисобланмоқда. Чунки глобал иқтисодиётни таркиб топтириш учун замонавий ахборот-коммуникациялар инфратузилмаси талаб этилмоқда. Ишбилармонлик фаолиятининг мақбул муҳитини шакллантиришда зарур бўлган турли ахборот, таҳлилий материаллар ва уларни тезкор усулда олиш ахборот-коммуникация технологияларининг ривожланиб бораётганлиги эвазига эришилмоқда. Барча мамлакатларда замонавий ахборот-коммуникация тармоқлари кенг ривожланмоқда. Айниқса, «Интернет» ахборот тармоғининг салмоғи кундан-кунга ошиб бориб, дунё бўйича глобал ахборот инфратузилмаси, унинг асосида эса ахборотлашган жамият шаклланаётгани маълум. Хусусан:

а) халқаро ахборот-коммуникация тармоқ-ларига уланган шахсий компьютерлар ҳар бир хонадонга кириб бормоқда;

б) ахборот-коммуникация тармоқларида янги хил фаолият турлари вужудга келаяпти, жумладан, тармоқдаишлалаш, тармоқ муҳитида дам олиш, ижод ва кўнгил очиш, тармоқда маориф ва тарбия;

в) жамиятнинг ҳар бир аъзоси қаерда бўлишидан қатъи назар ахборот тармоқлари асосида хоҳлаган мамлакатидан турли хил мавзу ҳамда йўриқдаги ахборотларни тўлиқ ва тезкор суръатда олиш имкониятига эга бўлмоқда;

г) ахборот-коммуникация тармоқлари доирасида мамлакатлар ўртасидаги географик ва геосиёсий чегаралар йўқолиб борапти.

Ахборотларни ишлаб чиқараётган тармоқлар қўллаётган технология, ишлаб чиқаётган маҳсулот ва кўрсатаётган хизматлар шунчалик хилма-хилки, уларни битта ягона тармоққа бирлаштириш ўта мушкул. Аммо уларнинг барчаси ахборот маҳсулотларини ишлаб чиқариш, ишлалаш, сақлаш ва тарқатишга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам улар «ахборотлашган» деган ягона фаолиятда бирлашади. Жаҳон амалиёти тажрибаси шуни кўрсатиб келмоқдаки, ўз фуқароларини ахборотлашган шароитда фаолият олиб боришга ўтган жамиятгина вақтдан ютади, чунки фақат миқдорий кўрсаткичларга асосланган иқтисодиёт тизимининг келажаги йўқ. Яъни глобал ахборот-коммуникациялар технологияси ривожланган мамлакатларнинг иқтисодий ривожланишига катта таъсир кўрсатмоқда. Масалан, бугунги кунда Германияда ахборот технологияларини ривожлантириш учун сарфланган харажатлар мамлакат ҳар бир фуқароси учун 600 доллардан тўғри келаяпти. Ривожланган мамлакатлар ўзларининг шахсий компьютер парклари ва «Интернет» халқаро ахборот тармоғидан фойдаланувчилар сони бўйича олдинги қаторларда бормоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Инновация назарияси немис иқтисодчи олимлари В.Зомбартва В.Митчерлих асарларида мамлакатнинг иқтисодий барқарорлигини таъминлашнинг асоси сифатида тадқиқ этилган. Уларнинг фикрича, ривожланиш тизимида асосий бўғин «техника тараққиёти» омили ҳисобланади, бунда техника янгиликларини ишлаб чиқариш ва

ёйиш ҳисобига катта фойда олиш, корхоналарнинг бозордаги мавқеини кучайтириш мумкин. Бундан ташқари улар корхоналар амалда эришилган натижада тўхтаб қолмасдан, янги билим ёки ишлаб чиқариш масаласини ҳал этишнинг янги техник қоидаларини яратиш, янги маҳсулотлар ёки хизматлар турларини таклиф этиш билан бирга барча масъулиятни ҳам ўз зиммасига олиши лозимлигини таъкидлайдилар [1].

Б.Твист, Х.Фримен тараққиётнинг турли босқичларида инновацияларнинг ўрни ва вазифаларини тадқиқ этишни деярли шу йўналишда олиб борганлар. Улар техника тараққиётини амалга оширишнинг ўзига хос хусусиятлари ва вазифаларини асослаб беришга алоҳида эътибор қаратганлар. 1970-1980 йилларда инновацион фаолият, унинг ривожланиш тенденциялари ва қонуниятлари Й.Менш, Д.Менсфильд, С.Кузнец, Я.Вадейм, А.Кляйнкхехт, Э.Мойварт ва бошқа иқтисодчилар томонидан давом эттирилди [2].

Инновация атамасига оид илмий назария-нинг шаклланиши гарус тадқиқотчи олимлари ҳам муҳим ҳисса қўшганлар. Н.Д.Кондратьевнинг «каттацикллар» назариясига мувофиқ жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнида янги ғоялар, техник тараққиётнинг янги натижаларини дарҳол ва мунтазам ўзлаштириб, мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш, макро ва микро даражадаги кўрсаткичларнинг ижобий ҳолатини барқарорлаштиришга олиб келувчи ихтироларни амалиётга жорий этади [3].

А.И.Анчишкиннинг фикрига кўра «инновация», «янгилик киритиш» атамалари фақат техник-технологик ўзгаришлар билан чегараланиши мумкин эмас. У ушбу атамага кенг ижтимоий маъно бериб, янгиликларни жамиятни ривожлантиришнинг муҳим воситаси сифатида кўриб чиққан ва техник-технологик янгиликлар муайян иқтисодий оқибатларни келтириб чиқарган ҳолда сотиш бозори учун курашишга кўмаклашиб, рақобат муҳитини ўзгартиради ва бу билан ижтимоий ривожланишга ёрдам беради, дейди [4].

«Янгиликкиритиш» тушунчасининг таърифига нисбатан турли нуқтаи назарларни таҳлил қилиб, Л.С.Барютин «янгиликкиритиш» деб, муайян жамият эҳтиёжларини қондирувчи иқтисодий, ижтимоий ёки техник самара берувчи янгича кўринишга эга бўлган (модификацияланган) амалий восита бўлиб, ундан фойдаланиш ҳали ялпи хусусият касб этмаган бўлмоғи лозим, деган фикрни беради [5].

И.Перлаки инновацияни «янгиликларнинг пайдо бўлиши, яратилиши ва амалга оширилиши жараёни» сифатида тушунади. Бунда янгиликлар ишлаб чиқаришни интенсификациялаш омили сифатида тадқиқ этилиб, ҳар қандай янгилик муайян мақсадга ёки бир неча ўзаро боғлиқ мақсадларга эришишга хизмат қилади, деб талқин қилинади [6].

Э.А.Уткиннинг таърифи эса қуйидагича: «Инновация – жамият тараққиётининг таъсири остида инсон ўзгарувчан эҳтиёжларини тўлароқ қондириш учун янгилик киритиш, янгиликларни (янги амалий воситани) яратиш, тарқатиш ва улардан фойдаланиш жараёни». Э.А.Уткиннинг яна бир таърифида инновация (янгилик киритиш)ни амалга оширилган илмий тадқиқот ёки кашфиёт натижасида ишлаб чиқаришга жорий этилган, аввалгисидан сифат жиҳатдан фарқилувчи объект сифатида таърифланади [7].

Юқорида келтирилган фикрларга асосланиб ва уларни умумлаштириб, ўз моҳияти нуқтаи назаридан, инновация назария ва амалиётнинг алоҳида шакли, ижтимоий, иқтисодий, маданий объект хусусиятларини такомиллаштиришга йўналтирилган ҳаракатларнинг яхлит тизимидир, дейиш мумкин. Ўрганишларнинг кўрсатишича, бундай тавсифлаш инновацион жараёнларнинг икки хил йўналишда олиб борилишини белгилайди. Улар кашфиёт сифатидаги инновация ва инновацион технологиялар, яъни мамлакат иқтисодиётини рақамлаштириш, айрим соҳалар ёки фан йўналишларини кашф этиш, уларнинг янги хусусиятларини очиш имконини яратувчи ҳамда янгиланиб, ўсиб боровчи инновациялар, яъни мавжуд ишлаб чиқариш жараёнларидаги ва маҳсулотлардаги хусусиятларнинг яхшиланиши билан боғлиқ бўлган инновациялардир.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси

Жаҳон мамлакатлари солиқ тўловчилари учун солиқ тўлаш уларнинг ҳукумат билан энг қийин ва кўп вақт талаб қиладиган ўзаро муносабатларидан биридир. Шу сабабли солиқ идоралари ўз тизимларини автоматлаштиришни амалга оширишмоқда. Технологияни ўзлаштириш муваффақиятли ва барқарор солиқ ислоҳотларини амалга оширишга, рақамли иқтисодиётнинг тўғри солиққа тортилишини таъминлашга ва риоя қилиш йўлидаги тўсиқларни камайтиришга имкон беради. «Мобил тўлов провайдерлари, электрон касса аппаратлари, онлайн бозорлар ва бошқа рақамли манбалардан олинган глобал маълумотлар ҳажми 2020 йилдан 2024 йилгача қарийб уч баробар ошиши кутилмоқда». COVID-19 пандемияси шароитида рақамли тизимдан солиқ маъмуриятчилигида фойдаланишни айниқса долзарб қилди.

Жаҳон амалиётидан кўриниб турибдики, солиқ маъмуриятчилигини рақамлаштириш асосида қонунчиликка риоя этиш ва маъмурий харажатларни камайтириш, кўпроқ даромадларни самаралироқ йиғиш, шаффофлик ва солиқ тўловчиларга хизмат кўрсатишни яхшилаш ҳамда катта маълумотлар оқимини мослаштиришни таъминлайди. Бугунги кунда солиқ маъмуриятчилиги доирасида солиқлар тузилмасини оптималлаштириш, уларни ундириш, солиқ ҳисоби ва ҳисоботини юритиш механизминини такомиллаштириш, солиқ тўғри ҳисобланиши, ўз вақтида ва тўлиқ тўланиши, солиқ тўловчиларнинг солиқ қонунчилигида белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятларига риоя этилишини назорат қилиш, солиқ тушумларини турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимлаш, натижаларни йиғиш ва таҳлил қилиш, солиққа тортиш жараёнининг барча иштирокчиларининг солиқ муносабатларини уйғунлаштириш бўйича кенг чора-тадбирлар амалга ошириш бўйича тадқиқотлар олиб борилмоқда. Хусусан, тадбиркорлик субъектларининг иқтисодий фаоллигини қўллаб-қувватлаш билан бирга, соҳани рақамлаштириш - Электрон ҳисобварақ-фактуралари билан қамров даражаси 100 фоизга, ҳисоботларни автоматлаштириш 76 фоиздан 86 фоизга етказилганлиги, “Таҳлика-таҳлил” ААТ, “Е-ижара”, “Автокамерал”, Тах.гар, “Cashback” ва “Soliq” мобил иловаси ва бошқа қатор дастурий маҳсулларнинг ишга туширилиши солиқ тушумларига ижобий таъсир кўрсатди.

Жумладан, йирик солиқ тўловчиларга (Навоий ва Олмалиқ КМК) фойда ва недра солиқлари ставкасининг кескин пасайтирилганлиги, амортизация ажратмалари нормалари – ўртача 2 баробарга, бир марталик инвестициявий чегирма миқдори – 2 баробарга, фаолият натижасида кўрилган ва келгуси даврга ўтказиладиган

зарарларнинг чекланган миқдори жорий солиқ даври солиқ базасининг 60 фоизидан 100 фоизигача оширилганлигига қарамасдан, жорий йилнинг январь-август ойларида бюджетга 96,9 трлн сўм тушум таъминланиб, ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 13,7 трлн сўмга (17%) ўсди. Худудларда солиқ тушумлари 34 фоизга ўсди.

Айланмадан олинадиган солиқдан 1,7 трлн.сўм тушиб, ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 138 фоизга ва ҚҚС 21,1 трлн.сўм тушиб, 131 фоизга ва фойда солиғидан 13,1 трлн.сўм (Навоий ва Олмалиқ КМК ташқари) тушиб, 1,5 бараварга ўсди. Бунга қуйидаги янги инструментларнинг жорий этилиши асосий омил бўлди.

1. ҚҚС тўловчиларини солиқ хавфига қараб автоматик сегментлаш (паст, ўрта ва юқори) ва рўйхатга олишнинг янги тамойиллари жорий этилиши натижасида – 22,7 мингта корхонага солиқ назорати тадбирлари натижасида 4,9 трлн.сўм қўшимча солиқ ҳисобланиб, 1,4 трлн.сўми ундирилди ва қолган суммаларни ундириш ишлари давом этмоқда. Бундан ташқари, узоқ вақт мобайнида тўланмаган 1,2 трлн.сўм муаммоли солиқ қарзи ҳамда ҳисобот топширмаган субъектлардан ҳисоботларини олиш орқали 679,7 млрд.сўм солиқлар бюджетга ундирилди.

2. ҚҚС занжири узилишини ҳисоблаш (Tax gap) ҳамда назорат қилиш орқали – 31 мингта корхонанинг 6,1 трлн.сўм солиқ узилиши 2,3 трлн.сўмга камайтирилди. Ушбу корхоналар томонидан занжири узилишини бартараф этиш учун бюджетга 836,3 млрд.сўм ҚҚС тўланди. (ушбу 2 та инструмент 8 ойда бюджетга 4,1 трлн.сўм ҚҚС тушириш имкониятини берди ва шунингдек, 2 мингта яқин корхонанинг 1,9 трлн.сўмлик хулосаларда ҚҚС занжирида узилишлар бўлганлиги сабабли бюджетдан асоссиз қайтариб олинишининг олди олинди).

3. Кенг жамоатчиликни жалб қилган ҳолда, савдо ва хизмат кўрсатиш соҳасида тўлов интизомига риоя этилиши бўйича рағбатлантириш институтининг (“Cashback” ва “Soliq” мобил иловаси) жорий этилиши аҳолининг фаоллигини ошириб, яширин товар айланмаларини соядан чиқаришга сабаб бўлди ва онлайн назорат касса машиналари орқали товар айланмаси ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 161 фоизга ўсди (70,6 трлн.сўмдан 113,5 трлн.сўмга етди). Маълумот учун: Харид чекларини қайта ишлаш натижаси билан тўловга тасдиқланган 337,7 млрд.сўмлик кешбэк суммасидан 313,7 млрд.сўми фуқароларга тўлаб берилди. Қолган 24 млрд.сўми фуқаролар ўз хохишларига кўра исталган вақтида пластик карталарига кўчириб олиш имкониятига эга. “Солиқ ҳамкор тизими” орқали тушган мурожаатлар бўйича 95,7 мингта чек бермаслик, 4,3 мингта ҳолатда пластик карталарга савдо қилмаслик ва 395 та ҳолатда маҳсулотларни пластикка ҳақиқий баҳосидан қиммат сотиш бўйича фуқароларнинг бузилган ҳуқуқлари тикланди. Тўлов интизоми бузилишига қарши бефарқ бўлмасдан қонун бузилишлари тўғрисида солиқ органларига хабар берган фуқароларга 24,1 млрд.сўм миқдорида мукофот пуллари ундирилган молиявий жарима суммалари ҳисобидан тўлаб берилди.

4. “Автокамерал” тизими орқали 48,4 мингта тадбиркорлик субъектига 1,3 трлн.сўмлик хатоликларини ихтиёрий тўғирлаш имкони берилиб, 960 млрд.сўми ундириб олинди. Шунингдек, уларга нисбатан 715 млрд.сўмлик молиявий жарималар қўлланилмади. Тадбиркорлик субъектлари ҳисоботларидаги хато-камчиликларни аниқлаш бўйича барча маълумотлар автоматлаштирилиши натижасида, 1 та камерал текшириш доирасида барча камчиликларга аниқлик киритиш имконияти яратилди ва

бунинг натижасида тадбиркорлик субъектлари фаолиятида такрорий текшириш ўтказишни олди олинди. Натижада, ўтган йилга нисбатан ўтказилган камерал текширишлар сони 30,5 мингтага камайди.

5. “Е-ижара” электрон хизмати жорий этилиши натижасида 243 мингта ижара шартномаси ва ундан олинган 9,5 трлн.сўмлик даромадлари назоратга олинди (юридик шахслар ўртасида 5,5 трлн.сўмлик 81 мингта ва жисмоний шахслар ўртасида 3,9 трлн.сўм қийматдаги 162 мингта шартнома тузилган). Солиқ органларида ижара шартномалари ҳисобга қўйилиши натижасида 162 мингта шартнома асосида 102,7 млрд.сўм жисмоний шахсларнинг даромад солиғи ҳисобланган бўлиб, ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 27,4 млрд.сўмга ёки 36,4 фоизга ошди.

Шунингдек, жорий йилнинг сентябрь ойидан бошлаб, “Е-ижара” электрон хизматида транспорт воситаларининг ижара шартномаларини расмийлаштириш имконияти яратилди. Натижада ўтган 20 кунда 102 та 74,2 млрд.сўмлик транспорт ижара шартномалари рўйхатга олинди. 2022 йилнинг 8 ойи давомида мулкни ижарага берган 3 642 та солиқ тўловчиларга 38,0 млрд.сўм айланмадан олинган солиқ ҳисобланди ёки ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 10,8 млрд.сўмга ёки 40 фоизга ошди. Тушумлардан ташқари, ушбу инструмент яширин фаолият юритадиган субъектларнинг товарлари ҳаракатини амалга оширишда жиддий тўсиқ бўлмақда.

6. Маҳсулот (товар ва хизмат)ларнинг ягона электрон миллий каталоги жорий этилиши натижасида – “Tasnif.soliq.uz” тизимида 259,9 минг дона маҳсулот (товар ва хизмат)ларнинг ягона электрон миллий каталоги шаклланди. Жами актив фойдаланишда бўлган 180,3 мингта ОНКТлардан жорий йилнинг 1 август ҳолатига 98,6 мингтасининг МХИКлари нотўғри келаётган бўлиб, шундан 1 сентябрь ҳолатига 93,8 мингтасининг МХИКлари тўғри келиши таъминланди.

7. Рақамли маркировкаш тизими босқичма-босқич алкоголь, тамаки ва пиво маҳсулотлари савдосининг барча жараёнларида жорий қилинди. Шунингдек, ишлаб чиқарувчи (51 та алкоголь, 2 та тамаки ва 26 та пиво) ва импорт қилувчи (10 та алкоголь ва 4 та тамаки) корхоналар томонидан жами 1,5 млрд. дона маркировкаланган маҳсулотлар ишлаб чиқарилган ва реализация қилинган. Тизим жорий қилиниши натижасида 51 та алкоголь маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи корхонасининг 2022 йил 8 ойлик реализация кўрсаткичлари ўткан йил мос даврига нисбатан 7 фоизга, 8 та импортда эса 47,6 фоизга ва 26 та пиво ишлаб чиқарувчида 11 фоизга ошганлиги кузатилди.

Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 2 апрелдаги 148 ва 149-сон қарорларига мувофиқ маиший техника (2022 йил 15 апрель) ва дори воситаларни (2022 йил 1 сентябрь) рақамли маркировкалаш тизимларини жорий қилиш тадбирлари давом этмоқда. 71 та ишлаб чиқарувчи ва 96 та импорт қилувчи корхоналар томонидан жами 2,1 млн дона маркировкаланган маҳсулотлар савдога чиқарилган. Шунингдек, жорий йил 1 сентябрь ҳолатига 6 та маҳаллий ишлаб чиқарувчилар томонидан 50,6 минг дона маркировкаланган дори воситалари ишлаб чиқарилди.

8. Солиқ ҳисоботларини автоматлаштириш:

а) Кадастр агентлиги маълумотлари жамланганлиги ҳамда “Е-имтиёз” дастури орқали (кадастр рақами, ер майдони, тоифаси, солиқ ставкаси, ҳуқуқ янгидан пайдо бўлган ёки бекор қилинган сана, имтиёзли ҳудуд) республика бўйича 66,5 мингта

ноқишлоқ ер солиғи тўловчилари ҳисоботлари тўлиқ автоматлаштирилган бўлиб, 2,8 мингтаси (4,2%) мустақил тақдим этган. Маълумот учун: республика бўйича бу кўрсаткич 97 фоизни ташкил этиб, қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган лалмикор ва яйлов зонада жойлашган ер участкаларига эга 1 875 та (3 %) солиқ тўловчилар учун интерактив хизмат яратилмоқда.

б) Электрон ҳисобварақ-фактуралар, онлайн назорат касса техникаси, маркетплейс ва божхона декларациялари интеграциялашуви натижасида солиқ тўловчиларнинг чегириладиган даромадлари ва турли ставкалар қўлланиши инobatга олинмаган ҳолда айланмадан олинадиган солиқ ҳисоботи республика бўйича 359,4 мингта тўловчига 100 фоиз тўлиқ автоматлаштирилди. Шундан 121,6 мингта ёки 33,8 фоизи ҳисоботларга мустақил равишда ўзгартириш киритган Келгуси ҳисобот йилидан ставкаларнинг унификация қилиниши натижаси билан мавжуд муаммолар тўлиқ бартараф этилиб, ҳисоботлар солиқ органлари томонидан шакллантирилиши назарда тутилмоқда.

в) Электрон ҳисобварақ-фактура, онлайн назорат касса техникаси, “маркетплейс” тизими маълумотлари ҳамда Давлат божхона қўмитаси билан реал вақт режимида маълумот алмашишни жорий этиш орқали ҚҚС ҳисоботи 156,3 мингта тўловчига 100 фоиз автоматлаштирилди.

Ушбу солиқ тўловчилардан 19,9 мингтаси (12,7%) ҳисоботларга мустақил ўзгартириш киритган.

г) Мол-мулк солиғи ҳисоботи ҳам Кадастр агентлиги маълумотлари жамланганлиги ҳамда “Е-имтиёз” дастури орқали тўлиқ автоматлаштирилган ҳолда республика бўйича 61,9 мингта тўловчига 100,0 фоизни ташкил этди. Шундан 13,6 мингтаси (22%) тақдим этилган ҳисоботларга мустақил равишда ўзгартириш киритган.

9. Шунингдек, солиқ тўловчиларга кўрсатиладиган 46 та интерактив хизмат турлари имконияти кенгайтирилиб, солиқ тўловчилар 93,4 миллион маротаба фойдаланган (жумладан 33,6 млн. маротаба солиқларни тўлашда).

10. Ўзини ўзи иш билан банд қилиш бўйича рўйхатдан ўтганлар сони 1,9 млн. нафарга етди (жорий йилда рўйхатдан ўтганлар сони 779 мингта).

Хулоса ва таклифлар

Қуйидаги хулоса, илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилди:

Шундай қилиб, рақамли иқтисодиётни ривожлантиришда қуйидаги таклифлар асосида босқичма-босқич амалга оширишни асосий шарт ва омиллар сифатида кўрсатишимиз мумкин:

- ахборотлаштириш ва давлат бошқаруви органлари ҳамда муниципал хизматларни интеграциялаш ҳисобига электрон ҳукумат ва рақамли шаҳар концепцияларини татбиқ этиш;

- янги технологик авлоддаги маҳсулотларни ялпи ишлаб чиқариш; • ўзини банд этиш ва ҳоказолар орқали бандликнинг муқобил шакллари кенг тарғиб қилиш;

- рақамли иқтисодиётни ривожлантириш кишилар ва бизнеснинг давлат билан мулоқотига сарфланаяк харажатларини максимал қисқартириш мақсадга мувофиқ.

Адабиётлар/Литература/Reference:

1. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси- Тошкент: Гафур Ғулом нашриёт уйи 2020.- 640 б.
1. Кляйнкцехт А.Теория инновационных рисков, Экономика и управление инновационной организацией. Учебник для бакалавров.-М.: Издательство «Проспект». –325с.
2. Экономика и управление инновационной организацией. Учебник для бакалавров.– М.:Издательство «Проспект», 2015. –587с.
3. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. Ред. кол. Л.И.Абалкинидр.–М.: Экономика, 1989.–526 с.
4. Анчишкин А.И. Наука–техника–экономика. М.:Экономика, 1986.-35 с.
5. cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-definititsii-innovatsiya-v-teoriyah-ekonomicheskikh-shkol.
6. Перлаки И. Нововведения в организациях.–М.:Экономика, 2001.–300с.
7. Уткин Э.А., Морозова Г.И. Инновационный менеджмент.–М.,Акалис,1996.–208 с.
2. 8.Бегалов Б.А. Ахборот-коммуникациялар бозори: шаклланиш, тенденциялар, эконометрик моделлаштириш ва ривожланиш. Монография.–Т.:Фан, 2001.
8. Иминова Н.А. Электрон ҳукуматни жорий этиш шароитида ахборот хавфсизлигини таъминлаш масалалари.// “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар”илмий-электрон журнали. 3-сон, май-июнь, 2016 йил.
9. Нормурзаев Умид Холмурзаевич Ҳукуматимиз томонидан берилётган солиқ имтиёзларининг ҳисобини юритиш ва самарадорлигини таҳлил қилиш масалалари // Экономика и финансы (Узбекистан). 2021. №10 (146). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ukumatimiz-tomonidan-berilayotgan-soli-imtiyozlarining-isobini-yuritish-va-samaradorligini-ta-lil-ilish-masalalari> (дата обращения: 17.01.2023)
10. Нормурзаев У. Х. 2021 йилдаги солиқ маъмурчилиги ҳамда солиқ кодексига киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар юзасидан //Интернаука. – 2021. – Т. 6. – №. 182 часть 2. – С. 99.

08.00.00 – Иқтисодиёт фанлари

Тоштемиров Шоҳруҳ Тошпўлатович
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
магистратура талабаси
Email: sh.toshtemirov.asdp@gmail.com

ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ КАПИТАЛ ВА УНИНГ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация. Ушбу мақолада бугунги кунда Ўзбекистонда Ишлаб чиқаришнинг капитал ва унинг самарадорлигини оширишда инновацион ёндашувнинг аҳамияти, бу орқали мамлакатдаги ишлаб чиқаришни кенгайтириш, ишлаб чиқаришдаги капиталларга инновациялар киритиш орқали корхона ва фирмалар бозорга сифатли маҳсулотларни етказиб бериш орқали истеъмолчилар эҳтиёжларини қондириш ҳамда юқори даромад олиш ҳамда мамлакатнинг иқтисодий ўсишини таъминлаш тадқиқ этилади.

Калит сўзлар: Иқтисодий ўсиш, ишлаб чиқариш, капитал, самарадорлик, инновация.

Тоштемиров Шаҳруҳ Тошполатович
Ташкентский государственный
экономический университет, аспирант

ЗНАЧЕНИЕ ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА В УВЕЛИЧЕНИИ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО КАПИТАЛА И ЕГО ЭФФЕКТИВНОСТИ

Аннотация. В данной статье раскрывается значение инновационного подхода в увеличении производственного капитала и его эффективности в Узбекистане на сегодняшний день, тем самым расширяя производство в стране, внедряя инновации в производственный капитал, предприятия и фирмы могут удовлетворить потребности потребителей, поставляя на рынок качественную продукцию, получить высокие доходы, и обеспечить экономический рост страны.

Ключевые слова: Экономический рост, производство, капитал, эффективность, инновационные подходы.

Toshtemirov Shahrukh Toshpolatovich
Tashkent State University of Economics
Graduate Student

THE IMPORTANCE OF AN INNOVATIVE APPROACH IN INCREASING PRODUCTION CAPITAL AND ITS EFFICIENCY

Annotation. In this article, the importance of an innovative approach in increasing production capital and its efficiency in Uzbekistan today, thereby expanding production in the country, introducing innovations to production capital, enterprises and firms can meet consumer needs by supplying quality products to the market, get high income, and ensure economic growth of the country.

Key words: Economic growth, production, capital, efficiency, innovative approaches.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N14>

Кириш

Ишлаб чиқаришнинг капитал ва унинг самарадорлигини оширишда инновацион ёндашувнинг таҳлил қиладиган бўлсак, Ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг барча босқичларида инсон ҳаётининг асосини моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш ташкил этади. Чунки, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнлари бўлмаса, айирбошлайдиган, тақсимлайдиган ва истеъмол қиладиган неъматларнинг ўзи бўлмайди. Инсон истеъмолсиз яшолмаганидек, ишлаб чиқармасдан ҳам туролмайди. Бироқ, бугунги кунда иқтисодиёт назарияси бўйича кўплаб илмий тадқиқотлар эътибордан четда қолмоқда.

Бугунги кунда иқтисодиётда ишлаб чиқариш омиллари доидасидаги муаммолар ва уларни олдини олиш бўйича инновацион жараёнлар ортиб бормоқда. Шунингдек бозорларни эгаллашда, истеъмолчиларнинг эҳтиёжларини тўлароқ қондиришда ишлаб чиқаришда инновацияларни кенг тадбиқ этиш долзарб масала ҳисобланади.

Мамлакатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Бугун биз давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тубдан янгилашга қаратилган инновацион ривожланиш йўлига ўтмоқдамиз. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки замон шиддат билан ривожланиб бораётган ҳозирги даврда ким ютади? Янги фикр, янги ғоя, инновацияга таянган давлат ютади. Инновация бу – келажак дегани. Буз буюк келажакимизни барпо этишни бугундан бошлайдиган бўлсак, уни айнан инновацион ғоялар, инновацион ёндашув асосида бошлашимиз керак”.

Аҳоли бандлиги ва даромадларини оширишга ҳар томонлама кўмаклашиш, ишсизлик, айниқса, ёшлар ва хотин-қизлар, меҳнат бозорига илк бор кириб келаётган битирувчилар бандлигини таъминлашда инновациялар ёрдамида ишлаб чиқариш ташкилотлари ва хизмат кўрсатишнинг турларини ошириш орқали кўплаб янги иш ўринлари яратиш, тадбиркорлик субъектлари фаолиятини янада рағбатлантириш ҳамда тармоқ ташкилотлари ва кластерлар, венчур ташкилотлари ва тегишли молия бозорларининг турли воситалари кўмагида капитал яратишни, яъни арзонлаштирилган ва ҳаммабоп ишлаб чиқаришни («бирни-мингга» айлантирадиган) таъминлаш тизимига ўтишга катта эҳтиёж мавжуд.

Янги рақобатбардош ва юқори технологияли маҳсулотларнинг арзонлаштирилган ва ҳаммабоп катта ҳажмли ишлаб чиқарилишини ташкил этиш, маҳаллийлаштириш ҳамда самарадор инновациялар орқали капитал яратиш мамлакатимизда ишлаб чиқаришнинг капитал ва унинг самарадорлигини оширишда инновациялар кўплаб ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш учун талайгина қонун ҳужжатлари қабул қилинмоқда, хусусан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 6 июлдаги ПФ-165-сон Фармонида асосан 2022—2026 йилларда Ўзбекистон Республикасининг инновацион ривожланиш стратегиясини кўришимиз мумкин.

Адабиётлар таҳлили ва методология

Мазкун мавзуда хорижий ва маҳаллий бир қанча олимлар илмий изланишлар олиб боришган.

М.Портер қарашларида компанияларнинг ривожланишида инновацияларнинг ўрни, уларни қўллаш хусусиятлари, компаниянинг барқарор ривожлантирилишига фақат инновацияларни доимий равишда жорий этиш ҳамда компанияларнинг рақобат устунлигига эришишларида инновациянинг таъсири масалалари тадқиқ этилган[4].

Р.С.Муратов, И.А.Джалолова, С.Ш.Орипов қарашларида корхона алоҳида объект сифатида қаралиб, унинг мазмун ва моҳияти, унга қўйиладиган талаблар, кўрсаткичлар тизими, молиявий барқарорлиги ва бошқаруви масалалари атрофлича ёритиб берилган[5].

Р.Р.Абдураупов қарашларида Ўзбекистонда хорижий инвестицияли корхоналар иқтисодий салоҳиятини бошқариш механизмларини такомиллаштириш бўйича илмий ёндашувларга алоҳида эътибор қаратилган[6].

Амалга оширилган илмий-тадқиқот ишлари ва олиб борилган илмий-назарий изланишларга қарамасдан, айнан бугунги глобаллашув ва демократик бозор ислохотларида корхоналарнинг самарадорлигини ошириш ва иқтисодий фаолиятини ривожлантиришга таъсир қилувчи омилларни баҳолашга қаратилган масалалар тизимли ҳолда ёритиб берилмаган.

Таҳлил ва натижалар

Мамлакатимизда ҳам сўнги йилларда инновацияларни жорий қилган корхоналар сони ортиб бормолқда. Қуйидаги, 1-жадвалда Мамлакатимизда инновациялар жорий қилган корхоналар ва жорий қилган инновациялар сони кўришимиз мумкин.

1-жадвал

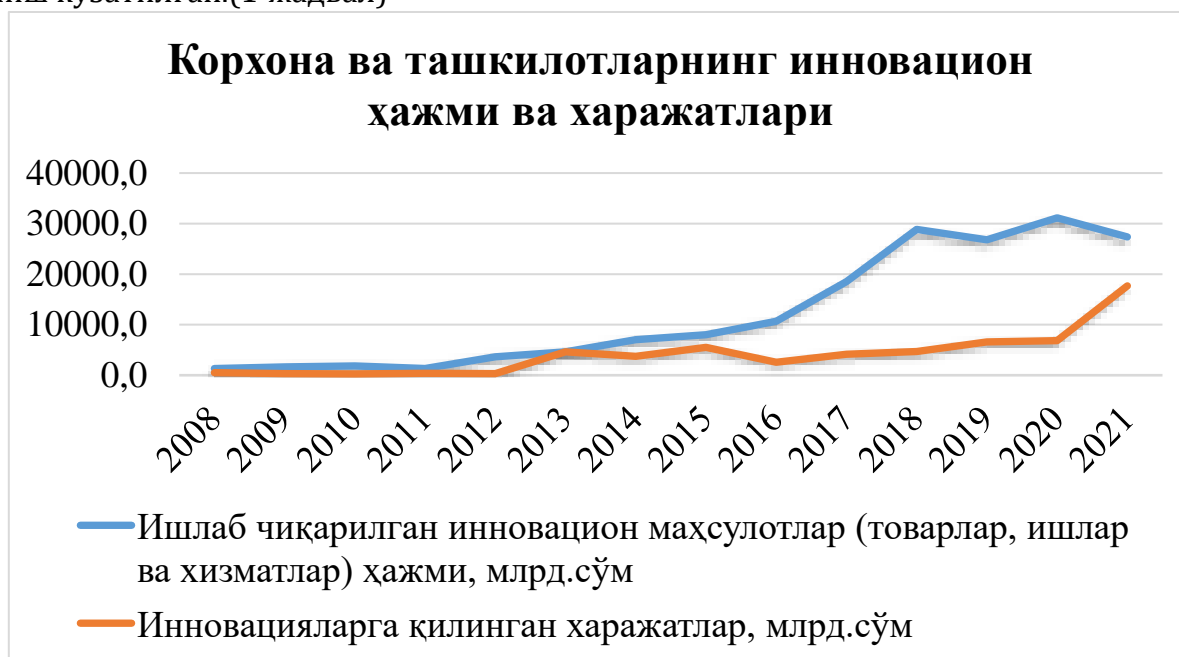
Мамлакатимизда инновациялар жорий қилган корхоналар ва жорий қилган инновациялар сони (бирликда)¹

Кўрсаткичлар	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Инновациялар жорий қилган корхона ва ташкилотлар сони:	852	935	933	1023	1024	1587	1217	1151
технологик	819	894	893	975	982	1514	1148	1098
маркетинг	13	14	20	22	17	28	37	29
ташкилий	20	27	20	26	25	45	32	24
Жорий қилинган инновациялар сони:	1465	1819	1906	2046	2558	4689	4290	4148
технологик	1382	1737	1816	1946	2482	4427	4011	3936
маркетинг	41	36	51	62	42	128	202	145
ташкилий	42	46	39	38	34	134	77	67

¹ Мазкур жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий статистик маълумотлари асосида.

Мамлакатимизда Инновациялар жорий қилган корхона ва ташкилотлар 2021 йил 1151 тани ташкил этади бу эса 2014 йилга нисбатан қариб 136 % кўп дегани, хусусан мамлакатимизда инновациялар жорий қилган корхона ва ташкилотлар 2017 йилдан кейин сезиларли даражада кўпайганлигини кўриш мумкин. 2017 йил 1023 та корхона ва ташкилотлар инновациялар жорий қилган, бу кўрсаткич 2019 йилга бориб 1587 тага этган, 2020 йил пандемия ҳисобига мамлакатдаги корхона ва ташкилотларда инновацияни жорий қилиш сезиларли пасайганини кўриш мумкин яъни 1217 та корхона ва ташкилотлар. Жадвалдаги маълумотга қарайдиган бўлсак инновациялар жорий қилган корхона ва ташкилотлар кўпроқ технологик капиталга кўпроқ инновациялар жорий қилинганлигини кўриш мумкин.

Сўнги йилларда иқтисодиётга жори қилинган инновацияларга қарайдиган бўлсак 2021 йилда жами 4148 та инновациялар жорий қилинган бу кўрсаткич 2014 йилга нисбатан 283 % га кўпайганлигини кўриш мумкин. Инновацияларни жорий қилиш мамлакатимизда 2017 йилга келиб сезиларли ошганлигини кўриш мумкин, 2017 йилда 2046 та инновациялар жорий қилинган бўлса, 2019 йилга бориб 4689 тани ташкил қилмоқда, бу кўрсаткичларда ҳам кўриш мумкинки яъни пандемия ҳисобига пасайиш кўзатилган. (1-жадвал)

1-расм. Корхона ва ташкилотларнинг инновацион ҳажми ва харажатлари.¹

Мамлакатимиздаги корхона ва ташкилотлар 2008 йилда инновацияларга қилинган харажатлар 521,5 млрд.сўм ташкил этган, шунинг натижасида 1325,1 млрд.сўмлик ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатилган, 2021 йилга келиб инновацияларга қилинган харажатлар 17680,8 млрд.сўм ташкил этган, шунинг натижасида 27378,6 млрд.сўмлик ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатилган.

Хулоса

Олиб борилган таҳлилларда аниқландики, республикада корхона ва ташкилотларнинг паст инновацион фаолиятининг асосий сабаби қуйидагилар ҳисобланади: инновацион фаолиятни амалга ошириш учун рағбатнинг йўқлиги; технологик ва тадқиқот базасининг эскирганлиги; инвестицион ва инновацион

¹ Мазкур жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий статистик маълумотлари асосида.

хатарларни суғурталаш тизимининг етарли даражада ривожланмаганлиги; ишлаб чиқариш тузилмасининг номувозанатлашганлиги ва нотабақалашганлиги; ишлаб чиқариш ҳом ашёга қаратилганлиги; ишлаб чиқариш қувватларининг эскиргнлиги; маҳсулот таннархида энергетик ва транспорт ҳаражатларининг улуши юқорилиги; Инновацион фаолликнинг паст даражада эканлиги сабабли минтақанинг инновацион фаолиятини рағбатлантириш бўйича механизмлар таклиф этилган.

Инновацион салоҳиятни самарали бошқариш учун барча таркибий қисмлар, уларнинг динамикаси, улар ўртасидаги ўзаро алоқа ва боғлиқликлар ҳақида ўз вақтида ва комплекс маълумотга эга бўлиш зарур. Бу ўз навбарида, мавжуд моделлар ва инновацион жараёнларни амалга оширишнинг асосий кўрсаткичлари ва натижаларини баҳолаш методикасининг ягона ерига (ахборот майдонида) диққатни жамлашни, инновацион салоҳият ривожланишига таъсир кўрсатувчи асосий омиллар ва шарт-шароитларни аниқлаб олиш, уларни тизимга солиш ва умумлаштиришни талаб этади.

Бундан ташқари, худудларнинг инновацион ривожланиши устида турли-туман тадқиқотлар олиб бориш имконини берувчи махсус асбоб-ускуналар тўпламини яратиш зарур. Аммо, бу жуда мушкул вазифа, негаки, бунинг учун инновацион ривожланиш назарияси соҳасидаги тадқиқотларнинг интеграциялашуви ва замонавий ахборот технологияларини қўллаш керак бўлади. Зеро, бу тадқиқотларга бўлган янгича ёндашувларни амалга ошириш имконини беради. Шундай қилиб, таъкидлаб ўтиш мумкинки, ҳозирги пайтда илмий кадрлар олдида турган энг муҳим муаммолардан бири бу самарали бошқарув қарорлари қабул қилинишига кўмаклашиш учун тадқиқотлар порталини, яъни худудларнинг инновацион фаоллиги ҳақидаги маълумотларни тўплаш ва таҳлилий қайта ишлаш имконини берувчи ахборот-таҳлил тизимини яратишдир.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 6 июлдаги 2022 — 2026 йилларда Ўзбекистон Республикасининг инновацион ривожланиш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида ПФ-165-сон Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси.- Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. –Б. 23.
3. Ш.И.Отажонов. Инновация фаолияти инфратузилмасини бошқариш самарадорлигини ошириш. – Тошкент-2018.
4. Портер М. Международная конкуренция: Пер. с англ./ Под.ред. В.Д. Щетинина. – М. Международные отношения, 1993. – 64 с;
5. МуратовР.С., ДжалоловаИ.А.,ОриповС.Ш. Корхона иқтисодиёти. Дарслик– Тошкент, 2014- 35-б.
6. Абдураупов Р.Р. Ўзбекистонда хорижий инвестицияли корхоналар иқтисодий салоҳиятини бошқариш механизмларини такомиллаштириш. Иқт.фанлари доктори илм.дараж. олиш учун ёзилган дисс. автореф.Тошкент, 2017 й.-70 б.
7. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитасининг расмий сайти stat.uz

08.00.00-Иқтисодиёт фанлари

Насимов Равшанжон Азимович
Тошкент давлат иқтисодиёт
университети мустақил тадқиқотчиси

МАМЛАКАТИМИЗДА СОЛИҚ ЮКИНИНГ СОЛИҚ ТЎЛОВЧИЛАР ФАОЛИЯТИГА ТАЪСИРИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация. Мақолада иқтисодиётда солиқ юки кўрсаткичининг аҳамияти, уни белгилаш муаммолари, иқтисодиётда солиқ юкининг оптимал даражаларини белгилаш бўйича маҳаллий ва хорижий олимларнинг турли қаршлари назарий жиҳатдан ўрганилган ҳамда илмий хулоса ва таклифлар шакллантирилган, шунингдек, юридик ва жисмоний шахсларда солиқ юкини ҳисоблаш йўналишлари назарда тутилган.

Калит сўзлар: солиқ юки, оптимал солиқ юки, солиқ ставкалари, давлат бюджети харажатлари, Лаффер эгри чизиғи, ер солиғи, кўчмас мулк, маҳаллий бюджет даромадлари, маҳаллий солиқлар, ресурс солиқлари, солиқ, бюджет, солиқ ставкаси, солиқ ҳисоботи, солиқ тушумлари, солиқ имтиёзлари.

Насимов Равшанжон Азимович
Ташкентское государственное хозяйство
независимый исследователь университета

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВЛИЯНИЯ НАЛОГОВОЙ НАГРУЗКИ НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАЛОГОПЛАТЕЛЬЩИКОВ В НАШЕЙ СТРАНЕ

Аннотация. В статье теоретически изучена важность показателя налоговой нагрузки в экономике, проблемы его определения, различные мнения отечественных и зарубежных ученых по определению оптимальных уровней налоговой нагрузки в экономике, сформулированы научные выводы и предложения, а также предусмотрены направления расчета налоговой нагрузки в юридические и физические лица.

Ключевые слова: налоговое бремя, оптимальное налоговое бремя, налоговые ставки, расходы государственного бюджета, кривая Лаффера, земельный налог, недвижимость, доходы местного бюджета, местные налоги, налоги на ресурсы, налог, бюджет, налоговая ставка, налоговый отчет, налоговые поступления, налоговые льготы.

Nasimov Ravshanzhon Azimovich
Tashkent state economy
independent university researcher

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE INFLUENCE OF THE TAX BURDEN ON THE ACTIVITIES OF TAXPAYERS IN OUR COUNTRY

Annotation. The article theoretically examines the importance of the indicator of the tax burden in the economy, the problems of its determination, various opinions of domestic and foreign scientists on determining the optimal levels of the tax burden in the economy, scientific conclusions and proposals are formulated, and directions for calculating the tax burden in legal entities and individuals are provided.

Keywords: tax burden, optimal tax burden, tax rates, state budget expenditures, Laffer curve, land tax, real estate, local budget revenues, local taxes, resource taxes, tax, budget, tax rate, tax report, tax receipts, tax benefits.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N15>

Кириш

Сўнгги йилларда ривожланган давлатларда ва этакчи халқаро молия институтлари, илмий тадқиқот марказлари томонидан солиққа тортиш механизмларини такомиллаштириш масалалари, Хусусан, солиқ юкини пасайтириш, солиқ қарздорлигини камайтириш механизмларини такомиллаштириш ҳамда солиқларнинг ўз муддатида тўланмаганлиги учун пенялар ҳисоблаш механизми ва миқдорининг оптимал йўллари ишлаб чиқиш юзасидан кенг қамровли илмий тадқиқотларга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Солиқ юки муаммоси билан олимлар узоқ йиллардан бери шуғулланиб келишганига қарамай солиқ юкининг энг оптимал даражасини аниқ баҳолай олиш масаласи ҳамон ўз ечимини топмаган. Ҳолбуки, амал қилувчи солиқ юкининг ҳаддан ташқари ошиб кетиши оқибат натижада тадбиркорлик фаолиятига ҳамда иқтисодийнинг ривожланишига жиддий салбий таъсир кўрсатиши яхши маълум. Ҳар бир жамиятда солиқ муносабатларини ташкил этиш ҳамда бошқариш масалаларига объектив нуқтаи назардан қараш шундан далолат берадики, солиқ юкининг иқтисодий муносабатларга таъсирини ўрганиш ҳамма вақт олимларнинг эътиборини ўзига тортиб келган муаммолардан бири саналган.

Мазуга оид адабиётлар таҳлили

Солиқ юкининг иқтисодий субъектларга кўрсатадиган таъсирини илмий жиҳатдан изоҳлаш борасида энг кўп тарқалгани ва машҳур бўлгани бу жамият аъзоларининг давлатнинг турли хил хизматлари билан ўзаро алмашиши ҳақидаги ғоядир. Илм-фанда атомистик назария деб ном олган бу таълимот XVII-XVIII асрларда Францияда ривожлантирилган. Атомистик назариянинг асосчилари С.Вобан, Ш.Монтескье ва бошқалар бўлишган. Мазкур таълимотнинг негизида ётган устувор ғояга мувофиқ давлат фуқароларнинг тинч ҳаёт кечириши учун зарур шартшароитларни яратиб бергани боис жамият аъзолари давлатга ўзининг даромадларидан маълум қисмини бериши лозимлиги эътироф этилади. Ўша вақтлардаёқ назарий таълимотнинг асосчиларидан бири Ш. Монтескье амал қилувчи солиқ юкини имкон қадар оптималлаштириш кераклигини таъкидлайди. Қадимда яшаган олимнинг фикрича, “фуқаролар ўзининг даромадидан маълум қисмини давлат эҳтиёжларини қондириш учун топшириши лозим бўлса, у ҳолда, давлат фойдасига ундириладиган ҳамда кейинчалик солиқ тўловчининг ўзида қоладиган даромад бўлаклари орасида шундай мутаносиблик пропорцияси топилиши лозимки, токи, зиммасидаги солиқ юкидан халос бўлган фуқаролар келгусида ўзига тегишли бўлмиш даромадларидан эркин фойдалана олиши учун зарур даражада кафолатланган шароитларга эга бўлсин”[1].

Атомистик назарияни кейинчалик янада ривожлантиришга ҳисса қўшган олимлардан бири бу Джеймс Милль эди. Англиялик ушбу мутафаккир фикрига қараганда, жамиятда яшайдиган ҳар бир инсон давлат томонидан унга тинч ва осойишта ҳаёт кечириши учун зарур шарт-шароитлар яратиб берилгани боис ўзининг

даромадидан маълум қисмини давлат бюджетига тўлаши шарт. Д. Милль даромад солиғини ундириш вақтида инсон деган номга муносиб ҳаёт кечира олиш учун зарур бўладиган солиққа тортилмайдиган минимал даромад миқдорини жорий этиш ҳақидаги ғояни илгари суради. Прогрессив солиқ олиниши хусусида фикр юритар экан, Джеймс Милль шундай ёзади: “Нисбатан каттароқ миқдордаги даромадлардан каттароқ ҳажмларда солиқ ундирилиши адолатсизлик тантанасига олиб келади, чунки бундай вазиятда давлат инсонни бошқа хўжалик юритувчи субъектларга нисбатан кўпроқ меҳнат қилишга, топган даромадларини тежаб-тергашга, жонбозлик ва тадбиркорлик кўрсатишга мойил бўлгани учун жазолайди. Адолатли ва оқилона тузилган қонунчилик бунга йўл қўймаслиги лозим” [2].

А.В.Брызгалиннинг қарашича: солиқ юки -бу умумлаштирувчи кўрсаткич бўлиб, солиқ йиғимларининг умумий суммасини жами миллий маҳсулотга нисбати билан аниқланади[3].

В.Г.Пансков ва В.Кынязевнинг фикрича, мамлакат даромадида, солиқ юкини аниқлашда тўланган солиқлар суммасини ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)га нисбати кўрсаткичи қўлланилади[4].

Т.Маликов “солиқ оғирлиги (юки) – давлат ва жамият ҳаётида солиқларнинг ролини характерлаб берадиган энг умумлашган кўрсаткич. Ишлаб чиқаришнинг умумий хажми ва даромадларда солиқ ажратмаларининг салмоғини кўрсатувчи, бозор иқтисодиётининг амалга ошириладиган моделдан келиб чиқадиган ўлчам. Солиқ йиғимларининг жами миллий маҳсулотга нисбати билан аниқланади” деб таъриф берган[5].

Б.Исроилов эса қуйидагича таъриф берган: “Солиқ юки деганда, хўжалик юритувчи субъект ёки фуқароларнинг давлат ёки маҳаллий бюджетга ҳамда турли жамғармаларга қатъий белгиланган ставкада ва тартибда тўлайдиган барча солиқлар ва тўловлар йиғиндисининг тўловчилар иш ҳажмига, даражага ёки бошқа солиқ объектига нисбати тушунилади”[6].

У.Раджапов “солиқ юки бу ундирилган солиқ суммасини солиқ объекти қийматига нисбати бўлиб, бу солиқ тўловчи ўз мулки қийматини қанча қисмини беришини билдиради” деб ҳисоблайди[7].

Қ.Яхёев солиқ юкини “тўловчининг ҳамма солиқлар ва йиғимлар йиғиндисидан бюджетга тўлашидир. Солиқ оғирлиги фойдага ёки жами даромадга нисбатан олинади” деб ёзади[8].

Р.Адилъчаев, М.Абишов ва Г.Қаипназаровалар солиқ юки солиқ тўловчилар иқтисодий фаолиятини амалга ошириш натижасида яратилган ёки топилган қийматнинг қанча қисми мажбурий тўловлар сифатида бюджетга ва бошқа фондларга йўналтирилганлигини ифодалайди[9].

Ш.Тураев қуйидагича таъриф беради: “хўжалик субъектларига нисбатан солиқ юкини ҳисоблашда хўжалик юритувчи субъект томонидан давлат бюджетига тўланган барча солиқлар, тўловлар ва ажратмаларнинг хўжалик субъектининг қўшилган қийматига нисбати орқали аниқлаш мақсадга мувофиқдир”. Юқоридаги таърифлардан кўриниб турибдики, солиқ юкига макро ва микродаражада таъриф беришган. Ш.Тураев тадқиқотларида солиқ юкини ўрганилиш даражаси ҳақида ҳам ўз фикрларини

билдириб, уни қуйидагича изоҳлайди: “Иқтисодиётда солиқ юкини белгилаш икки йўналишда олиб борилади. Яъни макро ва микродаражада белгиланади” [10]

Солиқ юки масаласини микродаражада ўрганган И.М.Ниязметов муаммога анча батафсил ёндашиб, уни очишга ҳаракат қилади ҳамда фикрларини аниқроқ ифодалаш мақсадида қуйидагича таъриф беради: “Солиқ юки солиққа тортиш даражасини аниқловчи кўрсаткич бўлиб, тўловчи томонидан яратилган янги қийматёки олинган ялпи даромаднинг қанча қисми мажбурий тарзда давлат ихтиёрига қайта тақсимланишини билдиради” [11].

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда, айтишимиз мумкинки, айтиб бир мамлакат ёки солиқ тўловчилар учун солиқ юки кўрсаткичини аниқ ва оптимал аниқлаш мумкин эмас, буни фақат эмпирик йўл билан аниқлаш мумкин. Чунки, бошқача аниқлашнинг имкони йўқ. Алоҳида бир мамлакат учун солиқ юкини конкрет аниқлашнинг ягона методологиясининг ўзи мавжуд эмас.

Тадқиқот методологияси

Мазкур мақолада таҳлилнинг анализ ва синтез, индукция ва дедукция каби анъанавий усулларида фойдаланилди. Хорижий мамлакатларнинг иқтисодчи олимлари ва тадқиқотчиларининг солиқ юкига оид фикр ва мулоҳазалари илмийамалий жиҳатдан таҳлил қилинди ва натижалари асосида хулосалар шакллантирилган.

Мазгуга оид адабиётлар таҳлили

Биринчи жаҳон урушидан сўнг репаратсион тўловлар миқдори, иттифоқдошлар қарзларини тўлаш учун солиқ юки оғирлигини ўлчашнинг аниқ усуллари ишлаб чиқиш заруриятини туғдирди. Ушбу усулларнинг мақсади умумий иқтисодиётда, аҳолининг алоҳида ижтимоий гуруҳлари кесишмаларида ва ишлаб чиқариш тармоқлари доирасида келгусида солиқ юки оғирлигини ўрганиш учун асос яратиш берди. Иқтисодиётда назарий ва амалий жиҳатдан солиқ юкига қизиқиш бежиз эмас. Мамлакат учун солиқ юки кўрсаткичини ҳисоблашнинг заруриятини схематик равишда қуйидагича ифодалашимиз мумкин:

Биринчидан, солиқ юкини ҳисоблаш ва аниқлаш ҳар бир давлатнинг солиқ сиёсатини ишлаб чиқиши учун керак. Эски солиқларни бекор қилиб, янги солиқларни жорий этиш, солиқ ставкалари ва солиқ имтиёзларини белгилаш орқали давлат иқтисодиётга босим ўтказишга йўл қўймайди. Макроиқтисодий нуқтаи-назардан давлат солиқ юки орқали бюджетнинг даромад қисмини, солиққа тортиш базасини ва иқтисодиётга солиқларнинг таъсирини белгилашда фойдаланилади.

Иккинчидан, солиқ юки кўрсаткичи давлатнинг бошқа турли давлатлар солиқ юки ва солиқлари кўрсаткичлари билан қиёсий таҳлил қилиш учун керак. Мамлакат ҳудудида ишлаб чиқаришни жойлаштириш, инвестицияни тақсимлаш ҳамда капитал ҳаракатини йўлга қўйиш учун зарур. Шунингдек, мамлакат ичкарисида ва ҳудудлар бўйича ҳам қиёсий таҳлил олиб бориш учун бу маълумотлардан фойдаланилади.

Солиққа тортишни босқичма-босқич ўзгартириб бориш муҳим омилга – турли даврлардаги солиқ юкини аниқлаб олишга имкон яратади. Солиқ юки солиқларнинг жамият ҳаётида тутган ролини умумий кўрсаткичини билдиради. Кўпгина давлатларда макроиқтисодий даражада солиқ юкини ҳисоблаш ЯИМга кўра солиқлар ва йиғимлар умумий суммасига нисбатан амалга оширилади [4]. Унинг кўриниши қуйидагича:

$$СЮ = С + Т \text{ ЯИМ} \times 100\% \quad (1)$$

Бу ерда:

СЮ – солиқ юки;

С – солиқлар;

Т - тўловлар;

ЯИМ – ялпи ички маҳсулот.

Солиқнинг давлат ва жамият ҳаётидаги роли географик ва иқлим омилларига боғлиқ. Чунки омиллар миллий иқтисодиёт ривожига таъсир кўрсатади ва давлат иқтисодиётини фарқлаш ва қиёслаш имкониятига эга.

Солиққа тортиш асосларига диққат қилиш, уни пухта аниқ ишлаб чиқиш, тўлов муддатларини ва ҳажмини тўғри белгилаш адолатли солиқ юкини таъсис қилишга олиб келади.

Тўртинчидан, солиқ юки кўрсаткичларидан хўжалик субъектларининг иқтисодий фаолиятини белгилашда фойдаланилади. Айнан шу кўрсаткич ишлаб чиқаришга капитал қўйиш йўналишларини белгилаб беради. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва пасайтириш, иқтисодиётни тартибга солиш, тармоқлар бўйича ишлаб чиқариш масалаларини ҳал этиш, янги иш ўринларини яратиш, хўжалик субъектларининг истеъмол ва жамғариш жараёнларини меъёрлаштириш, инвестицияларни йўналтириш каби масалаларни ҳал этишда солиқ юки кўрсаткичи катта ёрдам беради.

Иқтисодиётда назарий жиҳатдан солиқ юкини белгилаш икки йўналишда олиб борилади. Яъни, макро ва микродаражада белгиланади.

Макродаражада солиқ юкини иккига бўлишимиз мумкин, яъни, умумий, бутун иқтисодиёт ва аҳоли зиммасига тушадиган солиқ юки. Бу кўрсаткич умумий бўлиб, юқорида келтириб ўтганимиздек, ЯИМга нисбатан солиқлар ва тўловларнинг улуши сифатида белгиланади. Макродаража бутун мамлакатнинг солиққа тортиш тизимини билдиради, бошқача айтганда, давлатнинг иқтисодиётга аралашувини, унинг солиқ босимини англатади. Бу ўринда солиқ юки корхоналар, соҳалар ва тармоқларга тақсимланади.

Шунингдек, юридик ва жисмоний шахсларга макродаражадаги солиқ юки аҳамиятсиз ҳисобланади. Чунки улар бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларга солиқлар ва тўловларни ўз даромадларидан тўлайди.

Умумий аҳоли зиммасидаги солиқ юки бу аҳолининг тўлайдиган барча солиқлари йиғимларининг ЯИМга нисбати сифатида ҳисобланади. Аҳолига солинадиган солиқ юкини дунё тажрибаси яна микро ва макро даражага бўлиб кўрсатади. Микро даража бу бир кишининг, макро даража бу умумий аҳолининг солиқ тўловидир. Ҳар бир оила солиқ субъекти сифатида солиқ юкини ҳисоблаши муҳим ҳисобланади. Аҳолининг солиқ юки кўрсаткичи аҳоли жон бошига солинадиган барча солиқларни билдиради. Мамлакатда аҳоли зиммасига тўғри келадиган солиқ юки хусусида ҳам тўхталишни лозим топдик. Чунки, мамлакатдаги солиқ юкини икки субъект, яъни юридик шахс ва жисмоний шахс тўлайди. Ривожланган давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, солиқ юкининг асосий қисми жисмоний шахсларга тушади.

Жаҳоннинг илғор мамлакатлари давлат бюджети даромадлари таркиби таҳлил қилинганда, ЯИМ таркибида тўғри солиқлар, яъни даромад солиқлари асосий ўринни

эгаллайди. Эгри солиқлар улуши эса, паст даражада. Ўзбекистон Республикасида бунинг аксини кўришимиз мумкин. Чунки, бозор муносабатлари шароитида эгри солиқлар кўпроқ фискал функцияни бажаради ва бу давлат учун зарурдир. Ишлаб чиқарувчилар нуқтаи-назаридан келиб чиқсак ҳам бу фикр ўринлидир.

Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг охириги истеъмолчиси бу жисмоний шахслар ҳисобланади. Эгри солиқларнинг ҳақиқий тўловчиси ҳам маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг истеъмолчиси ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб, айтишимиз мумкинки, жисмоний шахслар ўзлари тўлайдиган солиқлар ва эгри солиқларни ҳам тўлайдилар. Бундан ташқари юридик шахслар тўлайдиган айрим солиқ турлари ҳам мавжудки, булар маҳсулот таннархига киритилади. Маҳсулот таннархига киритилган солиқ тўловлари ҳам бориб, жисмоний шахслар зиммасига тушади.

Давлат бюджети даромадлари кўрсаткичларидан эгри солиқларни, жисмоний шахслар тўлайдиган солиқларни, юридик шахслар томонидан маҳсулот (иш, хизмат)лар таркибига киритиладиган мол-мулк ва ер солиқларини олиб, улар йиғиндисини олганимизда жисмоний шахслар зиммасидаги умумий солиқ юки келиб чиқади ёки улар бюджет даромадларини қанча қисмини шакллантиришини кўриш мумкин.

Аҳоли зиммасидаги солиқ юкини аниқроқ таҳлил қилсак, жисмоний шахслар тўлайдиган барча солиқларни аҳолининг йиллик ўртача сонига бўлсак, аҳоли жон бошига тўғри келадиган солиқ суммаси келиб чиқади. Бу бир кишига тўғри келадиган ўртача солиқ суммасини белгилайди. Иқтисодий адабиётларда аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ кўрсаткичи ҳисобланади. Солиқлар ЯИМнинг муайян қисмини тақсимлаб бюджетга туширади. Демак, мазкур икки иқтисодий категория ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд. Шу боис, аҳоли жон бошига тўғри келадиган солиқ суммасини ҳисоблаш ҳам иқтисодий мазмунга эга бўлган кўрсаткичдир.

Биз юқорида назарий жиҳатдан ёндашиб, давлат бюджети даромадлари кўрсаткичларини олиб, уларнинг йиғиндисини аҳоли сонига бўлиб топдик. Бундан ташқари аҳолининг солиқ юки кўрсаткичини қуйидаги формула орқали ҳам ҳисоблаш мумкин:

$$C_d = C : J_n D : J_n (2)$$

Бунда:

C_d - солиқ юки даражаси;

C - аҳолининг барча солиқлари;

J_n - мамлакат аҳолиси сони;

D - аҳоли олган барча даромадлари суммаси.

Аҳолига солиқ юкини баҳолашда аҳолининг тўлаган барча солиқларининг суммасидан келиб чиқиш лозим. Юқоридаги формулага асосан ҳисоблашнинг мураккаблиги шундаки, аҳолининг бевосита ва билвосита тўлаган солиқ ҳажмини аниқлаш қийин. Шу маънода аҳоли асосий истеъмолчи ҳисобланади ва унинг зиммасига асосий солиқ юки тушади.

Ишчининг (меҳнат ҳақи олиб ишловчининг) солиқ юки даромад солиғидан иборат бўлади. Бу кўрсаткичдан турли мамлакатларда даромад солиғига тортишни таҳлил қилиш учун фойдаланилади. Бу кўрсаткич ривожланган мамлакатларда юқори ҳисобланади. Биргина шу солиқ ҳисобига

АҚШ Федерал бюджетининг 45 фоизидан кўпроғи молиялаштирилади.

Юридик шахсларда солиқ юки уларнинг оладиган даромадларига қараб белгиланади. Унга кўра, солиқ юки маҳсулот сотиш ҳажмидан келиб чиқиб ҳисобланади. Бу кўрсаткичга асосан фойда солиғи белгиланади. Шунингдек, сотишдан олинган фойда ҳамиша ҳам солиққа тортиш манбаси бўлиб ҳисобланмайди. Шу сабабли юридик шахснинг айрим солиқлари бу кўрсаткичга таъсир кўрсатмайди.

Ҳар бир солиқ тури ўз манбасидан қатъий назар баҳолаш мезонига эга.

Энг асосийси бу – корхона фойдасидир. Яъни, юридик шахс томонидан тўланадиган солиқлар ва тўловларнинг фойда кўрсаткичига таъсири ёки уларнинг улуши сифатида аниқланади. Бундан ташқари юридик шахсларнинг тўловлари унинг соф фойдасига нисбатан ҳам аниқланади. Бунинг учун қуйидаги формулага таянишимиз мумкин:

$$C_d = D_f + I_s + M_s + T_s \Phi \quad (3) \text{ ёки: } C_d = D_f + I_s + M_s + T_s C_f \quad (4)$$

Бунда:

C_d – юридик шахснинг солиқ юки даражаси;

D_f – даромад (фойда) солиғи;

I_s – ишлаб чиқаришга солиқлар;

M_s – молиявий фаолиятдан олинган даромадлар учун солиқ;

T_s – тушумдан ёки айланмадан тўланадиган солиқлар;

Φ – асосий фаолиятдан фойда;

C_f – соф фойда

Кўпчилик иқтисодий адабиётларда фойда ёки соф фойда кўрсаткичи юридик шахсларнинг солиқ юкини аниқ ифодалаб бера олмайди деган фикр олға сурилади. Биз юқоридаги формулада юридик шахснинг солиқ юкини аниқ ифодалаб беради, деган фикрда эмасмиз. Юқоридаги формула юридик шахснинг фойда ва соф фойда кўрсаткичларига солиқларнинг таъсирини қандайлигини аниқлаб беради. Бу фақат юридик шахсга нисбатан солиқ юки ва унга солиқларнинг таъсирини ифодалаб берувчи формулаларнинг бир йўналиши холос.

Юқоридаги формуладан келиб чиққан ҳолда юридик шахснинг сотишдан тушган тушум ва фойда кўрсаткичларининг шаклланиш босқичини жадвалдаги каби ифодалашимиз мумкин.

Мамлакатимизда фаолият юритаётган хўжалик субъектлари таркибида яқка тартибда фаолият юритаётган тадбиркорлик субъектлари ҳам мавжуд.

Бу тадбиркорлар юридик шахс сифатида эмас, балки жисмоний шахс сифатида фаолият юритадилар. Бу субъектларда баланс ҳисоботи юритилмайди. Яъни, махсус солиқ режими асосида қатъий солиқ тўлайдилар.

Уларнинг иқтисодий фаолияти давомида амортизатсия ажратмаси кўрсаткичини ҳисоблаш имконияти йўқ. Шу сабабли фикримизча улар яратаётган қўшилган қиймат таркибида амортизатсияни ҳисобга олмаслик лозим. Аслида ҳисобга олишнинг илмий асосланган усули йўқ. Шу сабабли бу субъектларда солиқ юкини ҳисоблашда қўшилган қиймат таркибига амортизатсияни қўшмасдан ҳисоблашни таклиф этамиз. У ҳолда формула қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$K_k = M_x + I_a + E_s + S_t + \Phi \quad (7)$$

бунда:

M_x – меҳнат ҳақи харажатлари;

Иа – ижтимоий ажратмалар;

Эс – эгри солиқлар;

Ст – бошқа солиқлар;

Ф – фойда.

Бу усулнинг афзаллиги шундаки, у аниқ корхонанинг соҳасидан қатъи назар якка тадбиркорларнинг солиқ юкини ҳисоблаб бера олади. Юқорида таъкидлаганимиздек, кўп ҳолларда тўланган солиқлар суммаси билан корхонанинг фойда кўрсаткичига асосланиб, солиқ юки ҳисобланади. Бундай ёндашув масалага янада теран қарашни талаб этади, чунки фойда солиқ тўлови манбаи ҳисобланмайди.

Кўриб чиқилган барча усуллар хўжалик субъектларининг солиқ юкини ва улар фаолиятига солиқларнинг таъсирини ифодалаб бера олади. Демак, корхонанинг барча солиқлари ҳисобга олиниши керак. Жисмоний шахсларнинг даромад солиғи корхонанинг иқтисодий фаолиятига ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди, фақат ишчининг даромадларига ўз таъсирини кўрсатиши мумкин, холос. Юридик шахс жисмоний шахснинг даромадига нисбатан давлатнинг солиқ агенти сифатида муносабатда бўлади ва солиқни бюджетга ўтказиш билан чекланади. Бу солиқ ишчининг солиқ юкини ҳисоблашда ҳисобга олиниши шарт.

Солиқ юкини ҳисоблашнинг бу услубиётларини қўллаш тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, уларнинг бирортаси солиқ юкини ҳисоблашнинг энг маъқул варианты бўла олмайди. Фақатгина турли кўрсаткичларни ўзаро қиёслаш нисбатан солиқ юкини аниқлашга яқинлашади, холос.

Айни пайтда, солиқ назарияси бевосита солиқларни маҳсулотнинг характеридан қатъи назар харидор ва истеъмолчи ўртасида бўлишни тавсия қилади. Шу сабабли хўжалик субъектлари учун универсал солиқ юкини белгилаш мумкин эмас. Бугунги амалиётдаги солиқ юкини ҳисоблаш усулларининг ҳар бири афзаллик ва камчилик хусусиятларига эга. Шу сабабли уларнинг бирортаси иқтисодиёт тармоқларида мутлоқ даражада солиқ юкини белгилаш учун кафолат бера олмайди.

Шунингдек, иқтисодиёттармоқлари ўзининг ишлаб чиқариш хусусиятларига эга, яъни, меҳнат унумдорлиги, материаллар базаси, капитал айланмаси, маҳсулотнинг мавсумийлиги каби хусусиятлари мавжуд. Бу омиллар ҳам ягона универсал солиқ юкини белгилаш имконини бермайди.

Дунё тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, солиқ тўловчиларга нисбатан солиқ юкини ошириш (солиқлар юкини ошириш ва солиқлар ставкаларини кўтариш, солиқ имтиёзларини олиб ташлаш ва бошқалар) натижасида дастлаб солиқ тушумлари ошади ва максимум даражага етгандан сўнг, бу кўрсаткичлар туша бошлайди. Шу сабабли бюджетга тушумлар камайиб кетади ва солиқ тўловчиларнинг муайян қисми таназзулга юз тутади ёки ишлаб чиқариш камайиб кетади, солиқ тўловчиларнинг қолган қисми эса солиқ тўлашдан ноқонуний равишда ўзини олиб қочади. Натижада яширин иқтисодиёт юзага келади.

Ҳозирги кунда солиқ қонунчилигига ўзгартиришлар киритишда кўп давлатлар имтиёзлар ва чегирмаларни олиб ташлаш йўлидан бормоқда, янги тўловларни жорий қилишга интилоқда. Бироқ, бу ҳол даромаднинг ва солиққа тортиш капиталининг кескин камайиб кетишига олиб келади.

Солиққа тортишга доир дунё тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, солиқ тўловчиларнинг кўпроқ даромадларини солиқ сифатида олиш иқтисодиётга инвестицияларнинг камайиб боришига олиб келади. Агар солиқ ставкаси даромадларнинг 40 фоизига етса, у тадбиркорликни ривожланишига ва ишлаб чиқаришнинг кенгайишига салбий таъсир кўрсатади.

Бошқача айтганда, самарали солиқ тизими даромадларнинг 1/3 қисмини олиш билан давлат эҳтиёжини қондириши керак. Айти пайтда, солиқ юкининг аниқ кўрсаткичи макро ва микродаражада турлича мамлакатларда турли хил намоён бўлади. Бу ўринда гап аввало, давлат ва солиқ тўловчилар ўртасидаги мажбуриятлар ҳақида кетмоқда. Солиқ юки даражаси давлат аҳолисининг тиббий, таълим, коммунал ва бошқа хизматлар билан таъминлаш, бюджет харажатларига боғлиқ ҳолда юзага келади. Мисол учун, Швесияда аҳоли ўз даромадларининг 50 фоизини давлат хазинасига беради ва бу ишлаб чиқариш самарадорлигига салбий таъсир этмаяпти. Бунинг ажабланидиган жойи йўқ, чунки давлат солиқ тўловчиларни иқтисодий ва ижтимоий томондан кенг ҳимоя қилиб келмоқда.

Зеро, солиқ юки аниқ солиқ тўловчининг фаолиятига зарар келтирмаслиги лозим. Шунинг учун давлат солиқ юкини белгилашда ўртача кўрсаткичлардан фойдаланиши лозим. Албатта, ҳар бир мамлакат ўзининг турли миллий хусусиятлари ва ишлаб чиқаришидан келиб чиқиб, солиқ юкини белгилайди. Ҳар бир мамлакатда турли хусусиятларга эга ўн минглаб фаолият юритаётган корхоналар бор. Уларнинг ҳар бири солиқ тўлашда турлича имкониятларга эга. Шу сабабли, давлатлар миқёсида солиқ юкини қиёсий таҳлил қилишда ва макродаражада солиқ юкини ҳисоблашда солиқлар ва тўловларнинг ЯИМга нисбатини олиш орқали ҳисоблаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Хулоса ва таклифлар

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, солиқ юки кўрсаткичлари давлатнинг солиқ, инвестиция ва ижтимоий сиёсатини ишлаб чиқишда асосий омиллардан ҳисобланади. Жумладан: мамлакат иқтисодиётидаги солиқ юки давлат солиқ сиёсатининг натижаси бўлиб, ҳар қандай солиқ тизимининг сифат тавсифини ифодалайди.

Шу билан бирга олинаётган солиқлар даражаси, бир томондан, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигига, бошқа томондан эса, давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжи миқдори билан белгиланади. Шу сабабли, солиқ юкининг оғирлигини камайтириш, биринчи навбатда, давлат харажатларини қисқартириш билан боғлиқдир;

давлат ўзининг ижтимоий сиёсатини ишлаб чиқишда солиқ юки кўрсаткичига асосланади ва бу унинг учун асосий манба бўлиб хизмат қилади;

тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатмоқдаки, хўжалик субъектларида солиқ юки кўрсаткичини ҳисоблашда аниқ бир ягона услубиёт йўқ. Уни ҳисоблаш ва таҳлил қилиш учун бир неча усулларга асосланиш лозим.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Налоги /Под редакцией Д.Г.Черника – М. Финансы и статистика, 1997. с. 16 2.
2. Истории экономический учений / под редакцией В. Автономова, О. Ананьина, Н.Макашовой. – М.: ИНФРА – М, 2002. с.560 3.

3. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Т.2. – М.: Соцэкгиз, 1935. – с.341 4.
4. Адильчаев Р., Абишов М, Қайпназарова Г. “Эгри солиқлар бўйича солиқ юки ва унинг солиқ тўловчиларга таъсири”.Иқтисодиёт ва таълим илмий журнали. 2013/№2
5. Брызгалин А.В. «Налоговая оптимизация: принципы, методы, рекомендации». -М.: 2002. С.54.
6. Исроилов Б.И. “Солиқларнинг молиявий ҳисоби ва таҳлилининг методологик асослари”. Диссертация и.ф.д., Самарқанд-2006.
7. Маликов Т. “Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари”. -Т.: Академия нашри. 2002 й
8. Ниязметов И.М. Солиқ юкининг тадбиркорлик субъектлари молиявий фаолиятига ва бюджет даромадларига таъсири таҳлили, Т.:-2008
9. Пансков В., Кынязев В. «Налоги и налогообложение». Учебник. -М.: МЦФЭР. 2003.С.61.
10. Раджапов У. “Ўзбекистон иқтисодиётини эркинлаштириш шароитида солиқ тизимини такомиллаштириш” и.ф.н. илмий даражаси олиш учун ёзилган дисс. Афтореферати. –Т.: -2006. 9-б
11. Салькова О.С. Налоговая нагрузка в системе управления финансами предприятия // Финансы. 2010. Н 1. С. 33.
12. Тураев Ш.Ш. “Иқтисодиётда солиқ юкини оптималлаштириш йўналишлари”. и.ф.д. учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент.-2021 й.
13. Яхёев Қ.А. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. -Т.: Фан ва технологиялар маркази, 2003 й 19-б
14. Чипуренко Е.В. Налоговая нагрузка предприятия: анализ, расчет, управление. М.: Налоговый вестник, 2009. Ст. 6.
15. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси- Тошкент: Гафур Гулом нашриёт уйи 2020.- 640 б.
16. Нормурзаев У. (2021). Анализ эффективности налоговых льгот и преференций в поддержке определенных секторов с целью дальнейшего повышения инвестиционной привлекательности в Узбекистане. Экономика и образование, (6), 82–86. извлечено от <https://cedr.tsue.uz/index.php/journal/article/view/285>
17. Нормурзаев У. (2021). Пути эффективного использования налоговых льгот для поддержки предпринимателей. Экономика и инновационные технологии, (4), 355–362. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/economics_and_innovative/article/view/11954.

08.00.00-Иқтисодиёт фанлари

Nabieva Nilufar Muratovna
PhD, Associate Professor of the
Department of Economics,
Fergana Polytechnic Institute

MARKETING AUDIT AND ITS IMPACT ON IMPROVING THE COMPETITIVENESS OF THE COMPANY

Annotation. Currently, the processes of globalization of the world economy have turned the priorities of companies, and require them to systematically analyze favorable and crisis situations in marketing, as well as promptly respond to them. To ensure the necessary level of competitiveness, companies are looking for new and more advanced methods of analyzing their marketing activities that will allow them to adjust their policies and choose ways to increase competitiveness. As a result, a marketing audit was developed. The article analyzes the impact of marketing audit on the competitiveness of the company.

Keywords: marketing, marketing strategies, marketing audit, globalization, competitiveness.

Nabiyeva Nilufar Muratovna
PhD, Farg'ona politexnika instituti"
Iqtisodiyot " kafedrasi dotsenti

MARKETING AUDITI VA UNI KOMPANIYANING RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHIGA TA'SIRI

Annotatsiya. Hozirgi vaqtda jahon iqtisodiyotini globallashuv jarayonlari kompaniyalarning ustuvorliklarini o'zgartirdi va ularni marketing bo'yicha qulay va inqiroz holatlarini muntazam tahlil qilishni talab qiladi, shuningdek ularga tezkor javob beradi. Raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun kompaniyalar o'zlarining marketing faoliyatini tahlil qilish va raqobatbardoshlikni oshirish yo'llarini tanlash imkonini beradigan yangi usullarni qidirmoqdalar, ushbu natijasida marketing auditi ishlab chiqildi. Ushbu maqolada kompaniyaning raqobatbardoshligini oshirishda marketing auditining ta'siri tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: marketing, marketing strategiyalari, marketing auditi, globallashuv, raqobatbardoshlik.

Набиева Нилуфар Муратовна
PhD, доцент кафедры «Экономика»,
Ферганский политехнический институт

МАРКЕТИНГОВЫЙ АУДИТ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ПОВЫШЕНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ФИРМЫ

Аннотация. В настоящее время, процессы глобализации мировой экономики перевернули приоритеты компаний, и требуют от них систематического анализа благоприятных и кризисных ситуаций в маркетинге, а также оперативного реагирования на них. Для обеспечения необходимого уровня конкурентоспособности, компании ищут новые и более совершенные методы анализа своей маркетинговой деятельности, которые позволят им корректировать свою политику и выбирать пути повышения конкурентоспособности. В результате, был разработан маркетинговый аудит. В статье проводится анализ влияния маркетингового аудита на конкурентоспособность компании.

Ключевые слова: маркетинг, маркетинговые стратегии, маркетинговый аудит, глобализация, конкурентоспособность.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N16>

Introduction

Modern processes of globalization of the world economy have led to a shift in priorities in the activities of companies from the national to the global level, as a result of which companies need to continuously maintain the necessary level of competitiveness and response to constant changes in the external environment [1,2,3,4,5,6,7,8]. The increasing competition in the world markets forces the company's management to take an increasingly careful and responsible approach to the marketing aspect of its activities.

In the process of doing business in the foreign market, companies face many risks, for example, delays in entering the market of new products, incorrect identification of the target audience and, as a result, insufficient demand. Such miscalculations reduce the competitiveness of companies in foreign markets. The marketing component of the companies' activities is extremely important, and the elimination of inaccuracies in the developed concept plays an important role, on the one hand, when making a decision to enter the markets of foreign countries and, on the other hand, already with the direct functioning of companies in foreign markets. At the same time, in the modern world, competition has become global, and one of the goals of most companies is to achieve world standards.

Factors affecting the intensity of competition in the market and the degree of competitiveness of companies have varying degrees of predictability. Therefore, the company's management system should have such a tool that would allow it to successfully adapt to unexpected changes in market conditions, correctly formulate long-term goals and effectively coordinate its resources with the tasks set [9,10,11,12]. The tool that meets these requests is a marketing audit, with the help of which the company has the opportunity to minimize marketing risks without significant costs, thanks to an effective methodology, and develop a comprehensive plan of measures that contribute to achieving the company's goals and increasing its competitiveness in world markets.

Review of literature and research

The theoretical basis of the research was the works of foreign scientists on marketing, marketing audit and consulting: F. Kotler, V. Wong, J. Saunders, G. Armstrong, J.-J. Lanben, M. McDonald, M. Meldrum, Neil A. Morgan, G. Clark Bruce, R. Gooner, A. Rosenspan, D. Brownlee, S. White. The construction of the concept and strategy of marketing audit is analyzed in the works of M. Baker, D. Brudni, A. Shuchman, R. Krips, B. Enis. The research of S. Jones, J. Nevitt, J. Roma, M. Sollod, M. Harvey is devoted to the practical application of marketing audit. A huge contribution to the development of effective tools for conducting a marketing audit in the company was made by H. Gotsch, D. Mians and O. Wilson. Audit methods were actively developed by P. Rickard and B. Siars. A number of authors can be named who began to analyze in detail individual elements of marketing audit, among them V. Vinogradov, I. Krasnyuk, B. Mazmanova, V. Mikaelson, T. Matyushina, A. Ploshkin, O. Ploshkina, E. Popov, L. Popova, P. Salin, N. Silonova.

The need for companies to carry out a marketing audit in a crisis is emphasized in the publications of N. Braslavskaya, T. Zaitseva, E. Chikunova. The analysis of the methodology and

technology of marketing audit is devoted to the works of A. Bobrov, V. Gasparov, I. Korneeva, O. Cherednichenko.

In the studies of E. Smirnov and G. Trusov, the need for an audit in the process of managing the marketing activities of the enterprise is noted. In his research, the author relied on the basic theories of marketing presented in the works of foreign scientists G. Beckwith, B. G., J. Daniels, F. Kotler, J. Lenskold, N.-G. Olivier, L. Radeb.

The fundamental works devoted to methodological issues of competitiveness include the works of P. Jenster, M. Porter, E. Rice, J. Trout, D. Hussey.

The methodological basis of the research

Consists of general scientific methods of cognition: a systematic approach to the study of economic phenomena and processes in the world economy, comparative and situational analysis, deductive method and method of analogies, as well as logical and expert analysis.

Analysis and results

A prerequisite for maintaining the necessary level of competitiveness of the company is a systematic analysis of various favorable or crisis situations in marketing activities and timely response to them. The search for new and more advanced tools for analyzing the marketing activities of companies in order to adjust their policies and choose ways to increase competitiveness has led to the emergence of marketing audit. Its formation took place against the background of a change in marketing concepts and the strengthening of the processes of globalization of the world economy [13,14,15]. There are four main stages in the development of the audit direction in marketing. Since the middle of the XX century, the conception of marketing audit as a means of controlling the company's resources began, in the 80s, the audit focused on the socio-ethical concept of marketing - on the needs and interests of society. Since the mid-90s, the development of auditing has entered an active phase, this tool begins to be used to develop a marketing strategy. The current stage of development of marketing audit starts from the global financial crisis of 2008, which showed the need to turn to such marketing analysis tools that do not require significant financial costs.

According to the marketing agency Onix Marketing, in 2022, the market volume of marketing audit services exceeded \$ 800 million. in Europe and the USA. The average cost of research performed by a separate analytical structure for the year is estimated at \$ 20 million in developed countries.

According to the annual monitoring data (2010-2022), the increase in the volume of marketing audit services per year averaged 25-30%. The key factors that have triggered the rapid development of the marketing audit strategy over the past 10 years are:

- the increasing competition of companies in world markets due to the increasing processes of globalization;
- the need to take into account in marketing policy various changes in the economy, legal regulation, technology, ecology, society, politics, etc.;
- the desire of companies to timely review their marketing activities, policies and strategies in accordance with the ongoing changes in the market;
- the need for a clear orientation among a wide range of marketing tools, the right choice of the most appropriate means of distribution, product promotion, etc. to achieve the required level of competitiveness of both the company and its products in the market;

- search for a relatively inexpensive marketing research tool, which is most relevant in times of instability and financial crises.

Having passed the way in its development from the 60s to the present, marketing audit has managed to win the interest of both large international companies and a number of leading marketing specialists. Our review of the theoretical approaches of various authors to the interpretation of marketing audit allowed us to formulate this concept as follows: marketing audit is an analytical work to detect shortcomings in marketing activities and search for hidden potential based on a systematic study of the external and internal environment of the company [16,17,18]. The object of the marketing audit is the marketing activity of the company in specific market conditions. The audit evaluates not just a separate block of marketing policy, but in general the prospects of the company in the market, the adequacy of its products to the requirements of this market, therefore it is a more complex process than marketing research. The advantage of this tool lies in the efficiency of its implementation, unlike other types of research, which allows the company to respond in a timely manner to a particular change in the market situation, as well as to be aware of the general moods and expectations of consumers, competitors and other market participants [19,20,21,22,23,24,25].

Summarizing foreign experience in this area, it is possible to indicate the main directions of increasing competitiveness as a result of a marketing audit:

1. verification of compliance of the company's strategic intentions with existing market opportunities;
2. determining the marketing potential of the company;
3. assessment of the state and forecast of the development of the market environment, showing possible threats to the company's activities;
4. identification of the company's strengths and weaknesses, assessment of their impact on opportunities and threats from the market;
5. development of the company's strategies taking into account changes in market conditions and existing principles of regulation of activities;
6. studying and improving the effectiveness of marketing activities;
7. search for resources to generate additional competitive advantages;
8. timely identification of problem areas in marketing policy and development of ways to neutralize them;
9. correction of marketing programs and strategies;
10. creation of algorithms for actions in case of possible future problems similar to the current ones.

In this paper, the marketing audit strategy is understood as an algorithm for periodic research of the company's marketing activities in a short time and the development of recommendations based on it regarding marketing elements and their application to achieve the goals set by the company to gain competitive positions in the foreign market.

To form a marketing audit strategy, it is necessary to first consider the main intentions of companies regarding foreign expansion [26,27,28,29,30]. International companies include those companies whose commercial and production activities extend to foreign countries. It is advisable to divide these companies into two types, depending on their position relative to the foreign market:

- companies whose goal is to successfully enter the foreign market and conquer it;

- companies that have entered the foreign market and have been operating on it for some time, the purpose of which is to increase their share, maintain competitive positions and further development in this market.

Discussions

Conducting a marketing audit for the first type of companies can be considered the basis for developing a strategy to conquer the external market. When preparing decisions on entering the markets of other countries, the most important areas of audit are the study of consumers, competitors, suppliers and other factors, on the basis of which forecast assessments of the competitiveness of the company's products in these markets should be based. Among the components of the audit, a special role is played by the marketing concept that the company is going to present on the market, and here it is necessary to decide to standardize, modify or create a completely new concept for the external market. Marketing audit in this situation contributes to the selection of the necessary marketing actions to ensure the competitiveness of the company in a new market environment. It is equally important to conduct a marketing audit for a company operating in the foreign market. After entering the foreign market, the company is forced to continuously maintain the achieved level of competitiveness and constantly improve its work in all areas. To further consolidate the company in the market, it is necessary to conduct a marketing audit in order to determine strategic priorities and investment directions, primarily in those areas where the greatest competitive advantages can be achieved. Here, attention should also be paid to the audit of the constantly changing conditions of the company's functioning, such as the adoption of new laws, plans to enter the external (new external) sales market, operates in this external sales market, the strategy of penetration into the external market, the strategy of presence in the external market, the improvement of technical means of production, strengthening environmental protection, etc. [31]. Depending on these two types of companies, it is necessary to distinguish the strategy of penetration into the foreign market and the strategy of presence in the market. The penetration strategy has a direct impact on the long-term acquisition of a certain market share by the company's product and determines the development of a subsequent market presence strategy [32,33].

In connection with the growth of globalization and the increasingly close integration of various production, organizational and other processes among themselves, it is possible to formulate the concept of the company's competitiveness as follows: the competitiveness of a company is a qualitative indicator of its level of development, formed on such elements as: the company's activity in the external environment with the ability to respond to external influences and market changes; sustainability development of the internal environment of the company, conditioned by timely and positive changes; system support based on the above-mentioned elements of effective activity, which is expressed by the focus on acquiring competitive advantages in the market.

Thus, the level of competitiveness of the company is influenced by factors of both internal and external environment [34]. Therefore, the methodological basis for the formation of a marketing audit strategy of an international company, according to the author, should be a comprehensive review of the main parameters of marketing, as well as an assessment of the external environment in which the company will operate. The variety of environmental factors can be divided into two types: direct and indirect. Factors that have an immediate and direct

impact on the company relate to the environment of direct impact (meso-environment): consumers of products, competitive environment, resource providers and contact audiences.

All other factors that have an indirect impact relate to the environment of indirect impact (macro environment), which carries in addition to purely economic aspects and non-economic: state-political, socio-demographic, cultural and environmental factors. The level of the company's competitiveness in the foreign market largely depends on the continuous maintenance of the real marketing complex of the company on the threshold of potentially existing on the market. In this case, the audit covers the factors of the internal marketing environment of the company (microenvironments) – separate areas of the marketing complex by functions: audit of production (product and its concept) and sales functions (price, distribution, promotion). Conducting a marketing audit of the external environment, starting from indirect impact factors and ending with direct impact factors, allows for a step-by-step selection of a specific external market in which the company will expand its activities: drawing up a basis for selection, primary selection and, finally, the final choice. The procedure of sequential exclusion will lead to the fact that the most suitable markets for its activities will be in the field of view of the company, one of which can be chosen and achieve the necessary level of competitiveness.

Lists of control questions for each component of the company's marketing environment were developed on the basis of foreign methods of marketing audit. As it was revealed during the application of the audit strategy in the textile industry of Uzbekistan, this technique contributes to the rapid collection of information and the correct emphasis on problematic aspects of the company's functioning, which allows you to immediately identify recommendations for a number of measures aimed at improving the competitiveness of the company.

Conclusion

With the help of the marketing audit methodology – getting answers to the lists of control questions – it is also possible to analyze the internal environment of any company of interest at the level of available information sources. That is, this tool can be further used by national companies for periodic analysis of both their own marketing policy and the policy of their competitors in order to study their behavior strategies and the possibility of applying this experience in their activities to increase competitiveness.

The main directions of increasing competitiveness as a result of a marketing audit:

- 1) Verification of compliance of the company's strategic intentions with existing market opportunities;
- 2) Determining the marketing potential of the company;
- 3) Assessment of the state and forecast of the development of the market environment, showing possible threats to the company's activities;
- 4) Identification of the company's strengths and weaknesses, assessment of their impact on opportunities and threats from the market;
- 5) Development of the company's strategies taking into account changes in market conditions and existing principles of regulation of activities;
- 6) Studying and improving the effectiveness of marketing activities;
- 7) Search for resources to generate additional competitive advantages;

8) Timely identification of problem areas in marketing policy and development of ways to neutralize them;

9) Correction of marketing programs and strategies;

10) Creation of algorithms for actions in case of possible future problems similar to the current ones.

The advantage of this tool lies in the efficiency of its implementation, unlike other types of research, which allows the company to respond in a timely manner to a particular change in the market situation, as well as to be aware of the general moods and expectations of consumers, competitors and other market participants.

With strict adherence to the sequence of actions in the process of conducting a marketing audit, the efficiency of information collection, the quality of surveys and the development of a correction plan are significantly increased, as well as the total time spent on the audit is reduced. The advantages and disadvantages of each audit method indicated in the work allow a particular company to choose the best one for its activities.

Thus, marketing audit can rightfully be considered an integral part of the marketing management process in companies engaged in foreign economic activity, since it can be used to improve or reorganize the marketing system in a timely manner and, as a result, ensure the long-term prospects and competitiveness of the company in the foreign market. If domestic specialists and consulting companies that know the specifics of the national market of Uzbekistan adopt the foreign experience of marketing audit, then the professionalism of providing such services in the country will increase significantly.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Abdullaev, A. M. & ets. (2021). Institutional transformation of the business sector. – Фергана: Al-Ferganus, 180 p. – ISBN 978-9943-7189-9-9. – Doi: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.5457089> .
2. Abdullaev, A. M. (2018). Activation of foreign economic relations on the basis of innovative development. Practice of Uzbekistan. Mauritius: International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group, 160 p. ISBN 978-613-9-88371-4.
3. Abdullaev, A.M., Artikov, Kh.B. (2023). Современный ландшафт стратегического планирования развития промышленного предприятия в условиях цифровизации. Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali, 3 (01), 11-27. Doi: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7699494>
4. Ashurov, M., Kurpayanidi, K., Oripov, D., Shakirova, Y., Muydinova, G. (2023). Strategies for Improvement and Evaluation of the Quality Management System of Uzbekistan Manufacturers. In: Beskopylny, A., Shamtsyan, M., Artiukh, V. (eds) XV International Scientific Conference “INTERAGROMASH 2022”. INTERAGROMASH 2022. Lecture Notes in Networks and Systems, vol 574. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-21432-5_167
5. Chen, H. C., & Yang, C. H. (2019). Applying a multiple criteria decision-making approach to establishing green marketing audit criteria. Journal of cleaner production, 210, 256-265.
6. De CECCO, C., Cetină, I., Rădulescu, V., & Drăghici, M. (2010). Specifics of the marketing audit in the financial-banking sector. Annals of Spiru Haret University, 127.

7. Foltean, F. S. (2019). Bridging marketing theory-practice gap to enhance firm performance: Introduction to the special issue. *Journal of Business Research*, 104, 520-528.
8. Ivanovich, K. K. (2020). About some questions of classification of institutional conditions determining the structure of doing business in Uzbekistan. *South Asian Journal of Marketing & Management Research*, 10(5), 17-28. Doi: <https://doi.org/10.5958/2249-877X.2020.00029.6>
9. Junaidi, J. (2022). The Effect of Corporate Governance, Integrated Quality Management and Social Responsibility on Competitiveness and Operational Performance. *Golden Ratio of Marketing and Applied Psychology of Business*, 2(2), 73-91.
10. Kurpayanidi, K. (2022). Institutional conditions for the development of entrepreneurship in the context of the transformation of the national economy. *Economic Innovations*, 24 (3(84), 67-76. Doi: [https://doi.org/https://doi.org/10.31520/ei.2022.24.3\(84\).67-76](https://doi.org/https://doi.org/10.31520/ei.2022.24.3(84).67-76)
11. Kurpayanidi, K. (2022). SMART marketing – as an activator of the "promotion" paradigm in the development of professional competencies of marketers. Тошкент молия институти. Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7423715>
12. Kurpayanidi, K. (2022). Технология SMART-маркетинг в развитии профессиональных компетенций маркетологов. Samarqand Iqtisodiyot va servis instituti. Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7437192>
13. Kurpayanidi, K. Entrepreneurship in the context of institutional transformation of the economy / K. Kurpayanidi. – Fergana: OOO "Al-Ferganus", 2022. – 220 p. – ISBN 978-9943-8579-6-4. – DOI 10.5281/zenodo.7488914.
14. Kurpayanidi, K. I. Institutional conditions for the development of entrepreneurship in the context of the transformation of the national economy / K. I. Kurpayanidi // Scientific and analytical journal Science and Practice of the Plekhanov Russian University of Economics. – 2022. – Vol. 14, No. 4(48). – P. 103-116.
15. Kurpayanidi, K. I. Management of innovative activities of business entities in industry / K. I. Kurpayanidi, D. E. Mamurov: AL-FERGANUS, 2022. – 200 p. – ISBN 978-9943-7707-3-7. – DOI 10.5281/zenodo.6475830.
16. Kurpayanidi, K.I. (2023). Features of in-company training of company employees in the conditions of transformation. *Iqtisodiyot va ta'lim. Toshkent*, 1(24). 270-275 bb. ISSN 2010-6130. Doi: https://doi.org/10.55439/ECED/vol24_iss1/a1
17. Kurpjuweit, S., Schmidt, C. G., Klöckner, M., & Wagner, S. M. (2021). Blockchain in additive manufacturing and its impact on supply chains. *Journal of Business Logistics*, 42(1), 46-70.
18. Lipnicka, D., & Dado, J. (2013). Marketing audit and factors influencing its use in practice of companies (from an expert point of view). *Journal of competitiveness*, 5(4).
19. Margianti, E.S., Ikramov, M.A., and ets. (2022). Development of the business sector of the economy in the context of institutional transformation Jakarta, Gunadarma Publisher, Indonesia, 2022. ISBN: 978-602-0764-47-4, 205 p. Doi: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.6658834>
20. Mihaylov, A. B. (2022). К вопросам подготовки конкурентоспособных кадров для сферы услуг в условиях цифровых изменений. Oliy ta'lim muassasalarida raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning zamonaviy integratsiyasini ta'minlash: muammolar va yechimlar, Uzbekistan, Kokand.
21. Mikhaylov, A.B. (2023). To the problem of in-company training of company employees. Publishing House "Baltija Publishing". Riga, Latvia. V.2. 313-317 pp.
22. Morgan, N. A., Clark, B. H., & Gooner, R. (2002). Marketing productivity, marketing audits, and systems for marketing performance assessment: integrating multiple perspectives. *Journal of Business Research*, 55(5), 363-375.

23. Scenarios for the development of the economy of Uzbekistan in the conditions of instability of the world economy/ K. Kurpayanidi, A. Abdullaev// E3S Web of Conferences: International Scientific Conference “Fundamental and Applied Scientific Research in the Development of Agriculture in the Far East” AFE-2022, Volume 371, 2023. Doi: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202337105016>
24. Yeh, Y. H., & Liao, C. C. (2020). The impact of product market competition and internal corporate governance on family succession. *Pacific-Basin Finance Journal*, 62, 101346.
25. Курпаяниди К.И. (2023). Сценарии развития экономики Узбекистана в условиях нестабильности. *Экономика Центральной Азии*. 7. (1). Doi: <https://dx.doi.org/10.18334/asia.7.1.117188>
26. Курпаяниди, К. И. Вопросы управления инновациями и инновационной деятельностью в условиях трансформации экономики / К. И. Курпаяниди. – Fergana: AL-FERGANUS, 2022. – 280 p. – ISBN 978-9943-8579-2-6.
27. Курпаяниди, К. И. Факторы и направления развития институтов в сфере малого предпринимательства / К. И. Курпаяниди // Проблемы современной экономики. – 2022. – № 3(83). – С. 142-147.
28. Курпаяниди, К.И. (2021). Создание малых предприятий: саморазвитие или интеграционное развитие – какой путь выбирают страны мира. *Проблемы современной экономики*, 3 (79).
29. Курпаяниди, К.И. (2023). Некоторые особенности методологии исследования институциональной среды малых промышленных предприятий. *SCIENCEPROBLEMS.UZ Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari*. Ilmiy jurnal. Toshkent, 2023. -№ 2 (4). ISSN: 2181-1342 (Online)
30. Набиева, Н. М. (2022). Хизматлар маркетинги стратегиясига қўйилган талаблар таҳлили. *Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali*, 2 (3), 24-41. doi: 10.5281/zenodo.6503406
31. Nabiyeva, N.M. (2022). The role of marketing in the development of service enterprises. *Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development*, 4, 91–94. Retrieved from <https://www.sjird.journalspark.org/index.php/sjird/article/view/77>
32. Набиева, Н. 2021. Научно-теоретические основы разработки маркетинговых стратегий развития предприятий сферы услуг в условиях цифровой экономики. *Общество и инновации*. 2, 4 (авг. 2021), 19–26. DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol2-iss4-pp19-26>.
33. Набиева, Н.М. (2021). Закономерности и особенности развития сферы оказания услуг. *Общество и инновации*, 2 (10/S), 293-310. Doi: 10.47689/2181-1415-vol2-iss10/S-pp293-310
34. Набиева, Н. М. (2022). Хизмат кўрсатиш тизимини такомиллаштириш йўллари. In *International scientific conferences with higher educational institutions* (Vol. 1, No. 25.10, pp. 406-416).

08.00.00-Иқтисодиёт фанлари

Отамуродов Нуриддин Нажмиддинович
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
Мустақил изланувчи

КИЧИК ВА ЎРТА БИЗНЕС ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИ COVID-19 ИНҚИРОЗ ДАВРИДА УЛАРНИНГ ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА СОЛИҚҚА ТОРТИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация. Мақолада Covid 19 пандемияси жaxon мамлакатлар иқтисодиёти, ижтимоий ва сиёсий ҳаётига ўзининг мислсиз салбий таъсирини кўрсатди, хусусан жaxonда иқтисодиётнинг саноат ва бизнес сектори айниқса кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик тармоғи энг кўп зарар кўрган тармоқ эканлиги таъкидланмоқда. Шунга қарамай пандемия даврида мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини имкони борича сақлаб қолиш, уларни инқирозли даврдан минимал зарар билан чиқишлари учун бир қанча энгилликлар ва имтиёзлар берилди. Мазкур мақолада пандемия даврида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга кўмаклашувчи инфратузилмаларнинг асосий йўналишлари ва шу йиллардаги амалга оширилган ишларни давом этмоқда. Чунки бу солиқ корхоналарнинг солиқ солиш мақсадида ижобий фаолият натижасидан бўйича хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: солиқ, бюджет сиёсати, фойда солиғи, бюджет, солиқ маъмурчилиги, тадбиркорлик субъектлари, солиқ ҳисоботи, солиқ тушумлари, солиқ имтиёзлари, солиқ ставкаси.

Отамуродов Нуриддин Нажмиддинович
Ташкентский государственный экономический
университет независимый искатель

ТЕКСТ НАУЧНОЙ РАБОТЫ НА ТЕМУ ВОПРОСЫ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА ПРИ РАЗВИТИИ ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ КРИЗИСА COVID-19

Аннотация. В статье пандемия Covid 19 показала свое беспрецедентное негативное влияние на экономику, общественно-политическую жизнь стран мира, в частности, отмечается, что промышленно-предпринимательский сектор мировой экономики, особенно малый бизнес и частное предпринимательство, является наиболее пострадавшим сектором. Несмотря на это, в период пандемии был предоставлен ряд послаблений и льгот, чтобы максимально спасти малый бизнес и субъекты частного предпринимательства в нашей стране, вывести их из кризисного периода с минимальным ущербом. В данной статье продолжены основные направления инфраструктур поддержки развития малого бизнеса и частного предпринимательства в период пандемии и работа, проведенная за эти годы. В связи с этим разработаны выводы и предложения по налогообложению предприятий по положительным результатам их деятельности.

Ключевые слова: налог, бюджетная политика, налог на прибыль, бюджет, налоговое администрирование, хозяйствующие субъекты, налоговая отчетность, налоговые поступления, налоговые льготы, налоговая ставка.

Otamurodov Nuriddin Nazhmiddinovich
Tashkent State Economic
university independent seeker

ISSUES OF TAXATION OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES IN THE DEVELOPMENT OF THEIR ACTIVITIES IN THE CONTEXT OF THE COVID-19 CRISIS

Abstract. In the article, the Covid 19 pandemic showed its unprecedented negative impact on the economy, social and political life of the countries of the world, in particular, it is noted that the industrial and business sector of the world economy, especially small business and private entrepreneurship, is the most affected sector. Despite this, during the pandemic, a number of indulgences and benefits were provided in order to save small businesses and private entrepreneurship entities in our country as much as possible, to bring them out of the crisis period with minimal damage. This article continues the main directions of infrastructures to support the development of small businesses and private entrepreneurship during the pandemic and the work carried out over the years. In this regard, conclusions and proposals have been developed on the taxation of enterprises based on the positive results of their activities.

Keywords: tax, budget policy, income tax, budget, tax administration, business entities, tax reporting, tax revenues, tax incentives, tax rate.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N17>

Кириш

Маълумки, ҳар қандай мамлакат иқтисодиётининг барқарор ўсишини ва аҳоли бандлигини таъминловчи асосий бўғин бу кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик бўғинидир. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолияти амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг устувор йўналиши сифатида давлат томонидан мунтазам қўллаб-қувватланади. Алоҳида таъкидлаш лозимки, пандемия даврида бу қўллаб-қувватлов ва тадбиркорлик субъектларига бўлган алоҳида эътибор аввало миллий иқтисодиётимизни кучайтишига, тадбиркорларимизни қўпайтишига, шу билан бирга миллий ғазнамизни ошишига, янги иш ўринларини очилишига катта таъсир кўрсатади.

Иқтисодиётимизда рўй бераётган турли ижобий ўзгаришлар кўп жиҳатдан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши билан узвий боғлиқ. Жамиятимизнинг иқтисодий негизи бозор иқтисодиётига асосланган. Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда давлатимиз ғазнасини қўпайтириш учун кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожланишига сармоялар ажратиб бормоқда ва бу кундан кунга амалда фойда келтирмоқда, буларга давлатимиз томонидан ажратилаётган субсидиялар, имтиёзлар, солиқ имтиёзлари, бундан ташқари тадбиркорликни ривожлантиришга бевосита таъсир қилувчи инфратузилмаларни электронлаштиришни мисол келтиришимиз мумкин.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Соҳа олимлари кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожлантиришни қўллаб-қувватловчи ва туртки берувчи инфратузилмалар бўйича турлича тариф бериб ўтишган.

Хусусан АҚШ иқтисод фанлари фалсафа доктори Phd профессор Женнифер Л. Вуллей таҳлил қилишича кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик давлатга нафақат иқтисодий балки ижтимоий таъсир кўрсатади, бундан фақатгина давлат эмас балки

жамият ҳам манфаатдор деб келтириб ўтади. Бундан ташқари Женнифер Л. Вуллей давлат ва хусусий ташкилотларда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожланишни инфратузилмалар орқали барқарорлаштиришни ўрганиш, таҳлил қилиш доимий тадқиқотлар олиб бориш ва амалда қўллаш бўйича катта қизиқишларга сабаб бўлишини иқтисодий ифодалаган.[1]

Россиялик олим иқтисод фанлари номзоди М.Е.Косов инфратузилмаларни кичик бизнесга ёрдам бериш мақсади бўлган ташкилотлар деб санаб ўтади ҳамда инфратузилма муаммоларини ўрганишнинг иккита асосий ёндашувларини келтиради:

а) ижтимоий меҳнат тақсироти чўқурлаштириш нуқтаи назаридан инфратузилмани таҳлил қилишни ўз ичига олади .

б) иқтисодий амалиёт нуқтаи назаридан давлатнинг ролини ошириш зарурати инфратузилмани ривожлантиришни тартибга солиш.[2]

Россиялик олимлар Алтынникова Л.А., Голайдо И.М., Кузнецова И.В ларнинг фикрича инфратузилмалар самарадорлигини ошириш учун кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини инфратузилмалар билан тескари алоқа йўналишларини ишлаб чиқишдир.[3]

Айтиб ўтиш керакки бу йўналишда тадқиқот олиб борган олимларимиз соҳани атрофлича ўрганишган, мисол учун Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг академиги С.Гуломовнинг умумий таҳрири остида чиқарилган ўқув қўлланмада кичик бизнесда маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш учун зарурий ташкилий инфратузилма ташкил этиш, босқичма босқич бозор иқтисодиётига ўтишда бозор инфратузилмасини яратиш, миллий инфратузилмани сақлаб қолиш маълумотлари келтирилган. [4]

Олимларимиз Б.Ю. Ходиев, М.С. Косимова, А.Н. Самадовлар кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантирувчи бозор инфратузилмалар бўйича асосий маълумотларни ёритишган. Бунда инфратузилма асосий бўғинлари бўлган банкларни роли, солиқ ва солиққа тортиш сиёсати, имтиёзлар берилганлиги, аудиторлик хизматлари ўтказиш ҳамда ахборот билан таъминлаш вазифалари тўғрисида маълумотлар берилган. [5]

Бундан шундай хулоса чиқаришимиз мумкинки, кичик бизнес ва хусусий бизнеснинг ривожлантиришда инфратузилмалар муҳитини бизнес субъектларига мослаштириб бориш, уларни ривожлантиришни доимий тарзда қўллаб қувватлаш бу соҳада доимий тадқиқотлар олиб бориш талаб этилади. Тадқиқот методологияси Шуни таъкидлаш лозимки, мазкур мақолада муаллифлар томонидан бир қатор илмий методлар, хусусан, тизимли таҳлил, таққослаш ва муҳокама каби методлардан фойдаланилган. Яқунда тўлдирувчанлик тамойили асосида методологик ёндашув ёрдамида хулоса ва таклифлар баён этилган.

Таҳлил ва натижалар

Малумки, бутун дунёни ларзага келтирган тождор вирус инфекцияси тарқалиши барча мамлакатлар иқтисодий ижтимоий ҳаётини инқироз ҳолатига келтириб қўйди. Хусусан, йирик иқтисодий салоҳиятга эга мамлакатларда ишлаб чиқариш ва истеъмол ҳажмларининг кескин қисқариши, глобал ишлаб чиқариш занжирлари ва савдо алоқаларининг издан чиқишига, халқаро молия бозорларида хом ашё товарлар нархларининг кескин пасайиши ва конъюнктуранинг ёмонлашувига сабаб бўлди.

Ушбу инқироз, мамлакатимизни ҳам четлаб ўтгани йўқ. Балки, Ўзбекистон иқтисодиётига ҳам салбий таъсирини кўрсатиб, иқтисодиёти устувор йўналишлари бўлган саноат, транспорт, қишлоқ хўжалиги ва савдо тармоқларида ишлаб чиқариш ва хизматлар суратларини кескин камайиши, товарлар айланмасининг секинлашуви ва бюджет тушумларининг пасайишига олиб келди.

Республикамиз Президенти ва Ҳукумати томонидан мазкур муаммоларни зудлик билан ҳал этиш, глобал инқирознинг салбий ҳолатлари таъсирини юмшатиш, иқтисодиётнинг муҳим тармоқлари ҳисобланган туризм, транспорт, фармацевтика ва тўқимачилик саноати, қишлоқ зўжалиги каби республика иқтисодиётининг жадал ривожланаётган тармоқларини қўллаб-қувватлаш ва уларнинг барқарорлигини таъминлашга бир қатор тадбирлар белгиланди.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 19 мартдаги “Коронавирус пандемияси ва глобал инқироз ҳолатларининг иқтисодиёт тармоқларига салбий таъсирини юмшатиш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5969-сонли;

2020 йил 3 апрелдаги “Коронавирус пандемияси даврида аҳоли, иқтисодиёт тармоқлари ва тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5978-сонли;

2020 йил 27 апрелдаги “Коронавирус инфекцияси тарқалишига қарши курашиш даврида асосий даромад манбаларини йўқотган шахсларни, аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини ва тадбиркорлик субъектларини қўшимча қўллаб-қувватлашни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5986-сонли;

2020 йил 18 майдаги «Коронавирус пандемияси даврида аҳоли ва тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш бўйича навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПФ-6002-сонли

2020 йил 20 июлдаги “Коронавирус пандемиясининг салбий таъсирини камайтириш учун аҳоли, тадбиркорлик субъектлари, умумий овқатланиш, савдо ва хизматлар соҳасини қўллаб-қувватлашнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6029-сонли;

2020 йил 25 июлдаги “Коронавирус пандемиясини юмшатиш, аҳолининг санитария-эпидемиологик осойишталиги ва саломатлигини сақлаш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6035-сонли;

2020 йил июлдаги “Коронавирус пандемияси даврида ижтимоий ҳимояга ва ёрдамга муҳтож аҳоли қатламларини моддий қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-6038-сонли фармонлари;

2020 йил 1 майдаги “Коронавирус пандемияси даврида озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш, қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ 4700 сонли;

2020 йил 8 июндаги “Тадбиркорлик фаолияти ва ўзини ўзи банд қилишни давлат томонидан тартибга солишни соддалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4742-сонли қарорлари билан инқироз даврида мамлакатимизда макроиқтисодий барқарорликни, иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларининг узлуксиз ишлашини

таъминлаш, ташқи иқтисодий фаолиятни рағбатлантириш, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш, улар даромадларини барқарорлаштириш тадбирлари белгиланди.

Жумладан, Президентимизнинг 2020 йил 19 мартдаги ПФ-5969-сонли фармони билан, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузурида юридик шахс ташкил этмаган ҳолда, 10 трлн. сўм миқдоридagi “Инқирозга қарши курашиш жамғармаси” ташкил этилиб, Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети маблағлари, халқаро молия институтларининг имтиёзли кредитлари ҳамда қонун билан тақиқланмаган бошқа манбалар жамғарманинг асосий даромадлари этиб белгиланди.

кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш агентлиги ҳузуридаги Тадбиркорликни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси томонидан биринчи навбатда ижтимоий аҳамиятга эга истеъмол товарларини ишлаб чиқариш, сотиб олиш ва сотиш учун берилган кредитлар бўйича фоиз харажатларини қоплашга кафиллик ҳамда компенсация тақдим этишни кенгайтириш;

республика ҳудудларида иқтисодий фаолликни ва бандликни кенгайтиришга қаратилган қўшимча инфратузилма лойиҳаларини амалга ошириш, шунингдек, энг аввало, кичик саноат зоналарида муҳандислик коммуникацияларини қуриш;

в) аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашни кенгайтириш, шу жумладан қуйидагилар учун қўшимча маблағлар ажратиш:

кам таъминланган оилаларни қўллаб-қувватлаш бўйича чораларни кучайтириш ва нафақа олувчилар сонини ошириш, шу жумладан Ўзбекистон касаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши орқали;

Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги ҳузуридаги Жамоат ишлари жамғармасига жамоат ишларини кенгайтириш, «Ишга марҳамат» мономарказларини ва касбга тайёрлаш марказларини ташкил қилиш, шунингдек, меҳнат мигрантларини касбга ва тилга ўргатишни ташкиллаштириш орқали уларни қўллаб-қувватлаш;

г) қуйидагилар орқали иқтисодиёт тармоқларининг барқарор фаолият юритишини таъминлаш:

Ўзбекистон Республикасининг давлат кафолати остида жалб этилган кредитларни сўндириш, шунингдек, биринчи даражали харажатларни амалга ошириш учун фоизсиз бюджет ссудалари ажратиш йўли билан стратегик корхоналарни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чораларини кўриш;

ташқи савдо фаолиятини амалга оширувчи тадбиркорлик субъектлари транспорт харажатларининг бир қисмини компенсация қилиш;

коронавирус инфекцияси тарқалишининг салбий таъсирига энг кўп учрайдиган иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларини, шунингдек, кредит портфели сифати ёмонлашган ҳолларда тижорат банкларини қўллаб-қувватлашнинг қўшимча чораларини тақдим этиш;

уч йилгача бўлган муддатга, фоизсиз бюджет ссудаларини ажратиш орқали солиқ тўлаш муддатлари бўйича кечиктириш тақдим этилиши ҳамда тадбиркорлик фаоллигининг сустлашиши муносабати билан Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар маҳаллий бюджетларида олинмай қолинадиган даромадлар ўрнини тўлдириш.

Фармон билан, “Инқирозга қарши курашиш республика комиссияси” ташкил этилиб, тегишлилигича, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши Раиси, вилоятлар, туман ва шаҳарлар ҳокимлари бошчилик қиладиган Инқирозга қарши курашиш республика комиссиясининг ҳудудий штаблари ташкил қилиниб, қуйидагилар комиссиянинг асосий вазифалари этиб белгиланди;

коронавирус инфекцияси тарқалишига қарши курашиш ва бошқа глобал хавф-хатарлар даврида иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларининг узлуксиз ишлашини таъминлаш;

аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш бўйича юзага келадиган муаммоли масалаларни тезкорлик билан ҳал қилиш ва қўшимча чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;

барча даражадаги раҳбарларнинг идоровий мансуб ташкилотларда аҳоли ва тадбиркорлик субъектларининг юзага келган муаммо ва қийинчиликларни ҳал этиш мақсадида қилган мурожаатларига алоҳида эътибор қаратилиб, расмиятчилик, сансалорлик ва бюрократияга йўл қўйилмаслик юзасидан шахсий жавобгарликни ошириш масалалари белгиланди.

Шунингдек, мазкур фармон билан коронавирус инфекциясининг салбий таъсирига учраган иқтисодиёт айрим тармоқлари ва соҳаларини, хусусий тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш мақсадида солиқ соҳасида бир қатор имтиёзлар ва қулайликлар яратилди.

Юқорида кўрсатилган солиқларни тўлаш бўйича фоизсиз кечиктириш (бўлиб-бўлиб тўлаш) соддалаштирилган асосда 2020 йилнинг 31 декабрига қадар солиқ тўловчининг аризаси, Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги ва Молия вазирлигининг ҳудудий бўлинмалари раҳбарларининг хулосаларига биноан, бошқа ҳужжатларни талаб қилмаган ҳолда кўпи билан 6 ой муддатга берилади.

Пандемия даврида тадбиркорлик субъектларини ривожлантиришни янги босқичига олиб чиқиш, тадбиркорлар учун янги имкониятларни очиш ва бу тизимдаги ўзгаришлар асосини ва жадал суръатларда ривожланиш тенденциясиларига туртки берувчи инфратузилмаларнинг салоҳиятини ошириш жуда муҳим ҳисобланади.

Ташкилий ривожланишнинг таҳлили шуни кўрсатдики, пандемия даврида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг муаммоларини ҳал қилиш шарти давлат, вилоят ва ҳудуд миқёсидаги инфратузилмаларни бир тизимда, синхрон тарзда ишлашига қаратилган.

2017 – 2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича тасдиқланган Ҳаракатлар стратегияси учинчи йўналишида “макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш, хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва унинг устувор мавқеини янада кучайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожини рағбатлантириш, солиқ юқини камайтириш ва солиққа тортиш тизимини соддалаштириш сиёсатини давом эттириш, солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш ва тегишли рағбатлантирувчи чораларни кенгайтириш” каби чора-тадбирлар белгиланган.[6]

Таъкидлаш жоизки, амалга оширилган ислохотлар натижасида Жаҳон банкининг “ Доинг Бусинесс ” 2020-янги ҳар йиллик ҳисоботида Ўзбекистон 7-ўрин юқорига қўтарилиб, дунёнинг 190-мамлақати орасида 69-ўринни эгаллади. Бу бизнинг мамлакатимизга ишбилармонлик муҳитини яхшилашда энг катта ютуқларга эришган

20-та мамлакат қаторига кириш имконини берди. Шунингдек, “Иқтисодий эркинлик индекси” рейтингда Ўзбекистон 26-поғонага кўтарилиб, 2020-йилда 114-ўринни, “Рақобатбардош саноат унумдорлиги индекси” 2020-йилги рейтинг натижаларига кўра 152-давлат орасида 92-ўринни эгаллади.

Президентимиз таъкидлаганидек, мамлакатимиз иқтисодиётини ривожлантириш, фаровон турмушини таъминлашда муҳим ўрин тутаётган тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш масаласи давлат сиёсатининг стратегик йўналишларидан биридир. [7].

Ўзбекистон Республикасининг 2012-йил 2-майдаги “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги ЎРҚ-328-сонли Қонунига мувофиқ, тадбиркорлик фаолияти – тадбиркорлик фаолияти субъектлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, ўзи таваккал қилиб ва ўз мулкий жавобгарлиги остида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускорлик фаолиятидир - деб таъриф берилган.

Ўрганишлар кўрсатмоқдаки, «бизнес» ва «тадбиркорлик» тушунчалари хусусида иқтисодчи олимлар томонидан турли фикр ва ёндашувлар билдирилган бўлиб, ягона таърифга келинмаган. Ушбу тушунчалар синоним сўзларидек қаралади.

“Бизнес”- сўзи инглизча сўз бўлиб, у тадбиркорлик фаолияти ёки бошқача сўз билан айтганда, кишиларни фойда олишга қаратилган тадбиркорлик фаолиятидир.[8].

Юридик шахс ташкил этмасдан хусусий тадбиркорлик фаолияти амалга оширилишини тартибга солиш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2011-йил 7-январдаги “Якка тартибдаги тадбиркорлар юридик шахс ташкил этмасдан шуғулланиши мумкин бўлган фаолият турлари рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида”ги 6-сонли қарори қабул қилинди. Мазкур қарорга асосан, жисмоний шахслар 2011-йил 1-апрелдан бошлаб қарор билан тасдиқланган рўйхатга киритилмаган фаолият турларини амалга ошириши мумкин эмаслиги белгилаб қўйилди. Хусусий тадбиркорлар юридик шахс ташкил этмасдан шуғулланиши мумкин бўлган 87-та фаолият турлари рўйхати киритилган (илова-1).

Ўзбекистон Республикасининг янги Солиқ кодекси 2 та (умумий ва махсус) қисм, 21 бўлим, 72 боб ва 483 та моддадан иборатдир. Кичик тадбиркорлик субъектларини солиққа тортиш бўйича қуйидаги тартиблар белгиланди:

-кичик тадбиркорлик субъектлари товар айланмаси ҳажмидан келиб чиқиб, аввалги ягона солиқ тўлови ўрнига айланмадан олинadиган солиқ жорий этилди. Бунда, жами даромади бир миллиард сўмдан ошмаган юридик шахслар ва даромади 100 млн. сўмдан ошган, лекин бир миллиард сўмгача бўлган якка тартибдаги тадбиркорлар айланмадан олинadиган солиқ тўловчиси бўлиши белгиланди

-2020-йилнинг 1-июлидан бошлаб қўшилган қиймат солиғи бўйича ҳосил бўлган ортиқча суммани, яъни “манфий” қолдиқ суммасини тўлиқлигича қайтариш тартиби жорий этилди;

-жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғининг асосий ставкаси 12 фоиз ва ҚҚС ставкаси 15 фоиз этиб белгиланди;

-солиқларни тўлашни кечиктириш ёки бўлиб-бўлиб тўлаш имкониятини тақдим этишнинг янги тартиби жорий этилди;

-хўжалик субъектларини хавфлилик даражасига 42 та мезонлар асосида таҳлика-таҳлил (Риск-анализ) дастури ёрдамида 3 та сегментга (яшил, сариқ ва қизил йўлақларга) ажратиш ҳамда камчиликлар аниқланган тақдирда, солиқ назоратининг янги камерал текширув, сайёр текширув ва солиқ аудити ўтказиш тартиби жорий этилди;

-якка тартибдаги тадбиркорлар томонидан тўланадиган солиқ суммаси ўртача 30 фоизга камайтирилиб, уларга солиқларни тўлаш бўйича танлаш ҳуқуқи берилди. Хусусан, улар солиқни қатъий белгиланган миқдорларда тўлаши ёхуд жисмоний шахснинг жами йиллик даромади тўғрисида декларация асосида тўлаш имконияти берилди;

-ижтимоий солиқ ставкаси давлат корхоналарига, устав фондида давлат улуши 50 фоиз ва ундан ортиқ бўлган юридик шахсларга, шунингдек устав фондида 50 ёки ундан ортиқ фоиз давлат улуши бўлган юридик шахсларга ва уларнинг таркибий бўлинмаларига нисбатан 25 фоиздан 12 фоизгача пасайтирилди;

-ҳисобварақ-фактураларни электрон шаклда расмийлаштириш жорий этилди ва Солиқ кодексига ҳам ҳисобварақ-фактуралар қоида тариқасида электрон шаклда бўлиши белгиланди ва бошқалар.

Республикада шаклланган солиқ сиёсати “Халқ бой бўлса, давлат ҳам бой ва қудратли борилмоқда”.[9]. деган принцип асосида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш муҳим рол ўйнайди ҳамда республикада амалга оширилаётган иқтисодий сиёсатнинг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Шунини эътироф этиш жоизки, иқтисодий дастаклардан бири бўлган солиқ механизми орқали уларнинг фаолиятини тартибга солиш ва рағбатлантириш муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса ва таклифлар

- Корхоналарнинг инновацион фаоллигини ошириш учун илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари учун харажатларнинг миқдорига нисбатан фойда солиғидан қўшимча чегирмалар тарзидаги имтиёз бериш тартибини жорий қилиш;

- Интеллектуал мол-мулклардан олинган даромадлар учун патент боҳ режимини жорий этиш лозим. Бунда, интеллектуал мулк объектларининг бир қисми бўлган ўз патентларини, лицензияларни, ноу-хау ва бошқа моддий бўлмаган объектларидан ишлаб чиқаришда фойдаланиш натижасида олинган фойдани солиққа тортишда фойда солиғининг пасайтирилган ставкаси жорий қилиниши мақсадга мувофиқ.

Адабиётлар/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi- Toshkent: G'afur G'ulom nashriyot uyi 2020.-640b.
2. Normurzaev U. Tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlashda soliq imtiyozlarini berish orqali samarali usullardan foydalanish yo'llari //Ekonomika i obrazovanie. – 2021. – №. 3. – S. 91-95.
3. Normurzaev U. K. Amendments and additions to the tax code of the republic of uzbekistan on tax privileges in 2021. – 2021
4. Косов М.Е.”Формирование инфраструктуры малого предпринимательства как

- необходимое условие его развития” // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. 2009. Т. 5. № 4 (37). С. 67–71.Я
5. Алтынникова Л.А., Голайдо И.М., Кузнецова И.В. “Формирование инфраструктуры малого бизнеса” Economics/29998.doc.htm
 6. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг академиги С. Ғуломов умумий таҳрири остида “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик: ташкил этиш, режалаштириш, бошқариш. Т., “ Fan va texnologiya” нашриёти, 2005 й., 444 б. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” (Economics and Innovative Technologies) ilmiy elektron jurnali 159 <http://iqtisodiyot.tsue.uz>
 7. Ходиев Б.Ю., Қосимова М.С., Самадов А.Н. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик. Т.: ТДИУ, 2010.
 8. Ходжаев Р.С., А.Эгамбердиев. Кичик бизнес ва тадбиркорлик. ТМИ. Ўқув қўлланма. Т.: “IQTISOD - MOLIYA”, 2008.
 9. Самадов А.Н., Останақулова Г.Н. Кичик бизнес ва тадбиркорлик. - Т.: Молияқтисод, 2008.
 10. М.Р. Болтабоев, М.С.Қосимова Кичик бизнес ва тадбиркорлик – Т.: NOSHIR, 2011. тадбиркорлик 2017-2020 статистик тўплам.Тошкент 2021 йил.
 11. Зимин В. А. Малое предпринимательство в регионе: состояние и
 12. перспективы. Самара, 2020. 180 с.
 13. Тимофеев А. В. Основные функции, цели и задачи инфраструктурного обеспечения предпринимательской деятельности // Вестник Омского ниверситета. 2012. № 1. С. 376–378.
 14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони
 15. Мирзиёев Ш.М. “ Қонун устуворлиги – инсон манфаатларини таъминлашнинг муҳим омилидир” – Тошкент.: Халқ соъзи газетаси, 2017, 8 январ.
 16. Райзберг Б.А. Современный экономический словарь.-М.: ИНФРА-М, 1997,-496 стр.
 17. Мирзиёев Ш.М. “Еркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз”. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи // Халқ сҳзи, 2016 йил 15 декабр.

*08.00.00-Иқтисодиёт фанлари***Hoshimov Jahongir Ravshanbek o'g'li**
TMI, "Baholash ishi va investitsiyalar"
kafedrasida dotsenti v.b., PhD**TO'G'RIDAN – TO'G'RI XORIJIY INVESTITISIALARNI JALB QILISHDA MAMLAKAT
XATARLARINI KAMAYTIRISH**

Аннотация. Мақоллада to'g'ridan – to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda mamlakat xatarlarini kamaytirish yo'llari ochib berilgan. Shuningdek, xalqaro tashkilotlar tomonidan xorijiy investorlarni КТИКА (ko'p tomonlama investitsiyalarni kafolatlovchi agentlik) tomonidan investorlar va kreditorlarga kafolat berish yo'llari o'rganilgan. Jumladan boshqa xalqaro tashkilotlar (Maxsus chet el investitsiya kompaniyasi, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining) loyihalar bo'yicha xatarlarni nafaqat iqtisodiy mezonlar balki ijtimoiy-ekologik mezonlar asosida baholash yo'llari tadqiq qilingan.

Калит so'zlar: investitsiya, to'g'ridan – to'g'ri xorijiy investitsiya, YaIM, mamlakat xatarlari, BMT, ИНТТ, МСНЕИК, КТИКА.

Хошимов Жахонгир Равшанбек ўғли
ТФИ, и.о.доцента кафедрасы
«Оценочное дело и инвестиции», PhD**ПРЯМЫЕ – СНИЖЕНИЕ СТРАНОВЫХ РИСКОВ ПРИ ПРИВЛЕЧЕНИИ ПРЯМЫХ
ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ**

Аннотация. В статье раскрываются пути снижения рисков страны при привлечении прямых иностранных инвестиций. Кроме того, международными организациями были изучены способы предоставления гарантий иностранным инвесторам КТИКА (многостороннее агентство по гарантированию инвестиций) перед инвесторами и кредиторами. Среди других международных организаций (Специальная компания иностранных инвестиций, Организация экономического сотрудничества и развития) исследованы способы оценки проектных рисков на основе не только экономических, но и социально-экологических критериев.

Ключевые слова: инвестиции, прямые иностранные инвестиции, ВВП, страновые риски, БМТ, ИХТТ, МЧЭИК, КТИКА.

Khoshimov Jakhongir Ravshanbek ugli
TFI "Evaluation and Investments" Department,
Associate Professor, PhD**DIRECT – REDUCTION OF COUNTRY RISKS IN ATTRACTING FOREIGN DIRECT
INVESTMENT**

Annotation. The article reveals ways to reduce the country's risks in attracting foreign direct investment. Also, ways of guaranteeing foreign investors by КТИКА (multilateral investment guarantee agency) to investors

and creditors have been studied by international organizations. Among other international organizations (Special Foreign Investment Company, Organization for Economic Cooperation and Development), ways of assessing project risks based not only on economic criteria, but also on socio-ecological criteria have been researched.

Keywords: investment, foreign direct investment, GDP, country risks, BMT, IHTT, MCHEIK, KTIKA.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N18>

Kirish

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar rivojlangan va rivojlanyotgan mamlakatlar iqtisodiy taraqqiyotida muhim ro'l o'ynaydi. So'nggi yillardagi ijobiy tendensiyalarga qaramay mutaxassislar fikricha, COVID-19 pandemiyasi ayrim mamlakatlarning global YaIMning 4,3 foizga kamayishiga olib kelishi mumkin [1]. Pandemiya tufayli to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimlari hajmi kamayishi kutilmoqda. Birlashgan millatlar tashkilotining savdo va rivojlanish bo'yicha konferensiyasida ekspertlar fikriga ko'ra, qimmatli qog'ozlar va tog' sanoatiga bo'lgan investitsiyalarga bo'lgan talabning pasayishi kuzatiladi. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi esa deyarli 1,5 trillion dollardan 1 trillion dollargacha pasayishi kuzatilmoqda. Bu esa to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarga qaram bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlar uchun investitsiyalar hajmi kamayishiga olib keladi. Shu munosabat bilan dunyo mamlakatlari milliy iqtisodiyotlarining o'sishini qo'llab-quvvatlash maqsadida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish borasidagi alohida chora-tadbirlarni amalga oshirmoqdalar [2].

So'nggi yillarda barcha tarmoqlardagi dasturlarga muvofiq 31 milliard AQSH dollar miqdorida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb qilindi. Natijada o'tgan 5 yilda sanoat 1,4 barobar o'sdi, eksport hajmi esa 1,5 barobarga ko'paygani ko'rishimiz mumkin. Kelgusi 5 yilda iqtisodiyot barqaror o'sishi uchun sanoatni yana 1,5 barobarga oshirish, eksportni 30 milliard AQSH dollarga yetkazish maqsad qilib qo'yilgan. Buning uchun 120 milliard AQSH dollar sarmoya, jumladan, 70 milliard AQSH dollar xorijiy investitsiya o'zlashtirilishi prognoz qilinmoqda. 2022 yilda esa ushbu ko'rsatkich 11 milliard AQSH dollarlik to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni o'zlashtirilib, yirik investorlar bilan manzilli ishlash bo'yicha kelgusi vazifalar belgilandi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

To'g'ridan - to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda mamlakat xatarlarini kamaytirish bo'yicha olimlar ta'riflarini ko'rib chiqamiz. Jumladan:

A.Sh.Bekmurodovning fikricha - to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiya investorga korxonani nazorat qilish huquqini beruvchi kapitalni to'g'ridan-to'g'ri eksport qilish va shu bilan korxonani nazorat qilish huquqini beruvchi kapitalni to'g'ridan-to'g'ri eksport qilish va shu bilan korxonani asosiy kompaniyasining xorijiy sho'ba korxonasiga aylanadi [3].

A.B.Vaxobov esa to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiya investorga iqtisodiy faoliyat ustidan ta'sirchan nazorat etish imkonini beradigan investorning uzoq muddatli, firmaning kamida 10 foiz ulishiga yoki aksiyadorlar kapitaliga egalik qilishga imkon beradigan investitsiyalardir deb ta'kidlaydi [4].

A.S.Azizov ilmiy ishida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarga quyidagicha ta'rif beradi. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar atamasini, avvalo xo'jalik faoliyati ustidan

qisman yoki to'liq nazoratni ta'minlash orqali xorijiy korxonaga investitsiya sifatida tushunish kerakligini ta'kidlaydi [5].

Maqolada muallif tomonidan ya'nayam mavzuga oydinlik kiritish maqsadida mamlakat xatari tushunchasiga xorijiy olimlarning fikrlarini ko'rib chiqish o'rinli deb hisoblaymiz. D.Melderum – mamlakat tushunchasi bilan bog'liq quyidagi ta'rif e'tiborga molik ...barcha tijorat operatsiyalari xatar bilan ma'lum bir darajada bog'liq tijorat operatsiyalari halqaro chegaralar orqali amalga oshirilganda ular mahalliy operatsiyalarda mavjud bo'lmagan qo'shimcha xatarlarga duch keladilar deb ta'kidlagan [6].

Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'grisidagi qonuni ko'rib chiqadigan bo'lsak, qonunda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar tushunchasiga alohida ta'rif berilgan. to'g'ridan to'g'ri chet el investitsiyalari - chet ellik investorning hukumat kafolatlarisiz, tavakkalchilik sharoitlarida o'z mablag'lari yoki qarz mablag'lari hisobidan investitsiyalari deyilgan [7].

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada iqtisodiy voqeyalik jarayonlarini o'rganishning ilmiy usullari - umumlashtirish, guruhlashtirish, tahlilning mantiqiy va taqqoslama usullari, induksiya, deduksiya, abstrakt-mantiqiy fikrlash, qiyosiy tahlil va boshqa usullardan keng foydalanilgan.

O'zbekistonda qabul qilingan va xalqaro investitsiya qonunchilik normalariga asoslangan nomativ hujjatlar tahlil etildi. O'zbekistonning asosiy nomativ huquqiy hujjatlari Investitsion kelishmovchiliklarni tartibga solish xalqaro markazi va Birlashgan Millatlar Tashkilotining savdo va taraqqiyot bo'yicha konferensiyasida ro'yxatga olingan xalqaro huquqiy normalarni investor tomonidan qo'llanishi huquqini tan oladi. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar sohasiga xalqaro qonun hujjatlarining kiritilishi nafaqat O'zbekistonning investitsion jozibadorligini, balki umuman ishbilarmonlik muhitini yaxshilashda muhim ijobiy omil ekanligini ta'kidlandi. Ya'ni xalqaro investitsion bitimlarni ratifikatsiya etish va bajarish, xalqaro arbitrajni tan olish potensial xorijiy investorlarning iqtisodiyotimizga bo'lgan ishonchini sezilarli darajada oshiradi.

Tahlil va natijalar

Prezidentimiz Murojaatnomasida ham xorijiy konsultantlarni jalb qilib, maxsus va kichik sanoat zonalarini hududlarni rivojlantirish "drayveri"ga aylantirish, ularda yangidan yaratilayotgan ishlab chiqarish quvvatlarini joylashtirish zarurligi ta'kidlandi. To'qimachilik, charm, qurilish materiallari, elektr texnikasi, oziq-ovqat, farmatsevtika, zargarlik kabi tarmoqlarda yangi mahsulotlarni o'zlashtirish, jahon brendlarini olib kelish orqali yangi bozorlarga chiqish muhimligi ta'kidlab o'tdilar.

Bugungi kunda dunyo mamlakatlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti o'zining ma'no-mazmuni jihatidan oldingi bosqichlardan keskin farq qiladi. Bunda eng muhim jihat – milliy iqtisodiyotning tobora integratsiyalashuvi va globallashtirishini kuchayib borishi natijasida xalqaro maydonda raqobatning keskinlashuvi va har bir mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotida o'z mavqeini mustahkamlash uchun kurashining kuchayishiga olib kelmoqda. Bu kurashda milliy iqtisodiyotga ko'proq miqdorda xorijiy investitsiyalarni jalb etib iqtisodiyotni modernizatsiyalashni tashkil etgan mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishda yuqori darajalarga erishib jahon raqobatida ustunlik qilmoqda.

O'z navbatida O'zbekiston Respublikasida ham xalqaro kapital bozoridan ko'proq miqdorda xorijiy investitsiyalarni milliy iqtisodiyotga jalb etishi uchun xalqaro moliya institutlariga a'zo bo'lib, rivojlangan mamlakatlar tajribalaridan foydalanib investitsion

faoliyatni takomillashtirib bormoqda. Mamlakatimizda xalqaro normalarga muvofiq lashtirilgan investitsiya siyosati yirik miqdorda xorijiy investitsiyalarni kiritishda manfaatdorlikni oshirish va investitsion muhitini borgan sari takomillashib borishi bilan xarakterlanadi. Mazkur investitsion siyosatdan ko'zlangan asosiy maqsad, aholi daromadlarini oshirish va turmush sifatini ta'minlashga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni tizimli tartibda amalga oshirishdan iborat. Mazkur islohotlar samaradorligi o'z navbatida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar darajasiga bevosita bog'liq.

Iqtisodiyotiga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish tizimini takomillashtirish va mamlakat xatarlarini kamaytirish quyidagi vazifalarni amaliy ijrosini ta'minlash o'rinli deb hisoblaymiz:

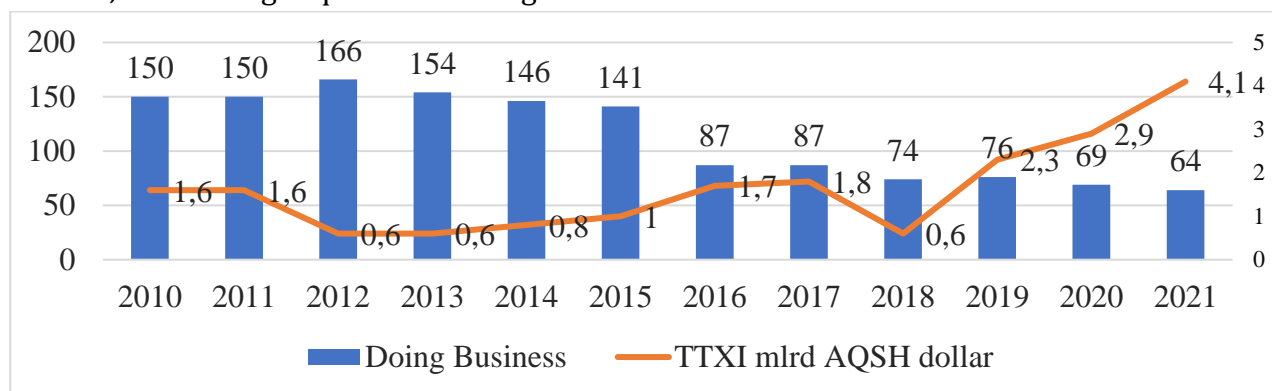
— to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarga oid milliy qonunchilikni xalqaro va mintaqaviy standartlarga uyg'unlashtirish, xalqaro tajribada investitsiya faoliyatini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash bo'yicha turli modeli huquqiy tartibga solish usullaridan foydalanish;

— innovatsion loyihalarni ishlab chiqayotgan va uni joriy etayotgan yuqori texnologik tarmoqlarga va korxonalariga qo'shimcha rag'bat va imtiyozlar berish;

— to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar bilan kooperatsiya aloqalarini rivojlantirish, xususan ularning ishlab chiqarish zanjiriga kirish orqali mahalliy iqtisodiyotni jahon bozoriga integratsiyalashuvini ta'minlash shular jumlasidandir.

Bugungi kunda mamlakatimiz ayrim global indekslarda ishtirok etmoqda. Jumladan, Jahon banki tomonidan yuritiladigan Doing business reytingida O'zbekiston 2012 yilda 190 davlat ichida 166 o'rinda turgan edi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ishbilarmonlik muhitini yanada tubdan yaxshilash va tadbirkorlikka yanada keng erkinlik berish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni doirasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida mamlakatimiz 2021 yilga kelib 64-o'ringacha ko'tarilishga muvaffaq bo'ldi, ya'ni 8 yil ichida 98 pog'onaga ko'tarilishga erishildi. Bu esa ya'nayam investorlar tomonidan mamlakatimizga investitsiya kiritish hajmi oshishiga olib keladi. Biroq, investorlar asosan xalqaro reytinglar tomonidan beriladigan ma'lumotlarga ehtiyoj sezadi lekin hali ham mamlakatimiz xalqaro reytinglarga a'zo emas. Ushbu indekslarda Yangi O'zbekistonning ham faol ishtirok etishini ta'minlashimiz maqsadga muvofiq bo'lar edi. Jumladan:

Global raqobatbardoshlik indeksi, Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish indeksi, To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar uchun tartibga solish cheklovlari indeksi, Investitsiyalarga ishonch indeksi, Sanoatning raqobatbardoshligi indeksilarida ishtirok etishini ta'minlash zarur.

1-rasm. O'zbekistonning 2010-2021 yillarda Doing Businessdagi o'rnini va mamlakatga jalb etilgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi [8]

Ammo ushbu o'sish to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning hajm jihatidan mazkur ko'rsatkichga mutanosib oshishiga olib kelmadi. Bunga sabab yuqorida ko'rsatib o'tilgan indekslarda faol ishtirok etmiyotganligi sabab to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimi kamligini ko'rishimiz mumkin.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda quyidagi muammolar mavjud bo'lib ayrimlariga to'xtalib o'tamiz: kredit foizlarining yuqoriligi va kreditlash tizimining yaxshi ishlamasligi; ishlab chiqarish infratuzilmasiga ulanishning qiyinligi va qoloqligi; bino va yer ajratishning qiyinligi; mahsulot va xizmatlarning sertifikatlash, litsenziyalashdagi muammolar mavjudligi shular jumlasidandir.

Xorijiy investorlar faoliyatiga to'siq bo'layotgan muammolarni bartaraf qilish maqsadida bir qator vazifalar amaliy ijrosini ta'minlash maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz: istiqbolli, dolzarb investitsion loyihalarni tezkor moliyalashtirish uchun viloyatda mahalliy budjetning orttirib bajarilgan qismidan ustav kapitali 5 mln AQSH dollaridan kam bo'lmagan maxsus investitsion fond tashkil qilish lozim; muqobil variant sifatida (xorijiy investorlar tomonidan taklif qilingan) tijorat banklarini loyihalarda hamkor (sharik) sifatida ishtirok etishini ta'minlash maqsadga muvofiq.

Xorijiy va milliy investorlarga berilgan kafolatlar, imtiyozlar va boshqa instrumentlar ko'rib chiqildi. Xorijiy investitsiyalarning tasniflanishi, ularni jalb qilish tartibi va O'zbekiston Respublikasi investitsiya sohasidagi qonunchilikning moslashuvchanligi Vazirlar mahkamasi bilan tuzilgan bitimlarda keltirilgan qo'shimcha imtiyoz orqali ta'minlanadi. Investitsion jozibadorlikni oshirishda maxsus iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalar alohida o'rni ham ahamiyatlidir.

Investitsiya xatarlarini boshqarish sohasidagi xalqaro institutlarning tajribasiga alohida e'tibor qaratadi. Jumladan, xorijiy investitsiyalarning kafolatlarini ta'minlash dunyoning rivojlanayotgan mamlakatlariga to'g'ridan - to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmining barqaror o'sishini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqaro kapitalni muayyan kafolatlarsiz energetika, atrof muhitni muhofaza qilish, qishloq xo'jaligi, yo'l va infratuzilma qurilish kabi muhim sohalarga investitsiyalashning imkoni bo'lmas edi.

Nodavlat va xalqaro notijorat tashkilotlari tomonidan kafolatlangan ko'plab investitsion loyihalar Afrika qit'asida iqtisodiyot tarmoqlarining muvaffaqiyatli rivojlanishiga olib keldi (hatto xarbiy to'qnashuvlar olib borilayotgan yuqori xatarli mamlakatlarda ham).

KTIKA (ko'p tomonlama investitsiyalarni kafolatlovchi agentlik) investorlar va kreditorlarga kafolat berish yo'li bilan rivojlanayotgan mamlakatlarga xorijiy investitsiyalarni jalb etishga ko'p jihatdan yordam bermoqda. KTIKAning asosiy vazifasi - transmilliy kompaniyalarning mol-mulkini ekspropriatsiya yoki musodara qilish, urush va ommaviy tartibsizliklar yuzaga kelish ehtimoli judda yuqori bo'lgan mamlakatlarga amalga oshirilayotgan investitsion loyihalarga kafolat berishdan iborat.

Ko'p tomonlama investitsiyalarni kafolatlovchi agentligi quyidagi vaziyatli holatlar bo'yicha zararlardan kafolatlarini beradi: adolatli arbitraj uchun imkoniyatlar yo'qligi, mahalliy valyutani erkin konvertirlangan valyuta ayriboshlashni ta'kidlash, sug'urta obyektiga bo'lan mulkiy huquqdan maxrum qilish, xarbiy to'qnashuvlar yoki fuqarolar tartibsizliklardan ko'rilgan zararlar [9].

2020 yilda qiymati 6 mlrd. AQSH dollari hajmidagi loyihalar sug'urtalandi va loyihalarning umumiy miqdori esa 22,6 mlrd. AQSH dollarni tashkil qildi. 2019 yilda ushbu ko'rsatkichlar, mos ravishda 5,55 mlrd va 23,3 mlrd. AQSH dollarni tashkil etdi. Ya'ni qiymati 1 AQSH dollarga teng xar bir sug'urtalangan aktiv uchun mamlakatlarga jalb etilayotgan investitsiyalar hajmi tahminan 4 AQSH dollarni tashkil etdi.

Xalqaro tashkilotlar (Maxsus chet el investitsiya kompaniyasi, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti, Ko'p tomonlama investitsiyalarni kafolatlovchi agentlik) loyihalar bo'yicha xatarlarni nafaqat iqtisodiy mezonlar balki ijtimoiy-ekologik mezonlar asosida ham baholashga intilishlarini alohida ta'kidlash lozim. Investitsiya loyihalarining ijtimoiy va ekologik jihatdan baholanishi shuhbasiz mamlakatlarda hukumron bo'lgan doiralar bilan hamkorlikda olib keladi, chunki ijtimoiy va ekologik xarakterdagi investitsion loyihalar aynan shu turdagi muammolarni (mintaqa ishsizligi, aholini emlash muammosi, qishloq yerlarini suniy ravishda sug'orish, chiqindilarni zararsizlantirish, suv ta'minoti va boshqalarni) hal qilish uchun yo'naltiriladi.

Transchegaraviy investitsion xatarlarni ko'rib chiqishda investitsiyalar uchun kafolatlarni taqdim etish bo'yicha AQSH tajribasi alohida e'tiborga molikdir, chunki transchegaraviy xatarlarni boshqarish bo'yicha AQSH tajribasi o'ziga xos pragmatik maqsad va vazifalariga asoslanadi. Maxsus chet el investitsiya kompaniyasi AQSH transchegaraviy investitsiya faoliyati xatarlarini baholaydi o'z faoliyatini bir necha dasturlar orqali amalga oshiradi:

1. Ustav kapitaliga investitsiyalar;
2. Tuzilmaviy moliyalashtirish (50 mln. AQSH dollardan ortiq miqdorda);
3. Siyosiy xatarlarni sug'urtalash (asosan Afrika, Osiyo, Lotin Amerika, mamlakatlar);
4. Texnik qo'llab-quvvatlash (loyiha ko'rsatkichlarini Maxsus chet el investitsiya kompaniyasini talab darajasiga ko'tarish).

Xorijiy investitsiyalar uchun kafolatlar berilmasa, ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotini rivojlantirish, ijtimoiy va ekologik muammolarni hal etish va boshqa loyihalarni amalga oshira olmasligi ta'kidlandi. Ushbu holat jahon amaliyoti xatarlari boshqarish, umuman olganda xatarlarni bosqichma-bosqich kamaytirish zarur.

To'g'ridan – to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda mamlakat xatarlarini kamaytirish bo'yicha quyidagicha xulosalarga kelindi. Jumladan:

1. Investitsiya sohasida xalqaro qonunchilikning joriy etilishi nafaqat O'zbekistonning investitsion jozibadorligini balki umuman ishbilarmonlik muhitini yaxshilashda ham muhim muhim ijobiy omil bo'lib xizmat etadi. Jumladan, Xalqaro investitsiyalar va transmilliy kompaniyalar to'g'risida Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti deklaratsiyasining ratifikatsiyasi qilinishi va amalga oshirilishi bo'lajak Yevropa Ittifoqining investorlarning bizning iqtisodiyotiga bo'lgan ishonchi sezilarli darajada oshiradi.

2. O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligi investitsiya sohasidagi nizolarni xalqaro arbitraj orqali hal etish huquqini ta'minlaydi. Bu esa muhim afzallik bo'lib, O'zbekiston yoki chet eldagi nizolarni hal etish uchun xorijiy investorlarga nizolarni adolatli hal etish imkoniyatini yaratib beradi.

Xulosa

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni yanada takomillashtirish bo'yicha quyidagicha taklif va tavsiyalarni berish mumkin:

— kimyo va neft-gaz sanoati, mashinasozlik sohasidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar, bank-sug'urta tashkilotlari ustav kapitallaridagi davlat aksiyalar (ulushlar) paketlarini sotish;

— to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun tayyor investitsiya takliflarini ishlab chiqilgan;

— investitsiya va biznes forumlar, taqdimotlar («Road Show») va marketing kampaniyalari imkoniyatlaridan keng foydalanish;

— davlat-xususiy sheriklik loyihalarini amalga oshirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlarni tashkil etish lozim.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз.–Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 592 б.
2. Ёрматова Д.Ё. Экология ва атроф муҳитни ҳимоя қилиш. – Тошкент: “Фан ва технологиялар”, 2018. 109-123. Б.
3. Фалсафа қомусий луғат. – Т.ошкент: Шарқ, 2004. – 491 б.
4. <https://ecportal.info/atmosferное-zagryaznenie-zemli/1>
5. <https://kun.uz/news/2022/10/17/toshkentda-chang-tozoni-kutilmoqda>
6. <https://nargis.uz/?p=200>
7. <https://oyina.uz/kiril/posts/1194>

08.00.00-Иқтисодиёт фанлари

Yusupov Farruxbek Farxodovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
mustaqil izlanuvchisi

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA SOLIQ MA'MURCHILIGIDA SOLIQ TO'LOVCHILARGA XIZMAT KO'RSATISHNI TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Respublikamizda tovar va moliya bozorlarida monopoliyani bosqichma-bosqich kamaytirish orqali iqtisodiyot raqobatbardoshligiga salbiy ta'sirini yanada kamaytirish, imtiyoz va preferensiyalar berish tizimi samaradorligini oshirish, shuningdek, tadbirkorlik sub'ektlariga nisbatan tartibga solish yukini pasaytirish hamda soliq to'lovchilarning soliq ma'muriyatchiligini amalga oshirish hamda soliq majburiyatlarini bajarish bo'yicha o'zaro hamkorlik asosida xizmat ko'rsatilishini tubdan takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Kalit so'zlar: soliq, byudjet siyosati, byudjet, soliq ma'murchiligi, soliq salohiyati, normativ tahlil, pozitiv tahlil, soliq yuki, reprezentativ soliq stavkasi, o'rtacha stavka, soliq hisoboti, soliq tushumlari, soliq imtiyozlari.

Юсупов Фаррухбек Фарходович
Ташкентский государственный
экономический университет
независимый исследователь

ПУТИ УЛУЧШЕНИЯ ОБСЛУЖИВАНИЯ НАЛОГОПЛАТЕЛЬЩИКОВ В НАЛОГОВОЙ СЛУЖБЕ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Аннотация. В данной статье особое внимание уделяется дальнейшему снижению негативного влияния на конкурентоспособность экономики республики путем постепенного снижения монополии на товарных и финансовых рынках, повышению эффективности системы предоставления льгот и преференций, а также снижению нормативной нагрузки на субъекты предпринимательства и коренному совершенствованию взаимодействия налогоплательщиков по осуществлению налогового администрирования и исполнению налоговых обязательств направляется.

Ключевые слова: налог, фискальная политика, бюджет, налоговое администрирование, налоговый потенциал, нормативный анализ, позитивный анализ, налоговая нагрузка, репрезентативная ставка налога, средняя ставка, налоговая отчетность, налоговые поступления, налоговые льготы.

Yusupov Farrukhbek Farkhodovich
Tashkent State University of Economics
independent researcher

WAYS TO IMPROVE THE SERVICE OF TAXPAYERS IN THE TAX SERVICE OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Annotation. In this article, special attention is paid to further reducing the negative impact on the competitiveness of the republic's economy by gradually reducing the monopoly on commodity and financial markets, improving the efficiency of the system of granting benefits and preferences, as well as reducing the

regulatory burden on business entities and radically improving the interaction of taxpayers in the implementation of tax administration and the fulfillment of tax obligations of the republic.

Key words: tax, fiscal policy, budget, tax administration, tax potential, regulatory analysis, positive analysis, tax burden, representative tax rate, average rate, tax reporting, tax revenues, tax benefits.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N19>

Kirish

Mamlakatimizda, tadbirkorlik sub'ektlarga, iqtisodiyot tarmoqlari va uning alohida sohalarini boshqarish tizimlarini yaratishga ko'plab ilmiy tadqiqotlar bag'ishlangan. Shunga ko'ra, iqtisodiyotda soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar yig'iluvchanligining zarur darajasini ta'minlash, raqobatni yaxshilashda soliqqa tortishning yangi mezon va mexanizmlarini takomillashtirish, iqtisodiyoti rivojlanishiga amaliy ta'sirini baholash masalalari muhim ilmiy tadqiqot yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

L. Erxardning fikricha, bozor iqtisodiyoti iste'mol, kasb va ish joyini tanlash, ishlab chiqarish vositalari bilan birgalikda xususiy mulkka egalik qilish, shartnomalar tuzish erkinligi zaruriy shart bo'lgan taqdirdagina faoliyat ko'rsatishi mumkin. L. Erxard davlatning xo'jalik hayotida faol ishtiroki bilan muvofiqlikdagi erkin xususiy tashabbus va raqobatni mamlakatni iqtisodiy tiklash quroli sifatida ta'riflagan [1].

Xususan, buyuk klassik iqtisodchi Adam Smit fikricha, raqobatni bozor sub'ektlari o'rtasida tovarlar xarid qilish va sotish borasida qulayroq sharoitlar uchun olib boriladigan, to'g'ri, halol, til biriktirishlarsiz kurash, musobaqa bilan bog'lagan. U raqobat kurashining asosiy usuli deb narx o'zgarishlarini bilgan. Bunda u jamoa irodasi (ixtiëri) bilan boshqarilmaydigan, umumiy mo'ljallarga ega bo'lmagan bozorda qat'iy xulq-atvor qoidalariga amal qilishini qayd etgan. Demak, raqobat-bozor qatnashchilari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi aynan o'sha «ko'rinmas qo'l»dir. [2].

Y.Shumpeter iqtisodiy rivojlanish nazariyasi doirasida raqobatni eskilikning yangilik bilan raqiblik kurashi sifatida ta'riflagan. Yangiliklar kiritish bozor tomonidan shubha bilan qabul qilinadi, biroq agar novator ularni amalga oshirishning uddasidan chiqsa, raqobat mexanizmi eskirgan texnologiyalardan foydalanuvchi korxonalarni bozordan siqib chiqaradi degan fikirni takidlagan. [3].

Tokarev va Maninalarning fikriga ko'ra, eksport salohiyati korxonaning eksport uchun raqobatbardosh mahsulotlar yaratish va ishlab chiqarish, uni tashqi bozorlarga targ'ib qilish, u yerda tovarlarni sotish va kerakli darajada xizmat ko'rsatish qobiliyati sifatida belgilanishi mumkin. [4].

Amerikalik iqtisodchi Naisbit korxonaning eksport salohiyatini iqtisodiy salohiyatning dinamik o'zgaruvchan komponenti sifatida belgilaydi, uning tashkiliy-texnik tuzilishi, korxonada missiyasi hamda maqsadlariga muvofiq, ekologik omillar va ichki sharoitlarning ta'sirini hisobga olgan holda, uzoq va yaqin xorij bozorlarida rentabellik darajasi bilan barqaror savdo hajmlarini ta'minlaydi[5].

Pugachev, Parfenovalarning fikricha, "Soliq siyosati sohasida raqamli iqtisodiyotni tartibga solish ikkita asosiy yo'nalishni ajratish zarur:

1) raqamli iqtisodiyot operatsiyalarini soliqqa tortish vaboj-ta'riflarini tartibga solish;

2) soliq va bojxona ma'muriyatchiligi va nazoratiga raqamli texnologiyalarni kiritish."

Vishnevskiyning e'tirof etishicha soliqqa tortishni raqamlashtirish sharoitida ishlab chiqarish jarayoni va iqtisodiy munosabatlar tizimini robotlashtirishga asoslangan avtomatlashtirish bilan bog'liq yangi soliq institutlari shakllanadi. Soliqqa tortish tizimi ob'ektiv ravishda transformasiyalanadi.

Pogorleskiy va Keshnerlarni yozishicha: "Soliq ma'muriyatchiligiga raqamlashtirish va axborot texnologiyalarni kiritish soliq organlarida ish yuklamasini kamaytirish, shuningdek soliq turlari, sug'urta badallari bo'yicha qarzlarni kamaytirishga olib kelishi shart". [6].

Goncharenkoning (2021) fikricha "soliqlarni optimallashtirish" hozirgi vaqtda juda murakkablashib bormoqda. Soliq nazorati soliq xarajatlarini optimallashtirishga qiziqishda bo'lishlari kerak, shunda biznesmenlar "soliqdan qochish" tushunchasini unitadilar. [7].

Spiridonov va boshqalar (2010) quyidagi ta'rifni berishgan: "Soliqlar optimallashtirish - bu soliq to'lovchining soliq majburiyatlarini kamaytirishga qaratilgan maqsadli qonuniy harakati bo'lib, soliq imtiyozlari, soliqdan ozod qilish va boshqa qonunchilikda belgilangan usul va qoidalardan foydalanishni o'z ichiga oladi." [8].

Tadqiqot metodologiyasi

Agrar sohadagi soliqqa tortish islohotlarning bosqichlari va konseptual asoslarini tadqiq qilishida ilmiy abstraksiyalash, induksiya-deduksiya kabi nazariy usullaridan va kuzatish, statistik tahlil, vertikal va gorizontaal tahlil va usullardan keng foydalanilgan.

Tahlil va natijalar

Tadbirkorlik sub'ektlarining iqtisodiy faolligini qo'llab-quvvatlash bilan birga, sohani raqamlashtirish - Elektron hisobvara-fakturalari bilan qamrov darajasi 100 foizga, hisobotlarni avtomatlashtirish 76 foizdan 86 foizga yetkazilganligi, "Tahlila-tahlil" AAT, "E-ijara", "Avtokameral", Tax.gap, "Cashback" va "Soliq" mobil ilovasi va boshqa qator dasturiy mahsullarning ishga tushirilishi soliq tushumlariga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Jumladan, yirik soliq to'lovchilarga (Navoiy va Olmaliq KMK) foyda va nedra soliqlari stavkasining keskin pasaytirilganligi, amortizasiya ajratmalari normalari - o'rtacha 2 barobarga, bir martalik investitsiyaviy chegirma miqdori - 2 barobarga, faoliyat natijasida ko'rilgan va kelgusi davrga o'tkaziladigan zararlarning cheklangan miqdori joriy soliq davri soliq bazasining 60 foizidan 100 foizigacha oshirilganligiga qaramasdan, joriy yilning yanvar-avgust oylarida byudjetga 96,9 trln so'm tushum ta'minlanib, o'tgan yilning mos davriga nisbatan 13,7 trln so'mga (17%) o'sdi. Hududlarda soliq tushumlari esa 34 foizga o'sdi. Aylanmadan olinadigan soliqdan 1,7 trln.so'm tushib, o'tgan yilning mos davriga nisbatan 138 foizga va QQS 21,1 trln.so'm tushib, 131 foizga va foyda solig'idan 13,1 trln.so'm (Navoiy va Olmaliq KMK tashqari) tushib, 1,5 baravarga o'sdi. Bunga quyidagi yangi instrumentlarning joriy etilishi asosiy omil bo'ldi.

1. QQS to'lovchilarini soliq xavfiga qarab avtomatik segmentlash (past, o'rta va yuqori) va ro'yxatga olishning yangi tamoyillari joriy etilishi natijasida - 22,7 mingta korxonaga soliq nazorati tadbirlari natijasida 4,9 trln.so'm qo'shimcha soliq hisoblanib, 1,4 trln.so'mi undirildi va qolgan summalarni undirish ishlari davom etmoqda.

Keng jamoatchilikni jalb qilgan holda, savdo va xizmat ko'rsatish sohasida to'lov intizomiga rioya etilishi bo'yicha rag'batlantirish institutining ("Cashback" va "Soliq" mobil ilovasi) joriy etilishi aholining faolligini oshirib, yashirin tovar aylanmalarini soyadan

chiqarishga sabab bo'ldi va onlayn nazorat kassa mashinalari orqali tovar aylanmasi o'tgan yilning mos davriga nisbatan 161 foizga o'sdi (70,6 trln.so'mdan 113,5 trln.so'mga yetdi).

Ma'lumot uchun: Xarid cheklarini qayta ishlash natijasi bilan to'lovga tasdiqlangan 337,7 mlrd.so'mlik keshbek summasidan 313,7 mlrd.so'mi fuqarolarga to'lab berildi. Qolgan 24 mlrd.so'mni fuqarolar o'z xoxishlariga ko'ra istalgan vaqtda plastik kartalariga ko'chirib olish imkoniyatiga ega.

"Soliq hamkor tizimi" orqali tushgan murojaatlar bo'yicha 95,7 mingta chek bermaslik, 4,3 mingta holatda plastik kartalarga savdo qilmaslik va 395 ta holatda mahsulotlarni plastikka haqiqiy bahosidan qimmat sotish bo'yicha fuqarolarning buzilgan huquqlari tiklandi.

To'lov intizomi buzilishiga qarshi befarq bo'lmasdan qonun buzilishlari to'g'risida soliq organlariga xabar bergan fuqarolarga 24,1 mlrd.so'm miqdorida mukofot pullari undirilgan moliyaviy jarima summaları hisobidan to'lab berildi. "Avtokameral" tizimi orqali 48,4 mingta tadbirkorlik sub'ektiga 1,3 trln.so'mlik xatoliklarini ixtiyoriy to'g'irlash imkoni berilib, 960 mlrd.so'mi undirib olindi. Shuningdek, ularga nisbatan 715 mlrd.so'mlik moliyaviy jarimalar qo'llanilmadi.

Tadbirkorlik sub'ektlari hisobotlaridagi xato-kamchiliklarni aniqlash bo'yicha barcha ma'lumotlar avtomatlashtirilishi natijasida, 1 ta kameral tekshirish doirasida barcha kamchiliklarga aniqlik kiritish imkoniyati yaratildi va buning natijasida tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatida takroriy tekshirish o'tkazishni oldi olindi. Natijada, o'tgan yilga nisbatan o'tkazilgan kameral tekshirishlar soni 30,5 mingtaga kamaydi.

"E-ijara" elektron xizmati joriy etilishi natijasida 243 mingta ijara shartnomasi va undan olinadigan 9,5 trln.so'mlik daromadlari nazoratga olindi (yuridik shaxslar o'rtasida 5,5 trln.so'mlik 81 mingta va jismoniy shaxslar o'rtasida 3,9 trln.so'm qiymatdagi 162 mingta shartnoma tuzilgan).

Soliq organlarida ijara shartnomalari hisobga qo'yilishi natijasida 162 mingta shartnoma asosida 102,7 mlrd.so'm jismoniy shaxslarning daromad solig'i hisoblangan bo'lib, o'tgan yilning mos davriga nisbatan 27,4 mlrd.so'mga yoki 36,4 foizga oshdi.

Shuningdek, joriy yilning sentyabr oyidan boshlab, "E-ijara" elektron xizmatida transport vositalarining ijara shartnomalarini rasmiylashtirish imkoniyati yaratildi. Natijada o'tgan 20 kunda 102 ta 74,2 mlrd.so'mlik transport ijara shartnomalari ro'yxatga olindi.

Mahsulot (tovar va xizmat)larning yagona elektron milliy katalogi joriy etilishi natijasida - "Tasnif.soliq.uz" tizimida 259,9 ming dona mahsulot (tovar va xizmat)larning yagona elektron milliy katalogi shakllandi. Jami aktiv foydalanishda bo'lgan 180,3 mingta ONKTLardan joriy yilning 1 avgust holatiga 98,6 mingtasining MXIKlari noto'g'ri kelayotgan bo'lib, shundan 1 sentyabr holatiga 93,8 mingtasining MXIKlari to'g'ri kelishi ta'minlandi.

Raqamli markirovash tizimi bosqichma-bosqich alkogol, tamaki va pivo mahsulotlari savdosining barcha jarayonlarida joriy qilindi. Shuningdek, ishlab chiqaruvchi (51 ta alkogol, 2 ta tamaki va 26 ta pivo) va import qiluvchi (10 ta alkogol va 4 ta tamaki) korxonalar tomonidan jami 1,5 mlrd. dona markirovkalangan mahsulotlar ishlab chiqarilgan va realizasiya qilingan.

Tizim joriy qilinishi natijasida 51 ta alkogol mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi korxonasining 2022 yil 8 oylik realizasiya ko'rsatkichlari o'tkan yil mos davriga nisbatan 7 foizga, 8 ta importda esa 47,6 foizga va 26 ta pivo ishlab chiqaruvchida 11 foizga oshganligi kuzatildi.

Vazirlar Mahqamasining 2022 yil 2 apreldagi 148 va 149-son qarorlariga muvofiq maishiy texnika (2022 yil 15 aprel) va dori vositalarni raqamli markirovkalash tizimlarini joriy qilish tadbirlari davom etmoqda. 71 ta ishlab chiqaruvchi va 96 ta import qiluvchi korxonalar tomonidan jami 2,1 mln dona markirovkalangan mahsulotlar savdoga chiqarilgan.

Shuningdek, 6 ta mahalliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan 50,6 ming dona markirovkalangan dori vositalari ishlab chiqarildi.

Hususan, soliq hisobotlarini avtomatlashtirish (Xorazm tajribasi va boshqalar)

a) Kadastr agentligi ma'lumotlari jamlanganligi hamda "E-imtiyoz" dasturi orqali (kadastr raqami, yer maydoni, toifasi, soliq stavkasi, huquq yangidan paydo bo'lgan yoki bekor qilingan sana, imtiyozli hudud) respublika bo'yicha 66,5 mingta noqishloq yer solig'i to'lovchilari hisobotlari to'liq avtomatlashtirilgan bo'lib, 2,8 mingtasi (4,2%) mustaqil taqdim etgan.

Ma'lumot uchun: respublika bo'yicha bu ko'rsatkich 97 foizni tashkil etib, qishloq xo'jaligiga mo'ljallanmagan lalmikor va yaylov zonada joylashgan yer uchastkalariga ega 1 875 ta (3 %) soliq to'lovchilar uchun interaktiv xizmat yaratilmoqda.

b) Elektron hisobvaraq-fakturalar, onlayn nazorat kassa texnikasi, marketpleys va bojxona deklarasiyalari integrasiyalashuvi natijasida soliq to'lovchilarning chegiriladigan daromadlari va turli stavkalar qo'llanishi inobatga olinmagan holda aylanmadan olinadigan soliq hisoboti respublika bo'yicha 359,4 mingta to'lovchiga 100 foiz to'liq avtomatlashtirildi. Shundan 121,6 mingta yoki 33,8 foizi hisobotlarga mustaqil ravishda o'zgartirish kiritgan

Kelgusi hisobot yilidan stavkalarining unifikasiya qilinishi natijasi bilan mavjud muammolar to'liq bartaraf etilib, hisobotlar soliq organlari tomonidan shakllantirilishi nazarda tutilmoqda.

v) Elektron hisobvaraq-faktura, onlayn nazorat kassa texnikasi, "marketpleys" tizimi ma'lumotlari hamda Davlat bojxona qo'mitasi bilan real vaqt rejimida ma'lumot almashishni joriy etish orqali QQS hisoboti 156,3 mingta to'lovchiga 100 foiz avtomatlashtirildi.

Ushbu soliq to'lovchilardan 19,9 mingtasi (12,7%) hisobotlarga mustaqil o'zgartirish kiritgan.

g) Mol-mulk solig'i hisoboti ham Kadastr agentligi ma'lumotlari jamlanganligi hamda "E-imtiyoz" dasturi orqali to'liq avtomatlashtirilgan holda respublika bo'yicha 61,9 mingta to'lovchiga 100,0 foizni tashkil etdi. Shundan 13,6 mingtasi (22%) taqdim etilgan hisobotlarga mustaqil ravishda o'zgartirish kiritgan. Shuningdek, soliq to'lovchilarga ko'rsatiladigan 46 ta interaktiv xizmat turlari imkoniyati kengaytirilib, soliq to'lovchilar 93,4 million marotaba foydalangan (jumladan 33,6 mln. marotaba soliqlarni to'lashda). O'zini o'zi ish bilan band qilish bo'yicha ro'yxatdan o'tganlar soni 1,9 mln. nafarga yetdi (joriy yilda ro'yxatdan o'tganlar soni 779 mingta).

Soliq ma'murchiligini yanada takomillashtirish va QQS stavkasining pasayishi hisobiga yo'qotishlarni qoplash maqsadida, 2023 yilda zarur yangi instrumentlar takomillashtirish bo'yicha QQS zanjiri uzilishi (Tax gap) tushunchasi va ishlash mexanizmlarini aniq belgilash, jumladan QQS "zachet" summalarini korrekcirovka qilish xuquqini soliq organlariga berish.

Bugungi kunda QQS zanjiri uzilishi summasi 21,2 trln.so'mdan iborat va bu normaning kiritilmasligi byudjetga katta yo'qotishlarga sabab bo'lishda davom etadi.

Soliq bazasini bozor narxi asosida hisoblashga o'tish. Bugungi kunda bozor tamoyillari asosida narx shakllanishi tizimini samarali amalga oshirish va insofli soliq to'lovchilar va

iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish, shuningdek yashirin iqtisodiyotni kamaytirishga qaratilgan tadbirkorlik faoliyati uchun teng sharoitlar yaratish maqsadida tovarlar (xizmat)ning bozor narxini aniqlashning inson omilisiz avtomatlashtirilgan tizimini amaliyotga joriy etish lozim.

Masalan, Bojxona qo'mitasi ma'lumotiga ko'ra 387 ta xo'jalik sub'ektlari tomonidan 2 670 ta holatda 262,7 mln.dollar miqdoridagi import qilingan tovarlarning faktura qiymatini eksport qiluvchi mamlakatda tovarning ma'lum qilingan qiymatiga nisbatan 60,7 mln.dollarga oshirilgan narxda xarid qilingan. Mazkur o'zgartirish kiritilishi hisobiga foyda solig'i bo'yicha soliq solinadigan baza faqat importerlarning o'zlari hisobiga 669,0 mlrd.so'mga oshishiga erishiladi.

MXIK va "E-aktiv" tizimini to'liq joriy etishga o'tish (2023 yil 1 martda javobgarlik qo'llash muddatini uzaytirmaslik).

QQS stavkasining 3 foiz punktga pasayishi natijasida keyingi yilda 15 foiz stavka va 12 foiz stavka orasida "zacet" summasi 3 trl.so'mdan oshishi kutilmoqda. Tovar qoldiqlarini elektron kuzatish tizimisiz nazorat qilish imkoniyati bo'lmaydi.

Bundan tashqari, yashirin iqtisodiyot bilan shug'ullanayotganlar hisobiga segmentlab olingan faqat 112 ta korxonalar 7 oyda 1,8 trln.so'm obrot amalga oshirib, yana 1,9 trln.so'mlik tovar qoldig'im bor deb hisobot bergan (salbiy farq summasi 272 mlrd.so'm). Ular tomonidan bor-yo'g'i 2,5 mlrd. so'm QQS va 4,4 mlrd.so'm foyda (jami 6,9 mlrd.so'm) soliq to'langan xolos.

Ustav fondini shakllantirish (to'ldirish), moliyaviy yordam yoki qarz berish, shuningdek jismoniy shaxslar bilan tuzilgan investitsiya shartnomalari bo'yicha operatsiyalar (ulushli ishtirok) soliq organlarining axborot tizimlarida majburiy ro'yxatga olish.

Hisob-kitoblarga ko'ra byudjetga yiliga o'rta hisobda 1,1 trln.so'mgacha yo'qotilmoqda. Ushbu holat jismoniy shaxslar tomonidan qurilish korxonalarini ustav jamg'armasiga yirik miqdorda pul mablag'lari, bino va inshootlar, qurilish mollari (manbasi ko'rsatilmagan holda) kiritish va realizatsiya qilinishida ham qayd etilmoqda.

Xulosa va takliflar

Davlat soliq xizmati organlariga maxsus vakolatli organlar bilan oldindan kelishuvni amalga oshirmagan holda tadbirkorlik sub'ektlarida soliq to'lovchi ishchi-xodimlarining haqiqiy soni va soliq hisobotidagi aks ettirilgan ishchi-xodimlar soniga muvofiqligi yuzasidan rejadan tashqari qisqa muddatli tekshirishlarni o'tkazish huquqini maqsadga muvofiq.

Товар транспорт юк хатларисиз харакатланган транспорт воситалари учун маъмурчиликни такомиллаштириш.

Адабиётлар/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi- Toshkent: G'afur G'ulom nashriyot uyi 2020.- 640 b.
2. ГФРда 1947-1949 йилларда иқтисодий тизим шаклида уни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда биринчи иқтисодиёт вазири, кейинроқ Германия Федератив Республикасининг федерал канцлери – Людвиг Эрхарднинг тарихий хизматлари жуда улкан.
3. Смит А., (1992) «Исследования о природе и причинах богатства народов» т.2. Пер. с англ. – М.: – 612с

4. Токарев Й.В., Манина М.П. (2015) Проблемы оценки экспортного потенциала предприятия // Научный клуб. / Tokarev J.V., Manina M.P. (2015) Problems of assessing the export potential of an enterprise // Scientific club.URL: <http://www.sophus.at.ru>.
5. Nesbit J. (2013) International economic relations. M.: Dorchester, 419 p.
6. Вишневский В.П. (2019) Экономические и регуляторные последствия цифровой революции в налогообложении. Вестник Томского государственного университета экономика. Tomsk State University Journal of Economics Научный журнал № 47. 9 стр. Vishnevskiy V.P. Ekonomicheskie i regulyatornye posledstviya cifrovoy revolyucii v nalogoobloenii. Bulletin of Tomsk State University of Economics. Tomsk State University Journal of Economics Scientific Journal, № 47. 9 p
7. Пугачев А.А., Парфенова Л.Б. Налоги в цифровой экономике и цифровые технологии в налогообложении: дилемма или диалектика. журнал:Философия хозяйства №: 4 (124) Стр. 197-206. / Pugachev A.A., Parfenova L.B. Taxes in the digital economy and digital technologies in the tax system: a dilemma or a dialectic. Journal: Philosophy of Economics №: 4 (124) Page: 197-206
8. Нормурзаев Умид Холмурзаевич Хукуматимиз томонидан берилаётган солиқ имтиёзларининг ҳисобини юритиш ва самарадорлигини таҳлил қилиш масалалари // Экономика и финансы (Узбекистан). 2021. №10 (146). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ukumatimiz-tomonidan-berilayotgan-soli-imtiyozlarining-isobini-yuritish-va-samaradorligini-ta-lil-ilish-masalalari> (дата обращения: 17.01.2023)
9. Нормурзаев У. Х. 2021 йилдаги солиқ маъмурчилиги ҳамда солиқ кодексига киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар юзасидан //Интернаука. – 2021. – Т. 6. – №. 182 часть 2. – С. 99.
10. Нормурзаев Умид Холмурзаевич Солиқ имтиёзлари орқали иқтисодиёт тармоқлари ҳамда соҳаларида тизимли таркибий ислоҳотларни қўллаб-қувватлаш сиёсати // Экономика и финансы (Узбекистан). 2020. №4 (136). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/soli-imtiyozlari-or-ali-i-tisodiyot-tarmo-lari-amda-so-alarida-tizimli-tarkibiy-islo-otlarni-llab-uvvatlash-siyosati> (дата обращения: 17.01.2023).

08.00.00-Иқтисодиёт фанлари

Kunduzova Kumrixon Ibragimovna,
Fargʻona politexnika instituti, dotsent,
“Buxgalteriya hisobi va audit kafedrası” i.f.n. dotsenti,
e-mail: k.kunduzova@ferpi.uz

KICHIK BIZNES KORXONALARIDA MOLIYAVIY REJALASHTIRISH VA BYUDJETLASHTIRISHNING XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada kichik biznes korxonalarida moliyaviy rejalashtirish va byudjetlashtirish tizimini takomillashtirish muammolarini oʻrganish natijalari keltirilgan. Tadqiqotlarning dolzarbligi kichik biznesni samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilishda moliyaviy rejalashtirish va byudjetlashtirish zarurati bilan asoslanadi. Shuningdek kichik biznesning mamlakat iqtisodiy rivojlanishidagi roli va oʻrni yetakchi olimlar fikrlari asosida tahlil qilindi.

Kalit soʻzlar: kichik biznes, tadbirkorlik, moliyalashtirish, xatrlarni baholash, byudjetlashtirish, rivojlanish strategiyasi, monitoring.

Кундузова Кумрихон Ибрагимовна,
Ферганский политехнический институт,
к.э.н., доцент кафедры «Бухгалтерский учет и аудит»

ОСОБЕННОСТИ ФИНАНСОВОГО ПЛАНИРОВАНИЯ И БЮДЖЕТИРОВАНИЯ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ МАЛОГО БИЗНЕСА

Аннотация. В статье представлены результаты исследования проблем совершенствования системы финансового планирования и бюджетирования на предприятиях малого бизнеса. Актуальность исследований обосновывается необходимостью финансового планирования и составления бюджета при принятии эффективных управленческих решений малого бизнеса. Также была проанализирована роль и место малого бизнеса в экономическом развитии страны на основе мнений ведущих ученых.

Ключевые слова: финансовый контроль, внутренний контроль, управленческая среда, оценка рисков, контрольная деятельность, коммуникация и информация, мониторинг.

Kunduzova Kumrixon Ibragimovna,
Ferghana Polytechnic Institute,
Candidate of Economics, Associate Professor of
the Department of Accounting and Audit

FEATURES OF FINANCIAL PLANNING AND BUDGETING IN SMALL BUSINESSES

Annotation. The article presents the results of a study of the problems of improving the system of financial planning and budgeting at small businesses. The relevance of the research substantiates the need for financial planning and budgeting when making effective management decisions for small businesses. The role and place of small business in the economic development of the country was also analyzed based on the opinions of leading scientists.

Keywords: financial control, internal control, management environment, risk assessment, control activities, communication and information, monitoring.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N20>

Kirish

Bugungi kunda kichik biznesni rivojlantirish mavzusi zamonaviy jamiyatda keng muhokama qilinmoqda va o'rganilmoqda. Rivojlangan mamlakatlarning tajribali iqtisodchilari bozor iqtisodiyotida kichik biznesning ahamiyatini juda katta baholashadi, chunki uning rivojlanishi iqtisodiy o'sishga, bozorda tovarlarning zarur sifat bilan to'yinganligiga ta'sir qiladi, ish o'rinlarini yaratish muammolarini hal qiladi va hokazo. Ya'ni, ishonch bilan aytishimiz mumkinki, kichik biznes nafaqat iqtisodiy, balki jamiyat va umuman iqtisodiyotning ijtimoiy tuzilishini ham qamrab oladi.

Kichik biznesni rivojlantirishning katta afzalliklaridan biri shundaki, u eski yirik korxonalariga hayot baxsh etadi ya'ni ular egallagan hududlarda bir qancha kichik korxonalar tashkil etish mumkin, bu o'z navbatida butun bozor iqtisodiyoti uchun ham katta foyda olish imkonini beradi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek "Faqat katta korxonalar qurib, aholi bandligini va daromadini oshirish, byudjet tushumlarini ko'paytirish masalalarini to'liq hal eta olmaymiz. Turmush darajasini oshirishning eng muhim yo'li tadbirkorlik va kichik biznesni rivojlantirishdir" [1]. Aynan shu munosabat bilan ushbu mavzu iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida, ayniqsa, kichik korxonalar hali ham davlat yordamiga muhtoj bo'lgan mamlakatimiz uchun juda muhimdir.

O'zbekistonda kichik biznesni rivojlantirish muammosi, tadbirkorlarning fikriga ko'ra, ikkita asosiy sababdan iborat. Birinchi sabab-ortiqcha byurokratiya, ya'ni davlat tomonidan tartibga solish. Va shunga ko'ra, ikkinchi sabab-kam moliyalashtirish, ya'ni aylanma mablag'larning yetishmasligi va kreditlarning yuqori foizlari. Ammo shuni tushunishingiz kerakki, kichik iqtisodiy tuzilmalar ish o'rinlarini yaratish va bozorni saqlab qolish nuqtayi nazaridan katta ahamiyatga ega.

Ya'ni, ishonch bilan aytishimiz mumkinki, kichik biznes nafaqat iqtisodiy, balki jamiyat va umuman iqtisodiyotning ijtimoiy tuzilishini ham qamrab oladi. Tushunish kerakki, o'z biznesingizni boshlash uchun har qanday loyihaga zarur bo'lgan xarajatlarni yetarli darajasini baholash muhimdir. Ushbu jarayonni biznes-reja, kichik biznesga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan barcha xatarlarni maksimal darajada bilishni yaxshilaydi. Biznes-reja banklarga yoki investorlarga kerakli kredit va qarzlarni olish uchun taqdim etiladi. Bundan kelib chiqadiki, kichik korxonani yaratish bosqichida moliyaviy rejalashtirish loyihani boshlang'ich kapital bilan ta'minlash uchun sezilarli sakrashni berishi mumkin.

Kichik biznesni moliyalashtirishning asosiy manbai kichik biznes egalarining o'z mablag'lari va korxonaga faoliyati natijasida olingan foyda hisoblanadi. Ko'pincha o'z mablag'lari yetarli emas va bunday moliyaviy yetishmovchilik ko'pincha kichik korxonani rivojlantirish va kengaytirish jarayonida ham, biznesning paydo bo'lish bosqichida ham seziladi. Mablag' yetishmasligini oldini olish uchun xarajatlarni aniq belgilash kerak. O'z navbatida, moliyaviy rejalashtirish kichik korxonaga o'z xarajatlarini minimallashtiradigan va korxonaga katta zarar yetkazmaydigan tarzda muvozanatli rejalashtirishga imkonini beradi. Bundan kelib chiqadiki, kichik korxonaga faoliyatining boshida o'z resurslarini ko'paytirish va moliyaviy barqarorlikni

oshirish uchun ma'lum mablag' zaxirasiga ega bo'ladi, bunga korxonalar xarajatlarini optimallashtirish, shuningdek olingan mablag'larni maqsadga muvofiq taqsimlash orqali erishiladi.

Shuningdek, har qanday tadbirkorlik faoliyati moliyaviy yo'qotishlar xavfi bilan bog'liqligini qabul qilish kerak. Binobarin, kichik korxonalar egasi o'z oldiga tadbirkorlik tavakkalchiligini kamaytirish vazifasini qo'yishi kerak, bu esa biznesning keyingi daromadlilikiga sabab bo'lishi zarur. Avvalo, har bir tadbirkor korxonadagi biznes jarayonlarini beqarorlashtirishga sabab bolishi mumkin bo'lgan xavflarni baholashi kerak.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Kichik biznes (yoki kichik tadbirkorlik) nima. Uning asosiy ta'rifi shundaki, u samarali, eng moslashuvchan va shaffof boshqaruv shakli bo'lib, bu o'z navbatida bozor iqtisodiyotining ajralmas qismidir. Kichik korxonalar ayniqsa faol rivojlanishi G'arb mamlakatlarida 70-yillarning o'rtalaridan 90-yillarning boshlariga to'g'ri keladi, shu sababli bu bugungi kunda korxonalar umumiy sonining 80-90 foizi ushbu sohaga ta'luqlidir. Faqatgina ushbu raqamlardan ko'rish mumkinki AQSh, Yaponiya va Yevropa Ittifoqi mamlakatlari kabi rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti uchun kichik korxonalar ahamiyati va istiqbollari naqadar yuksak.

"Tadbirkorlik" va "tadbirkor" tushunchalari savdo munosabatlarining rivojlanishi bilan paydo bo'ldi. Ko'pgina iqtisodchi olimlar o'zlarining asarlarida "tadbirkorlik ruhi" nima ekanligi va ushbu faoliyat turida tadbirkor shaxsining roli qanday ekanligi tushuntiriladi.

"Tadbirkor" atamasi ilmiy muomalaga R. Kantillon tomonidan kiritilgan deb hisoblanadi, u bozor talabi va taklifi o'rtasidagi farqdan foyda olish mumkinligini aniqladi va ushbu amalga oshirilmagan imkoniyatlardan foydalanadigan odamlarni "tadbirkorlar" [2; 34 b.]. deb atadi.

Iqtisodiyot nazariyasi asoschilaridan biri A.Smit o'zining "Xalqlar boyliklarining mohiyati va sabablarini tadqiq etish" nomli kitobida A.Smit tadbirkor ta'rifiga alohida e'tibor bergan edi. A.Smit fikricha, "tadbirkor — kapital egasi. U muayyan tijorat g'oyasini amalga oshirib, daromad olish uchun tavakkalchilik bilan ish boshlaydi, chunki kapitalni biror-bir ishga sarflash doimo tavakkalchilik bilan bog'liqdir. Tadbirkorlikdan olingan daromad, A.Smit fikricha, shaxsiy tavakkalchilik uchun olingan mukofot. Tadbirkor ishlab chiqarishni o'zi rejalashtiradi, tashkil etadi, ishlab chiqarish faoliyati natijalariga egalik qiladi. Bu ishlar, o'z navbatida, bozor tizimi bilan bog'liq" [3; 18 b].

Amerikalik mashhur iqtisodchi Y. Shumpeter o'zining "Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi" kitobida, "tadbirkorni novator (yangilik bunyod qiluvchi odam) deb ta'riflagan. Olim tadbirkorlik faoliyatini kapitalistik iqtisodiyotning rivojlanishida, iqtisodiy o'sishni ta'minlashda katta rol o'ynaydigan yangiliklari joriy etishdan iborat" [4; 183 b], deb biladi.

Rus iqtisodchi olimlari N. Yu. Nikitina va boshqalar "Tadbirkorlik bozor iqtisodiyotining asosiy elementlaridan biri bo'lib, ularsiz milliy iqtisodiyot jadal rivojlana olmaydi. Tadbirkorlik davlatning iqtisodiy rivojlanish sur'atlariga, yalpi milliy mahsulotning tuzilishi, hajmi va sifatiga ta'sir qiladi" [5; 7 b] deb "Tadbirkorlik" nomli o'quv qo'llanmasida yozishgan.

M.G. Lapusta "Tadbirkorlik-bu korxonalar egalarining innovatsion xatti-harakatlariga, g'oyalarni topish va ulardan foydalanish, ularni aniq tadbirkorlik loyihalariga aylantirish qobiliyatiga asoslangan boshqaruvning tubdan yangi turi. Bu odatda xavfli biznesdir, ammo tavakkal qilmaydigan kishi oxir-oqibat muvaffaqiyatga erisha olmaydi. Biroq, xavf turli xil. Tadbirkor, o'z biznesini yaratishga qaror qilishdan oldin (bu alohida muhokama qilinadi),

hisob-kitoblarni amalga oshirishi, o'z sezgi sezgisini e'tiborsiz qoldirmasdan, mo'ljallangan savdo bozorini va raqobatchilarni o'rganishi kerak" [6; 7 b] deb "Tadbirkorlik" nomli darsligida yozgan.

Mahalliy olim H. R. Hamroyev: "Tadbirkorlik ko'p qirrali murakkab faoliyat bo'lib, o'ziga xos xususiyatlarga ham ega. Uning ana shunday xususiyatlari, avvalambor, mazkur faoliyat alomatlari, belgilari, tamoyillarida namoyon bo'ladi" [7; b 21] deb yozgan.

Iqtisodchi olimlari S.Salayev va boshqalar: "Tadbirkorlik — ishbilarmonlik faolligini yuritish, amalga oshirish san'atidir. Tadbirkorlik bu fikrlash jarayonidir. Chunki tadbirkor o'zi har bir g'oyani miyasida loyihalaydi, ishbilarmonlik operatsiyalarini fikran bajaradi. Ana shundan keyingina bu g'oyalarni u amaliyotga tatbiq etadi" deb tariflaydi [8; 7 b].

Shunday qilib, Q.J. Mirzayev va boshqalar: "tadbirkorlik — bu iqtisodiy daromad olishning alohida turi bo'lib, uning zamirida mustaqil tashabbus, javobgarlik, ishbilarmonning g'oyasiga asoslangan, foyda olishga yo'naltirilgan, maqsadga muvofiq faoliyat yotadi" [9; 8 b.].

Yuqorida aytib o'tilganlardan ko'rinib turibdiki, hatto iqtisodiyot rivojlanishining dastlabki bosqichlarida ham tadbirkorlik noan'anaviy innovatsion fikrlashga qaratilgan, ishbilarmon kishilar tomonidan tashkil etiladigan va yuritiladigan tavakkalchilikka asoslangan faoliyat turidir. "Tadbirkorlik" atamasi sifatida zamonaviy iqtisodiy lug'atda fuqarolar, jismoniy va yuridik shaxslarning mol-mulkdan foydalanish [10], tovarlarni sotish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatishdan muntazam ravishda daromad olish, foyda olishga qaratilgan faoliyati o'z nomidan, o'z xavfi ostida, mulkiy javobgarligi ostida amalga oshiriladigan tashabbuskor [11], mustaqil faoliyat sifatida talqin etiladi. Tadbirkorlik, shuningdek, imij, tadbirkor (biznesmen) maqomini oshirish maqsadini ko'zlaydi [12].

Zamonaviy mutaxassislar "tadbirkorlik" atamasini aniqlab, faoliyatning barcha jihatlarini qamrab olishga harakat qilmoqdalar. "Tadbirkorlik" va "tadbirkor" atamalarini talqin qilishdagi farqlarga qaramay, ularni birlashtiradigan narsani ajratib ko'rsatish mumkin. Deyarli barcha ta'riflarda xavfning mavjudligi, muvaffaqiyatli tadbirkorlik faoliyatining tadbirkorning qobiliyatiga bog'liqligi, xususan, iqtisodiy bilimlarga asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish qobiliyati bevosita yoki bilvosita ko'rsatiladi. Dunyo bo'ylab tadbirkorlik amaliyoti shuni ko'rsatadiki, eng katta xatarlar kichik boshlang'ich kapitalga ega bo'lgan kichik biznes bilan shug'ullanadigan tadbirkorlarda yuzaga keladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotining nazariy ma'lumotlari sifatida tadbirkorlik va kichik biznesni rivojlantirish sohasidagi o'zbek, rus va xorijiy mualliflarning ilmiy ishlari, moliyaviy menejment, iqtisodiy nazariya, moliyaviy rejalashtirish va byudjetlashtirish bo'yicha adabiyotlar o'rganildi. Ish jarayonida davlat organlarining me'yoriy-huquqiy hujjatlari, o'quv-uslubiy qo'llanmalar, tadqiqot mavzusiga bag'ishlangan davriy nashrlar, ilmiy va ilmiy-amaliy konferensiyalar materiallaridan foydalanildi.

Mantiqiy va tizimli yondashuvlar, iqtisodiy, moliyaviy va strategik tahlillar, taqqoslash usullari qo'llanildi.

Tahlil va natijalar

Hozirgi vaqtda korxonada moliyaviy rejalashtirish uch turga bo'linadi: strategik, taktik va operatsion, ularning har biri o'z maqsadlarini belgilaydi hamda ma'lum vazifalarini hal qiladi. Kichik korxonada moliyaviy rejalashtirishning ko'rsatilgan har bir yo'nalishi mavjud, ammo shu bilan birga ularni bir qator o'ziga xos xususiyatlar ajralib turadi. Buning sababi

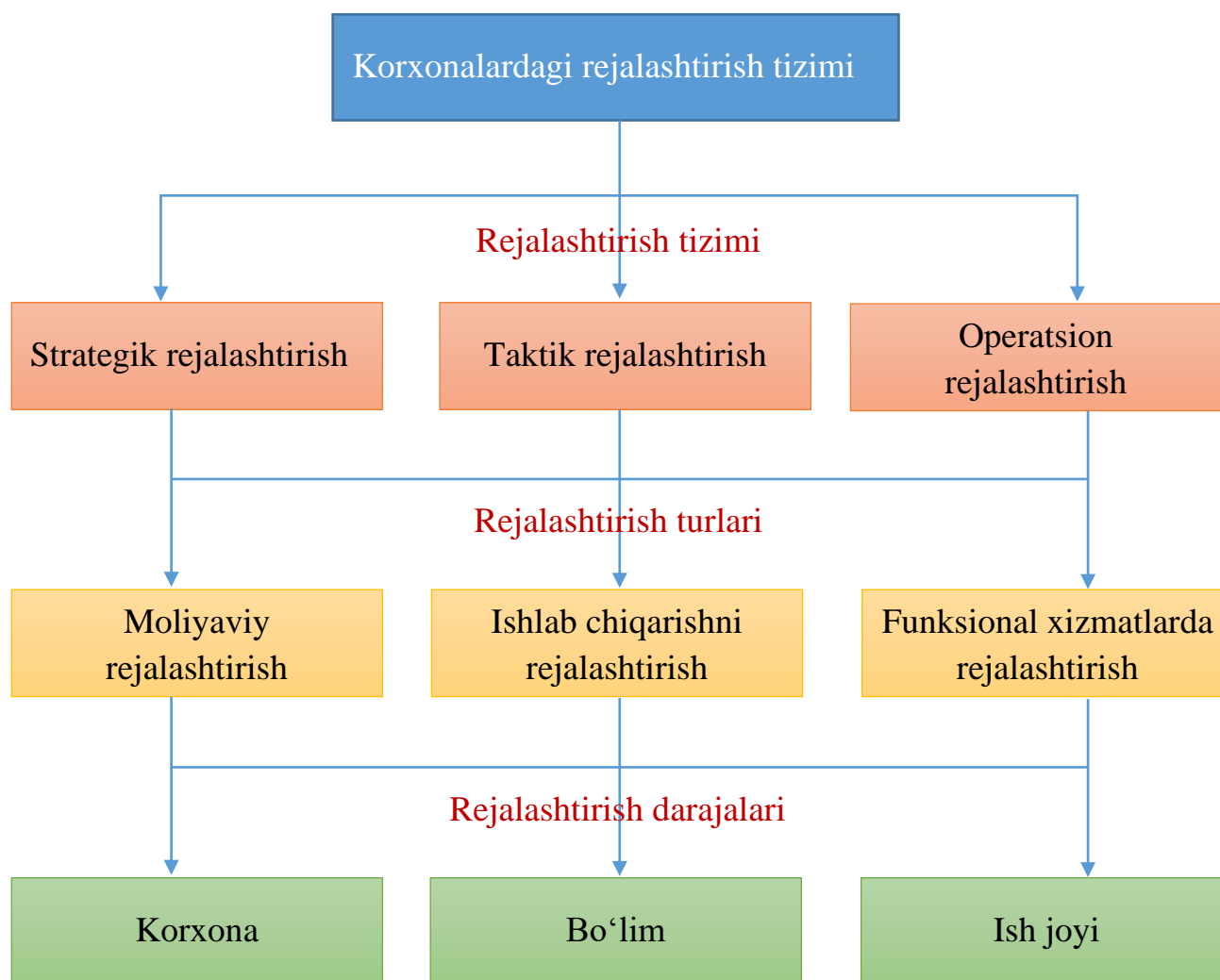
shundaki, kichik korxonalar faoliyatini tashkil etish, yirik kompaniyalar faoliyat uchun bozorda yaratilgan sharoitlariga bog'liq. Shunga asoslanib, kichik korxonalar faoliyati kengroq ishlab chiqarish sohasini qamrab olish uchun resurslarning cheklanganligi sababli ma'lum darajada ixtisoslashgan yo'nalishga ega. Shunga qaramay, ishlab chiqarishning tor yo'nalishi kichik biznes subyektlariga minimal raqobat bilan bozorda o'zlarining "o'rnini" tanlash va topish imkoniyatini beradi.

Bozor sharoitida korxonalar faoliyatining samaradorligi ko'p hollarda ularning kelajakdagi rivojlanishining tanlangan strategiyasiga bog'liq. Aslida korxonalarda strategik rejalashtirish korxonalarini rivojlantirishning umumiy usullarini va uning mahsulot assortiment siyosatini ishlab chiqadi.

Shuni yodda tutish kerakki, assortiment siyosatini rejalashtirayotgan kichik biznes kelajakda dastlab ma'lum bir tor ixtisoslik yo'nalishini tanlab oladi va belgilaydi.

Ushbu yondashuv kichik biznes uchun taqdim etilayotgan mahsulotlar yoki xizmatlar ko'rsatishda ikkita muhim afzalliklarni o'z ichiga oladi:

- 1) juda past darajadagi xavf;
- 2) iste'molchilar bilan hamkorlikdan foydalangan holda eng qulay bo'lgan o'rta va yirik ishlab chiqaruvchilar orasida bozor "joyini" topish imkoniyati.

1-rasm. Moliyaviy rejalashtirishning rivojlantirish turlari va usullari

Kichik biznes subyektlari uchun strategik istiqbollarni aniqlash ko'proq intuitiv bo'lib, o'zlarining uzoq muddatli iqtisodiy istiqbollariga emas, balki hozirgi bozor sharoitiga asoslangan holatda belgilanadi.

Buning sababi shundaki, kichik biznes o'z rivojlanishida texnologik, moliyaviy (kredit) va kadrlar bilan bog'liq muammolarga duch keladi. Shuni ham hisobga olish kerakki, past likvidlik va rentabellik bilan kichik biznes subyektlari nisbatan yuqori darajadagi xavf muammosiga duch kelishadi, bu esa 2 yildan ortiq vaqt davomida moliyaviy rejalashtirish imkoniyatiga salbiy ta'sir qiladi [13]. Ba'zi hollarda kichik korxonalar faoliyatining maqsadi to'g'ridan-to'g'ri uning egalari maqsadlariga bog'liq bo'lib, unda shaxsiy va motivatsion jihatlardan ustun bo'lishi mumkin, bu esa, masalan, biznesning kapitallashtirishining o'sishiga olib keladi. Shuningdek, kichik biznesda, ayniqsa xizmat ko'rsatish sohasida strategik rejalashtirishning murakkabligi pul mablag'larining cheklanganligi va shunga mos ravishda keng ko'lami bozor tadqiqotlarini o'tkazish qobiliyati bilan belgilanadi.

Shunday qilib, kichik korxonalar uchun mahsulot assortimenti siyosatini ishlab chiqish bunday shoshilinch ehtiyojga ega emas. Va natijada, agar kichik korxonada strategik rejalashtirish amalga oshirilsa, u asosan ishlab chiqarish sohasiga ta'sir qiladi va yuzaga keladigan ichki va tashqi muammolarni bartaraf etish zarur bo'lganda vaqti-vaqti bilan amalga oshiriladi [14]. Tadbirkorlar tomonidan moliyaviy rejalarni tahlil qilish va ishlab chiqish, qoida tariqasida, ularning murakkabligi va ko'p mehnat talab etilishi, shuningdek yuqori malakali kadrlar etishmasligi tufayli amalga oshirilmaydi.

Mavjud vaziyatga asoslanib, kichik biznes uchun davlatni qo'llab-quvvatlash juda muhimligini yodda tutish kerak. Ko'plab sabablarga ko'ra kichik korxonalar uchun ishlab chiqarish foydaliroq bo'lgan mahsulotlarga davlat buyurtmalari orqali amalga oshirilishi mumkin. Bozorda segmentni aniqlashda kichik biznesni qo'llab-quvvatlashning yana bir varianti kichik korxonalar bilan hamkorligini ko'rib chiqish kerak [16]. Bunday holda, kichik biznes subyekti o'z faoliyatini yirik kompaniyaning buyurtmalari asosida amalga oshiradi va shu bilan kichik korxonaning o'zi sotilmagan mahsulotlar bilan bog'liq muammolardan qochib, yo'qotishlarni yengishga qodir bo'ladi.

Kichik biznesning yirik korxonalar bilan hamkorligining eng istiqbolli sohalaridan biri bu innovatsion faoliyatdir. Bugungi kunda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi tomonidan taqdim etilgan statistik ma'lumotlarga ko'ra, kichik korxonalar va mikrofirmalar faoliyati natijalari bo'yicha o'tkaziladigan tanlanma kuzatuv ma'lumotlari natijasi bo'yicha kichik korxonalar va mikrofirmalarning ishbilarmonlik muhiti holati tahlil qilinganda, korxonalar tomonidan o'zlarining umumiy iqtisodiy vaziyatini o'tgan yilning mos davriga nisbatan yaxshilangan deb baholagan korxonalar soni 2017-yilda 21 931 tani tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2022-yilga kelib esa 26 042 taga yetgan yoki 2017-yilga nisbatan 4 111 taga oshgan.

Shuningdek, iqtisodiy vaziyatini o'zgarishsiz deb baholagan korxonalar soni 2017-yilda 12 668 ta bo'lgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2022-yilda 37 168 ta yoki 24 500 taga oshgan.

O'z navbatida, iqtisodiy vaziyatini yomonlashgan deb hisoblagan korxonalar soni esa 2017-yilda 2 331 tani tashkil etgan bo'lsa, 2022-yilga kelib, bu ko'rsatkich 4 989 tani tashkil etib, 2 658 taga oshgan.

Kichik biznes korxonalarida asosiy e'tibor joriy moliyaviy rejalashtirishga qaratiladi. U uzoq muddatli rejaning ajralmas qismi sifatida qaraladi va uning ko'rsatkichlari

aniqlashtiriladi. Shunday qilib, kichik korxonada joriy moliyaviy rejalashtirish strategik rejalashtirishdan ko'ra arzonroq ko'riladi. Buning sababi, joriy rejalashtirish buxgalter tomonidan nisbiy chegaralarda amalga oshirilishi mumkin. Joriy rejalashtirish uchun har doim ham tashqaridan malakali mutaxassisni jalb qilish shart yemas, shuning uchun rejalashtirish xarajatlarining oldini olish mumkin bo'ladi.

Kichik korxonada moliyaviy menejerning barcha funksiyalari, qoida tariqasida, bitta xodimga to'g'ri keladi (odatda bu ushbu korxonaning egasi). Va u moliyaviy resurslarni jalb qilish va ulardan foydalanish, ishlab chiqarilgan, sotiladigan mahsulotlar narxini belgilash va olingan foydani taqsimlash to'g'risida qaror qabul qiladi. Amaliyotda, ko'pincha ushbu xodim maxsus moliyaviy va iqtisodiy ma'lumotga ega emas hamda ushbu sohada olingan ish tajribasi, o'zining tadbirkorlik qobiliyati va mavjudligi aylanma mablag'larni hisobga olgan holatda bozorda o'zini tutish siyosatini ishlab chiqadi.

Ammo kichik korxonada moliyaviy rejalashtirishni amalga oshirishda juda muhim plyusga ega. Yuqori malakali mutaxassislar uchun bo'sh mablag'larning etishmasligi tufayli moliyaviy rejalashtirishning barcha qiyinchiliklar fonida kichik korxonada ichki muhitning soddaligi yutuq sifatida qaraladi. Natijada, korxonaning ichki muhiti bilan bog'liq moliyaviy rejalashtirish natijalari aniqroq hisoblash mumkin bo'ladi. Bundan tashqari, odamlarni korxonada manfaatlari va uning maqsadlari atrofida birlashtirishga imkon beradigan maxsus psixologik muhitni yaratish osonroq va moliyaviy rejalashtirish jarayonining o'zi biroz norasmiy bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, kichik korxonada moliyaviy rejalashtirishning barcha xususiyatlari, birinchi navbatda, uning hajmi, ishchilarning kamligi va resurslarning cheklanganligi bilan bog'liq [17].

Samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun yuqori sifatli operatsion ma'lumotlar talab qilinadi. Kichik korxonalarining moliyaviy cheklovlarini va buxgalteriya hisobi bo'yicha boshqaruv ma'lumotlarini tayyorlash uchun xodimlarni jalb qilishning iloji yo'qligini hisobga olgan holda, muallif kichik korxonalar faoliyatini byudjetlashtirish metodologiyasini ishlab chiqdi, bu buxgalteriya tizimida daromadlar va to'lovlar byudjetlaridan foydalanishni o'z ichiga oladi.

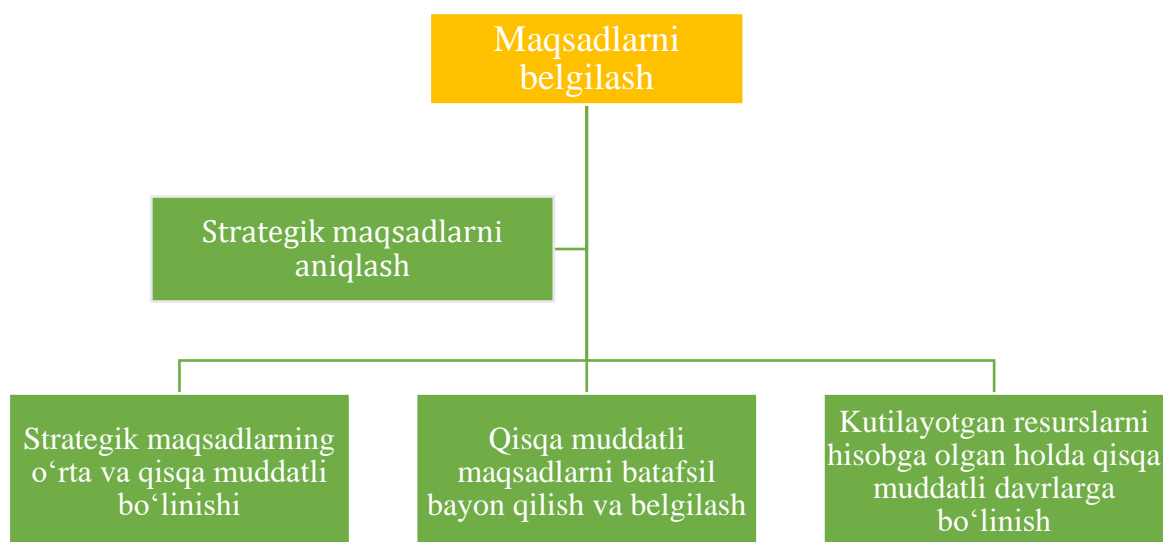
Quyida keltirilayotgan rasmda maqsadlarni belgilash bosqichi taqdim etiladi, bu butun korxonada ishining boshlang'ich nuqtasi bo'lib xizmat qiladi. Kichik biznes egalari uchun aniq maqsadlarning etishmasligi korxonalarda byudjetni joriy etishda muvaffaqiyatsizlikning asosiy sabablaridan biridir. Shu munosabat bilan kompaniyaga quyidagilar kerak:

aniq rivojlanish strategiyasi;

bugungi kundagi korxonaning potentsialini bilish.

Rejalashtirish jarayonida har qanday korxonada kelgusi faoliyat shartlarini, uning ko'lami, hajmi, mazmuni, muddatlari va boshqalarni belgilaydi.

Korxonaning asosiy umumiy maqsadi strategiya sifatida belgilanadi. Strategiya maqsadlarga, ularga erishish usullari va shakllarini va korxonada rivojlanishini boshqarish mexanizmini belgilaydi. Kichik korxonada uchun uzoq muddatli istiqbolda ishlab chiqilgan va boshqa tarkibiy qismlar qatorida rivojlanish strategiyasini, maqsadlar va ulardan kelib chiqadigan vazifalarni belgilashni o'z ichiga olgan biznes-rejaning mavjudligi tadbirkorlarning o'z kelajagini kompleks ko'rishda muhim yordamdir.

2-rasm. Kichik korxonaning maqsadlarini belgilash

Korxonani rivojlantirish jarayonida biznesni rejalashtirish tadbirkorlarda strategik fikrlashni shakllantirishga yordam beradi. Boshqaruv strategiyasini ishlab chiqish, uzoq muddatli maqsadlarni shakllantirish qobiliyatini shakllantirishni anglatadi. **Strategik rejalashtirish**-bu kundalik harakatlarning uzoq muddatli maqsad va vazifalar bilan o'zaro bog'liqligidir. Strategik maqsadlar korxonaning joriy ko'rsatkichlarini belgilash uchun qo'llanma bo'lib xizmat qiladi, ular eng muhim maqsadlarni aks ettiradi (masalan, o'z mahsulotlari uchun mahalliy bozorda kamida 50% ulush olish). Amaliyot shuni ko'rsatadiki, kichik biznes rahbarlari uchun uzoq muddatli maqsadlarni belgilash juda qiyin vazifadir.

Maqsadlarni shakllantirishga qo'yiladigan talablar quyidagilardan iborat: ular muhim, erishish mumkin, aniq, o'lchanadigan, nazorat qilinadigan va vaqt oralig'iga ega bo'lishi kerak. Bundan tashqari, maqsadli chegarasini ham aniqlash kerak, ya'ni, strategik maqsadlar belgilangan muddatlar. Kichik korxonalar uchun bu muddat ancha qisqadir, o'rta va katta korxonalarga qaraganda.

Ko'pgina kichik biznes tadbirkorlari o'z maqsadlarni olti oy, bir yildan ortiq muddatlarini belgilashlari mumkin emas. Chunki uzoq muddatli maqsadlarga erishish uchun kuchli moliyaviy resurslar, byudjetni shakllantirish talab etiladi. Har bir tashkilotda, o'z faoliyatining biron bir bosqichida, qo'shimcha mablag'larni jalb qilish orqali moliyalashtirish manbalarini ko'paytirish zarurati mavjud. Buning sabablari kompaniyaning tez o'sishi, muhim investitsiya loyihalarini amalga oshirish, mavsumiy biznes o'zgarishlari bo'lishi mumkin [15].

Strategik maqsadlarga erishishni va ularning joriy maqsadlarga o'zaro muvofiqligini nazorat qilish uchun strategik maqsadlarni miqdoriy o'lchovda taqdim yetish kerak.

Maqsadlar aniq miqdoriy qiymatga ega bo'lishi kerak va ular uchun ma'lum bir davr belgilanishi eng samarali yo'nalishdir. Kichik korxonalar rivojlanishning qaysi bosqichida ekanligiga, boshqaruvning qaysi o'ziga xos vazifalari ustuvorlik kasb etishiga qarab, korxonalar rahbariyati e'tiborini qaratishi lozim bo'ladi, eng muhim ko'rsatkichlarni — moliyaviy va moliyaviy bo'lmaganlariga ajratish talab etiladi. Masalan, agar strategik maqsad mahsulot sifatini oshirish bo'lsa, unda bu holda asosiy ko'rsatkich mijozlarning ehtiyojlarini qoniqish darajasini tavsiflovchi koeffitsiyentlar bo'lishi mumkin.

Xulosa va takliflar

Kichik korxonalar faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, har bir xodim uchun vazifalarni belgilash, yirik yoki o'rta korxonalarda bo'lgani kabi, fikrimizcha, maqsadga muvofiq emas: lavozim talablari, yo'riqnomalar, javobgarlik to'g'risidagi nizomlar va boshqalar. Biz kichik korxonalar uchun boshqaruv tizimini belgilash bo'yicha yagona hujjatni ishlab chiqishni taklif qilamiz, uning alohida bo'limlarida kompleks vazifalar belgilanadi.

Kichik biznes mutaxassislarining zaif iqtisodiy va moliyaviy tayyorgarligini hisobga olgan holda, har bir bo'limni minimal nazariy bilimlarni egallashi tavsiya etiladi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, har qanday tartibga solish vaqt o'tishi bilan o'zgaradi, eskiradi, shuning uchun belgilangan qo'llanmalar muntazam ravishda ko'rib chiqilishi va yangilanishi kerak, bunda quyidagilarni hisobga olish yaxshi natija beradi:

- kichik korxonalar faoliyati katta moliyaviy investitsiyalarni o'z ichiga olmaydi, katta moddiy va mehnat resurslarini talab qilmaydi;
- tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va boshqarish xarajatlari nisbatan past;
- bozor o'zgarishlariga yaxshi moslashuvchanlik qobiliyati;
- kapital aylanmasi yuqori tezligi;
- kichik biznes odatda mahalliy bozorlarga yaqin va mijozlar talablariga yaxshi moslashadi;
- kichik biznes ko'pincha innovator sifatida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, kichik biznes korxonalarida moliyaviy rejalashtirish va byudjetlashtirish, korxonaning moliyaviy tizimiga boshqaruv ta'siri orqali amalga oshiriladi, ya'ni, pul mablag'larini sarflash bo'yicha boshqaruvning ichki tizimiga. Kichik biznes korxonalarida moliyaviy boshqaruv moliyaviy prognozlash va moliyaviy rejalashtirish usullari bilan amalga oshiriladi. Demak moliyaviy prognozlash va moliyaviy rejalashtirish korxonalar faoliyati kelajagini belgilaydi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2019-yil 23-iyul kuni "Kichik biznes va tadbirkorlikni yanada rivojlantirish masalalariga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishi" materiallaridan <https://president.uz/uz/lists/view/2754>.
2. Антипина Евгения Валерьевна (2014). Инновационная концепция предпринимательства Й. Шумпетера: теоретические аспекты. Вестник Российского экономического университета им. Г. В. Плеханова, (10 (76)), 29-39.
3. Прокопьев, В. Н. (2011). Экономическое значение частной собственности в теории Адама Смита. Историко-экономические исследования, 12 (3), 16-30.
4. Сухарев, О. С., Сухарев, С. О., & Руденко, Д. В. (2010). Теория экономического развития Й. Шумпетера и факты современной жизни (эволюционная Экономика). Журнал экономической теории, (2), 181-196.
5. Предпринимательство : учебное пособие / Н. Ю. Никитина, С. М. Корунов, А. А. Яшин, И. Д. Опарин ; под общ. ред. Н. Ю. Никитиной. — 2-е изд., стер. — Москва : ФЛИНТА ; Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2022. — 256 с.

6. Предпринимательство : учебник / М.Г. Лапуста. — Изд. испр. — Москва: ИНФРА-М, 2023. — 384 с.
7. Tadbirkorlik asoslari: kasb ta'limi (iqtisodiyot) yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'l. H. R. Hamroyev; O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. — T.: Yangi nashr, 2010. — 360 b.
8. S.Salayev, N.Fayzullayev, J.Atayev, D.Saidov, M.Gulmonov. Tadbirkorlik asoslari. O'quv qo'llanma. —T.: «Fan va texnologiya», 2012-y. 340 b.
9. Q.J. Mirzayev, G'S. Mustafoyev, N. Sattorova. Biznes va tadbirkorlik asoslari. O'quv qo'llanma. Samarqand: «FAN BULOG'I» nashriyoti, 2022, 134 bet.
10. Jumakulov, Z., & Kunduzova, Q. I. (2021). Financial Independence in the Higher Education System of the Republic of Uzbekistan: Results and Conclusions. Middle European Scientific Bulletin, 19, 236-241.
11. Jumakulov, Z. I. (2022). IMPLEMENTATION OF PUBLIC PRIVATE PARTNERSHIP RELATIONS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN UZBEKISTAN. Gospodarka i Innowacje., 30, 104-108.
12. Jumakulov, Z. I. (2022). Foreign Experiences of Organizing Financial Independence of Higher Education Institutions. American Journal of Economics and Business Management, 5(11), 62-65.
13. Ibragimovna, K. K. (2022). The system of indicators of the economic efficiency of land use in the context of the activities of agricultural enterprises of various forms of management Kunduzova Kumrikhon. World Economics and Finance Bulletin, 11, 33-37.
14. Кундузова, К. И. (2023). Преимущества И Проблемы Перехода К Цифровой Экономике. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance, 4(1), 111-116.
15. Kudbiev, D., Qudbiyev, N. T., & Imomova, Z. T. Q. (2022). Moliyaviy Hisobotlardan Moliyaviy Menejmentda Foydalanish Masallari. Scientific progress, 3(4), 1030-1037.
16. Исманов, И. Н. (2022). БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИДА “ХАРАЖАТЛАР” ВА “САРФЛАР” ТУШУНЧАЛАРИНИНГ ФАРҚЛИ БЕЛГИЛАРИ ЮЗАСИДАН АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР. Архив научных исследований, 2(1).
17. Ahmadjonovich, S. D. (2021). Examples Of Business Management Development And Implementation Of International Standards. The American journal of management and economics innovations, 3(06), 40-44.

08.00.00 –Иқтисодиёт фанлари

Зиёдинова Нилуфар Зариф қизи

Бухгалтерия ҳисоби ва аудит кафедраси ассистенти,
Фарғона политехника институти

ИНВЕСТИЦИОН ҚАРОРЛАР ҚАБУЛ ҚИЛИШДА МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТЛАРНИНГ ЎРНИ

Аннотация. Ушбу мақолада инвестиция қарорларини қабул қилишда молиявий ҳисоботларнинг аҳамияти муҳокама қилинади. Молиявий ҳисоботлар инвесторлар компаниянинг молиявий соғлиғи ва фаолиятини баҳолаш учун фойдаланиши мумкин бўлган муҳим маълумотларни тақдим этади. Мақолада, шунингдек, молиявий ҳисоботнинг чекловлари таъкидланади ва тўғри инвестиция қарорларини қабул қилиш учун ушбу чекловларни бартараф этиш йўллари таклиф этилади.

Калит сўзлар: инвестициялар, молиявий ҳисоботлар, молиявий барқарорлик, рентабеллик, молиявий соғлиқ, ўсиш потенциали, баланс, пул оқими, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот, даромадлар.

Зиёдинова Нилуфар Зариф қизи

Ассистент кафедраси бухгалтерского учета и аудита
Ферганский политехнический институт

РОЛЬ ФИНАНСОВЫХ ОТЧЕТОВ В ПРИНЯТИИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ РЕШЕНИЙ

Аннотация. В данной статье рассматривается важность финансовых отчетов при принятии инвестиционных решений. Финансовые отчеты предоставляют важнейшую информацию, которую инвесторы могут использовать для оценки финансового состояния и эффективности деятельности компании. В статье также подчеркиваются ограничения финансовых отчетов и предлагаются способы преодоления этих ограничений для принятия обоснованных инвестиционных решений.

Ключевые слова: инвестиции, финансовые отчеты, финансовая стабильность, прибыльность, финансовое здоровье, потенциал роста, баланс, движение денежных средств, отчет о прибылях и убытках, выручка.

Ziyodinova Nilufar zarif qizi

Assistant of the Accounting and Auditing Department,
Fergana Polytechnic Institute

THE ROLE OF FINANCIAL REPORTS IN MAKING INVESTMENT DECISIONS

Annotation. This paper examines the importance of financial reports in making investment decisions. Investors can evaluate a company's financial performance and health using the vital information that financial reports give. The paper also highlights the limitations of financial reports and suggests ways to overcome these limitations to make informed investment decisions.

Key words: investment, financial reports, financial stability, profitability, financial health, growth potential, balance sheet, cash flow, income statement, revenue.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N21>

Introduction

Making investment decisions can be a challenging task for individuals and businesses alike. Investors need to consider a wide range of factors, including market trends, industry dynamics, company performance, and financial reports. Among these factors, financial reports play a critical role in providing investors with the information they need to make informed investment decisions.

Financial reports are an essential tool for investors who are looking to evaluate a company's financial stability, profitability, and growth potential. Investors use financial reports to assess a company's financial health, which includes its liquidity, solvency, and profitability. They also use financial reports to identify trends in a company's financial performance over time, which can provide insights into its growth potential and long-term prospects.

Furthermore, financial reports are used by investors to compare and contrast different companies within an industry or across different industries. This enables investors to identify the most promising investment opportunities and make informed investment decisions based on the financial performance and position of companies they are considering investing in.

While financial reports are an essential tool for investors, they are not without limitations. Financial reports are backward-looking, meaning they provide information about a company's past performance and position. Additionally, financial reports are subject to manipulation by management, who may use accounting tricks to make a company's financial statements look better than they actually are.

Therefore, it is important for investors to use financial reports in conjunction with other sources of information, such as industry trends, management team, and competitive landscape, to make informed investment decisions. Investors must be able to identify potential accounting manipulation and scrutinize a company's financial statements for any irregularities. By using financial reports in combination with other sources of information, investors can make informed investment decisions that can help them achieve their financial goals.

This manuscript examines how financial reports are used by investors to evaluate a company's financial health, performance, and growth potential. It also explores the limitations of financial reports and the importance of using them in conjunction with other sources of information.

Relevance of the study

Today, Uzbekistan has all the potential to become the leading economy in the Euro-Asian region in two or three years. "In the next ten years, the investment potential of Uzbekistan will amount to 65 billion US dollars. It is important for investors not to lose time: after a few years, the expected return on investment will decrease, although it will remain attractive".¹ All of this suggests that there is a global demand from outside investors interested in investing in the developing economy. In fact, making investment decisions is a complex process that requires investors to analyze a wide range of information. One of the most important sources of information that investors rely on is financial reports.

¹ Source: BCG Uzbekistan: Window of Opportunity, 2019

Literature Analysis

Financial reports have been a topic of extensive research in the fields of finance and accounting. Numerous studies have investigated the role of financial reports in making investment decisions and their impact on investors' decision-making processes.

One of the primary reasons why financial reports are essential for making investment decisions is that they provide investors with a comprehensive view of a company's financial health. According to Brigham and Ehrhardt (2017), financial reports offer critical information that investors can use to evaluate a company's liquidity, solvency, and profitability. They provide an overview of the company's financial position, including its assets, liabilities, revenues, expenses, and cash flows. Financial reports also provide information on the company's financial performance over time, which can help investors identify trends and patterns in its financial data [1].

Moreover, financial reports are used by investors to compare and contrast different companies within an industry or across different industries. This enables investors to identify the most promising investment opportunities and make informed investment decisions based on the financial performance and position of companies they are considering investing in. Graham and Dodd (2010) argue that financial reports provide investors with valuable insights into the financial strength and weaknesses of a company, which can be used to identify investment opportunities that may offer high returns [4].

However, financial reports are not without limitations. For example, they are backward-looking and provide information about a company's past performance and position. This means that they do not necessarily provide a complete picture of a company's current financial health or future prospects. Additionally, financial reports are subject to manipulation by management, who may use accounting tricks to make a company's financial statements look better than they actually are. Schipper (1989) notes that earnings management, which involves manipulating financial statements to achieve desired results, can distort a company's financial performance and make it difficult for investors to evaluate its financial health accurately [9].

Therefore, it is essential for investors to use financial reports in conjunction with other sources of information, such as industry trends, management team, and competitive landscape, to make informed investment decisions. Helfert (2013) notes that investors should not rely solely on financial reports to make investment decisions but should use them in combination with other sources of information to obtain a more comprehensive view of a company's financial health and growth potential [5].

Overall, financial reports play a critical role in making investment decisions. They provide investors with valuable information that they can use to evaluate a company's financial health, performance, and growth potential. However, financial reports are not without limitations and must be used in conjunction with other sources of information to make informed investment decisions. By using financial reports in combination with other sources of information, investors can make informed investment decisions that can help them achieve their financial goals.

Research methodology

The study utilized a mixed-method approach consisting of a literature review and a survey to investigate the role of financial reports in making investment decisions. The literature review involved the identification, selection, and analysis of relevant academic and research

articles, case studies, and expert opinions. A systematic approach was used to ensure the quality of the literature, and established criteria were used to assess its relevance, reliability, and validity.

The survey was administered online to a purposive sample of investors who have made investment decisions based on financial reports. Closed-ended questions were used to obtain information on the investors' perceptions of the usefulness of financial reports in making investment decisions, the specific financial information they consider when making investment decisions, and the limitations they perceive with financial reports. Descriptive statistics were used to identify trends and patterns in the data.

The data collected was analyzed using both quantitative and qualitative data analysis techniques.

Analysis and discussion

The three main categories of financial reports are balance sheets, income statements, and cash flow statements. The balance sheet provides information about a company's assets, liabilities, and equity at a specific point in time. The income statement shows a company's revenues, expenses, and profits over a specified period. The cash flow statement provides information about a company's cash inflows and outflows over a specified period.

Using Financial Reports to Evaluate Financial Stability:

Financial reports provide investors with valuable information about a company's financial stability. Investors can use the balance sheet to assess a company's assets and liabilities and determine whether the company is solvent. The income statement provides information about a company's revenue and expenses, which can be used to determine whether the company is profitable. The cash flow statement provides information about a company's ability to generate cash, which can be used to assess its liquidity.

The balance sheet provides investors with a snapshot of a company's financial position. It shows the company's assets, liabilities, and equity at a specific point in time. Assets are resources that a company owns, such as cash, inventory, and property. Liabilities are obligations that a company owes to others, such as loans, accounts payable, and taxes. Equity represents the value of the company that belongs to the shareholders [1].

Investors can use the balance sheet to assess a company's financial stability. They can look at the company's total assets and compare them to its total liabilities to determine whether the company is solvent [2]. If the company's assets are greater than its liabilities, it is considered solvent. If its liabilities are greater than its assets, it is considered insolvent.

The income statement provides investors with information about a company's revenues, expenses, and profits over a specified period. Investors can use the income statement to determine whether a company is profitable. The company's revenue, cost of goods sold, gross profit, operational costs, and net income are all shown on the income statement.

Investors can use the income statement to evaluate a company's profitability. They can look at the company's revenue and subtract its expenses to determine its net income. They can also compare a company's net income to its revenue to determine its profit margin. The profit margin shows the percentage of each dollar of revenue that is profit [4].

Investors can learn more about a company's cash inflows and outflows over a specific time period by analyzing the cash flow statement. Investors can use the cash flow statement to

assess a company's liquidity [5]. The cash flow statement shows the company's operating cash flow, investing cash flow, and financing cash flow.

Investors can use the cash flow statement to determine a company's ability to generate cash. They can look at the company's operating cash flow to determine how much cash the company is generating from its operations [6]. They can also look at the company's investing and financing cash flow to determine how the company is investing its cash and how it is financing its operations.

Using Financial Reports to Evaluate Growth Potential:

Financial reports can also be used to evaluate a company's growth potential. Investors can analyze a company's financial statements over time to determine whether the company is growing or declining. They can look at the company's revenue growth rate, profit margin, and return on equity to determine its growth potential.

Investors can use the income statement to analyze a company's revenue growth rate. They can compare a company's revenue from one year to the next to determine its growth rate [7]. If a company's revenue is growing at a steady rate, it may indicate that the company has a strong market position and is expanding its customer base.

Investors can also use the income statement to analyze a company's profit margin. A high profit margin may indicate that a company has a competitive advantage, such as a unique product or a low-cost production process [10]. A low profit margin may indicate that a company is facing intense competition or is struggling to control costs.

Finally, investors can use the balance sheet to analyze a company's return on equity (ROE). ROE measures how much profit a company generates for each dollar of shareholder equity. A high ROE may indicate that a company is generating strong profits and is using its capital efficiently [12].

Results

While financial reports are a valuable tool for investors, they do have some limitations. Financial reports are backward-looking and may not accurately reflect a company's future prospects. They are also subject to manipulation by management, who may use accounting tricks to make a company's financial statements look better than they actually are.

To overcome these limitations, investors need to look beyond the financial statements and analyze other sources of information, such as industry trends, management team, and competitive landscape. They should also be aware of the potential for accounting manipulation and be prepared to scrutinize a company's financial statements for any irregularities.

In addition to financial factors, there are a number of non-financial factors that can impact a company's performance. Here are some examples:

1. **Management quality:** The quality of a company's management team can have a significant impact on its performance. A strong management team can make effective decisions, allocate resources efficiently, and respond quickly to changing market conditions, while a weak management team may make poor decisions and fail to capitalize on opportunities.
2. **Industry trends:** The overall trends in a particular industry can also impact a company's performance. For example, if a company is in an industry that is experiencing rapid growth, it may be able to expand quickly and capture market share, while a company in a declining industry may struggle to maintain its position.

3. Regulatory changes: Changes in regulations can have a significant impact on a company's performance, particularly if the company is heavily regulated. For example, new environmental regulations may increase costs for a manufacturing company, while changes in healthcare regulations may impact the profitability of a pharmaceutical company.

4. Competitive landscape: The competitive landscape within an industry can also impact a company's performance. For example, if a company is facing increased competition from new entrants, it may struggle to maintain its market share, while a company with a strong competitive advantage may be able to outperform its peers.

5. Technological advancements: Technological advancements can also impact a company's performance. For example, a company that is slow to adopt new technologies may be at a competitive disadvantage, while a company that invests in new technologies may be able to increase efficiency and gain a competitive advantage.

6. Social factors: Social factors such as changes in consumer preferences or shifts in demographics can also impact a company's performance. For example, a company that fails to adapt to changing consumer preferences may see a decline in sales, while a company that anticipates and responds to these changes may be able to capture market share.

Understanding these non-financial factors is important for investors who are making investment decisions based on a company's financial reports. While financial performance is important, it is also important to consider these non-financial factors to get a more complete picture of a company's overall performance and potential for future growth.

Financial statement analysis may not take into account non-financial factors that can impact a company's performance, such as management quality, industry trends, or regulatory changes.

Non-financial factors are generally not included in a company's financial reports because they are not directly related to the financial performance of the company. However, they can be included in the management discussion and analysis (MD&A) section of a company's annual report, which is a narrative section that provides an analysis of the company's financial performance, as well as a discussion of the company's future prospects.

The MD&A section typically includes a discussion of the company's operations, market conditions, and risks, which can provide insight into some of the non-financial factors that may impact the company's performance. For example, the section may include a discussion of the company's competitive environment, regulatory challenges, or technological advancements that may impact the company's future performance.

In addition to the MD&A section, companies may also provide additional non-financial information in their sustainability reports or corporate responsibility reports. These reports typically provide information on a company's environmental, social, and governance (ESG) performance, including information on factors such as employee diversity, environmental impact, and social responsibility. While this information is not directly related to the financial performance of the company, it can provide investors with valuable insights into the company's overall performance and potential for future growth.

Conclusion

In conclusion, financial reports are a critical tool for investors who are looking to make informed investment decisions. Financial reports provide valuable information about a company's financial health, performance, and growth potential. Investors can use financial

reports to evaluate a company's financial stability, profitability, and liquidity. While financial reports have some limitations, investors can overcome these limitations by analyzing other sources of information and being prepared to scrutinize a company's financial statements for any irregularities. By using financial reports in conjunction with other sources of information, investors can make informed investment decisions that can help them achieve their financial goals. Overall, while non-financial factors are not typically included in a company's financial reports, they can be included in other sections of a company's annual report or in separate sustainability or corporate responsibility reports. By considering these non-financial factors in addition to a company's financial performance, investors can get a more complete picture of the company's overall performance and potential for future growth.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Brigham, E. F., & Ehrhardt, M. C. (2017). *Financial Management: Theory & Practice* (15th ed.). Cengage Learning. Pages 51-52.
2. Damodaran, A. (2012). *Investment valuation: Tools and techniques for determining the value of any asset*. John Wiley & Sons.
3. Dechow, P. M., Ge, W., Larson, C. R., & Sloan, R. G. (2011). Predicting material accounting misstatements. *Contemporary Accounting Research*, 28(1), 17-82.
4. Graham, B., & Dodd, D. (2010). *Security Analysis: Sixth Edition*, Foreword by Warren Buffett. McGraw-Hill. Page 476.
5. Helfert, E. A. (2013). *Financial Analysis Tools and Techniques: A Guide for Managers* (2nd ed.). McGraw-Hill. Page 67.
6. Karimov A.A., at all. *Bukhgalteriya xisobi [Accounting]*. – T.: “Shark”, (2004).
7. Penman, S. H. (2013). *Financial statement analysis and security valuation*. McGraw Hill Professional.
8. Ross, S. A., Westerfield, R. W., & Jordan, B. D. (2018). *Essentials of corporate finance*. McGraw-Hill Education.
9. Schipper, K. (1989). Commentary on earnings management. *Accounting Horizons*, 3(4), 91-102.
10. Toshmamatov N. *Bukhgalteriya xisobi nazariyasi [Accounting theory]*.- T.: “Navrüz”, (2017)
11. Weston, J. F., & Brigham, E. F. (2013). *Essentials of managerial finance*. Cengage Learning.
12. Wild, J. J., Subramanyam, K. R., & Halsey, R. F. (2013). *Financial statement analysis*. McGraw-Hill Education.

08.00.00-Иқтисодиёт фанлари

Насимджанов Юнусжон Зоҳидович
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
мустақил изланувчиси

МАМЛАКАТИМИЗ ҲУДУДЛАРДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ТОВАР ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИ ЮРИДИК ШАХСЛАРНИНГ ЕР СОЛИҒИ МАЪМУРЧИЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация. Мазкур мақолада аграр соҳадаги ислохотларнинг босқичлари ва концептуал асосларига бағишланган бўлиб унда ушбу соҳадаги ислохотларни даврларга бўлиб таҳлил қилинган. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг стратегик йўналишлари таклиф қилинган. Шунингдек, қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчи юридик шахсларнинг ер солиғи маъмурчилигини асослари очиқ берилган ва уларни такомиллаштириш бўйича таклиф ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: ресурс солиғи, недра солиғи, бюджет, солиқ маъмурчилиги, солиқ салоҳияти, норматив таҳлил, солиқ ҳисоботи, солиқ тушумлари, солиқ имтиёзлари, солиқ ставкаси, қишлоқ хўжалиги, фермер хўжалиги, кўп тармоқли фермер хўжалиги, кластер тизими.

Насимджанов Юнусжон Зоҳидович
Ташкентский государственный
экономический университет,
независимый искатель

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ АДМИНИСТРИРОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНОГО НАЛОГА ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ, ПРОИЗВОДЯЩИХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННУЮ ПРОДУКЦИЮ В РЕГИОНАХ НАШЕЙ СТРАНЫ

Аннотация. Данная статья посвящена этапам и концептуальным основам реформ в аграрной сфере, в которой реформы в этой сфере разбиты на периоды. Предложены стратегические направления развития сельского хозяйства Узбекистана. Также раскрыты основы администрирования земельного налога юридическими лицами, производящими сельскохозяйственную продукцию, и разработано предложение по их совершенствованию.

Ключевые слова: налог на ресурсы, налог на недра, бюджет, налоговое администрирование, налоговый потенциал, нормативный анализ, налоговая отчетность, налоговые поступления, налоговые льготы, налоговая ставка, сельское хозяйство, ферма, многопрофильная ферма, кластерная система.

Nasimdzhanov Yunusjon Zokhidovich
Tashkent State University of Economics
Independent Researcher

IMPROVING THE ADMINISTRATION OF LAND TAX FOR LEGAL ENTITIES PRODUCING AGRICULTURAL PRODUCTS IN THE REGIONS OF OUR COUNTRY

Annotation. This article is devoted to the stages and conceptual foundations of reforms in the agricultural sector, in which reforms in this area are divided into periods. Strategic directions for the development of agriculture in Uzbekistan are proposed. The basics of land tax administration by legal entities producing agricultural products are also disclosed, and a proposal for their improvement has been developed.

Key words: resource tax, subsoil tax, budget, tax administration, tax potential, regulatory analysis, tax reporting, tax revenues, tax benefits, tax rate, agriculture, farm, multi-profile farm, cluster system.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N22>

Кириш

Республикамизда аграр соҳасида амалга оширилган иқтисодий ислоҳотлар натижасида ташкилий-иқтисодий, ҳуқуқий ва ижтимоий ўзгаришлар юз бермоқда. Хусусан, қишлоқ хўжалиги корхоналарини давлат тасарруфидан чиқариш ва улар мулкани хусусийлаштириш, жамоа хўжаликларига асосланган мулкчилик шаклини ташкил этиш жараёнида қишлоқ хўжалигида фермер ва деҳқон хўжаликлари ташкил этилиб пировард мақсад қишлоқ хўжалигида мавжуд иқтисодий салоҳиятдан унумли фойдаланишни таъминлаш ҳисобланади.

Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиясининг асосий вазифаларидан бири геология-қидирув ишлари ҳажмини кескин ошириш, соҳага хусусий инвесторлар ва илғор хорижий компанияларни кенг жалб қилиш орқали юқори даражада қўшимча қиймат яратишдан иборат. Республикамиз солиқ тизимида табиий бойликлардан самарали фойдаланиш мақсадларида фойдаланилган ер солиғидан самарали фойдаланиш сифатида белгилаган.

Тадқиқот методологияси

Аграр соҳадаги солиққа тортиш ислоҳотларнинг босқичлари ва концептуал асосларини тадқиқ қилишида илмий абстракциялаш, индукция-дедукция каби назарий усулларида ва кузатиш, статистик таҳлил, вертикал ва горизонтал таҳлил ва усуллардан кенг фойдаланилган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Ўзбек олимлардан Ғ.А.Сафаров “Хўжалик юритувчи субъектларнинг табиий ресурслардан самарали фойдаланишини солиқлар воситасида рағбатлантириш” мавзусидаги номзодлик диссертация ишида корхоналар ва ташкилотлар томонидан табиий ресурслар билан боғлиқ ишлаб чиқариш жараёнига жалб қилинган кам чиқитли инвестициялар учун рағбатлантирувчи имтиёзларни қўллаш, табиий ресурс солиқларини ихчамлаштирилган солиққа тортиш тизимида ҳам қўллашни илмий асослаган, ноқишлоқ хўжалик корхоналаридан олинаётган ер солиғини ҳисоблаб чиқиш ва ундиришда улар фойдаланаётган ернинг кадастр қийматидан ундириш механизмини жорий қилиш масаласини таклиф қилган, ер ости бойликларидан олинadиган солиқларни ҳисоблашда ҳисобга олиш усулини таклиф этган ҳамда бу солиқни ундириш механизмларини янада такомиллаштириш юзасидан илмий таклифлар ишлаб чиққан.[1]

Д.Қурбанов эса ўзининг диссертацион ва монографик тадқиқотлари асносида Ўзбекистонда “алкоголсиз ичимликларни ишлаб чиқарувчи корхоналарда сув ресурсларидан тежамли ва самарали фойдаланишни таъминлаш мақсадида уларга сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқни жорий этиш таклифини ишлаб чиққан, шунингдек, автотранспорт воситаларини ювишга ихтисослашган корхоналар учун сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқни белгилашни асослаган, сув ресурсларидан оқилона ва самарали фойдаланишни таъминлашда тадбиркорлик субъектларининг йиллик ялпи тушуми 1 млрд. сўмдан ошган тақдирда сув

ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ тўловчилари таркибига киритилиши таклифи” ни ишлаб чиққан.[2]

Иқтисодчи С. Кузнецов тадбиркорлик субъектларини молиявий қўллаб қувватлаш ма- салаларини назарий жиҳатдан тизимлаштириб, жараёнли парадигма сифатида унинг бир қанча муҳим илмий иқтисодий тадқиқот қоидалари ёритиб берган. Хусусан, “Молиявий қўллаб қувватлаш” концепцияси пул маблағлари ёки моддий активларнинг комбинацияси сифатида тақ- дим этилишини эътироф этади[3].

Америкалик иқтисодчилар Зви Боди ва Роберт Мертонлар молиявий қўллаб-қувватлаш тизимига аниқлик киритиб, молиявий қўллаб-қувватлаш тизими сифатида маълум объектларга нисбатан қабул қилинадиган тадбирларни амалга ошириш ҳаракатлари мажмуаси ва кетма кетлиги эканлигини илгари суришган. Улар молиявий таъминот билан боғлиқ қўллаб қувватлаш тизими молиявий категория сифатида молиянинг иқтисодий моҳияти ва функцияларига асосланиши лозимлигини эътироф этишади. [4]

Иқтисодчи С. В. Барулин, молиявий қўллаб қувватлаш тизимини икки томонлама жараён сифатида кўриб ўтади. Унинг фикрича молиявий қўллаб-қувватлаш тизими, алоҳида иқтисодий агентларни молиявий таъминот тизимини маълум ноаниқликлар шароитида оптимал таъминлашни мувофиқлаштириш ҳисобланади. [5].

Иқтисодчи И.В. Зиятковскийнинг фикрича, молиявий қўллаб қувватлаш яҳлит тизим сифатида жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳаларини барқарор ривожланишини молиявий таъминлаш учун қулай муҳит яратадиган молиялаштириш манбалари ва шакллари тизимидир[6].

Т. В Соколская қишлоқ хўжалигини молиявий қўллаб-қувватлаш тизимига аниқлик киритиб, қишлоқ хўжалиги тадбиркорлик субъектларининг асосий ва айланма, хусусий ва қарз маблағлар билан таъминлаш, етарли ҳажмдаги маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлаш учун қулай молиявий шарт шароит яратиш тизими эканлигини таъкидлайди[7].

Таҳлил ва натижалар

Солиққа тортишнинг тарихий-эволюцион шаклланиши ҳолатига эътибор берадиган бўлсак, солиққа тортиш объектлари сифатида асосан даромад, мол-мулк белгиланган бўлса, кейинчалик ер участкаларидан фойдаланиш жараёни ҳам солиққа тортила бошланди. Жамиятнинг иқтисодий соҳаси такомиллашиб бориши биланоқ, даромад олиш шакллари ва унга мувофиқ мол-мулкнинг янги турлари пайдо бўла бошлади, ўз навбатида ишлаб чиқаришнинг саноатлашув даражаси ошиб бориши эса, ишлаб чиқарувчилар томонидан табиий бойликлардан фойдаланган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш кенгайиб борди, илгари ер бойликларидан фойдаланиб келинган бўлса, ер остидаги мавжуд табиий бойликлардан ҳам фойдаланиш даражаси ошиб борди. Давлатлар ўз қонунларида ер ва ер остидаги бойликларни миллий мулк-бойлик мақоми сифатида белгилаб қўя бошлади. Уларнинг техник хусусиятлари ва жамиятга фойдалилиги-зарарлиги даражасидан келиб чиқиб улардан бошқаларга фойдаланиш ҳуқуқларини ҳам бера бошлади, аммо, маълум бир ҳақ эвазига фойдаланиш муносабатлари пайдо бўлди.

Қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун бериб қўйилган ёки ана шу мақсадлар учун белгиланган ерлар қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар ҳисобланади. Қишлоқ

хўжалигига мўлжалланган ерлар қишлоқ хўжалигини юритиш учун зарур бўлган қишлоқ хўжалиги ерлари ва дарахтзорлар, ички хўжалик йўллари, коммуникациялар, ўрмонлар, ёпиқ сув ҳавзалари, бинолар, иморатлар ва иншоотлар эгаллаган ерларга ажралади.

Шунингдек, ҳайдаладиган ерлар, пичанзорлар, яйловлар, бўз ерлар, кўп йиллик дарахтзорлар (боғлар, токзорлар, тутзорлар, мевали дарахт кўчатзорлари, мевазорлар ва бошқалар) эгаллаган ерлар ҳам қишлоқ хўжалиги ерлари жумласига киради.

Ер фондининг асосий қисмларидан бир бу аҳоли фойдаланишидаги ер фондлари ҳисобланади. Аҳоли пунктларининг ерлари маъмурий-ҳудудий бирлик бўлиб, давлат ер фондининг бошқа тоифаларидан ўзига хос хусусиятлари, ҳуқуқий ҳолати, фойдаланишнинг асосий мақсадига кўра ажралиб туради, уларга шу мақсадлар учун қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган шаҳар (посёлка) ва қишлоқ аҳоли пунктлари ерлари киритилган.

Мазкур 1-жадалдан кўринадики, Ўзбекистонда юридик шахслар бўйича ер солиғига тортилган ер участкаларининг ҳажми республикамиз ва унинг ҳудудларида йил сайин ошиб борган. Чунончи, 2015 йилда унинг ҳажми 6 666,4 минг гектарни ташкил қилган бўлса, 2022 йилнинг бошига келиб, 12 761,3 минг гектарни ташкил қилганлигини кўриш мумкин. Албатта бунинг асосий сабаблари сифатида қишлоқ хўжалигига яроқли ерларни кўпайтириш йўналишида сайи ҳаракатларнинг натижаси бўлса, бошқа томондан янги турдаги саноат ва бошқа соҳаларга оид янги корхоналарнинг ташкил этиган.

1-жадвал

Ўзбекистонда юридик шахслар бўйича ер солиғига тортилган ер участкаларининг таҳлили¹ (минг гектар)

Ҳудудлар	2015 й.	2016 й.	2017 й.	2018 й.	2019 й.	2020 й.	2021 й.
Қорақалпоғистон Республикаси	408,8	455,0	507,0	565,9	633,4	669,1	788,8
Андижон вилояти	123,3	137,2	152,8	170,4	190,4	201,0	236,8
Бухоро вилояти	1 396,8	1 553,4	1 728,7	1 925,7	2 148,6	2 266,2	2 669,2
Жиззах вилояти	616,3	685,1	761,9	847,6	943,8	994,5	1 170,7
Қашқадарё вилояти	770,3	856,4	952,4	1 059,8	1 180,5	1 244,1	1 464,6
Навоий вилояти	1 558,0	1 732,3	1 927,0	2 145,2	2 390,9	2 520,5	2 967,9
Наманган вилояти	122,0	135,7	151,1	168,4	188,2	198,6	234,1
Самарқанд вилояти	456,5	507,9	565,6	630,6	704,6	743,7	876,3
Сурхондарё вилояти	143,8	160,2	178,6	199,6	223,9	236,8	279,3
Сирдарё вилояти	491,3	546,1	607,0	674,9	750,7	790,6	930,5
Тошкент вилояти	284,1	317,1	354,8	398,8	451,4	479,4	566,9
Фарғона вилояти	155,3	173,0	192,9	215,5	241,7	255,5	301,4

¹ Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллифнинг ҳисоб-китоби.

Хоразм вилояти	139,1	154,7	172,2	192,0	214,5	226,4	266,7
Тошкент шаҳри	0,6	1,0	1,7	2,9	5,1	6,4	8,1
жами	6 666,4	7 415,2	8 253,7	9 197,4	10267,7	10 832,7	12 761,3

Бунинг ҳисобига, илгари солиққа тортилмайдиган ер участкаларининг ушбу корхоналарга ишлаб чиқариш мақсадларида бириктирилиши ҳисобига рўй берган деб хулоса қилиш мумкин. Агар ушбу ҳолатни жисмоний шахслар кесимида кўрадиган бўлсак, қуйидаги жадвал асосида хулосалар олиш мумкин.

Бундан ташқари 2-жадвалимизда Ўзбекистонда ер солиғи бўйича юридик шахслардан олинadиган ер солиғининг давлат бюджетига келиб тушишининг ҳолати шундан далолат берадики, 2015 йилда унинг миқдори 750 087,9 млн сўми, 2016 йилда 966 684,1 млн сўми, 2017 йилда 1 087 738,4 млн сўми, 2018 йилда 1 504 212,9 млн сўми, 2019 йилда 2 313 291,8 млн сўми, 2020 йилда 1 168 775,7 млн сўми ташкил этган бўлса, 2021 йилда эса, 2576 157,1 млн сўми ташкил этиб, бу таҳлил қилинаётган йиллар кесимида (яъни 2021 йилда 2015 йилга нисбатан) 3,4 мартага ошганлигини кўриш мумкин. Албатта юқорида кўриб ўтганимиздек, ер солиғи бўйича солиқ тушумларининг ҳиссасида жисмоний шахслардан олинadиган солиқни ҳам алоҳида таҳлил қилиш услубий жиҳатдан ўринлидир.

2-жадвал

Юридик шахслардан олинadиган ер солиғи тушумларининг 2015-2021 йилларга давлат бюджетига тушиши таҳлили¹ (млн сўм)

Худудлар	2015 й.	2016 й.	2017 й.	2018 й.	2019 й.	2020 й.	2021 й.
Қорақалпоғистон Республикаси	28 413,2	43 777,5	51 265,6	80 220,4	124 822,8	47 012,2	115 718,5
Андижон вил	50 187,7	60 465,1	70 432,8	101 794,7	145 597,8	63 461,8	97 482,6
Бухоро вило	56 400,3	71 587,8	75 397,3	83 703,5	137 168,4	61 158,0	231 981,9
Жиззах вил	18 875,6	29 047,7	29 849,2	39 977,3	63 067,1	35 012,5	76 031,4
Қашқадарё вил	61 282,8	81 213,4	90 623,7	107 271,7	177 891,0	91 496,8	232 541,7
Навоий вил	40 763,2	50 585,3	51 296,7	55 129,9	74 165,0	41 635,1	178 664,7
Наманган вил	48 073,1	55 059,2	68 773,8	96 537,0	136 190,3	59 617,5	111 594,1
Самарқанд вил	68 935,5	91 759,0	118 825,3	146 100,1	209 679,8	90 436,3	181 142,1
Сурхондарё вил	48 161,9	60 353,1	72 544,9	97 254,0	126 903,0	51 076,4	95 888,1
Сирдарё вил	14 883,6	23 607,4	23 173,2	33 781,7	50 936,8	28 589,3	45 636,9
Тошкент вил	90 345,5	124 351,8	132 104,0	178 261,0	285 713,6	182 674,8	378 288,1
Фарғона вил	76 694,9	93 649,8	114 999,6	147 909,9	207 055,9	90 510,1	179 366,1
Хоразм вил	40 391,5	57 642,5	54 824,1	73 169,7	104 173,7	50 063,5	84 678,2
Тошкент шаҳри	10 667,9	12 358,4	13 362,8,3	26 310,9	46 926,5	27 603,5	56 714,7
жами	750 087,9	966 684,1	0 877 38,4	50 421 2,9	231 329 1,8	1 168 775,7	2 576 157,1

¹ Ўзбекистон республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллифнинг ҳисоб-китоби.

Сабаби жисмоний шахсларга нисбатан ер солиғи бўйича солиқ маъмурчилиги юридик шахсларга нисбатан анчайин фарқланади. Албатта, солиқ тушумларининг ошишининг сабаблари сифатида Янги таҳрирдаги Солиқ кодексининг қабул қилиши ва бошқа солиқ қонунчилигига асосан қишлоқ хўжалиги учун мўлжалланган ерлар бўйича ер солиғи ставкалари ягона ер солиғи сингари қишлоқ хўжалиги экинзорларининг меъёрий қийматига нисбатан 0,95 фоиз миқдорда, мева-сабзавотчилик қишлоқ хўжалиги корхоналари учун мева-сабзавотчилик маҳсулотлари эгаллаган ерлар учун эса қатъий ставкада ва ер майдонининг бонитет балидан келиб чиқиб ҳисобланганлиги ҳамда йиллик пул айланмаси 1 миллиард сўмгача ҳамда суғориладиган ер майдони 50 гектаргача бўлган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчи корхоналар айланмадан олинадиган солиқ ва бошқа солиқларни тўлаш тартиби белгиланганлигини ҳам муҳим омиллар сифатида келтириш ўринлидир.

Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчи юридик шахсларнинг ер солиғи базаси: Юридик шахсларнинг қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар бўйича ер солиғи базаси – Солиқ кодекснинг 428-моддаси иккинчи қисмига мувофиқ солиқ солинмайдиган ер участкалари чегириб ташланган ҳолда, ер участкаларининг қонунчиликка мувофиқ аниқланган норматив қиймати.

Маълумот учун: Қишлоқ хўжалиги ерларининг норматив қиймати Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 18 августдаги “Қишлоқ хўжалиги экин майдонларининг норматив қийматини аниқлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида” 235-сон қарори билан тасдиқланган “Қишлоқ хўжалиги экин майдонларининг норматив қийматини аниқлаш тартиби тўғрисида” Низомга мувофиқ аниқланади.

Солиқ ставкаси: Юридик шахсларнинг қишлоқ хўжалиги учун мўлжалланган ерлар учун солиқ ставкалари қишлоқ хўжалиги экинзорларининг норматив қийматига нисбатан 0,95 фоиз миқдорда белгиланган.

Солиқни ҳисоблаш ва солиқ ҳисоботини тақдим этиш тартиби: Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар бўйича солиқ солиқ даврининг 1 январига бўлган ҳолатга кўра ҳисоблаб чиқарилади ва солиқ ҳисоботи ер участкаси жойлашган ердаги солиқ органига жорий солиқ даврининг 1 майдан кечиктирмай тақдим этилади.

Солиқ даври мобайнида қишлоқ хўжалиги экинзорларининг умумий майдонида ва таркибида ўзгаришлар юз берган юридик шахслар қишлоқ хўжалиги учун мўлжалланган ерлари бўйича аниқлаштирилган солиқ ҳисоботини жорий йилнинг 1 декабрига қадар тақдим этади.

Тўлов муддатлари: Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар учун солиқни тўлаш:

ҳисобот йилининг 1 сентябрига қадар — йиллик солиқ суммасининг 30 фоизи; ҳисобот йилининг 1 декабрига қадар — солиқнинг қолган суммаси.

Жисмоний шахсларга қишлоқ хўжалиги мақсадлари учун, шунингдек деҳқон хўжалигини юритиш учун белгиланган тартибда берилган ер участкаларини солиққа тортиш тартиби

Солиқ базаси: Жисмоний шахсларга берилган, шунингдек деҳқон хўжалигини юритиш учун берилган қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар бўйича солиқ базаси Солиқ кодекси 428-моддасининг иккинчи қисмига мувофиқ солиқ солинмайдиган

қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ер участкалари чегириб ташланган ҳолда, ер участкаларининг қонунчиликка мувофиқ аниқланган норматив қийматидир.

Бунда ер участкаларининг норматив қиймати тегишинча туманнинг (шаҳарнинг) суғориладиган ёки суғорилмайдиган ерлари учун ўртача ҳисобда аниқланади.

Маълумот учун: Ўзбекистон Республикасининг 2022 йил 30 декабрдаги ЎРҚ-812-сонли Қонуни билан Солиқ кодексининг 435-модда иккинчи қисмига жисмоний шахсларга берилган, шунингдек деҳқон хўжалигини юритиш учун берилган қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар бўйича солиқ базаси ушбу Кодекс 428-моддасининг иккинчи қисмига мувофиқ солиқ солинмайдиган қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ер участкалари чегириб ташланган ҳолда, ер участкаларининг қонунчиликка мувофиқ аниқланган норматив қийматидир деган ўзгартириш киритилди.

Мазкур ўзгартиришга асосан, кадастр органи томонидан жисмоний шахс эгалигидаги нотурар объект жойлашган ер участкалари қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар тоифасига ўзгартирилган ҳолда солиқ органларига тақдим этилса, 2023 йил учун мазкур ерларга солиқ қишлоқ хўжалиги ерлари учун белгиланган ставкада (0,95 фоиз) ҳисобланади.

Солиқ ставкаси: Жисмоний шахсларга берилган, шунингдек деҳқон хўжалигини юритиш учун берилган қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларга солиқ ставкаси қишлоқ хўжалиги экинзорларининг норматив қийматига нисбатан 0,95 фоиз миқдорда белгиланади.

Солиқни ҳисоблаб чиқариш тартиби: Жисмоний шахсларга берилган, шунингдек деҳқон хўжалигини юритиш учун берилган қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар бўйича қишлоқ хўжалиги экинзорларининг норматив қийматини аниқловчи органнинг маълумотларига асосан, белгиланган тартибга мувофиқ амалга оширилади.

Солиқ органлари ҳар йили 1 мартдан кечиктирмай солиқ суммаси ва уни тўлаш муддатлари кўрсатилган тўлов хабарномасини жисмоний шахсларга имзо қўйдириб ёки тўлов хабарномаси олинганлиги фактини ва олинган санани тасдиқловчи бошқа усулда топширади.

Хулоса ва таклиф

Мавзу бўйича ўрганишлар асосида қуйидаги хулоса ва таклифлар шакллантирилди:

Дунёда энг глобал муаммолардан бири бу табиий бойликлар чекланганлик шароитида аҳолининг турли хил эҳтиёжларини қондириш, мамлакатларнинг социал-иқтисодий ривожланишини таъминлаш йўлида табиий ресурслардан самарали ва мақсадли фойдаланишни таъминлаш масалалари бўлиб, бу йўналишда турли хил молиявий инструментлардан фойдаланишни тақозо этади. Шу жиҳатдан олганда, солиқ тизимининг муҳим вазифаларидан бири сифатида табиий бойликлардан фойдаланувчиларидан самарали фойдаланишга ундовчи (мажбурловчи) ва жамиятнинг иқтисодий ҳамда социал манфаатлари доирасида мақсадли фойдаланишни таъминлаш бўлмоғи лозим.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси- Тошкент: Фафур Гулом нашриёт уйи 2020.- 640 б.
2. Ғ.А.Сафаров. Хўжалик юритувчи субъектларнинг табиий ресурслардан самарали фойдаланишини солиқлар воситасида рағбатлантириш. Иқтисодиёт фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. Т.Академия. 2006 й. 26 б.
3. Д.Р.Қурбанов Ўзбекистон республикасида сув ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг молиявий механизмларини такомиллаштириш. И.ф.д (DSc)... дис... автореферати. – Т.: 2020. -38 б.
4. Kuznetsov, S.A. (1998). Great Dictionary of the Russian language. – St. Petersburg, “Norint”
5. Bodi, Zv., Merton R.K. (2013). Finance. – Moscow, Publishing House “Williams”, 2013.
6. Bolshakov, S.V. (2006). Finance companies. Theory and practice. – Moscow: Book World, 2006. – 617 p.
7. Varulin, S.V. (2010). Finance. – Moscow, KNORUS, 640 p.
8. Zyatkovskyy, I.V. (2000). The financial support of business – Ternopol, Economic thought, 215 p.
9. Sokolska, T.V. (2014). Financial support for agriculture. Economy and management of agribusiness, issue 1, p. 140-146.
10. Нормурзаев Умид Холмурзаевич Солиқ имтиёзлари орқали иқтисодиёт тармоқлари ҳамда соҳаларида тизимли таркибий ислохотларни қўллаб-қувватлаш сиёсати // Экономика и финансы (Ўзбекистан). 2020. №4 (136). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/soli-imtiyozlari-or-ali-i-tisodiyot-tarmo-lari-amda-so-alarida-tizimli-tarkibiy-islo-otlarni-llab-uvvatlash-siyosati> (дата обращения: 17.01.2023).
10. Нормурзаев У.Х. Иқтисодиётни тартибга солишда солиқ имтиёзларининг аҳамияти ва бюджет даромадларини шакллантиришдаги роли//Экономика и финансы (Ўзбекистан). 2014. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/i-tisodiyotni-tartibga-solishda-soli-imtiyozlarininig-a-amiyati-va-byudzhnet-daromadlarini-shakllantirishdagi-rol> (дата обращения: 17.01.2023).

09.00.00 – Фалсафа фанлари

Ҳакимов Акмалжон Мирзағаниевич
Тошкент давлат техника
университети Қўқон филиали
“Ижтимоий ва аниқ фанлар”
кафедраси ассистенти

ЦИВИЛИЗАЦИЯ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ГНОСЕОЛОГИК МОҲИАТИ

Аннотация. Ушбу мақолада жамият тараққиёти хусусиятлари, цивилизация тушунчаси ва унинг гносеологик моҳияти, илмий ёндашувларнинг хилма-хиллиги хусусида фикр юритилган.

Калит сўзлар: жамият, ривожланиш, тараққиёт, формацион ёндашув, тараққиёт стратегияси, цивилизацион ёндашув, цивилизация.

Хакимов Акмалжон Мирзағаниевич
Ассистент кафедрасы «Общественных
и точных наук» Коканского филиала
Ташкентского государственного
технического университета

ПОНЯТИЕ ЦИВИЛИЗАЦИИ И ЕЕ ГНОСЕОЛОГИЧЕСКАЯ СУТЬ

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности развития общества, понятие цивилизации и ее эпистемологическая сущность, многообразие научных подходов.

Ключевые слова: общество, развитие, прогресс, формационный подход, стратегия развития, цивилизационный подход, цивилизация.

Khakimov Akmaljon Mirzaganiyevich
Assistent of the Department of
"Public and exact sciences"
of the Kokand branch
Tashkent State Technical University

THE CONCEPT OF CIVILIZATION AND ITS GNOSEOLOGICAL ESSENCE

Annotation. This article discusses the features of the development of society, the concept of civilization and its epistemological essence, the variety of scientific approaches.

Keywords: society, development, progress, formational approach, development strategy, civilizational approach, civilization.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N23>

Кириш

Жамият тараққиёти ва унинг хусусиятлари, жумладан, босқичма-босқич ривожланиши барча даврларда ижтимоий фалсафа олдида турган энг мунозарали масалалардан бири бўлиб келган. Бу, айниқса, жамият тараққиётини формацион ўрганиш ўз долзарблигини йўқота бошлаган ўтган асрнинг иккинчи яримларидан бошлаб, ижтимоий билишда ўта муҳим муаммолар қаторига қўшилди, дейиш мумкин. Зотан, одамзот муайян тарихий давр фарзанди ва субъекти сифатида ҳамisha ўзига хос ижтимоий-маданий реаллик яратувчиси сифатида мозийда из қолдириш учун интилади.

Воқеалар силсиласи бугунги кунда қандай кечаётгани, жамият тараққиёти қандай реаллик касб этаётгани, давр ўзгаришлари халқлар ва давлатлар кесимида қай тарзда юз бераётгани билан бевосита боғлиқ хусусиятларни ўрганиш замонавий ижтимоий воқеилик манзараси тўғрисида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш билан бирга, унинг истиқболдаги ривожни борасида ҳам муайян тушунча ва қарашларга эга бўлиш лозимлигини ҳам кўрсатмоқда.

Адабиётлар таҳлили ва методология

Янги Ўзбекистон феномени билан аталаётган юртимиз ривожининг ҳозирги босқичида мамлакатимиз тараққиётига хос бўлган хусусиятларни Ўзбекистоннинг энг янги тарихини яратиш нуқтаи назаридан холисона, кенгроқ ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу борада Республикамиз Президенти Ш.Мирзиёев алоҳида таъкидлаганидек: “мамлакатимиз ва жаҳон цивилизацияси тарихини чуқур ўрганиш вазифалари ҳали сифатли ва тўлиқ ҳолда ечилгани йўқ” [1; 283]. Шу нуқтаи назардан ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичи учун характерли бўлган цивилизация хусусиятларни ўрганиш муҳим долзарб аҳамият касб этади. Бунда, албатта, муайян давр учун хос бўлган тараққиёт стратегиясини ишлаб чиқиш жуда муҳимлигини замонавий Ўзбекистон тажрибаси яққол тасдиқламоқда. Худди шунинг учун Янги Ўзбекистон тушунчасининг муаллифи сифатида Президент Ш.М.Мирзиёев “... мамлакатимизнинг кейинги даврга мўлжалланган тараққиёт стратегиясида албатта маънавий-маърифий ислохотларга алоҳида бўлим ажратилиши даркор, деб ҳисоблайман. Истиқболда бу соҳада амалга ошириш зарур бўлган фаолият кўлами ва салмоғи, аҳамияти ва йўналишлари, бу жабҳада ҳам натижадорликка эриши зарурати Ўзбекистоннинг 2022-2032 йилларга мўлжалланган маънавий тараққиёт стратегиясини ишлаб чиқишни ва уни давлат сиёсатининг таркибий қисмига айлантиришни талаб қилмоқда” [1; 273], деб таъкидлашгани ҳам бежиз эмас. Бу борада Янги Ўзбекистон шароитида маънавий ҳаётдаги янгиланиш ва туб ўзгаришлар, мафкуравий ислохотлар трансформациясини, уларга хос қонуниятлар ва ижтимоий тараққиёт стратегияларида маънавий-мафкуравий омилларнинг жамият тараққиётидаги фалсафий жиҳатларини тадқиқ этиш, уларни илмий асослаш янада долзарблашмоқда.

Мақолани ёритишда анализ, синтез, таққослаш каби методлардан фойдаланилди.

Муҳокама

Фан тарихида ижтимоий ҳодиса ва жараёнларга нисбатан ишлатиладиган “цивилизация” тушунчаси узоқ ва ўзига хос тарихга эга. Жумладан, баъзи файласуфлар

ушбу тушунчани “формация” тушунчасидан илгари ҳам муомалада бўлганлигини таъкидлашса, бошқалари эса, аксинча, анча замонавий тушунча деб ҳисоблашади.

Жамият тарихини формацияларга бўлиб ўрганиш марксизм фалсафасига хос бўлган энг муҳим хусусиятдир. Шу боис ижтимоий-иқтисодий формация марксизм учун тарихни материалистик тушуниш назариясининг марказий категорияси бўлиб хизмат қилган. Бунда ижтимоий сўзи жамиятга хослик ва тугишлиликни англатса, иқтисодий тушунчасининг заминида К.Маркс томонидан кишилик тарихи давомида алмашинган бешта ишлаб чиқариш усули - ибтидоий, қулдорлик, феодал, капиталистик ва коммунистик ишлаб чиқариш усуллари назарда тутганлигини қайд этиш мумкин. Натижада у маслакдош дўсти Ф.Энгельс билан ҳамкорликда бешта ижтимоий-иқтисодий формациялар мавжудлиги тўғрисидаги таълимотини ишлаб чиққан. Шу тариқа “ижтимоий-иқтисодий формация” сўзи илмий муомалага киритилган кишилик тарихини даврлаштиришда ушбу қараш муайян муддат мобайнида ижтимоий фалсафий методология учун асосий қурол бўлиб хизмат қилди.

Бироқ бугунги кунда ижтимоий-иқтисодий формация тўғрисидаги таълимот кучли танқидга учради. Коммунистик ижтимоий-иқтисодий формация тўғрисидаги марксим фалсафасининг “ўзига хос” таълимоти сароб эканлиги, ҳеч қачон реалликка айланиши мумкин бўлмаган утопиялиги аён бўлди. Бинобарин, бугунги фалсафа фани ва жамиятшунос олим ҳамда мутахассислар олдида тарихни даврлаштириш масаласидаги бундай муаммони қайтадан ўрганиш ва тадқиқ этиш зарурияти юзага келди.

Бу борада, гарчи, бундай ёндашувлар фан тарихида кўплаб учраган бўлса-да, бироқ юқоридаги зарурият эвазига жамият тарихий тараққиётини цивилизация ёндашув ёрдамида тушуниш анча ойдinлик киритиши мумкинлиги масаласи кун тартибига қайтадан кўндаланг этиб қўйилди.

Аслида, “цивилизация” тушунчаси XVIII аср француз маърифатпарварлари томонидан илмий муомалага киритилган. Бу ўринда фақат шуни таъкидлаш ўринлики, бошда “цивилизация”, “цивилизация” тушунчалари ер юзидаги турли халқларнинг социал ва маданий тараққиёт даражасини аниқлаш мақсадида қўлланилган. Бу даврдаги манбаларнинг муаллифлари мазкур тушунчадан фойдаланганда ана шу даврга хос бўлган кучли ва агрессив давлатлар томонидан мустамлакаларга айлантирган мамлакатлар халқларининг маданий ҳаёти ва кундалик турмушидаги хилма-хилликларнинг моҳиятига урғу беришни мақсад қилиб олганликлари юқоридаги фикрни тасдиқлайди. Бундай ёндашувларнинг аксариятида халқлар томонидан бошдан кечирилган турмуш тарзининг табиий ва иқлимий омиллар асосидаги шароитлар билан боғлиқлиги асос қилиб олинганлиги кўпроқ кўзга ташланади. Худди шундай ҳолни кейинчалик фалсафа тарихида географик детерминизм оқими номи билан маълум бўлган француз маърифатпарлари вакили Ш.Л.Монтескье ва Э.Я.Реклю, инглиз файласуфи Г.Т.Бокл, немис файласуфи Ф.Ратцл ҳамда россиялик Л.И.Мечниковларнинг қарашларида учратиш мумкин.

Айни пайтда шуни ҳам таъкидлаш ўринлики, мазкур масалага ёндашувда жамиятнинг маънавий-руҳий ҳаётига хос жиҳатларнинг белгиловчилик тенденциясига урғу берганлар ҳам мавжуд бўлган. Бундай ёндашганлар қаторида Дж.Вико, А.Р.Тюрго ва Г.В.Ф.Гегелларни санаш мумкин. Улар “цивилизация” тушунчасини талқин қилишда,

гарчи, табиий ҳамда турмуш-хўжалик юритиш омилларининг ролини ҳам таъкидлашган бўлишса-да, аммо уларнинг фикрича, жамиятнинг маънавий-руҳий ҳаётига оид ҳодисаларга асосий ўрин берилиши мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблашган.

XIX асрга келиб эса масалага ёндашув янада ўзгачароқ тус олганлигини кўраемиз. Гап шундаки, бу даврга келиб, мустамлакачиликнинг барча кўринишларига қарши авж олган “халқ ҳаракатлари” ва уларнинг демографик вазиятга таъсири асосида цивилизацияларнинг вужудга келиши ва ривожланиши жараёни сифатида урғу берилганлигини ана шу даврда яратилган кўплаб асарларда кўришимиз мумкин.

Таниқли олим А.Тойнби эса цивилизация тушунчасини маданиятнинг синоними сифатида қўллаб, маданиятнинг умумий, бир хил тарихий типлари мавжуд бўлганлиги тўғрисидаги фикрни илгари сурган ва бир-бирлари билан боғланмаган локал цивилизациялар мавжудлигини ҳам ҳисоблаб чиққан. Натижада у дастлаб 21 та цивилизация, сўнгра уларни қисқартириб 13 та цивилизациялар мавжудлигини санаб кўрсатади. Унинг ёзишича, “ижодкор озчилик” цивилизацияларининг ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади. Бошқа бир жамиятшунос олим О.Шпенглер бўлса ўз вақтида жуда машҳур бўлган “Европанинг сўниши” китобида бир бутун жаҳон маданияти йўқ ва бўлиши мумкин эмас, деган ғояни илгари сурган ва саккизта – Миср, Ҳинд, Вавилон, Хитой, Грек-Рим, Византия-Араб, Ғарбий Европа ва Майя цивилизациялари тўғрисидаги фикрларни қайд қилади.

Жамиятни тадқиқ этиш ва ўрганишга нисбатан цивилизацион ёндашувни рус мутафаккирлари ижодида ҳам кўришимиз мумкин. Фақат уларда цивилизацион ёндашув дастлаб “славянчилар” ва “ғарбчилар” вакилларининг ўзаро баҳс ва мунозаралари шаклида кенг тарқалганлигини таъкидлаш ўринлидир. Жумладан, Н.Я.Данилевскийнинг “Россия ва Европа” асарида маданий-тарихий даврлар тўғрисидаги қарашларидан иборат “локал цивилизация” тушунчасини муомалага киритиш учун уриниш мавжудлигига иқдор бўламиз. Бу уриниш, ўз даврида, кўпчилик жамиятшунослар учун жуда маъқул келиб, XX асрда бундай ёндашув О.Шпенглер, М.Вебер, А.Тойнби сингари таниқли мутафаккирлар асарларида янада ривожлантирилди.

Натижалар

Кези келганда таъкидлаш лозимки, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида Марказий Осиё мутафаккирлари томонидан ҳам жамият тараққиёти муаммоларини тадқиқ этиш масалаларида ўзига хос ёндашувлар мавжуд бўлганлигини ҳам четлаб ўтиш мумкин эмас. Булар, асосан, жадидчилик ҳаракати вакиллари бўлиб, улар маърифат йўли билан жамият тараққиётини янада юксакроқ, янги босқичга олиб чиқиш тарафдорлари бўлганлар. Бу борада бевосита таниқли жадидчи арбоб И. Гаспринскийнинг маърифатпарварлик ғоялари таъсири остида бўлган М.Бехбудий, А.Фитрат, А.Авлоний, Чўлпон, Ҳамза сингари иждоқорлар юртимиз ривожини чин маънода цивилизацион тараққиёт даражасида кўришни исташган эдилар. Ғарб мамлакатлари воқеилигига хос бўлган прогрессив ривожланиш жиҳатлари уларни ҳар томонлама ҳайратлантиргани ҳолда миллатимизнинг илғор вакиллари сифатида европача маданият ва маърифатни юртимиз турмуш тарзига олиб кириш билан бирга халқимизнинг турмуш маданиятини ўзгартириш орқали тушунча ва онгини юксалтиришни ҳам ўз бурчи деб билдилар улар ва бу йўлда, айтиш мумкинки, катта

жонбозлик ҳам кўрсатдилар. Бунинг асосий йўли, уларнинг фикрича, халқни билим ва маърифатли қилиш, эскича, самарасиз усуллардан воз кечган ҳолда маорифни юқори даражага кўтариш, аҳолининг билим ва тарбия маданиятини юксалтириш, замонавий таълим ва тарбия усуллари кенг тарғиб қилиш ва турмушга тезроқ олиб киришдан иборат эди. Натижада жадидчи маърифатпарварларнинг саъй-ҳаракатлари эвазига жамият ҳаётида янгича цивилизацион ўзгаришлар содир бўла бошлади: бирин-кетин янги типдаги мактаблар очилди, ғарб услубидаги таълим ва тарбия бериш йўлга қўйила бошлади, ўқув адабиётларининг янги авлоди яратила бошлади, янгича ном ва мазмундаги газета ва журналлар чоп этила бошлади, кишиларнинг кийиниш маданияти, сўзлашув, ўзга халқлар тили ва маданиятини ўзлаштиришга нисбатан қизиқишнинг ортиши кабиларда бир қатор янгича муносабат ва ёндашувлар кенг урф бўла бошлади.

Аслида, кишилик тарихи цивилизациялар тарихидан иборат. Шундай экан, "...бир цивилизациядан иккинчи цивилизацияга ўтиш биринчи типдаги, яъни биринчи цивилизациянинг негизини ташкил этувчи маданий борлиқнинг иккинчи цивилизациянинг негизини ташкил этувчи маданий борлиққа ўсиб ўтиш орқали юз беради. ...янги типдаги маданий борлиқни яратиш муайян тарихий давр – ўтмиш даврларини тақозо қилади" [3; 233-234].

Хулоса

Шундай қилиб, кишилик тарихига формацион ёндашиш кишилик тарихини хронологик тарзда қадимги ва ўрта асрлар, янги ва энг янги даврларга бўлиш билан муайян даражада мос келади. Аммо тарих ва бошқа ижтимоий фанлар олдидаги вазифалардан бири кишилик тарихининг демократик фуқаролик жамияти формасини ойдинлаштиришдир. Цивилизацион ёндашиш эса кишилик тарихини билишни янада осонлаштиради, турли мафкуравий ва бир ёқлама ёндашувлардан фарқли ўлароқ субъектив ёндашувлар ўрнига, холисона манзарани ҳосил қилиш имконини беради. Кишилик тарихига формацион ва цивилизацион ёндашишларнинг жамият мавжудлиги ва ривожланишининг асосини маданий борлиқ ташкил этади ва унинг негизида келиб чиқадиган қонуниятлари тўғрисидаги қоидаларга таяниш тарихий ҳақиқатларни билишда ёрдам беради.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўналишимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтариламиз. Тошкент. Ўзбекистон. 2017. 283 бет
2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: "O'zbekiston", 2021. 272-273 бетлар
3. Абдухаликов С. Виждон эркинлиги: методология муаммолари. – Тошкент.Фан. 1997. 233-234 бетлар

09.00.00 – Фалсафа фанлари

Холмирзаев Нодиржон Низомжонович

Тошкент давлат техника университети Қўқон филиали
“Ижтимоий ва аниқ фанлар” кафедраси мудири,
Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
E-mail: nodirjon86.86@mail.ru

УРБАНИЗАЦИЯ СОҲАСИДАГИ ДАВЛАТ СИЁСАТИ ВА УНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация. Мақолада шаҳарлаштириш соҳасидаги давлат сиёсатининг мустақилликдан шу кунгача бўлган даври, унинг ўзига хос хусусиятлари, ривожланиш тенденциялари ва келажакка белгиланган вазифалар, ҳамда соҳа билан боғлиқ таклиф, тавсиялар хусусида сўз юритилади.

Таянч сўзлар: Урбанизация, реновация, ақлли шаҳар, арзон уй-жойлар, “Обод қишлоқ”, “Обод маҳалла”, “Ҳаракатлар стратегияси” ва “Тараққиёт стратегияси” яшил макон, “шаҳарлар қулайлиги”.

Холмирзаев Нодиржон Низомжонович

Заведующий кафедрой «Общественных и точных наук»
Коканского филиала Ташкентского государственного
технического университета, доктор философии
по философским наукам, (PhD)

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В УРБАНИЗАЦИИ И ЕЁ ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Аннотация. В статье рассматривается период государственной политики в области урбанизации с момента обретения независимости до наших дней, ее особенности, направления развития и задачи на будущее, а также предложения и рекомендации, относящиеся к данной сфере.

Ключевые слова: Урбанизация, реновация, умный город, доступное жилье, “Обод кишлак”, “Обод маҳалла”, “Стратегия действий” и “Стратегия развития”, зеленые насаждения, “удобство городов”.

Kholmiraev Nodirzhon Nizomzhonovich

Head of the Department of "Public
and exact sciences" of the Kokand branch
Tashkent State technical university,
Doctor of Philosophy, (PhD)

STATE POLICY IN URBANIZATION AND ITS MAIN CHARACTERISTICS

Annotation. The article discusses the period of state policy in the field of urbanization from the moment of gaining independence to the present day, its features, directions of development and tasks for the future, as well as proposals and recommendations related to this area.

Keywords: Urbanization, renovation, smart city, affordable housing, “Obod qishloq”, “Obod mahalla”, “Action strategy” and “Development strategy”, yashil makon “convenience of cities”.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N24>

Кириш

Мамлакатимиз сўнгги йилларда кўплаб соҳаларда ютуқларга эришиб келмоқда. Бунга сабаб сифатида олиб борилаётган оқилона сиёсатнинг натижалари эътироф этилади. Тан олиш керак сўнгги йилларда асрларга татигулик ишларни амалга оширдик. Хусусан шаҳарлаштириш соҳасида ҳам улкан ютуқлар қўлга киритилди.

Бугун мамлакатимизда шаҳарлаштириш соҳасидаги давлат сиёсати устивор аҳамият касб этиб бораётган йўналишлардан бирига айланди. Яъни мамлакат ривожини йўлида шаҳарларнинг тараққиёти катта аҳамият касб этишини барчамиз яхши биламиз. Зеро урбанизация даражасининг 1 фоизга ортиши ялпи ички маҳсулот ҳамда даромадлар даражасини бир неча фоиз ўсишига сабаб бўлишини дунёнинг урбанизацион тараққий этган давлатлари исботлаб бўлишган. Ҳозирги вақтда улардаги улкан муваффақиятлар ушбу давлатлар томонидан урбанизацион сиёсатнинг тўғри бошқарилганлиги натижасидир.

Адабиётлар таҳлили ва методология

Давлатимиз раҳбари ташаббуслари билан урбанизацион сиёсатда қатор янги лойиҳалар фаолият олиб бора бошлади. Улардан “Обод қишлоқ”, “Обод маҳалла” дастурларини, арзон уй-жойлар сиёсатини, мораторий эълон қилиш амалиётини айтиш мумкин. Шу билан бирга айни соҳадаги ислохотларни “Ҳаракатлар стратегияси” ҳамда “Тараққиёт стратегияси” да ҳам назарда четда қолмаганлигини эътироф этиш жоиз.

Бу бўйича Президентимиз Шавкат Мирзиёев асарлари ва нутқларида кўплаб масалалар ёритилган. Шунингдек президент қарор ва фармонлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ҳам соҳадаги муҳим манбалар ҳисобланади. Мақолани ёритишда анализ, синтез каби илмий билаш усулларидадан фойдаланилди.

Муҳокама

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгач соҳада катта ишлар амалга оширилди. Аммо соҳадаги ишларнинг оқибатларининг яхши натижалари кўринмади. Мулоҳаза юритар эканмиз рақамларга эътибор қаратсак Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритган 1991 йилдан 2008 йилгача шаҳар аҳолисининг ривожланиши ва ўсиши қишлоқ аҳолисининг ўсиш суръатларига нисбатан пастроқ эди. Шундай қилиб, шаҳар аҳолисининг улуши 1991 йилда 40,3% ни ташкил этди ва 2008 йилга келиб у 35,8% гача камайди.[3]

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июлдаги Ўзбекистон Республикаси аҳоли пунктларининг маъмурий-ҳудудий тузилишини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» [1] ПҚ-120-сон қарорига биноан ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 13-мартдаги “Аҳоли пунктларининг маъмурий-ҳудудий тузилишини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги [2] ВМ-68-сон, 2021 22-февралда ўз кучини йўқотган қарорига қўра Ўзбекистон Республикасининг қишлоқ аҳоли пунктларини шаҳар аҳоли пункти мақомини бериш мезонлари ишлаб чиқилди.

Амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида жами 4434,3 минг кишилик 965 та қишлоқ, шаҳар аҳоли пунктлари мақомини олди. Натижада, 2009 йилда шаҳар аҳолисининг улуши биринчи марта қишлоқ аҳолисининг улушидан ошиб кетди ва умумий аҳолининг 51,7 фоизини ташкил этди.

Шаҳарсозликнинг устувор вазифаси – аҳолини муносиб уй-жой билан таъминлаш мақсадида самарали уй-жой сиёсатини амалга оширишдир. Ўша йилларда республикада аҳолини уй-жой билан таъминлаш даражаси сезиларли даражада ошмади.

Шундай қилиб, 2001 йилда бир кишига уй-жой билан таъминлаш ўртача 13,8 м² ни ташкил этди, 2010 йил 1 январ ҳолатига – 14,9 м², 2016 йилда – ҳар бир кишига 15,4 квадрат метрни ташкил этди. Натижада уй-жойларга бўлган эҳтиёж ортди.

2017 йилдан бошлаб ҳозирги кунгача Ўзбекистон Республикаси ҳукумати қишлоқ жойлари аҳолисига эътибор қаратиб, аҳолини арзон уй-жой билан таъминлаш бўйича фаол сиёсат олиб бормоқда. Бу Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Осиё тараққиёт банки иштирокида 2017—2021 йилларда қишлоқ жойларда янгиланган намунавий лойиҳалар бўйича арзон уй-жойлар қуриш дастурини амалга ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорларида [4] акс этди.

2016 йилги Давлат дастурида намунавий лойиҳалар асосида 13 мингта уй-жой барпо этиш кўзда тутилди. «Обод қишлоқ дастурини 2018 йилда амалга оширилишини кучайтириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги президент фармонида арзон уй-жойлар қуриш назарда тутилди.

Бундан ташқари, фармонларга биноан, турар-жой бинолари қуриш билан бир қаторда, қишлоқ жойларда яқка тартибдаги уй-жойларда муҳандислик-транспорт инфратузилмасини қуриш ишлари олиб борилмоқда. Таъкидлаш жоиз уй-жой сиёсатини амалга оширишга йўналтирилган ёндашув аҳоли фаровонлигини оширишнинг калитидир.

Бироқ, аҳолининг уй-жой фонди нисбатан юқори бўлганлиги ва кўрилган чораларга қарамай, ипотека кредитлашнинг юқори фоиз ставкаси туфайли, айниқса, янги бинолардан квартираларни сотиб олишда қийинчиликлар мавжуд. Кредит фоиз ставкалари 18-24%, баъзиларида эса ҳолларда у 28% га етади. Ва иккиламчи уй-жой бозорида ипотека кредитини бериш амалиёти (мақбул нарх туфайли) яқин вақтгача амалга оширилмаган ёки алоҳида ҳолатлар мавжуд.

Урбанизация жараёнларини режалаштиришда демографик омилни ҳисобга олиш зарур. Ёш оилаларга эътибор қаратиб, никоҳлар сонига ва янги оилаларни шакллантиришга эътиборни оила ва никоҳ тузилишининг минтақавий хусусиятлари контекстида алоҳида кўриб чиқиш керак. Масалан, Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент шаҳрида, шунингдек Сирдарё вилоятида никоҳлар сони амалдаги даражада сақланиб қолади ва келажакда ҳатто маълум даврларда камаяди.

Андижон ва Самарқанд вилоятларида никоҳлар сонининг сезиларли даражада кўпайиши кузатилади ва шу сабабли янги ёш оилалар бутун узоқ муддат давомида. Шунини ҳам ҳисобга олиш керакки, 34 ёшгача бўлган оилаларнинг деярли 46 фоизда камида 3 фарзанд бор ва бу табиийки катта яшаш майдонини эгаллайди. Ўртача, агар бир кишига уй-жой етказиб бериш умумий майдоннинг 15,4 м² майдонига тўғри келса, уларнинг ҳаммаси ҳам «турар-жой» қисми эмаслигини ҳисобга олсак, фаровонлик

даражасини ошириш учун турар-жой биноларини режалаштириш коэффициентини тўғри ҳисоблаш керак.

Узоқ муддатли истиқболда урбанизация жараёнларининг кутилаётган фаоллашуви, бир томондан, республикадан ташқарида аҳолининг миграция оқимининг барқарорлашиши, бошқа томондан, барқарор иқтисодий ўсиш, амалга ошириш билан боғлиқ бўлади. Жумладан иқтисодиётни таркибий ўзгартиришлар ва модернизация қилиш стратегиялари, хизмат кўрсатиш соҳасини жадал ривожлантириш ва хизмат кўрсатиш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ҳамда технологик қайта жиҳозлаш бўйича энг муҳим лойиҳаларни амалга ошириш бўйича чора-тадбирлар тезлаштириши даркор.

Шуни таъкидлаш керакки, янги шаҳарларни яратиш ва режалаштириш мавжуд шаҳарларнинг муаммоларини ҳал қилиш билан бирга кетиши керак. Ишдан чиқаётган эски уй-жой фонди, коммунал хизматлар билан тўлиқ таъминлаш, ижтимоий инфратузилма ва шаҳар бошқарувини яхшилаш, технологияларни ривожлантириш, табиий ресурслардан ва интеллектуал салоҳиятдан оқилона фойдаланиш, бу мамлакатда барқарор иш ўринларини яратишни ва бошқаларни назарда тутати. Юқоридагиларни инобатга олсак давлатнинг урбанизацион сиёсатида янги босқич бошлаш зарурлиги маълум бўлади.

Бу каби ишларни амалга ошириш мақсадида бошланган Обод маҳалла ва обод қишлоқ дастурларининг бажарилишида муаммоларни бартараф этиш ва янгича йўналишларни амалга ошириш даври келди.

Ушбу дастурларни бажариш мақсадида ҳар йили давлат бюджетидан миллиардлаб маблағлар ажратилмоқда. Сифатли уй-жойлар қуриш бўйича топшириқлар берилмоқда, аммо соҳада коррупциянинг мавжудлиги ажратилган маблағлардан мақсадли фойдаланиш имкониятини йўққа чиқармоқда. Жумладан 2022 йилнинг дастлабки 9 ойи мобайнида юклатилган вазифа ва топшириқлар ижросида камчиликка йўл қўйган ва ўз вазифасини лозим даражада бажармаган 427 нафар масъуллар интизомий ва 724 нафари маъмурий жавобгарликка тортилди, 3040 нафар шахс расман огоҳлантирилди.

“Қурилиш сифати ва иш ҳажмларини тўлиқ бажарилиши ўрганилиб, 1553 та ҳолатда сифатсиз бажарилган 32,3 млрд сўмлик ҳамда 793 та ҳолатда ҳисоботларга қўшиб ёзилган 37,9 млрд сўмлик ишлар бартараф эттирилиши орқали келиб чиқиши мумкин бўлган ҳуқуқбузарликларнинг олди олинди”, - деди Абдурахим Муҳиддинов. Кўриниб турибдики соҳада гегемонизм элементлари мавжуд. Гегемонизм - моҳиятан дунё барқарорлигига йўналтирилган ёки бунга хизмат қилиши керак бўлган жаҳон сиёсатига зид ҳодиса бўлиб, ижтимоий тараққиёт, жамият барқарорлиги ва хавфсизлигини издан чиқаради... Гегемонлик ҳеч қачон умумбашарий ривожланиш ишига хизмат қилмаган. Лекин ҳозирги нозик даврда унинг салбий таъсири янада яққолроқ сезилмоқда.[5; 83] Буни бош прокуратура вакилининг қуйидаги фикрлари исботлайди. Унга кўра объект пудратчисини танлашдаги коррупция ҳолатларини олдини олиш мақсадида пудратчиларнинг рейтингини ҳаққоний тарзда, инсон омилсиз аниқлаш ва тендер ўтказишда адолатли рақобат муҳитини таъминлаш юзасидан таклифлар ишлаб чиқилиб, ҳукумат томонидан ушбу таклифларни амалиётга татбиқ этиш чоралари кўрилади.

Соҳадаги коррупцияларни йўқотиш мақсадида қатор ишларни амалга ошириш даркор. Барча ишларни электронлаштириш, хусусан тендерларни. Соҳада олиб борилаётган ислохотларга асос сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясини мисол келтириш мумкин. Ушбу фармонда мамлакатимиздаги сўнги беш йилда шаҳарлаштириш сиёсатида олиб бориладиган энг устивор вазифалар белгилаб берилган. Жумладан

14 та ҳудуд бўйича туман ва шаҳарлар кесимида ишлаб чиқилган беш йиллик ҳудудий дастурларни амалга ошириш;

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш рейтинг кўрсаткичлари «қониқарсиз» бўлган шаҳар ва туманлар бўйича амалий чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

Ҳудудларда аҳолининг яшаш шароитини яхшилаш учун урбанизация сиёсатини янада такомиллаштириш;

Самарқанд ва Наманган шаҳарларини истиқболда «миллионлик шаҳарлар»га айлантириш бўйича чоралар кўриш;

450 минг аҳолига мўлжалланган Янги Андижон шаҳрининг дастлабки бир нечта мавзеларини қуриб, фойдаланишга топшириш;

Қашқадарё вилоятининг урбанизация даражасини 50 фоизга етказиш;

Шаҳарлардаги аҳолининг турмуш тарзи қулайлигини баҳоловчи «Шаҳарлар қулайлиги» индексини жорий этиш;

Шаҳарларни рақамлаштириш, қурилиш ва лойиҳалаштириш ишлари сифатини ошириш ва «Ақлли шаҳар» концепциясига мувофиқ ривожлантириш;

Олий таълим муассасаларида архитектура-қурилиш соҳасида олиб борилаётган илмий изланишларни амалиёт билан уйғунлаштириш;

Аҳоли пунктларининг шаҳарсозлик ҳужжатларини ишлаб чиқиш тизимини тубдан такомиллаштириш ва шаҳарсозлик ҳужжатлари билан таъминлаш дастурини ишлаб чиқиш, амалга ошириш;

Аҳолини жойлаштиришнинг бош схемасини ишлаб чиқиш;

Реновация ва уй-жойлар дастурлари асосида шаҳарларда эскирган уйлар ўрнига 19 миллион квадрат метрдан ортиқ замонавий уй-жойларни барпо этиш;

Экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш, шаҳар ва туманларда экологик аҳволни яхшилаш,

«Яшил макон» умуммиллий лойиҳаси доирасида ҳар йил камида 200 миллион туп дарахт экиш.

«Яшил макон» умуммиллий лойиҳаси ташаббусларига мос тарзда республиканинг 10 та ҳудудида аэробиологик мониторинг тизимини йўлга қўйиш.[6]

Маиший чиқиндиларни йиғишни 100 фоизга, уларни қайта ишлаш даражасини 2026 йилга қадар 21 фоиздан 50 фоизга етказиш.

Тошкент шаҳрини аҳолига қулай, экологик тоза ва яшаш учун барча имкониятлар мавжуд бўлган ҳудудга айлантириш, кўкаламзорлаштириш даражасини 30 фоизга етказиш.

Шаҳар ва туман марказларида ҳар 50 — 100 минг аҳоли учун «жамоат парклари»ни ташкил этиш.

Хулоса

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки шаҳарлар экологиясини асраш ва ривожлантириш нафақат мутасадди ташкилотлар, балки ҳар бир фуқаронинг зиммасидадир. Унинг асосини дарахт ва буталар ташкил этишини инobatга олсак, дарахтларнинг қайси турлари кўпроқ шаҳарга мос келишини аниқлаш биологлар зиммасидадир. Фуқароларимиз тафаккур тарзини ўзгартиришимиз, юзага келаётган муаммоларга нисбатан дахлдорлик хиссини туйдиришимиз, уларнинг ҳаётида шаҳар ва унинг имкониятлари чексиз эмаслигини тушунтиришимиз, худо берган неъматлардан унумли фойдаланишга ўргатишимиз керак бўлади. Зеро тафаккурнинг ўзгариши барча муаммоларга реал кўз билан қараш ва уларнинг олдини олишда муҳим аҳамият касб этади.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. <https://lex.uz/docs/659637>
2. <https://lex.uz/docs/1486944>
3. Ибадулла Байджанов, Махмуд Самандаров МУЛОҲАЗА: иқтисодий урбанизация. Ўқув қўлланма
4. <https://lex.uz/docs/4931596>
5. Фалсафа. Қомусий луғат, Тошкент: Шарқ, 2004. –Б.494
6. <https://lex.uz/docs/5841063>

09.00.00-Фалсафа фанлари

Boboqulov Abror Abdug'ani o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

"Ijtimoiy gumanitar fanlar" kafedراسи tayanch doktoranti

E-mail: abrorboboqulov@gmail.com

"OPEN ARTIFICIAL INTELLIGENCE GPT" TIL MODELINING FALSAFIY TAHLILI

Annotatsiya. Maqolada bugungi kunda foydalanuvchilari bo'yicha yetakchi o'rinni egallayotgan va inson faoliyatining turli tarmoqlariga kirib kelayotgan "OpenAI" korxonاسining "ChatGPT" sun'iy intellekt moduli va uning falsafiy jixatlari tahlil qilinadi. "ChatGPT" ijtimoiy tarmoq dasturi sohalar va foydalanuvchilar qamrovi jixatidan shiddatli tarzda shakllanib bormoqda va bizning oldimizga ushbu tarmoqlarning falsafiy va ijtimoiy ahamiyatini o'rganishni dolzarb qilib qo'yumoqda.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, GPT, model, ong, sinergetika, fizikalizm, empirizm.

Бобокулов Аброр Абдугани угли

Ташкентский государственный экономический университет

Докторант кафедры «Социально-гуманитарные науки»

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ЯЗЫКОВОЙ МОДЕЛИ «OPEN ARTIFICIAL INTELLIGENCE GPT»

Аннотация. В статье анализируется модуль искусственного интеллекта «ChatGPT» компании «OpenAI», который на сегодняшний день занимает лидирующие позиции по количеству пользователей и проникает в различные сферы человеческой деятельности, и ее философские аспекты. Программное обеспечение социальной сети «ChatGPT» стремительно развивается по масштабам отраслей и пользователей, что делает актуальным для нас изучение философской и социальной значимости этих сетей.

Ключевые слова: искусственный интеллект, ТШП, модель, сознание, синергетика, физикализм, эмпиризм.

Bobokulov Abror Abdugani ogli

Tashkent State University of Economics

Doctoral student at the "Social Humanities" department

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF "OPEN ARTIFICIAL INTELLIGENCE GPT" LANGUAGE MODEL

Abstract. The article analyzes the "ChatGPT" artificial intelligence module of the "OpenAI" company, which today occupies a leading position in terms of users and penetrates into various fields of human activity, and its philosophical aspects. "ChatGPT" social network software is rapidly developing in terms of the scope of industries and users, and it makes it urgent for us to study the philosophical and social significance of these networks.

Key words: artificial intelligence, GPT, model, consciousness, synergetics, physicalism, empiricism.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N25>

Kirish

Chat GPT bu bugungi kundagi eng mashhur sun'iy intellekt tizimi bo'lib, u inson kabi muxokamada qatnashish va berilgan savollarga javob qaytarish xususiyatiga ega bo'lgan dasturiy ta'minot vositasi xisoblanadi. GPT (Generative pre-trained transformer) – Generativ oldingan o'qitilgan transformator(o'giruvchi) insonlarnikiga o'xshash matnni yaratish uchun umumiy matnlar ma'lumotlarining katta korpusida o'qitilgan til modellari oilasidir.

“Ushbu tizim OpenAI tomonidan 2022-yil noyabr oyida ishga tushirilgan chatbot sanaladi. U 2020-yil may oyida uchinchi avlod bashorat qilish tili sifatida taqdim etilgan GPT-3 arxitektura modeliga asoslangan” [1, S.14].

GPT modeli 2023 – yilning boshida eng keng qamrovli va foydalanuvchilari jixatdan yetakchi o'rindagi tarmoq dasturi xisoblanadi. “2023-yil yanvar oyi oxirida ChatGPT'ning oylik faol auditoriyasi 100 million kishiga yetdi, deb yozadi Reuters Shveysariyaning UBS moliyaviy xoldingi tadqiqotiga tayanib. Shu bilan birga, bir kunda foydalanuvchilar soni 13 millionga yaqinni tashkil etdi, bu 2022-yil dekabriga nisbatan qariyb ikki baravar ko'p degani”[2].

Metodlar va o'rganilish darajasi

GPT haqida umumiy ma'lumotga ega bo'lish uchun, uning zamonaviy bo'lgan interfeysidan ya'ni “OpenAI GPT 3” modeli bergan javoblardan foydalanamiz (GPT bergan javoblar ko'k rang bilan ajratilgan): [3]

- GPT nima o'zi? (What is GPT?) [4]

- GPT: GPT generativ oldindan tayyorlangan transformator degan ma'noni anglatadi. Bu sun'iy intellekt til modelining bir turi bo'lib, insonga o'xshash tilni qayta ishlash va yaratish uchun chuqur o'rganishdan foydalanadi.

- GPT o'ylay oladimi?

- GPT: Yo'q, GPT odamlar kabi fikrlay olmaydi. GPT bu ma'lumotlardagi shablonlar va korrelyatsiyalar asosida matn yaratish uchun juda ko'p matnli ma'lumotlarga o'rgatilgan mashinani o'rganish modelidir. Garchi u insonga o'xshab ko'rinishi mumkin bo'lgan izchil va ravon matnni yarata olsa ham, u odamlar kabi onga yoki subyektiv tajribaga ega emas. GPT-insonga o'xshab ko'rinadigan matnni yaratishi mumkin bo'lsa-da, u haqiqatan ham odamlar kabi o'ylay olmaydi, fikr yurita olmaydi yoki subyektiv tajribaga ega bo'lolmaydi. Bu odamlarga turli vazifalarni bajarishda yordam berish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan vositadir, ammo u inson aql-zakovati yoki ijodkorligini o'rnini bosa olmaydi. Xulosa qilib aytganda, GPT odamlar kabi fikrlash tarziga ega emas. Bu ongli fikrlash yoki ma'noni tushunish emas, balki ma'lumotlardagi shablon va korrelyatsiyalar asosida matn yaratish uchun statistik modellardan foydalanadigan mashinani o'rganish modeli.

- GPT odamga qanday foyda keltirishi mumkin?

- GPT: GPT (Generative Pre-treninged Transformer) ning inson uchun foydalari juda ko'p va bu yerda ba'zi misollar keltiriladi:

Kontent yaratish: GPT biznes va tashkilotlar uchun mahsulot tavsiflari, ijtimoiy media postlari va marketing materiallarini yaratish kabi kontent yaratishni avtomatlashtirishga yordam beradi.

Mijozlarga xizmat ko'rsatish: GPT tez-tez beriladigan savollarga javob berish va umumiy muammolarni hal qilish orqali tez va samarali mijozlarga xizmat ko'rsatishni ta'minlaydigan chatbotlar va shaxsiy yordamchilarni yaratish uchun ishlatilishi mumkin.

Til tarjimasi: GPT matnni bir tildan boshqa tilga tarjima qilish uchun ishlatilishi mumkin, bu esa korxonalarining dunyoning turli burchaklaridagi mijozlar va hamkorlar bilan muloqot qilishini osonlashtiradi.

Matnni umumlashtirish: GPT tadqiqot maqolalari va yangiliklar maqolalari kabi uzun matnlarni tezda umumlashtirish uchun ishlatilishi mumkin, bu esa mutaxassislariga muhim ma'lumotlarni tezda ajratib olishni osonlashtiradi.

Sog'liqni saqlash: GPT sog'liqni saqlash sohasida bemor ma'lumotlarini tahlil qilish va shifokorlarga kasalliklarni tashxislash va davolashda yordam berish uchun ishlatilishi mumkin.

Ta'lim: GPT talabalar va o'qituvchilarga xulosalar, ma'ruzalar va viktorinalar kabi o'quv materiallarini yaratishda yordam berishi mumkin.

Yuridik: GPT advokatlarga huquqiy hujjatlar va shartnomalarni tahlil qilish, vaqtni tejash va ularning aniqligini oshirishda yordam berish uchun ishlatilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, GPT kontent yaratishni avtomatlashtirish, mijozlarga tez va samarali xizmat ko'rsatish, til tarjimasi, xulosalar chiqarish, sog'liqni saqlash, ta'lim va huquq sohasini ta'minlash orqali turli soha va sohalarga foyda keltirishi mumkin. GPTni amalga oshirish orqali kompaniyalar va jismoniy shaxslar vaqt va resurslarni tejashlari, mahsuldorligi va samaradorligini oshirishlari va mijozlari va mijozlariga yaxshi xizmat ko'rsatishlari mumkin.

- GPT inson uchun zararli bo'lishi mumkin-mi?

- GPT: Har qanday texnologiyada bo'lgani kabi, mas'uliyat bilan foydalanilmasa, GPT odamlar uchun zararli bo'lishi mumkin. GPT bilan bog'liq ba'zi potentsial xavflar:

GPT kuchli tabiiy til yaratish vositasi bo'lsa-da, undan foydalanish bilan bog'liq potentsial xavf va zararlardan mavjud. Ushbu potentsial xavflardan ba'zilari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Tarafsizlik va diskriminatsiya: GPT jamiyatda irqchilik, jinsiy aloqa va qobiliyatsizlik kabi noto'g'ri qarashlarni davom ettirishi va kuchaytirishi mumkin. Bu til modeli katta ma'lumotlar to'plamida o'qitilganligi sababli yuz berishi mumkin, ularda noxolis til va nuqtai nazarlar bo'lishi mumkin.

Dezinformatsiya va manipulyatsiya: GPT soxta yangiliklar, tashviqot va boshqa turdagi noto'g'ri ma'lumotlarni yaratish uchun ishlatilishi mumkin. Bu noto'g'ri ma'lumotlarga va jamoatchilik fikrini manipulyatsiya qilishga olib kelishi mumkin.

Maxfiylik va xavfsizlik: GPT shaxsiy va maxfiy ma'lumotlarni buzishi mumkin bo'lgan jozibali fishing elektron pochta xabarlari, spam va boshqa turdagi ijtimoiy muhandislik hujumlarini yaratish uchun ishlatilishi mumkin.

Axloqiy masalalar. GPT dan foydalanish muhim axloqiy savollarni tug'diradi, masalan, til modeli tomonidan yaratilgan tarkib uchun kim javobgar va GPT dan foydalanishda qanday axloqiy tamoyillarga amal qilish kerak.

Psixologik ta'sir: GPT nafratli nutq yoki haqorat kabi shaxslarga zarar yetkazadigan kontent yaratish uchun ishlatilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, GPT tabiiy tillarni yaratish uchun kuchli vosita bo'lishi mumkin bo'lsa-da, uni ishlatish bilan bog'liq potentsial xavf va zararlardan xabardor bo'lish va bu xavflarni kamaytirish uchun choralar ko'rish muhimdir.

Tadqiqot natijalari

GPT ning falsafiy jixatlarni tahlil qilib ko'ramiz. GPT tomonidan ko'tarilgan falsafiy savollardan biri tilning tabiati va uning fikrlash bilan aloqasi bilan bog'liq. GPT tabiiy tilni algoritmik tarzda, inson ma'lumotlariga muhtoj bo'lmasdan yaratish mumkinligini ko'rsatadi, bu tilning o'ziga xos insoniy xususiyat ekanligi haqidagi an'anaviy qarashga qarshi turadi.

GPT ongli bo'lmasa-da, uning inson yozuvidan farq qilmaydigan matn yaratish qobiliyati til va ong o'rtasidagi munosabatlar haqida savollar tug'diradi. Ong tildan foydalanish qobiliyatidan kelib chiqadimi yoki til shunchaki ong o'zini ifodalash uchun foydalanadigan vositami?

Ushbu savollar ahamiyati jixatidan yangi bo'lmasada SI tizimlari rivojlanishi bilan o'z dolzarbligini kuchaytirib bormoqda.

Masalan biz sun'iy intellektidagi dasturiy tizimlarni "fikrlash" deb ataydigan bo'lsak va fikrlash yangi konsepsiyalarni yaratish deb xisoblagan taqdirimizda ham ushbu tizimlar o'zidan yangi tizimlar yaratish uchun yetarli xisoblanmaydi. Masalan inson tafakkuri bugungacha AB va CD kabi bilimlarni egalladi va ushbu bilimlarni GPT kabi yangi SI tizimlarda tahlil qilishni boshladi. GPT faqatgina unga berilgan kiritish va kontekst asosida so'zlar va iboralarning yangi birikmalarini sintez qilish va yaratishga qodir. Masalan mavjud AB va CD bilimlarni yangi birikma xoliga keltirishi mumkin, masalan: AC, AD, BC, BD, CA, CB va b. Biroq ushbu kombinatsiyalar har doim xam yangi bilimlarni tashkil qilishga yetarli bo'lmaydi. Ko'rinib turibdiki yangi bilimlarni yaratish mavjud so'z va iboralarni boshqacha usullar bilan birlashtirish bilan chegaralanmaydi balki uni yuqori bosqichga ko'tarish va yangi noma'lumlikka ishora qilish bilan kechadi.

Aynan shu kombinatsion modelda ikki asosiy muammo mavjud, ya'ni birinchisi - fikrlash va yangi bilimlarni tashkil qilishdagi o'z - o'zini tashkil qilish jarayoni bo'lib unda tizim elementlarining umumiy xususiyati summasi xuddi shu elementlarning birgalikdagi yig'indisidan kattaroq. "Sinergik tizimlarda butun uning qismlari yig'indisidan kattaroqdir"[5,S.8]. Ikkinchi muammo shundan iboratki GPT tizimlarida yangi bilimlarni yoki natijalarni olishdagi mavhumlik konseptualizatsiya qilinmaydi(noma'lumlik dasturlanmaydi), qisqa qilib aytganda mavxumlikni dasturlash mumkin emas. Yana shuni aytib o'tish joizki inson tafakkuri kabi tabiiy ochiq tizimlarda chiqish ma'lumotlari kirish ma'lumotlaridan ortishi mumkin bu tabiiy xolat, algoritmik protseduralarda esa ma'lumotlar simmetriyasi qat'iy proporsiyalangan biri ikkinchisidan ortiq bo'lishi mumkin emas. Shunga ko'ra yangilik ikki xil bo'lishi mumkin: 1) so'z va iboralarning yangi birikma va kombinatsiyalari; 2) ushbu kombinatsiya va birikmalardan tashkil topmagan chinakam yangi tushuncha. Yuqorida berilgan savolga xulosa qilib shuni aytish mumkinki ong tildan foydalanish qobiliyatidan mavhumlikni konseptuallashtirish uchun foydalanadi va uni keyingi bosqichga o'tqazadi va ong o'zida kechayotgan jarayonlarga ko'lam berish uchun tildan foydalanadi.

GPT mashinaviy o'rganish falsafasi empirizm g'oyasiga asoslanadi ya'ni GPT ga berilgan savollar uning uchun kuzatuv va tajriba vazifasini o'taydi. Uning ontologiyasi esa yuqorida keltirilganidek fizikalistik nuqtai nazarga yaqin, barcha tushunchalar bir - biriga nisbatan sababiy aloqador shuningdek matn va ta'riflar reduksionistik tabiatga ega.

Uning xolistik matn generatsiyasi insonning yaxlit tarzda fikrlashidan katta farq qiladi chunki GPT da ko'lam chegaralangan. Lekin shunga qaramay GPT boshqa sun'iy inetllect tizimlaridan matnlarni aloxida emas balki yaxlit tarzda qabul qiladi va qayta ishlaydi. Ya'ni "GPT

alohida soʻz yoki iborani koʻrib chiqmasdan ushbu konteksni yoki maʼnosini koʻrib chiqib maʼlumotga ishlov beradi bu GPT ga kiritilgan maʼlumotlarga izchil va konteksga mos keladigan javoblarni berishga imkon beradi”[6].

Bilish masalasi GPT kabi kognitiv agent dasturlarida insonnikidan farq qiladi masalan GPT da bilish xarakat yoki murojaat orqali amalga ohsa, inson bilish uchun xarakat qiladi, yaʼni insonning dastlabki xarakatlari nomaʼlum tushuncha yoki narsani bilish, zondlash uchun amalga oshadi. Yaʼni inson tafakkuri xarakatlar va maʼlum bir faoliyat orqali bilsa, GPT bilim orqali xarakat qiladi yoki faoliyatni amalga oshiradi. Inson uchun fatal algoritm shart emas, inson baʼzida maqsadsiz ham xarakat qilishi mumkin. Dasturiy taʼminot uchun esa tugallangan tizim zarur.

Ontologik koordinatalar tizimi ham ikki soxa uchun yuqoridagi kabi ahamiyat kasb etadi. Insonning ontologik koordinatalar tizimi din, fan, mif va ezoterika orqali shakllanishi mumkin, biroq algoritmik tizimlar tarkibi kauzal boʻlgan fizikalistik tizimga yaqin. Yana bir ahamiyatli jixati shundaki GPT moduli abstrakt tasavvur va dasturlanmaydigan mohiyat haqida maʼlumot berganda, u ushbu tushunchalarni tahlil qilib koʻrmaydi va mazmun ham unga begona. Dasturiy algoritm ularni matn koʻrinishidagi oʻzgaruvchilar sifatida baxolaydi va optimal protseduralarga koʻra boshqa matnlar bilan bogʻlaydi.

Matn bilan bogʻliq boʻlgan lekin inson va dasturiy algoritmlarda farqlanadigan yana bir jixat mavjud-ki ular bir – biridan tubdan farq qiladi. Masalan ikkita kontseptual jihatdan nomaʼlum mavhumlikni birlashtirish qiyin vazifa xisoblanadi, chunki ular orasidagi qanday umumiy xususiyatlar va munosabatlarni ajratish mumkinligini aniqlash juda murakkab. Dasturiy platformalar ularni analogiya va aloqalar yoki umumiy jixatlarni xisobga olib bajaradi. Lekin bulardan farqli ravishda inson ongida ikki nomaʼlum konteks tasodifiy jixatdan solishtirilishi mumkin. Bu kompyuter dasturiy tizimida birinchidan barcha randomlarni solishtirish imkoni yoʻqligi bilan, ikkinchidan agar dasturlash mumkin boʻlsa ham random funksiyasi ham dasturlarda insonlardagi tasodif kabi mutlaqlikka davogarlik qila olmaydi. GPT dagi tasodifiylik ham sababiy tasodifiylik xisoblanadi. Umumiy xolda shuni aytish mumkin-ki ikki tasodifiy konteks bir – biri bilan sababiy bogʻlanmagan xolda solishtirilishidan kelib chiqadigan bilim yoki yangilik dasturlanishi inson tomonidan amalga oshirilishi mumkin boʻlgan puxta tahlil va insoniy ijod orqali amalga oshishi mumkin.

Xulosalar

Xulosa qilib shuni aytish mumkin-ki, GPT konteks, til, maʼno, nutq, matnlarni tushunish muammolarni hal qilishda asosiy vosita vazifasini bajarishi mumkin. GPT boshqa SI tizimlaridan shunisi bilan farq qiladiki, u inson bilan muloqotga kirishadi va suhbatni davom ettiradi, eslab qolingan maʼlumotlarga koʻra suxbatni ragʻbatlantiradi. Undagi suxbat jarayoni oldindan dasturlanmagan, u oʻzida mavjud algortimga muvofiq optimal protseduralarni tanlaydi va u suxbat jarayonida “ongli shaxs” effektini beradi. Uning yana bir ahamiyatli jixati shundaki u suxbat jarayonida ham oʻrganib boradi va oʻzining bazasini shakllantirib boyitib boradi. Aloqa va suxbat sifatini oshirish uchun katta xajmli maʼlumotlar bazasidan foydalanadi. GPT neyrotarmogʻi matn, ilmiy ish va rejalar tuzishda katta imkoniyatlarga ega va bundan bugungi kunda koʻplab olimlar foydalanishmoqda. Ilmiy ish yoki katta xajmagi tadqiqotlarni boshlash uchun olimlar dastlab koʻplab qiyinchiliklarga duch kelishadi, asosan reja tuzishda, GPT sunʼiy intellekt tizimi esa bugungacha maʼlum boʻlgan bilimlar asosida tushunchalarni oʻrganish uchun rejalar tuzish, ilmiy ishlar yozish va ilmiy ish uchun zamonaviy tadqiqot

natijalarini berish mumkin. Kelajakda GPT matn va uning ustida ishlash, e'lon berish, web sahifalarni yuritish, xujjatlarni qabul qilish, OAV va eng asosiysi yagona ma'lumotlar bazasi vazifasini bajarishi mumkin.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Roose, Kevin (5 December 2022). "The Brilliance and Weirdness of ChatGPT". The New York Times. Archived from the original on January 18, 2023. 14 – bet
2. <https://www.reuters.com/legal/transactional/openai-backed-startup-brings-chatbot-technology-first-major-law-firm-2023-02-15/>
3. Berilgan savollarga <https://chat.openai.com/chat> sahifasi orqali javoblar olindi va ushbu sahifa arxitekturasi "OpenAI GPT 3" moduli orqali shakllantirilgan. <https://chat.openai.com/chat>
4. ChatGpt ga savol berishda dastur tomonidan, berilgan savollar aniqroq tushunilishi uchun, dasturlash tiliga yaqin bo'lgan ingliz tilidan foydalanildi.
5. Общество и синергетика: учебно-методическое пособие / сост.: Г. М. Нажмудинов, А. А. Власова; Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. — Ярославль: ЯрГУ, 2018. — 36 с. (8 – bet)
6. <https://chat.openai.com/chat/5e333e08-1de5-4783-aa3d-144e28199d7e> [Can GPT think holistically??]answer to question by GPT (GPT ga berilgan savol uchun javobdan olindi)

09.00.00-Фалсафа фанлари

Ялгашев Бунёд Махмудович
ЎЗМУ тадқиқотчиси

САМАРҚАНД ВОҲАСИ ЭТНИК ГУРУҲЛАРИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА УЛАРНИНГ ЯШАШ ТАРЗИ

Аннотация. Мазкур маолқада Самарқанд воҳасида қадимдан яшаб келган туркий ва туркий бўлмаган қабилаларнинг тарихи, уларнинг воҳадаги турмуш тарзи ҳамда уларнинг ўзаро маданий алоқалари таҳлил қилинган. Шунингдек, бугунги кундаги Самарқанд воҳаси этномаданиятида ўзининг маданий ва ижтимоий таъсирини сақлаб келаётган тожик ва эроний миллатларининг тарихи ва маданияти ўрганилган.

Калит сўзлар: Зарафшон воҳаси, сўғд, ос, алон, найман, манғит, кўнғирот, вахтамғали, тожик, эроний.

Ялгашев Бунёд Махмудович
научный сотрудник УзМУ

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП САМАРКАНДСКОГО ОАЗИСА И ИХ ОБРАЗ ЖИЗНИ

Аннотация: В данной статье анализируется история тюркских и нетюркских племен, их образ жизни в оазисе, их взаимные культурные связи. Также были изучены история и культура таджикского и иранского народов, которые и сегодня сохраняют свое культурное и социальное влияние в этнокультуре Самаркандского оазиса.

Ключевые слова: Зерафшанский оазис, согд, ос, алон, найман, мангит, кунгират, вактамғали, таджик, иран.

Yalgashev Bunyod Makhmudovich
Researcher of UzMU

ORIGIN OF THE ETHNIC GROUPS OF THE SAMARKAND OASIS AND THEIR WAY OF LIFE

Annotation: This article analyzes the history of the Turkic and non-Turkic tribes, their way of life in the oasis, their mutual cultural ties. The history and culture of the Tajik and Iranian peoples were also studied, which today retain their cultural and social influence in the ethnic culture of the Samarkand oasis.

Keywords: Zerafshan oasis, sogd, os, alon, naiman, mangit, kungirat, vaktamgali, tajik, iran.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N26>

Кириш

Жаҳондаги барча халқлар ва элатлар мураккаб этник жараёнларни бошдан кечирганлар. Чунки ҳар бир этнос узоқ тарихий давр давомида турли элатлар билан алоқада, баъзан бир жойдан иккинчи жойга кўчиб, бошқа этнослар билан аралашиб,

уларни ўзига сингдириб ёки таркибий қисм қилиб олиш натижасида шаклланган. [7; 10-б.] Марказий Осиё халқларининг этногенезиси мураккаб ва кўп қатламли бўлиб, у ушбу ҳудуднинг тарихий ономастикасида ўз аксини топган. Марказий Осиёда яшовчи ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар, қозоқлар, туркманлар, қорақалпоқларнинг шаклланишида умумий қадимий этномоник компонент мавжуд бўлиб, унинг баъзи белгилари ҳозирги давргача сақланиб қолган. [12; 38-б.]

Ўзбек халқи этник бирликлари ҳам асрлар давомида шу тахлит ривожланиб келган. Ушбу жараён Зарафшон воҳасида ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Воҳада этник бирликлар яшаш тарзига кўра қурама жойлашган. Ҳар бир этник гуруҳ ўзига хос миллий маданияти, урф-одати, хўжалик машғулооти ва кўп асрлик тарихига эга. Зарафшон Ўрта Осиёнинг марказий қисмида, Туркистон-Оқтов билан Зарафшон тизмалари орасида жойлашган кўндаланг водий ҳисобланади. Ўрганилаётган ҳудуд асосан бугунги кундаги Самарқанд вилоятига тўғри келади.

Материал ва методлар

Археологик маълумотларга кўра, Зарафшон водийси тош давридан оқибтидоий аجدодлар томонидан ўзлаштирилган. Бунга водийнинг серунум тупроғи, мўътадил иқлими ва яшаш учун қулай шароити сабаб бўлган. Ургут тоғларидаги Омонқўтон, Булунғур туманидаги Қўтирбулоқ, Нарпайдаги Зирабулоқ, Самарқанд шаҳридан топилган ибтидоий одамлар манзилгоҳларини келтириш мумкин. Қолаверса, Зарафшон водийсининг бир неча жойларида бронза даври манзилгоҳлари ҳам мавжуд.

Маҳмуд Кошғарий (XI аср) ўзининг «Девони луғотит турк» асарида Афросиёб ва Самарқанд ҳақида қуйидагича ёзади: «Туркларнинг улуғ хони Афросиёбни Тунга Алп Эр деб атар эдилар. Йўлбарс каби кучли, баҳодир одам демакдир» Қанд-ўғизлар ва улар билан яқин турувчилар тилида қишлоқ, кўпчилик турклар наздида эса вилоятдир. Шунинг учун Фарғонани Ўзкент – ўз шаҳримиз дейдилар. Самарқандни катталиги учун Семизқанд – семиз шаҳар дейдилар. Буни форсийлар Самарқанд тарзида қўллайдилар». Яна бир жойда: «Самарқанд энг эски шаҳардир. Унинг асл номи Семизқанд – катта шаҳар демакдир», – деб ёзади. «Девон»нинг биринчи жилдида Баласоғун шаҳрини таърифлар экан, муаллиф қуйидагиларни ёзади: «Баласоғун энг катта шаҳарлардан бири эди. Халқи ҳам туркий, ҳам суғдча сўзлашур эди. Эски номлари Кўз урду ва Кўз улус. Бухоро, Самарқанддан кўчиб борган суғдоқлар Баласоғунда жойлашиб қолган ва туркийлашиб кетган эдилар». Кўринадики, туркийлар, жумладан, ўзбеклар жуда қадимги халқлардан ҳисобланади. [15; 36-б.]

Самарқанд аҳолисининг этник таркиби бир неча хилма-хил қатламлардан келиб чиққан бўлиб, уларнинг энг қадимийлари суғдлар бўлиб, уларнинг тили эроний гуруҳига мансуб. Бу ерда ўз тилларини ўтқазган бошқа этник гуруҳлар вакиллари – араблар, мўғуллар, туркий кўчманчилар шаҳарни бир неча бор босиб олишларига қарамай, самарқандликлар ўз аجدодлари тилини сақлаб қолишга ва ҳимоя қилишга муваффақ бўлдилар.

Самарқанд вилояти этноним ва этноойконимларининг таҳлили билан шуғулланган А.Турабов маълумот беришича, Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг қадимги шарқий эрон тил гуруҳига мансуб халқ номи билан аталган Сўғд, Сўғдиёна, Сўғдиён жой номлари мавжуд бўлган. [13; 51-б.]

Сўғд этноними ҳақида олим Ҳ.Ҳасанов шундай ёзади: “Сўғд – бу

- 1) Сўғдиёна – умуман Зарафшон водийси;
- 2) Сўғдни икки районга бўлганлар: Сўғди Бухоро / Бухоро ва Қашқадарё водийси ва Сўғди Самарқанд (Самарқанднинг шарқий қисми);
- 3) Сўғд дарёси – Зарафшон”. [17; 81-б.]

Сўғдийларнинг асоси сакларнинг кўчманчи ва ўтроқ қабиласидан иборат бўлган. Сўғдийлар Қашқадарё ва Зарафшон дарёлари ҳавзаларидаги тарихий вилоятда яшаганлар. Турли урушлар ва босқинчиликлардан сўнг, XI асрга келиб, Еттисувда яшаган сўғдийлар туркий халқларнинг кийим-кечак ва урф-одатларини қабул қилганлар. Улар ҳам сўғдий, ҳам туркий тилда сўзлашганлар. Кейинчалик сўғдийлар туркий этник муҳитга сингиб кетиш жараёни юз берган.

Айрим ёзма манбалардан маълум бўлишича, Самарқанд этномаданиятини шаклланишида туркий қавмлардан бўлмаган **ослар, алон** қабилалари ўз ҳиссаларини қўшган. Шунингдек, сўғд, массагет, сак қабилаларининг бир-бири билан аралашиб кетганлиги маълум. Тарих саҳнасида тушиб кетган бу этник гуруҳлар ўтмиш Самарқанд воҳа маданиятини яратишда иштирок этган.

Хусусан, ос қабиласи ҳақида биринчи бўлиб, Абу Райҳон Беруний асарларида маълумот бериб ўтилган. Алон ва ос қабилалари эрон халқлари уруғидан бўлиб, ўзбек ва қорақалпоқ халқлари таркибида учрайди. Худди шу маълумотни этнолог С.Байчаров томонидан тасдиқланади. Унинг маълумотига кўра, Амударё ўз оқимида тўсиқларга учраб, чап томонга – қипчоқлар юртига оқа бошлагач, бу ерда яшовчи аҳоли Хазар денгизи қирғоқларига кўчиб ўтган. Унинг ёзишича, бу қабилалар алон ва ос этнослари бўлган. Топоним этник ном асосида шаклланган. Ос (ас) - туркий бўлмаган қабилалардан бири, яъни эрон халқлари вакиллари эди [2; 279-289-с.], лекин ўзбек ва қорақалпоқ халқлари этник гуруҳларида ҳам учрайди. Бундан ташқари, олим В.Радлов Ос этнонимининг шаклланиши ва келиб чиқиши ҳақида турли фикрлар мавжудлигини таъкидлайди. Яъни, баъзи тадқиқотчилар ёзганидек, “Ос - осетин халқининг авлодлари бўлган аланлар қабиласининг номидир” – деб ёзади. [10; 533-с.]

Шунингдек, Самарқанд воҳаси этномаданиятига ўз ҳиссасини қўшган **алон** қабиласи II – IX асрларда Қуйи Волга, Жанубий Ўрол, Дон, Шимолий Каспийда яшаган. **Алон** қабиласи Ҳинд-Европа тилларининг Эрон тармоғига мансуб тилда сўзлашган. Алонлар IV асрда хунлар, VI асрда аварлар томонидан қаттиқ зарбага учрайди. Уларнинг бир қисми Ғарбий Европа ва Шимолий Африкага бориб ўрнашади. VII-X асрларда Хазар подшоси ҳукмронлигида бўлади. Бу даврда алонлар Хазар ҳоқонлиги, Византия ва Араб халифалигига қарши курашади. Шу даврда алонларнинг бир қисми Мовароуннаҳрга келиб ўрнашган. Алонлар осетин халқининг бевосита аждоди бўлиб, улар Шимолий Кавказнинг маҳаллий аҳолиси этногенезида ҳамда маданиятининг вужудга келишида муҳим рўл ўйнаган.

Муҳокама

Ҳозирги кунда Зарафшон воҳаси, хусусан, Самарқанд вилояти бўйлаб, Махмуд Қошғарий ўз асарида таъкидлаб ўтилган 92 ўзбек қавмининг деярли барча уруғлари истиқомат қилишади. Зарафшон (Миёнқол) воҳаси ўзбек халқи этник гуруҳларининг шаклланиш тарихини ўрганган тадқиқотчи Н.Элмуродовнинг маълумотига кўра, бу уруғларнинг туманлар кесимида тарқалиши ва уруғ номларининг этимологияси таҳлилига кўра найман уруғи ўн уч туманда, туркман, хўжа ва эшонлар тўққиз туманда,

манғит ва хитой уруғлари саккиз туманда, қипчоқ, сарой, баҳрин, беклар этник гуруҳлари еттита туманда, минг, барлос, қирқ этник гуруҳлари олтита туманда, туёқли, мўйтан этник гуруҳи бешта туманда, бурқут, араб, қиёт этник гуруҳлари тўртта туманда истиқомат қилишади. [16; 51-53-б.]

Шунингдек, қорақалпоқлар ҳам беш аймақ (қорақўйли, қора сингир, оймовут, истек, очамайли)дан иборат бўлиб, уларнинг бир қисми Самарқанднинг шимолида Оқтепада яшашади.

Найманлар Зарафшон воҳаси, хусусан, Самарқанд вилоятининг қарийб 10 дан ортиқ туманида истиқомат қилиб келаётган энг катта этник бирлик ҳисобланади. М.Йўлдошев ўзининг «Найманми ёки най биланми?» номли мақоласида қуйидаги фикрларни билдиради: «Найман» сўзининг маъноси икки хил таҳлил қилинади: биринчиси мўғул тилидан олинган бўлиб, «саккиз» сонини ифодаласа, иккинчиси қадимий туркий тилдан олинган бўлиб, «най-одам», «ман» эса эгалик қўшимчасидир.

Бунда асосан биринчи фикр устувордир. Чунончи, В.Бартольд, И.Бередин каби олимлар найманларнинг этногенезини мўғуллар билан боғлайдилар. С.Амонжолов ва Н.Аристов эса найманларни турк деб ҳисоблайдилар. Бунга сабаб, қадимги шарқ қўлёзмаларида ҳамда Ўрхун ёзувларида «саккиз ўғиз» қабила иттифоқи тилга олинади: тахминан X аср ўрталарида мўғул уруғига мансуб бўлган халқлардан бири киданлар саккиз ўғизлар деб аталган туркий қабилани босиб олганлар ва мўғул бўлмаган бу қабила бирлигини «найманлар», яъни «саккиз ўғизлар» деб атай бошлаганлар.

Абулғозий Баҳодирхон ўзининг «Шажараи турк» асарида найманларни қадимий халқ сифатида эслайди.[1; 36-б.] XII асрнинг охирида Чингизхон найманларга қарши ҳужум бошлайди ва 1206 йилда найманларнинг Кучлук давлатини тугатади. Ерлари босиб олинган найманларнинг катта бир қисми мўғулларга тобе бўлади ва ўзларининг эски жойларида – Олтой, Иртиш дарёси бўйларида қолади. Кейинчалик найманларнинг катта қисми Хоразм ва Мовароуннаҳрга кўчиб ўрнашганлар. Бу этник гуруҳнинг аксарияти Зарафшон дарёси ирмоқлари бўйлаб жойлашган.

Найманларнинг асосий қисми бугунги кунда Самарқанд вилоятининг Пастдарғом, Ургут, Пайариқ, Оқдарё, Каттакўрғон, Нарпай, Иштихон, Пахтачин, Қўшработ, Нуробод туманлари, Навоий вилоятининг Хатирчи туманида истиқомат қилади.

Шунингдек, Зарафшон воҳасида кенг тарқалган этник гуруҳлардан яна бири манғитлар ҳисобланади. Манғитлар – йирик қабилалардан бири. Ўзбекистон ҳудудида яшовчи манғитлар бир қанча йирик ва майда уруғларга бўлинган. Энг йириклари: оқ манғит, оч манғит, қора манғит, чала манғит, бойғунди манғит. Бундан ташқари, яна темирхўжа, исобой, гаулак, кўса, тоз, қорабайир, бақирчи, кула, тамғали, манғит қозоқ, ўн икки чўқай, гала ботир, бешкал, чобакчак, уз, уволай ва бошқа уруғлар ҳам бўлган. Бугунги кунда манғитлар Самарқанд вилоятининг Булунғур, Жомбой, Каттакўрғон, Нуробод, Қўшработ ва Ургут туманлари бўйлаб кенг тарқалган бўлиб, уларнинг турмуш тарзи ва урф-одатларида бирмунча фарқлар мавжуд.

Зарафшон дарёсининг ўрта оқими, бугунги кундаги Иштихон, Оқдарё, Пайариқ ва Қўшработ туманларида қўнғирот, қипчоқ, туркман, жалойир, найман, манғит, туёқли этник бирликлари нисбатан кўпчиликни ташкил этади.

Қўшработ тарихи бўйича илмий изланишлар олиб борган А.Мамановнинг ёзишича, Самарқанд вилоятининг Қўшработ туманида яшаётган туркий қабилаларни рус олимлари ўзбек туркманлари ёки Нурота туркманлари деб аташган. Улар Қўшработ ҳудудларига Нурота орқали кириб келишган. Чунки уларни туркманлар деб бўлмайди. Чунки тили, антропологик тузилиши ва этник таркиби жиҳатидан туркманлардан тубдан фарқ қилади. Қадимда Нурота ҳудудларида форсийзабон халқлар яшаган. Улар туркий қабилалар келгунча ўтроқлашиб олишган. Туркий қабилалар чорвачилик билан шуғулланганлари сабабли тоғ ёнбағирларига кенг ёйилиб кетишган. Кейинги даврларда туркий қабилаларнинг кириб келиши ва улар билан аралашиб кетиши натижасида ўз қиёфаларини ўзгартиришган. Лекин бошқа ҳудудда яшаётган халқлар қўшработликларни «туркманлар» деб ҳам аташади. [9; 19-б.]

А.Маманов ўзининг «Оқтепа тарихи» асарида келтиришича, ўзбек туркманлари, яъни Нурота туркманлари иккита катта гуруҳга (йигирма тўрт ота ва беш ота манқишлов) бўлинади. Бу гуруҳлар ҳам, ўз навбатида, бир неча қабила ва уруғларга бўлинган. Масалан, ғозаёқли, бўгажили, қонжиғали, бароқ ва бошқалар. Муаллифнинг фикрича, уларнинг лаҳжасида «й» ҳарфи ўрнига «ж» ҳарфи ишлатилади. Туман ҳудудида яшаётган аҳолининг бир қисми ўзларини жалойирлар деб аташади. Жалойир элини Қайдухон (*Чингизхоннинг еттинчи бобоси Дутумнанхоннинг тўнғич ўғли*) сургун қилганидан сўнг улар бу ҳудудларга келиб жойлашганлар. Улар ярим ўтроқ турмуш тарзида кун кечириниб, асосан чорвачилик, деҳқончилик ва хунарманчилик билан шуғулланишган. Бу этник бирликнинг катта қисми Оқтепанинг юқори қисми, Оқтоғ этакларида кенг яйлов бўйлаб жойлашган. У ерлар ҳозир ҳам Жалоир адир деб номланади. Кейинчалик уларнинг бир қисми Оқтепа ҳудудига келиб ўрнашган. Кейинчалик улар Абайтўш, Сувти, Итбўрбой, Ғозоёқли, Тувадоқ каби бир қанча майда уруғларга бўлиниб кетади.

Бизни қизиқтирган жалойир қабиласи этногенези тўғрисида муҳим манбалар сирасига Рашидиддиннинг «Жомеъ ут-таворих», Улуғбекнинг «Тарихи арбаъ улус» ва Абулғозийнинг «Шажарайи турк» каби тарихий асарлари киради. Мирзо Улуғбек ва Абулғозий асарида жалойир қабиласининг этногенези ҳақида деярли бир хил маълумотлар учрайди. Ушбу тарихий манбаларга кўра, жалойир қабиласи «соф» мўғул қабиласидан бўлиб, Дарлакин наслидандир. Дарлакин насли эса Нукуз авлодидир. Нукуз авлодининг келиб чиқиши эса мўғуллар ва тоторлар ўртасидаги жанг ҳамда Арнакул тоғига боғлаб таърифланади. Хулоса қиладиган бўлсак, жалойир қабиласи соф мўғул қабиласи бўлиб, XIII асрнинг 20-йилларида Чингизхоннинг ҳарбий юриши даврида ўлкамизга кириб келган.

Ўзбек халқининг шажара ва шевалари билан шуғулланган Х.Дониёров «Самарқанд вилоятининг Қўшработ ва Пайариқ туманларида кўнғирот уруғи нисбатан кенг жойлашган» – деб ёзади. Кўнғирот сўзининг этимологияси аниқланмаган. Бир фикрга кўра, у «қорақарға» [6; 87-б.], бошқа фикрга кўра, «кўнғир» ва «от» сўзларидан ҳосил бўлган дейилади. Тарихий далиллар ҳар икки фикрни инкор этади. Кўнғирот сўзи, аслида, хунн-чурр-ют сўзларидан ташкил топиб, олдинги икки сўз қабилалар (яъни хунн(хион)лар билан хуррийлар) номини, ют эса ҳам кўплик, ҳам ҳарбий тузилма маъносида тушунилиб, хунн ва хуррларнинг ҳарбий иттифоқи деган маънони

англатади. Иттифоқ номи этник номга айланиб, хунхурот-хунхирот-қўнғирот тарзида ифодаланадиган бўлди.

Маълумотларга қараганда, қўнғиротлар орасида энг катта гуруҳ вахтамғали бўлиб, у 20 та катта уруғга бўлинади. Булар очамайли, баймоқли, тароқли, чиниқли, қазаёқли, чўмичли, қайчили, ишқили, қийғочли, жилонтамғали, болғали, қорақўнғирот, бўгажели, ўювли, хандақли, ирғоқли, абоқли, кесовли, гиламбобли ва ушкили уруғларидан иборат бўлиб, мазкур уруғларнинг кўпчилиги Самарқанд вилоятининг асосан дашт воҳалари бўйлаб жойлашганлар.

Худди шундай маълумотлар, Сурхондарё худудида қўнғиротларнинг вахтамғали уруғи яшаганлиги тўғрисида бошқа тарихчиларнинг далиллари мавжуд. Хусусан, Б.Кармышева вахтамғали уруғи кўпроқ Шеробод воҳаси, Сурхоннинг қуйи оқими, Амударё водийси ва Термиз атрофида, Қоратоғдарё ҳавзасида, Шерободдарёнинг ўрта оқими ҳамда Кўхитанг тизмасининг шарқий ён бағридаги бир қатор қишлоқларда яшайди. Шунингдек, Б.Х.Кармишевани ёзишича, улар Кўхитангдарё водийсида ҳам бўлганлигини таъкидлаб ўтади.[8; 94-с.]

Қипчоқлар ўзбек элатининг энг катта ва асосий қабилаларидан бири ҳисобланади. “Равзат-ус сафо”, “Тарихи мулки ажам”, “Шажараи турк” асарларидаги фикрларга асосланиб Н.Баскаков “қипчоқ” сўзининг қипчоқ ёки қипчоқ шакллари келтириб, у дарахтнинг қобиғи ёки қаваги маъноси ифодаланишини кўрсатади. [3; 92-94-с.]

Қипчоқлар Самарқанд вилоятининг Булунғур, Каттакўрғон, Пайариқ, Пастдарғом, Жомбой туманларида ўтроқлашиб қолган ҳамда бевосита уруғ номи жой номларига кўчиб ўтган. Масалан, Каттакўрғон туманида Қипчоқ, Қипчоқравот, Жомбой туманида Сарипчоқ, Пайариқда Челак, Қипчоқ ҳамда Пастдарғом туманида Қорақипчоқ қишлоқлари бунинг ёрқин мисолидир.

Тарихий маълумотларга кўра, хитой-қипчоқлар яшайдиган худудларда Янгиқўрғон, Пайшанба, Даҳбед ва Челак шаҳарлари кирган. XIX асрнинг биринчи ўн йилликларида хитой-қипчоқлар худуди амир ва унинг амалдорларига қарши кураш майдонига айланган. Умумий солиқлар ва йиғимлар ҳамда ҳар хил ҳарбий мажбуриятлар, доимий урушлар аҳолини хонавайрон қилган. Амлоқдорларнинг ўзбошимчалиги кучайиб, 1821 – 1825 йилларда Зарафшон водийсининг ўрта қисмида (Миёнқолда) ўзбек уруғлари ўртасида қўзғолон кўтарилишига олиб келган. Улар «етти қабила» таркибига кирувчи хитой-қипчоқ қабилалари бўлган.

Шунингдек, хитой-қипчоқ уруғи Ўрта Осиёда ўзбеклар ҳамда Қримдаги нўғойлар орасида ва Кавказ ўлкасида учрайди. Ўрта Осиёда хитой-қипчоқлар биринчи марта XVII асрнинг иккинчи ярмида тилга олинган. Зарафшон водийсида XVII асрда хитой ва қипчоқ уруғи аралашиб кетиб, хитой-қипчоқ уруғини ташкил қилганлар. XIX асрнинг биринчи ярмида хитой-қипчоқларнинг сони тўғрисида ҳар хил маълумотлар бор.

Натижа

Юқорида номлари келтирилган ўзбек халқининг катта бир қисми жуда қадим замонлардан бери Самарқанд воҳаси худудида ўтроқ ҳолда яшаб келган. Воҳада цивилизация тараққий топиши натижасида уруғлар ўртасидаги ассимиляция жараёни юз беради. Аҳолининг шаҳарлашиш маданияти этник маданиятдан устун кела бошлайди. Натижада воҳа аҳолисида маданиятлар бирлашуви жараёни содир бўла бошлайди.

Этнограф олим Х.Дониёровнинг таъкидлашича, “воҳа аҳолисининг аксарият қисми аллақачонлардир ўзларининг қандай қабила ва уруғларга мансуб эканликларини унутиб юборишган. Фақат дашт ва тоғлик ерларда яшовчи ўзбекларгина ўзларининг қандай қабила ва уруғга мансуб эканликларини яхши билишади”. [5; 63-69-б.]

Самарқанд вилояти Маҳалла ва нуронийларни қўллаб-қувватлаш бошқармаси маълумотларига кўра, бугунги кунда воҳа ҳудудида турли этник миллатлар: ўзбек, тожик, эроний, қорақалпоқ, қозоқ, рус, қирғиз, туркман, татар, корейс, озарбойжон, афғон, украин, белорус, яҳудий ва бошқа миллат вақиллари биргаликда истиқомат қилиб келишмоқда.

Хусусан, 2023 йил ҳолатига кўра таҳлил қиладиган бўлсак, ўзбеклар 3 млн. 858 минг нафарни ташкил этиб, бутун воҳа ҳудуди бўйлаб кенг тарқалган. Воҳадаги иккинчи катта этник миллат бу тожиклар ҳисобланади. Тожиклар 134 минг 903 нафарни ташкил этиб, асосан воҳанинг шимолий қисми, яъни Тожикистон билан чегарадош туманларда Самарқанд шахрида (82 минг 875 нафар), Самарқанда туманида (35 минг 216 нафар), Ургутда (8 минг 254 нафар), Жомбой туманида (1 минг 322 нафар) ва Тойлоқ туманида (519 нафар) яшаб келишмоқда. Шунингдек, вилоятнинг ғарбий қисмида, яъни, Пастдарғом (3 минг 905 нафар) ва Нуробод туманларида (2 минг 486 нафар) ҳам тожик миллатига мансуб аҳоли истиқомат қилиб келишади.

“Самарқанд воҳасида тожик миллатининг асосий истиқомат қилувчи ҳудудлари сифатида Тожикистон билан кўшни Самарқанд шаҳри, Ургут, Тойлоқ, Жомбой туманлари тушунилади” – деб ёзади А.Турабов. Муаллифнинг қўшимча қилишича, бу ҳудудларда тожик миллатига мансуб манзилгоҳ номлари ҳам мавжуд. Масалан, Тожик, Тожиклар, Тожикравот, Тожикнисбат, Тожиковул қишлоқларидир. Булар асосан ўзбеклар билан тожиклар кўшни яшайдиган ҳудудларда учрайди. [14; 94-б.]

Шунингдек, воҳадаги дала тадқиқотлари олиб борилганда бугунги кунда Самарқанд шахрида (*Бекҳо, Боғи Сафед, Чармгари, Чилстун, Даҳбедий, Ҳазора, Лоҳутий, Мулиён, Мулиёнипоён, Навбоғчиён, Саттепо, Сўзангарон, Ургути, Ёминий, Заргартепо*), Самарқанд туманида (*Ангаралмос, Чоршанба, Дехнав, Конирил, Кўсаҳо, Ўрташиқ, Қавчинони боло, Ҳаймари боло, Ҳаймарипоён*), Жомбой туманида (*Хитойпоён*), Ургут туманида (*Чорраха, Камангарон, Торинжаск, Вағашти, Сой Ғўс, Совғон, Калангар*) тожик миллатига мансуб аҳоли истиқомат қиладиган маҳалла ва қишлоқлар мавжудлиги аниқланди.

Таъкидлаш жоизки, Самарқанд воҳа аҳолиси қадимдан ўтроқ яшаб, деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланиб келган. Уларнинг аксарияти туркий тилли халқлар ҳисобланган. Улар ўз навбатида воҳада тожиклар, эронийлар, араблар, яҳудийлар ва бошқа миллат вақиллари билан биргаликда истиқомат қилиб келишмоқда. Тожик миллатига мансуб аҳолининг қадим даврлардан буён ўзбек миллати била ёнма-ён яшаб келганликлари тарихий далилалар билан исботланган. Тожик этник миллати келиб чиқиши нуқтаи назаридан эроний тиллар оиласига мансуб бўлсада, Самарқанд, Бухоро вилоятларида истиқомат қилиб келаётган миллат вақиллари маданият жиҳатдан, турмуш тарзидаги кундалик дунёқарашлари жиҳатдан туркий этник гуруҳ вақилларининг маданиятига жуда яқиндир.

Самарқанд тожикларда жуда қадимдан буён бир қанча санъат турлари ривожланиб келган ва воҳа этномаданиятига ўзига ҳос тарзда таъсир кўрсатган. Тожиклар моддий ҳаётида хунармандчилик турларининг ўрни ва аҳамияти юқори саналади. Хусусан, нафис санъат турларидан наққошлик ва заргарликнинг ҳилма-хил турлари кенг ривожланиб келган. Тожиклар маданий ҳаётида ганч ўймакорлиги, ёғоч ўймакорлиги, терракот (куйдирилган сарғиш-қизил лойлар) ишлаш хунарлари, халқ каштачилиги хунармандчилиги соҳалари машҳур бўлган. Муаллифнинг таъкидлашларича, Самарқанд ва Бухоро тожик каштачиларининг маҳоратига тенг келадигани бўлмаган.

Самарқанд ва Бухоролик “**Эроний**”ларнинг тарихини ўрганган олим Ш.Тохтиев эронийларни “XX аср бошларида Эрондан келган муҳожирлар” деб атади. Айнан шу даврда эронийлар Марказий Осиёда янги келган аҳолининг сезиларли ва ўсиб бораётган қатламни ташкил қилган. Уларнинг сони, айниқса, Эрон билан чегарадош ҳудудларда тез ортди. Масалан, Транскаспий минтақасида 18511 нафар эронлик яшаган. Туркистон ўлкасининг бошқа шаҳар ва вилоятларида ҳам аҳолисининг салмоқли қисмини Эрондан келганлар ташкил этган. 1910 йилда Самарқандда 300 га яқин Эрон фуқаролари рўйхатга олинган бўлса, улардан ташқари бу ерда Россия империясига тобе бўлган форсларга тили ва динига яқин бўлган 16 мингдан ортиқ “эронийлар” яшаган. [11; 124-129-с.]

М.Вахабовнинг маълумот беришича, эронийлар ҳам ўзларини тожик деб аташган. Эронийлар ўзининг “тожик” номини ўзининг эски ватанидан олиб келиши мумкин эди. Маҳаллий аҳоли: «Мо тожик ро ирониҳо мигуим», дейди. Бу эса таржимада: “Эронликларни тожик деймиз” деган маънони билдиради. Тожик халқи (шунингдек, ўзбеклар ҳам) IX–XI асрларда асосий хусусиятларда шаклланган. [4; 58-80-с.]

Ҳозирги кунда ҳам Самарқанд воҳасида эроний миллатига мансуб аҳолининг улуши (23.288 нафар) юқори саналади. Эронийларнинг катта қисми Самарқанд шаҳри (21.732 нафар) ва туманига (1.395 нафар) тўғри келади. Қисман Пасдарғом туманининг А.Темур, Бўстон, Фурқат, Гулакандоз, Пўлатчи ва Турон маҳаллаларида (160 нафар) яшаб келишмоқда.

Хулоса

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Самарқанд воҳасида қадимдан ривожланиб келган миллий хўжалик маданияти даврлар ўтиши билан ўзига хос этник урф-одатларни юзага келтирди. Бу миллий урф-одатлар бутун воҳа бўйлаб ҳозиргача эъзозланиб, бугунги кунгача этник гуруҳлар ўртасида маданий яқинликни вужудга келтирди. Воҳа бўйлаб бир-биридан у даражада фарқ қилмайдиган хўжалик турлари ривожланди. Демак, Самарқанд воҳасида яшайдиган халқлар ва элатлар ўзаро жисплашиб, ягона ижтимоий ва маданий муҳитни шакллантирди.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Абулғозий Баҳодирхон. Шажараи турк. – Тошкент, 1992. – Б.36.
2. Байчоров С.Я. Этимология этнонима ас // Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата, Гылым, 1990. -С. 279-289.

3. Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении этнонима кыргыз // Советская этнография. – 1964. - №2. – С. 92-94.
4. Вахабов М.Г. Формирование узбекской социалистической нации. – Т., 1961. – С.58-80.
5. Дониёров Х. Қипчоқ ўзбекларининг тарихи ва қипчоқ этноними ҳақида // Материалы XXIII научной конференции СамГУ. – Самарканд: 1966. – Б. 63-69.
6. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.87.
7. Жабборов И. Ўзбеклар (анъанавий хўжалиги, турмуш тарзи ва этномаданияти). – Тошкент: Шарқ, 2008. – Б.10.
8. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. -М., 1976. -С. 94.
9. Маманов А. Қўшработ тарихи. – Самарқанд, 2014. – Б.19.
10. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. 1т. Часть 1. -Санкт-Петербург,1893. - С.533.
11. Тохтиев Ш.Р. Краткая история самаркандских и бухарских «Ирани». Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 33 (287). С. 124–129.
12. Турабов А.М. Самарқанд вилояти этноним ва этнонимларининг таҳлили: фил. фан. ном. ... дис. Тошкент: 1999. – Б. 38.
13. Турабов А.М. Самарқанд вилояти этноним ва этноним..... – Б. 51.
14. Турабов А.М. Самарқанд вилояти этноним ва этноним.... – Б. 94.
15. Элмуродов Н. Зарафшон (Миёнқол) воҳаси ўзбек халқи этник гуруҳлари. – Самарқанд, 2008. – Б.36.
16. Элмуродов Н. Зарафшон (Миёнқол) воҳаси... – Б. 51 – 53.
17. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Т.: Ўқитувчи, 1965. – Б. 81.

09.00.00-Фалсафа фанлари

Safarov Maqsudali

TDIU ijtimoiy-gumanitar fanlar
kafedrası o'qituvchisi
E-mail: maqsudali.safarov@bk.ru

**ABU BAKR AR-ROZIYNING "TIBBI RUHONIY" (RUH TIBBIYOTI) ASARIDA G'AZABNI VA
INSONNING O'Z KAMCHILLIKLARINI BARTARAF QILISH HAQIDA MULOHAZALAR**

Annotatsiya. Jamiyatimizda aholi soni osha boshlagani sayin, insonlar orasida turli xil muammolar ko'payib bormoqda. Bunga asosiy sabab esa insonlar fe'l-atvorining og'irligi, jamiyat ma'naviy hayotining og'irligidan dalolat beradi. Biz ushbu maqolamizda inson xulq-atvoridagi g'azab va uni boshqarish, bartaraf qilish haqida qisqacha to'xtalib o'z taklif va xulosalarimizni berib o'tamiz. Ushbu maqolada ar-Roziyning "Tibbi ruhoniyl (ruhiyl tabobat)" asaridagi inson xulq-atvoriga oid bo'lgan jihatlar yoritishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: Ong, qalb, ehtirol, Ruhiy tabobat, g'azab, Galen, "Yaqlnikdan qochish"

Сафаров Мақсудали

ТГЭУ, кафедра социальных и
гуманитарных наук, преподаватель

**МЫСЛИ ОБ УСТРАНЕНИИ ГНЕВА И СОБСТВЕННЫХ НЕДОСТАТКОВ В РАБОТЕ АБУ
БАКРА АР-РАЗИ «ТИББИ РУХАНИ» («МЕДИЦИНА ДУХА»)**

Аннотация. По мере того, как население в нашем обществе начинает увеличиваться, увеличиваются различные проблемы среди людей. Главной причиной этого является суровость человеческого характера и тяжесть духовной жизни общества. Кратко коснемся гнева и его управления, и устранения и дадим наши предложения и выводы. В данной статье предпринята попытка прояснить аспекты поведения человека в труде ар-Рази «Врач-жрец (Духовная медицина)».

Ключевые слова: Разум, Душа, Страсть, Духовная медицина, Гнев, Galen, "Избегание близости".

Safarov Maqsudali

TSUE, The Department of Social
and Humanitarian, Sciences, Teacher

**THOUGHTS ON ELIMINATING ANGER AND OWN SHORTCOMINGS IN THE WORK OF ABU
BAKR AL-RAZI "TIBBI ROUHANI" ("MEDICINE OF THE SPIRIT")**

Annotation. As the population in our society begins to increase, various problems among people are increasing. The main reason for this is the severity of human character and the severity of the spiritual life of society. We will briefly touch on anger and its management and elimination and give our suggestions and conclusions. In this article, an attempt was made to clarify the aspects of human behavior in the work "Medical Priest (Spiritual Medicine)" by ar-Razi.

Keywords: Mind, Soul, Passion, Spiritual Medicine, Anger, Galen, "Avoiding Intimacy".

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N27>

Kirish

G'azablanish beshta asosiy hissiyotlardan biri hisoblanadi, jumladan quvonch, xafalik, qo'rquv va uyat. Berri K. va Jeyn B. Uolxold o'zlarining "Yaqinlikdan qochish" kitobida oltinchi ma'noda tanishtiradilar, asosiylari ro'yxati hayajon. G'azab haqida nima bilamiz?

Mening fikrimcha, bu eng qiyin hissiyotlardan biri bo'lib, uning atrofida ko'plab ijtimoiy taqiqlar mavjud. Madaniyat, ta'lim insonni o'z his-tuyg'ularini, ehtimol, g'azabni bosishga o'rgatadi. Biz ehtiros jazirasida qotillik yoki og'ir tan jarohati haqidagi hikoyalarni eshitamiz. Bizningcha, g'azab bizning ichimizdagi ulkan kuch bo'lib, uni tashqariga chiqarmaganimiz ma'qul, chunki uni jilovlash uchun vaqtingiz bo'lmasligi mumkin. G'azabni boshqarib bo'lmaydigan va halokatli narsa degan tushunchalar mavjud. Shunga qaramay, har qanday tirik odam ertami-kechmi g'azabni yoki shu tuyg'uni his qilayotganini anglaydi.

Keling, bu tuyg'u bizning ichimizda qanday paydo bo'lishini ko'rib chiqaylik. O'zingizning g'azabingiz bilan kurashish usullari haqida ham gaplashamiz. Dastlab, g'azabning ta'rifini ko'rib chiqamiz. G'azab - bu tana holatida, fikrlari va harakatlarida o'zini namoyon qiladigan dushmanlik hissi. Dushmanlik bu ta'rifning asosiy so'zidir. Bizga o'z xatti-harakatlarimiz yoqmaydi, lekin ko'pincha boshqa odamlarning harakatlarida.

Bizni hamisha o'ylantirib keladigan yana bir masala – bu yoshlarimizning odob-axloqi, yurish-turishi, bir so'z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog'liq. Bugun zamon shiddat bilan o'zgaryapdi. Bu o'zgarishlarni hammadan ham ko'proq his etadigan kim – yoshlar. Mayli, yoshlar o'z davrining talablari bilan uyg'un bo'lsin. Lekin ayni paytda o'zligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulug' zotlarning avlodimiz, deganda'vatularning qalbida doimo aks – sadoberib, o'zligiga sodiq qoloshga undab tursin. Bunga niamning hisobidan erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan, deb takidlagan edilar prezidentimiz.

Hozirgi kunda jamiyatimizda ko'rishimiz mumkinki, odamlarimiz orasida jahl ortida har xil fojeaviy voqealar ro'y beryapdi. Har kuni internet tarmoqlarida, otasi, akasi, o'g'li tomonidan vaxshiylarcha o'ldirilayotgan voqealarga guvoh bo'lyapmiz. Bularning hammasi insonlarning o'zini tuta olmayotgani o'zini boshqara olmayotganidan kelib chiqyapdi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Ar-Roziy ijodi bo'yicha chet elda, bir qancha adabiyotlar tahlili bo'lib ulardan bir qanchasini keltirib o'tamiz. Abū Bakr al-Rāzī. (Rasā'il) 1939. Rasā'il falsafiyya (Opera philosophica). Ed. P. Kraus. Cairo: Barbey, Druart, T.-A. 1997. "The Ethics of al-Rāzī." *Medieval Philosophy and Theology* 5: 47–71, Adamson, P. Forthcoming. "Health in Arabic Ethical Works." In *Health*, ed. P. Adamson. Oxford: Oxford University Press, Adamson, P., and P. E. Pormann, trans. 2012. *The Philosophical Works of al-Kindī*. Karachi: Oxford University Press.

Ar-Roziyning ilmiy merosini birinchi marta o'rgangan olim, Abu Rayhon Beruniydir. Beruniy Roziyning tarjimai holi, dunyoqarashi va asarlarini tadqiq etib, "Fehrist kutub Muhammad ibn Zakariyo ar-Roziy" ("Muhammad ibn Zakariyo ar-Roziy kitoblarining ro'yxati") asarini yozgan. Roziyning asosiy asarlari o'rta asrlardayoq G'arbiy Yevropada mashxur bo'lgan, ba'zilar lotin va boshqa Yevropa tillariga tarjima qilinib, keng o'rganilgan. Keyingi davr olimlarining, jumladan, o'zbekistonlik olimlarning tadqiqotlarida Roziy asarlarining ilmiy jamoatchilikka ma'lum bo'lmagan qo'lyozma nusxalari va ularning tarjimalari aniqlanmoqda, ayrim asarlari nashr etilmoqda. [1;27].

Shuning asnosida, biz IX-X asrlarda yashagan olim Ar-Roziyning fikrlarini keltirib o'tamiz va hozirgi kunda, bu fikrlarning qanchalik ahamiyatli ekanigfa guvoh bo'lamiz.

Tadqiqot metodologiyasi

Ilmiy tadqiqotning sifati va natijasi izlanishda qo'llaniladigan vosita va usullarga bog'liq. Shu bois, fanda tadqiqot vositalari, texnologiyasi va usullariga e'tibor har doim katta bo'lgan. O'rganilayotgan ob'ekt qanchalik murakkab bo'lsa, uning xossalari va qonuniyatlarini ochish uchun qanday vosita, asos yoki usulni ishlatish masalasi dastlab hal qilinishi kerak bo'lgan metodologik muammoga aylanadi. Mazkur muammo xususida mulohaza yuritish metodologiyani, ya'ni, metodologik bilim darajasini (qatlamini) tashkil qiladi.

Tadqiqotning maqsadi Abu Bakr Roziyning "Tibbi Ruhoniy (ruhiy tabobat)" asaridagi insonning o'z kamchilliklarini bilishi va uning yutuq va kamchilliklarini bayon zaruriyati hisoblanadi. Tadqiqot davomida mavzuga oid Yevropaning yetakchi sharqshunoslari tomonidan yozilgan ilmiy asarlarni o'rganish davomida ilmiy bilishning qiyosiy tahlil, analiz va sintez, tarixiylik, mantiqiylik, dialektik, kutubxona metodlaridan foydalangan holda mavzuda qo'yilgan muommoni yechishga harakat qilindi.

Tahlil va natijalar

Jahl hayvonga og'riqni keltirib chiqargan qasos olish imkoniyatiga ega bo'lish uchun kiritilgan. Ammo, masalan, odamda bu tuyg'u haddan tashqari kuchayib, chegaralarni shunchalik oshib ketadiki, ongni yo'qotib qo'ysa, bu g'azabni yo'naltirgan odamga qaraganda eng kuchli yomonlik va ko'proq zararga olib keladi. Shuning uchun mulohazali odam, avvalambor, g'azablari ertami-kechmi o'zlarining yomon ishlariga olib kelgan odamlarning holatini tez-tez eslab turishi kerak va buni tasavvur qilib, g'azablangan paytda o'zini tutadi. Ko'p odamlar g'azablanishadi, mushtlarini ishlatishadi, bir-birlarini urishadi, peshonalarini sindirishadi, lekin jahllarini chiqarganlardan ko'ra o'zlariga ko'proq zarar yetkazishadi. [2;37]

Men bir odamning birovning jag'iga urib, o'z barmoqlarini sindirib, bir necha oy davomida ularni davolaganini, kaltaklangan odam esa uncha uzoq vaqt jabr tortmaganini o'z ko'zlarim bilan ko'rganman. Men, shuningdek, yana bir odamning g'azabdan yonib, to'satdan qichqirib yuborgani va shu zahotiy o'q bo'g'zidan qon otilib ketganini ko'rganman. Buni, aslida sil kasalligi keltirib chiqardi va uning o'limiga sabab bo'ldi. Bundan tashqari, ba'zi odamlar g'azablangan paytda o'z oilalari, bolalari va hatto o'zlari qadrlagan odamlarni ham haqorat qilgani, keyin esa tavba qilgani, ammo umrlarining so'ngigacha o'zlarini boshqara olmagan odamlar haqida ham eshitgandim. Masalan, Galenning so'zlariga ko'ra, agar qiyinchilik bilan ochilsa onasi eshik qulfini jahl bilan mushtlab, uni tishlaganini hikoya qiladi. Hayotim bilan qasam ichamanki, g'azab va aqldan ozish paytida ongi va o'zini tuta oladiganlar o'rtasida katta farq yo'q.[3;38]

Darhaqiqat, agar u bunday misollarni o'zlarining holati haqida tez-tez o'ylab ko'rsa, ularni g'azablangan paytlarda tasavvur qilishdan ko'ra, odam uchun yaxshiroqdir. U shuni bilishi kerakki, jirkanch xatti-harakatlar jahlgga muhtalo bo'lgan odamlar, shu daqiqalar davomida o'zlarining kayfiyatlarini yo'qotishadi va shuning uchun ular o'zlarini o'ylab va anglaganlaridan keyingina hech qanday harakat qilmasliklari uchun nazorat ostida bo'lishlari kerak va yovuzlik qilmaslik, uni boshqasiga yetkazmoqchi bo'lib, shuningdek, ularni tushunmasdan harakatlarni amalga oshirishda hayvonlarga o'xshamaslik kerak.

Qasos paytlarida esa u to'rtta hissiyotdan ozod bo'lishi kerak: quvg'in qilingan kishiga nisbatan kibr va nafrat va shu ikki hissiyotga qarama-qarshi ikkita boshqa narsa. Birinchi ikkita

his-tuyg'ular qasos va o'ch olish o'sha odam tomonidan sodir etilgan hatti-harakatlar darajasidan oshishini, qolgan ikkisi – qasos va o'ch olish undan yumshoqroq bo'lishini talab qiladi. Agar mulohazali odam ushbu ko'rsatmalarni xotirasida saqlasa va ularga rioya qilishni o'z ko'ngliga buyursa, uning g'azabi va qasosi mo'tadil bo'ladi, o'zi esa yomonlik ertami-kechmi o'z joni va tanasiga qarshi bo'lib qolishining oldini oladi.[4;40]

Olimning fikrlari asosli bo'lib shuncha vaqt o'tsa hamki o'zining dolzarbligini yo'qotmagan. Darhaqiqat insonning har bir ishda o'zini tuta bilishi juda zarur. Olim aytganidek, inson jahli chiqib ehtiroslarini boshqarolmay qolganidan keyin qilgan ishidan keyin bir umr afsuslanganini ko'rishimiz mumkin.

Haqiqatan ham, ehtirosini ushlab, uni bostirgan odam dastlab achchiq va jirkanchlikni boshdan kechiradi, ammo bundan keyin yoqimli va totli g'alaba hissi paydo bo'ladi, o'zi quvonadi va bundan quvonch va rohat shu qadar ko'payadi. Vaqti bilan qiyinchiliklar va ehtirosni yengish va istaklarni yengish yuki bilan, ayniqsa agar u buni doimiy va doimiy ravishda qilsa, bu qalbgga ko'nikish uchun u odatiy tarzda osonlikcha va og'riqsiz ravishda ko'tariladi. U buni oddiy va mayda istaklardan bosh tortib, qalb nima sababdan voz kechishidan, agar aql va tafakkur talab qilsa, boshlashi kerak. Keyin u bu masalada yanada ko'proq narsalarga erishishga harakat qilishi kerak va asta-sekin bu uning fe'l-atvoriga va odatiga o'xshaydi. Shunday qilib, hissiy qalb zaiflashadi va aqlli qalbgga bo'ysunishga odatlanadi. Bu odat yanada kuchayadi va odam xursand bo'lgan paytlarida uning ehtirosni qaytarish qobiliyatidan kelib chiqadigan va bundan fikrlash, aqlli ishlarni tashkil qilish uchun foydalanishda ijobiy oqibatlariga aniq ishonadi. Odamlar buning uchun uni maqtashadi va u kabi bo'lishga harakat qilishadi. [5;41]

Har birimiz o'z xayrli ishlarimiz uchun, ehtimol va maqtovlar uchun ham ehtiros hamda vasvasalardan butunlay voz kechishimiz mumkin, shuning uchun uning fe'l-atvoriga va hatti-harakatlarining xususiyatlariga toza va xolisona jihat bilan qarash bizning vazifamizdir, shunda uning yomon va haqoratli xislatlari bizning oldimizda aniq ko'rinadi. Agar ular shaxsan unga ko'rinmasa va u tan olinmasa, ulardan qutulolmaydi. Uning o'zi ularning axloqsizligini his qilmaguncha, u bu fazilatlarini salbiy deb hisoblamaydi va ulardan o'zini ozod qilishga harakat qilmaydi. Bunday holatlarda, u bu masalani o'ziga juda bog'liq bo'lgan va ko'pincha unga duch keladigan aqlli odamga murojaat qilishi, kamtarlik bilan uni o'ziga ma'lum bo'lgan barcha kamchiliklar haqida gapirishga undashi va shuningdek, ularning bilimlari eng kuchli va kuchli ekanligini aytib berishi kerak. uning uchun eng zarur narsa va u bu uchun unga katta minnatdorchilik bilan bo'ladi. U bu paytda uyalmasligi va unga yumshoq munosabatda bo'lmasliklarini iltimos qilishi kerak va shu bilan birga, agar u beparvolikni topsa va biron narsada beparvolik va e'tiborsizlik ko'rsatsa, u faqat o'ziga zarar etkazadi va u o'shanda eng qattiq muomalaga va ayblashga duch kelmaydi. [6;87]

Agar bu holda, murabbiy unga berilgan tabiatning yomon xususiyatlari haqida xabar berishni va gapirishni boshlasa, u bundan norozi va bezovtaligini ko'rsatmasligi kerak, aksincha u eshitgan narsalari va boshqa narsalar haqida qiziqishi haqida xursandligini bildirishi kerak. Ammo agar u ustoz nimanidir yashirayotganini payqasa, uni qoralovchi iboralardan qochsa yoki aksincha, bu juda yaxshi ko'rinishga ega bo'lsa, unda u bundan afsuslanishini, ustozdan buni qabul qilmasligi va hech narsani xohlamasligi, faqat oshkoralik va hamma narsani yuziga aytishdan boshqa hech nimani istamasligini aytishi lozim.

Ammo, agar u qarama-qarshi pozitsiyani egallaganini ko'rsa, ustoz haddan tashqari ko'p va u ko'rgan hamma narsani yomon va jirkanch deb bilishga g'ayratli bo'lsa, demak bu hatto uni xafa qilmasligi kerak. Aksincha, uni olqishlashi va undan eshitgan narsasidan mamnunligi va quvonchini ko'rsatishi, shuningdek vaqti-vaqti bilan uning iltimosiga binoan murojaat qilishi kerak. [7;114]

Yomon axloq va fazilatlar keyinchalik paydo bo'lishi mumkin, agar ular ilgari bo'lmagan bo'lsa. Shuning uchun, inson qo'shnilari, suhbatdoshlari, aka-ukalar u haqida nima deytganini, uni maqtashini va uni haqorat qilishini bilishi va his qilishi kerak. Agar biror kishi bu ma'noda o'zini tanib olish yo'lidan borishga qaror qilgan bo'lsa, unda uning yomonliklari va kamchiliklari, ular qanchalik kichik va ahamiyatsiz bo'lishidan qat'iy nazar, undan yashirinmasligi kerak. Agar u o'zining yomon xislatlari va kamchiliklarini ulug'lashni orzu qilgan shafqatsiz dushmanga duch kelsa, u o'zini yomon narsalardan xabardor bo'lish uchun o'zlarining fikrlarini anglashdan tortinmasligi kerak, agar bu odam buni bilmasa, albatta, o'lchov va narx, do'stona va olijanob bo'lishga intiladi. Galen bu haqda shiori quyidagi fikr bo'lgan bir kitob yozdi: "Haqiqatan ham, ozod odamlar dushmanlaridan yaxshilik olishadi ". Kitobda u ma'lum bir dushmani tufayli olgan foydalar haqida gapiradi. U, shuningdek, "Odamning o'z kamchiliklarini bilishi to'g'risida "risolasini, bu yerda biz umumiy va qisqacha bayon qilgan qoidalarni yozgan. Bu erda biz bu mavzularda aytgan narsalar yetarli va ko'p. Va agarda kimdir jilla qursa shundan foydalanisa, u to'g'ri va adolatli qilichdek bo'ladi.[8;67]

Xulosa

Hozirgi kundagi yoshlarimizga shuni ta'kidlash kerakki, inson avvalo ongiga quloq solishi o'z qalbini ongga bo'ysundirishi kerak bo'ladi. Inson xulqi bilan boshqa insonlardan ajralib turadi. Shunday ekan nega endi, o'tkinchi kechinmalarni deb bir umrlik pushaymonlikni boshidan o'tqazish kerak emas. "Bundan tashqari, ba'zi odamlar g'azablangan paytda o'z oilalari, bolalari va hatto o'zlari qadrlagan odamlarni ham haqorat qilgani, keyin esa tavba qilgani, ammo umrlarining so'ngigacha o'zlarini boshqara olmagan odamlar haqida ham eshitgandim". Olimning ushbu fikrlariga e'tibor qarataylik, bu gaplarga qariyib o'n asr bo'lgan bo'lsa hozirgi kunimizdas ahamyatini yo'qotmaganiga e'tibor beraylik. Hozirgi oilalarimizda bu kabi voqealar bot-bot ro'y berayotganini, albatta insonlarning irodasi bo'shligidan deb o'ylayman.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Peter Adamson. *Al-Razi Great Medieval Thinkers*, Oxford University Press, 2021. 256 pages
2. Абу Бакр ар-Рази. *Духовная медицина* - Душанбе; Ирфон. 1990.-С.88
3. Peter Adamson. *Al-Razi Great Medieval Thinkers*, Oxford University Press, 2021.-256 pages.
4. Translated from the Arabic by ARTHUR J. ARBERRY, Litt.D., F.B.A. Sir Thomas Adams's Professor of Arabic in the University of Cambridge. 1950. page-100.
5. Qodirov M. *Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta sharqning falsafiy tafakkuri (o'rta asrlar)*. -T.: ToshDShI nashriyoti, 2009. 191 b.
6. *The Political Implications of al-Razi's Philosophy*, in C. Butterworth (ed.) *The Political Aspects of Islamic Philosophy*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 61-94. (The

- standard work on al-Razi's political theory.)1992 Al-Razi (before 925) al-Tibb al-ruhani (The Spiritual Physick), ed. P. Kraus in Rasa'il falsafiyya li-Abu Bakr Muhammad b. Zakariyya' al-Razi, Cairo: Fouad I University Faculty of Letters, 1939; repr. Beirut: Dar al-Afaq al-Jadida, 1973; trans A. Arberry, The Spiritual Physick of Rhazes, London: John Murray, 1950. (An account of al-Razi's philosophical and ethical psychology.)
7. Каримов И. У. Неизвестное сочинение ар-Рази «Книга тайны - тайн», АН Узб. ССР, Т: 1957. -С.259.
 8. Safarov, M. (2022). Abu Bakr ar-Roziy etikasida insonning o'z kamchiliklarini anglashi va uni bartaraf qilishi muhokamasi. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (9),68-72.

09.00.00-Фалсафа фанлари

Сохибова Лола Жонибоевна

Қарши давлат университети
Ижтимоий фанлар кафедраси ўқитувчиси
Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

ШАХС МАДАНИЙ САВИЯСИ – МАДАНИЙ РИВОЖЛАНГАНЛИК ИФОДАСИ

Аннотация. Мазкур мақолада “маданий савия” тушунчасининг келиб чиқиши, мазмуни ва моҳияти, инсоннинг маданий жиҳатдан ривожланганлиги ифодаси сифатида кўриб чиқилган. Бир томондан, инсоннинг жамиятда мавжуд бўлган, аждодлар ва авлодлар томонидан яратилган миллий ва умуминсоний қадриятларни ўзлаштириш даражасини таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Шахс, маданий савия, қадрият, маданият, ғоя, билим.

Сахибова Лола Джонибоевна

Каршинский Государственный университет
Кафедра социальных наук
доктор философии (PhD)

КУЛЬТУРНЫЙ УРОВЕНЬ ЧЕЛОВЕКА КУЛЬТУРНЫЙ ВЫРАЖЕНИЕ РАЗВИТИЯ

Аннотация. В данной статье рассматриваются происхождение, значение и сущность понятия «культурный уровень» как выражение культурного развития человека. С одной стороны, анализировался уровень усвоения человеком национальных и общечеловеческих ценностей, созданных предками и потомками.

Ключевые слова: Человек, культурный уровень, ценность, культура, идея, знание.

Sakhibova Lola Joniboevna

Karshi State University
Department of Social Sciences
doctor of philosophy (PhD)

THE CULTURAL OF THE PERSON IS CULTURAL AN EXPRESSION OF DEVELOPMENT

Annotation: This article examines the origin, meaning and essence of the concept of «cultural level» as an expression of the cultural development of a person. On the one hand, the level of human assimilation of national and universal values created by ancestors and descendants was analyzed.

Key words: person, cultural level, value, culture, idea, knowledge.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N28>

Кириш

XXI асрда замонавий социум маданий ҳаёти бемисл ўзгарди. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари янги ва янги моддий ва маънавий қадриятлар, тажрибалар, билимлар,

ғоялар билан бойиб бормоқда. Шу муносабат билан индивидуумнинг ушбу қадриятлар, тажрибалар ва билимларни ўзлаштирганлиги даражасини “ўлчаб” кўриш, аниқлаш зарурияти туғилмоқда. Бунинг учун эса дастурилаввалда “маданий савия” тушунчаси инсоннинг маданий жиҳатдан ривожланганлиги ифодаси сифатида кўриб чиқилмоғи лозим.

“Маданий савия” тушунчасининг вужудга келиши шахснинг моддий ва маънавий қадриятларни ўзлаштирилгани даражасини аниқлаш зарурияти билан боғлиқ. Ўтган асрнинг 70-йилларида Россия Федерациясидаги Урал социология мактаби вакиллари маданият билан боғлиқ эмпирик тадқиқотларни йўлга қўйдилар. Бу изланишларни амалга оширган олимлар тез орада қадриятларнинг шаклланиши қонуниятларини аниқлаш, айти пайтда уларнинг инсон томонидан ўзлаштирилиши жараёнини илғаб олиш учун илмий муомалага янги тушунча киритиш даркорлигини тушуниб етдилар. Юзага келган эҳтиёжга жавобан орадан сал ўтиб Л.Коган томонидан илмий муомалага “маданий савия” тушунчаси киритилди. [1; 3-13-б.]

Албатта, ўтган вақт мобайнида инсон маданий фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари муфассал тадқиқ қилиб борилди. Бу тадқиқотлар жузъан “маданий савия” тушунчасининг мазмунини ҳам бойитиш имконини берди. Бугунги кунда маданий савия деганда инсон ижтимоий қиёфасининг ўта муҳим аломатларидан бири тушунилади. Маданий савия шахснинг миллий ва умуминсоний қадриятлардан воқифлиги меъёрини, инсоният томонидан асрлар давомида тўпланган билим ва ғояларни ўзлаштирганлиги даражасини, мазкур қадриятлар ва билимлар асосида фаолият кўрсатиш малакасини ифодаловчи тушунчадир. Мазкур тушунча, “бир томондан, инсоннинг жамиятда мавжуд бўлган, аждодлар ва авлодлар томонидан яратилган миллий ва умуминсоний қадриятларни ўзлаштириш даражасини ифодаласа, иккинчи томондан, инсоннинг онги билан фаолияти ўртасидаги ўзаро алоқадорликнинг мустаҳкамлигини характерлайди. Учинчидан, маданий савия инсон маънавий-интеллектуал фаолиятининг ўзига хос шакли, кўриниши ва унинг натижаси ҳисобланади. [2; 220-б.]

Материаллар ва усуллар

Таъкидлаш зарурки, тушунча мазмуни анча чуқур, бой ва мураккаб. Бу борада мазкур муаммони махсус тадқиқ қилган рус олими А. Жигуновнинг мақоласида баён қилинган фикрларга мурожаат этиш зарур, деб ҳисоблаймиз. [3; 3-б.]

Унинг фикрига кўра, шахс маданий савиясининг икки жиҳати мавжуд: махсус-маданий ва умуммаданий жиҳатлар. Шахс маданий савиясини ушбу икки жиҳат бирлиги сифатида тасаввур қилсакки уни яхлит тизим сифатида тадқиқ қилиш имкони юзага келади. Махсус-маданий жиҳат шахснинг таълимий ва малакавий параметрлари, илмий-техник салоҳияти, ижодий имкониятлари, ҳаёти ва меҳнат фаолияти давомида эришган ютуқлари билан тавсифланади. Шахс маданий савиясининг махсус-маданий даражаси жамиятда ҳукм сураётган ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлардан келиб чиқиб аниқланмоғи ва баҳоланмоғи даркор. Чунки шахс муайян таълим йўналишини, эгалламоқчи бўлган билимлари доирасини мавжуд иқтисодий шарт-шароитлардан келиб чиқиб белгилайди. Унинг илмий-техник салоҳияти, уни рўёбга чиқариш меъёри ҳам жамиятда қарор топган ижтимоий шарт-шароит ва иқтисодий вазиятга монандир.

Шахс маданий савиясининг умуммаданий жиҳати эса унинг инсоният цивилизацияси ютуқларидан воқифлиги, маънавий маданият маҳсулларидан хабардорлиги ҳолати, маданий фаолиятининг аҳволи, унинг майллари, эҳтиёж ва манфаатлари характери, ахлоқий қиёфасининг ўзига хос хусусиятларидан таркиб топади. [4; 3-б.] Умуммаданий элементларнинг аҳамияти айниқса беқиёс, чунки инсоният цивилизацияси давомида эришилган ютуқларни ўзлаштирмаган, маънавий маданиятнинг ноёб дурдоналаридан хабардор бўлмаган, хусусан адабиёт, театр, кинематография, музей, мусиқа ва қўшиқчиликка даҳлдор асарларни билмаган шахсни маданиятли дейиш қийин. Асрлар давомида шаклланган ахлоқий қоидалар, умумижтимоий эҳтиёж ва манфаатлар, инсонпарвар мақсад-муддаолардан хабардорлик хусусида ҳам шундай дейиш мумкин. Маданий савия умуммаданий жиҳати ривожига катта ижтимоий аҳамиятга эга. Чунки унинг ривожига охир-оқибатда жамият иқтисодий потенциаллари юксалишига олиб келади, ижтимоий соҳадаги алоқаларнинг барқарор касб этишига, умумижтимоий ижтимоий-маънавий муҳитнинг мустаҳкамланишига хизмат қилади.

Барча илмий категориялар каби “шахс маданий савияси” ҳам ўз таркибий элементларига эга. Мутахассислар бу элементларни “шахс маданий савиясининг асосий параметрлари” деб номлайдилар. Бу элементлар туркумига миллий ва умуминсоний қадриятлардан хабардорлик даражаси, инсоният томонидан асрлар давомида шакллантирилган инсонпарварлик ғояларидан воқифлик меъёри, ижтимоий ва касбий билимларни ўзлаштирганлиги даражаси киради. Маданий савиянинг дастлабки элементи миллий ва умуминсоний қадриятлардан хабардорликдир. алоҳида аҳамиятга эга. Маданий тараққиёт ютуқлари, маданият маҳсуллари эса айнан қадриятларда жаъм бўлади. Бинобарин, миллий қадриятлардан воқифлик миллий маданият ютуқларидан хабардорликни, умуминсоний қадриятлардан воқифлик эса умуминсоний маданият ютуқларидан хабардорликни англатади. Айнан шунинг учун баркамол инсон шахсини шакллантириш, жузъан – шахс маданий савиясини юксалтиришнинг муҳим вазифаларидан бири унинг миллий ва умуминсоний қадриятлардан хабардорлигини ошириш масалалари билан боғланади. [5; 4-б.]

Натижалар

Шахс учун миллий қадриятлардан воқиф бўлишнинг аҳамияти беқиёс. Миллатнинг ҳар бир вакили асрлар мобайнида қарор топган миллий маданият хусусиятларини миллий қадриятлар орқали қабул қилади. Шунингдек, айнан миллатнинг турфа қадриятлари шахс дунёқарашини миллат эҳтиёж ва манфаатларига мослаштиради. Ўз миллатининг қадриятларини чуқур ўзлаштирмаган, ундан хабардор бўлмаган шахсни маданиятли инсон сифатида қабул қилиш бағоят қийин. Бу борада ўзга миллат маданияти, унинг қадриятларидан хабардорлик ҳам “қутқармайди”: шахс ўз миллати қадриятларини ўзлаштирганидан кейингина бошқа миллий қадриятлар билан танишмоғи даркор. Акс ҳолда, ўзига хос “аксиологик нигилизмнинг” юзага келиш хавфи пайдо бўлади: шахс бирор бир қадриятлар тизимини тан олмай, уларга эътибор брмай қўяди.

Бироқ масаланинг иккинчи томонини ҳам назардан қочириб бўлмайди. Миллий қадриятлардан хабардорлик улар билан чекланиб қолишни англатмайди. Шахс умумбашар маданиятидан, бутун инсоният асрлар мобайнида қадрлаб келаётган

моддий ва маънавий қадриятлардан ҳам хабардор бўлмоғи шарт. Моцарт ва Рахманиновни, Шекспир ва Достоевскийни, Рембрандт ва Микаланжелони, Феллини ва Китанони, Паворотти ва Хворостовскийни билмаган кишини маданий савияси баланд шахс деб эътироф этиш мумкин эмас. Миллий қадриятларни умуминсоний қадриятлар билан уйғунликда ўзлаштирган шахсгина маданиятли инсон сифатида баҳоланиши мумкин.

Маданий савиянинг кейинги элементи ижтимоий ва касбий билимларнинг ўзлаширилганлигидир. Хусусан, барча замонларда жамият ҳақидаги билимлар муҳим аҳамиятга эга бўлган. Замонавий социумдаги, жаҳон майдонидаги ижтимоий муносабатлар, иқтисодий алоқалар, сиёсий вазият мураккаблашгани сайин унга бўлган эҳтиёж, уни ўзлаштириш зарурияти тобора ортиб бораётир. Чунки ижтимоий билимлардан хабардор бўлмасдан туриб, бугунги кишилиқ жамиятининг ўзига хос хусусиятлари, ривожланиш қонунларини англаб бўлмайди. Бундай билимларни ўзлаштирган инсон ўз ҳаёти ва фаолиятини жамият эҳтиёж ва манфаатларига мувофиқлаштира олади. Шу сабабдан ўзи яшаётган жамиятда содир бўлаётган жараёнларнинг туб моҳиятини билган, улар устида мантиқан фикрлай оладиган, жамият ривожининг мақсад-муддаолари ва мўлжалларини тасаввур қилган шахсигина муайян маданий савияга эга деймиз.

Лекин шахс маданий савияси нуқул ижтимоий билимларни ўзлаштирганлик билан чекланмайди. Шунингдек, у муайян касбкорни эгаллаган, маълум касбий муваффақиятларга эришган бўлмоғи шарт. Бунинг учун шахс илмий ва тизимли характерга эга касбий билимлардан хабардор бўлиши керак. Касбий билимлар бирмунча мураккаб тизимга эга. Масалан, жисмоний маданият ўқитувчиси эгаллаши зарур бўлган касбий билимлар табиатини тадқиқ қилган тадқиқотчилар И. Исломов ва О. Парпиевлар унинг таркибини қуйи-дагича тасаввур қилади: мақсадли компонент; мазмунли компонент; технологик компонент; натижали компонент.[6; 314-б.] Муаллифларнинг хулосалари асосида мулоҳаза юритадиган бўлсак, касбий билимлар, қайси соҳага тааллуқли бўлмасин, муайян касбнинг мақсади, мазмуни ва ижтимоий аҳамияти, уни амалга ошириш жараёни, кўзланган натижаларга эришиш йўлларига доир билимлардан таркиб топади. Боз устига, бундай билимлар замон талабларига мувофиқ равишда муттасил такомиллаштириб борилмоғи даркор. Ана шундай характерга эга бўлган ва такомил топиб бораётган касбий билимлар шахс маданий савиясининг таркибий элементи саналади.

Муҳокама

Шахс маданий савиясининг яна бир муҳим таркибий элементи инсоният томонидан асрлар давомида шакллантирилган инсонпарварлик ғояларидан воқифлик меъёри билан боғлиқ. Инсонпарварлик ёки “гуманизм – лотинча ибора бўлиб, инсонийлик томон интилиш ёки инсоннинг инсондек яшаши учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратиш деган маънони билдиради. Инсон қачон ўзи ҳақида, ўзининг оламдаги ўрни, ўз табиатининг моҳияти ва ўзининг нималарга қодирлиги, ўз борлигининг маъноси ва мақсади ҳақида ўйлай бошласа, ана ўшанда гуманизм содир бўлади. [7; 13-б.] Ушбу мулоҳазадан ўзгача хулоса чиқарса ҳам бўлади: шахс гуманизм ғояларини ўзлаштиргач, ўзи, ўз ҳаётининг мазмуни, интилмоғи лозим бўлган асл ҳаётий мақсадлар, амалларининг инсоний мақсадларга мос ёки мос эмаслиги, ўз

мақсадларининг жамият мақсад-муддаолари билан уйғунлиги хусусида мулоҳаза юрита бошлай-ди. Инсонпарварлик ғояларини ўзлаштирмасдан туриб, инсон ҳаётининг мазмуни ва мақсади, асл инсоний эҳтиёж ва манфаатлар ҳақида тизимли ва рационал фикр юритиш бирмунча мушкул. Бу ғоялардан хабардор бўлмасдан туриб, ўз ҳаётини интилишларини жамият, миллат ва Ватан манфаатлари билан уйғунлаштира билиш бағоят қийин. Шу боисдан ҳам инсонпарвар ғояларни ўзлаштирган, уларга асосланган фалсафий мулоҳазаларга қодир инсоннигина муайян даражада маданий савияга эга шахс сифатида эътироф этиш, қадрлаш мумкин.

Хулоса

Шундай қилиб, шахс маданий савияси мураккаб ва ўзига хос таркибга эга. Айни пайтда, масаланинг нозик жиҳати шундаки, бу таркибий элементлар инсон ҳаёти ва фаолиятида у ёки бу тарзда намоён бўлиб боради. Шахс маданий савияси таркибий элементларининг салмоғини аниқлаш учун уларнинг намоён бўлиш шаклларини аниқлаш, бу шакллардан мезон сифатида фойдаланиш зарур. Бу мезонлар аввало инсоннинг маданий савиясини аниқлаш, ўлчаш имконини беради, албатта. Шунинг билан бир қаторда бу мезонлар ёрдамида “маданий савия” тушунчаси мазмунини ҳам муфассалроқ илғаб олиш мумкин. Масаланинг яна бир жиҳатига алоҳида эътибор бермоқ даркор: шахс маданий савияси, бир томондан, инсон онги билан боғлиқ, иккинчи жиҳатдан эса, унинг фаолиятига дахлдор аспектларни ўзида мужассам қилади. Шу сабабдан маданий савияни ўлчашда қўлланиладиган мезонларнинг бир гуруҳи феноменологик, иккинчи гуруҳи эса праксиологик моҳиятга эга бўлиб ҳисобланади.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Коган Л.Н. Культурный уровень и культурная деятельность.// Исследование культурной деятельности и культурного уровня населения городов Урала.- Свердловск, 1979.- С. 3-13.
2. Чориев А.Ч. Инсон фалсафаси. Мустақил шахс.Иккинчи китоб.- Т.: Chinor ENK, 2002.- Б.220.
3. Жигулин А.А. Общекультурные параметры личности.// Гуманитарные научные исследования, 2012, № 3.
4. Рўзиева Р. Жамиятнинг маънавий янгиланишида миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигини шакллантириш масалалари: Фалс.ф.д. илмий дар. олиш учун ёз. дисс. автореф.- Т.:ЎзР ФА ФҲИ, 2012.-Б.4.
5. Исломов И.А., Парпиев О. А. Жисмоний маданият ўқитувчиси касбий тайёргарлиги жараёнининг айрим замонавий педагогик хусусиятлари.// НамДУ илмий ахборотномаси, 2020, №1.- 314-б.
6. Чориев А., Чориев С. Ренессанс даври Европа фалсафаси.- Т.: Тафаккур қаноти, 2015.- Б. 13.

09.00.00-Фалсафа фанлари

Адашова Махсума Махмудбоевна
Тошкент давлат иқтисодиёт
университети докторанти

ИМОМ АБУ МАНСУР МОТУРИДИЙ ВА МОТУРИДИЙЛИК ТАЪЛИМОТИ – ДУНЁ ОЛИМЛАРИ НИГОҲИДА

Аннотация. Мазкур мақолада ақида ва калом илмининг султони Имом Абу Мансур Мотуридийнинг буюк шахсияти ва илмий меросини ўрганиш бўйича дунё олимлари томонидан олиб борилган илмий фаолият натижалари ва уларнинг таҳлили бўйича маълумотлар берилди. Хусусан, туркиялик олимлар томонидан Имом Мотуридийнинг фалсафий меросини тадқиқ этиш бўйича амалга оширилган илмий тадқиқотлар тўғрисидаги маълумотлар таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Имом Абу Мансур Мотуридий, калом илми, ақида илми, фалсафий мерос, мотуридия таълимоти, академик ишлар, хронологик таҳлил.

Адашова Махсума Махмудбоевна
Ташкентский государственный
экономический университет, докторант

УЧЕНИЕ ИМАМА АБУ МАНСУР МОТУРИДИ И МОТУРИДИ – В ГЛАЗАХ МИРОВЫХ УЧЕНЫХ

Аннотация. В данной статье представлена информация о результатах научной деятельности и их анализе, проведенном мировыми учеными по изучению великой личности и научного наследия имама Абу Мансура Мотуриди, султана Акыды и Калама. В частности, были проанализированы данные научных исследований, проведенных турецкими учеными по изучению философского наследия имама Мотуриди.

Ключевые слова: имам Абу Мансур Мотуриди, слововедение, наука веры, философское наследие, учение Мотуриди, академические труды, хронологический анализ.

Adashova Maksuma Makhmudboevna
Tashkent State University of Economics
Doctoral student

THE TEACHINGS OF IMAM ABU MANSUR MOTURIDI AND MOTURIDI - IN THE VIEW OF THE WORLD'S SCIENTISTS

Annotation. This article provides information on the results of scientific activity and their analysis conducted by world scientists on the study of the great personality and scientific heritage of Imam Abu Mansur Moturidi, the Sultan of Aqeedah and Kalam. In particular, the data on the scientific research carried out by Turkish scientists on the research of the philosophical heritage of Imam Moturidi were analyzed.

Key words: Imam Abu Mansur Moturidi, science of words, science of belief, philosophical heritage, teaching of Moturidi, academic works, chronological analysis.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N29>

Кириш

Калом илмининг Самарқанд мактабини яратган машҳур ҳидоят имоми Абу Мансур Мотуридий етук мутакаллим ва муфассир сифатида жаҳон цивилизацияси тарихий тараққиётига муносиб ҳисса қўшиб, ўзидан ўчмас из қолдирган Мовароуннаҳрлик олим ҳисобланади. Имом Мотуридий 870-944 йиллар оралиғида Аббосий ҳалифалардан Мутаваккил ҳамда Мовароуннаҳрдаги буюк Сомонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида ўз фаолиятини олиб борган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Имом Абу Мансур Мотуридий ҳамда Мотуридийлик таълимотининг алломаларини хотирлаб, шундай таъкидлаган эди: “Мотуридия таълимоти илм эгаллаш жараёнида бағрикенглик ғояси асосида инсон ақл-заковатининг ўрни ва аҳамиятига юксак эътибор қаратади. Бу, ўз навбатида, ушбу таълимотнинг кенг оммалашувида муҳим ўрин тутди. Бундай ғояларга бугунги кунда ҳам инсоният катта эҳтиёж сезмоқда” [1;Б.1.]. Дарҳақиқат, Имом Мотуридий томонидан диний ва дунёвий илм мувозанатини барқарор тараққий этиш йўлида олиб борган фидокорона хизматлари биз авлодлар учун муносиб ўрнатилган вазифасини ўташи муқаррар.

Адабиётлар таҳлили ва методологияси

Имом Абу Мансур Мотуридий ва Мотуридийлик таълимоти билан боғлиқ академик ишлар ва уларнинг натижалари илмий жиҳатдан баҳоланар экан, ислом фалсафаси тарихида чуқур из қолдирган мотуридийлик таълимотининг дунё илм-фани оламига кириб келиши ҳамда динийлик ва дунёвийлик мувозанатини сақлашда муҳим ғоявий қарашларни илгари суришликдаги ноёб илмий фаолият натижалари дунё олимлари томонидан катта қизиқиш билан ўрганиб келинмоқда.

Бугунги кунда Имом Мотуридий илмий меросини тадқиқ этиш бўйича дунёнинг бир қатор нуфузли университетлари ҳамда илмий тадқиқот марказлари кенг қамровли илмий фаолиятларни амалга оширмоқда. Хусусан, Heidelberg University, Freiburg University, Center of Islamic Studies in Freiburg, Berlin Freie University, Ruhr-Universität Bochum (Германия), Cambridge University, University of Oxford (Буюк Британия), Columbia University, Cornell University, Illinois University (АҚШ), The Faculty of Law and Economics of Paris University, University of Lyon (Франция), International Society of Arabic Papyrology in Leiden-Holland (Нидерландия) каби Ғарб тадқиқот марказларида Мотуридийлик таълимоти бугунги кунга қадар умумий – ислом тарихида фаолият олиб борган мактаблар қаторида ўрганилган. Damascus University (Сурия), Cairo University (Миср), Turkish Religious Foundation Centre for Islamic Studies, Suleymaniye Library, Ankara universitesi Ilahiyat Fakultesi, Istanbul universitesi Ilahiyat fakultesi, Marmara universitesi Ilahiyat Fakultesi, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) (Туркия) каби давлатларда [2;Б.6.] Абу Мансур Мотуридий илмий мероси ҳамда Мотуридийлик таълимотига боғлиқ тадқиқотлар амалга оширилган. Юртимизда Имом Бухорий халқаро илмий тадқиқот маркази, Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳамда Имом Мотуридий халқаро илмий тадқиқот марказлари томонидан ҳам юксак савиядаги тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Имом Абу Мансур Мотуридийнинг фалсафий мероси билан боғлиқ масалалар хорижий илмий тадқиқотларда кенг доирада ўрганилган. Хусусан, немис олими

У.Рудольф, турк олимлари М. Шерафеддин Ялткая, Аҳмет Веҳби Эжер, Аҳмет Ак, Сонмез Кутлу, Хулия Алпер, мисрлик олим Аҳмад Саъд Даманхурий, франциялик профессор Карим Ифрак ва бошқа кўплаб тадқиқотчилар томонидан юксак савияда ўрганилган. Хусусан, Сонмез Кутлу, Хулия Алпер, Аҳмет Ак, Ш.Дюзгун, М.Язичўғлу каби бугунги кунда шу соҳада чуқур изланишлар олиб бораётган турк мотуридийшунос олимларининг Имом Мотуридийнинг илмий меросини ўрганиш ва Мотуридийлик таълимотини замонавий ёшдашувлар асосида тушунтириб бериш бўйича олиб бораётган тадқиқотлари катта аҳамиятга эга. Улар Мотуридийлик таълимотининг тарихи, ҳудудлар миқёсида ёйилиши, мазкур таълимотнинг онтологик ва гносеологик жиҳатлари ва бугунги глобаллашув шароитида мотуридийликнинг миллатлар мафқураси ва менталитетига таъсири тўғрисида қизқин тортишув ҳамда баҳсларга бой тадқиқотларни амалга оширмақда[3;Б.6].

Муҳокама ва натижалар

Имом Абу Мансур Мотуридийнинг илмий мероси – араб дунёсида асосан Ашъария таълимоти кенг ўрганилиши сабабли, араб олимлари томонидан нисбатан кам ўрганилар эди. Айнан имом Абу Мансур Мотуридийнинг тафсири тадқиқоти билан шуғулланган араб олимларидан фақатгина Фотима Юсуф ал-Хаймий ва Маждий Басаллумларни келтириш мумкин эди. Узоқ йиллар давомида араб олимлари руҳиятида имом Абу Мансур Мотуридийнинг илмий-фалсафий мероси ва Мотуридийлик таълимотида баён қилинган илмий масалаларни ўрганиш ва тадқиқ этиш бўйича совуққонлик кайфияти ҳукм сурган. Бугунги кунга келиб эса бу кайфият ижобий томонга ўзгариб, араб илмий мактаблари томонидан янгича ёндошувларга асосланган тадқиқотлар амалга оширилмоқда[3;Б.7.]. Хусусан, ҳозирги замон араб мотуридийшунос олимларидан бири Аҳмад Саъд Даманхурий имом Мотуридийга шундай таъриф беради: “Ўз даврида Мотуридий Афлотундан кейинги иккинчи фалсафий олим ҳисобланган. Бу факт илмий доиралар, дунё зиёлилари томонидан тан олинган”. Мисрнинг собиқ муфтийси, Ал-Азҳар нуфузли уламолар кенгаши аъзоси шайх Али Жумъа шундай таъриф келтиради: “Дарҳақиқат, имом, ҳужжат, суннатнинг ҳимоячиси, бидъатни йўққа чиқарувчи Абу Мансур Мотуридий Қуръонни раъй асосида тафсир қилган мактабнинг буюк устозларидан бири бўлган. У зот “Таъвилот ал-Қуръон” номли сермахсул асарни ёздилар. Бу асар ўз соҳасида ягона, бу ўринда ҳужжат бўладиган бир асардир. Батаҳқиқ, Имом Мотуридий турли илмлар бўйича қомусий олим бўлган”[4;Б.1.].

Туркиялик олимлар фаолиятига назар ташлайдиган бўлсак, Имом Абу Мансур Мотуридий ва мотуридийлик таълимоти билан боғлиқ дастлабки тадқиқот иши Шерафеддин Ялткая томонидан олиб борилган ва 1932 йилда Истанбулда «Дорул-Фунун» илоҳиёт факультетининг илмий журналида нашр этилган.[5;Б.381.] Навбатдаги илмий тадқиқот иши эса, Юсуф Зия Ёрукан томонидан олиб борилди ва 1953 йилда Анқара университетининг илоҳиёт факультети тасарруфидаги илмий журналда нашр этилди. Учинчи тадқиқот иши Муҳаммад Танжи томонидан ўрганилиб, 1955 йилда Анқара университетининг илоҳиёт факультети тасарруфидаги илмий журналида чоп этилди. Бу тадқиқотларнинг ҳар қайсиси ўзининг илмий салоҳияти бўйича ўз даври учун қимматли тадқиқот ишлар ҳисобланган.

1956 йилдан то 1970 йилгача Туркияда Абу Мансур ал-Мотуридий ва мотуридийлик таълимотини ўрганиш бўйича муҳим тадқиқотлар амалга оширилмаган.

Кейинчалик, 1973 йилда Аҳмет Вехби Эжернинг “Абу Мансур Ал-Мотуридий” номли мақоласи ва 1978 йилда эса Абу Мансур ал-Мотуридий ва мотуридийлик таълимотини ўрганишга бағишланган бир қанча асарлар, жумладан “Буюк Турк олими Мотуридий” номли китоб нашр этилди.[5;Б.384.] Мазкур тадқиқотлар натижасида Абу Мансур ал-Мотуридий ва мотуридийлик таълимоти номининг танилишига ва алломанинг қарашларини ўз асарлари орқали танишиб олиш имкониятининг вужудга келиши сабаб бўлди.

Абу Мансур ал-Мотуридийнинг ислом оламида жуда нозик ҳисобланган “Китоб ат-Тавҳид” – асари 1970 йилда Фатҳуллоҳ Хулайф томонидан Байрутда нашр этилган. Ҳозирда у Англиядаги қўлёзма фондларининг бирида сақланади[6;Б.13.]. Ушбу асарнинг 1979 йилда Истанбулда нашр этилиши Туркияда Абу Мансур ал-Мотуридий ва мотуридийлик таълимотини ўрганиш борасидаги илмий тадқиқот ишларининг кенг доирада силжишига туртки бўлди.

Кейинчалик, туркиялик олимлар томонидан “Таъвилот ул-Қуръон” асарининг ҳам ўрганилиши ва тематик тадқиқотлар устида изланишлар олиб борилиши бу соҳани тадқиқ этувчилар сонининг сезиларли даражада кўпайишига сабаб бўлди. “Таъвилоту аҳлис-Сунна” ёки “Таъвилот ал-Қуръон” асари саккиз мужалладдан иборат бу асар Қуръони Каримнинг тафсири бўлиб, унда асосан, исломий ақидага нисбатан турли карашлар баён этилиб, мотуридия ақидаси асосида уларга баҳо берилган. Тафсири Абу Мансур ал-Мотуридийнинг шоҳ асари деб аташ мумкин. Унинг қўлёзма нусхалари Миср, Макка, Дамашқ, Ҳиндистон, Туркия ва Тошкент кутубхоналарида сақланмоқда. Тошкент нусхалари тақрибан 700 йил бурун кўчирилган. Асарнинг биринчи жилди Мисрда нашр этилган. Тафсирга Алоуддин Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Самарқандий шарҳ ёзган. Бу шарҳ қўлёзмаси ҳануз чоп этилмаган”[7;Б.5.]. Ф.Сезгин ўзининг “Араб қўлёзмалари тарихи” асарида “Таъвилот аҳл ас-сунна” асарининг дунё фондидаги нусхалари ҳақида қимматли маълумот беради. Бу эса ўз навбатида асарнинг қайси фондларда, нусхалари нечта жилддан иборат эканлигини аниқлаш имконини туғдиради”[6;Б.15.].

1980 йилдан кейин асосан Анқара ва Истанбулдаги университетларнинг илоҳиёт факультетларида Абу Мансур ал-Мотуридий ва мотуридийлик таълимотининг мазмун-моҳиятини ўрганишга қаратилган муҳим академик изланишлар олиб борилди. 1986 йилда эса илк маротаба Туркиянинг жанубий ҳудудида жойлашган Кайсери шаҳрида Абу Мансур ал-Мотуридий ва мотуридийлик таълимоти билан боғлиқ Туркия бўйлаб илмий симпозиум ўтказилди. Мазкур симпозиумда тақдим этилган хабарлар ҳамда илмий тадқиқот натижалари кейинчалик 1990 йилда китоб шаклига келтирилиб нашр этилди. Бу симпозиумда тақдим этилган маълумотлардан ташкил топган китоб Туркияда Абу Мансур ал-Мотуридий ва мотуридийлик таълимотини англашга йўналтирилган муҳим бир ташаббус бўлди ва бундан кейинги мавзуга алоқадор изланишлар устида иш олиб боришга замин яратди.

Туркия исломшунослик марказининг сўнгги маълумотларига кўра, турк олимларининг аксарияти сўнгги ўн йилликларда Абу Мансур ал-Мотуридий ва мотуридийлик таълимотини илмий асосларда ўрганиш бўйича юздан ортиқ тезис иши ва 30 дан ортиқ докторлик диссертациясини ҳимоя қилганлар. Мазкур тадқиқот ишларида турк олимлари томонидан Абу Мансур ал-Мотуридийнинг ҳаёти, асарлари, усули, сиёсий, эътиқодий ва фалсафий қарашлари, Абу Ҳанифа билан алоқаси, ҳадисни

тушуниши, фикҳ усули ва ақида илми, Муътазилия мазҳаби, Шиа оқимиға нисбатан ўзига хос нуқтаи назари, Мотуридийлик олимларининг ҳаёти ва дунёқарашлари, Мотуридийлик ва Ашъарийлик орасидаги алоқалар, ўхшаш ва фарқли жиҳатлари, Мотуридийликнинг шаклланиши ва тарқалиши каби мавзулар устида фаолият олиб борилди. Бундан ташқари, бу изланишлар натижасида мотуридийшунос олимларининг асарлари ўрганилиб, турли тадқиқотлар ўтказилди, ўтказилган тадқиқотларнинг илмий асослари текширилиб, тадқиқот натижалари миллий ва хорижий нашрларда чоп этилди. Ўрганилган янги маълумотлар бевосита турк тилига таржима қилиниб, мақола ва тезислар кўринишида йиғилиб, мавзуга алоқадор жамланмалар ва китоблар холига келтирилди.

Халқаро симпозиумларнинг биринчиси Мармара Университети Илоҳиёт факультети билан Исломшунослик тадқиқотлари фондининг ҳамкорлигида 2009 йилнинг 22-24 март кунлари Истанбулда “Катта турк олими Имом Мотурудий ва мотурудийлик халқаро илмий баҳс учрашуви” номли тадбир ташкил этилди ва бу ерда тақдим этилган ҳужжатлар 2012 йилда Истанбулда “Катта турк олими Имом Мотурудий ва Мотурудийлик халқаро илмий баҳс учрашуви” номи билан чоп этирилди. Иккинчи халқаро симпозиум эса 2014 йилнинг 28-30-апрелида Эскишаҳарда «Эскишаҳар Усмон Ғози Университети»да “Улуғ бир чинор Имом Мотурудий халқаро симпозиуми” ташкил этилди ва бу ерда 60 дан ортиқ ҳужжатлар киритилган. Бу ерга киритилган ҳужжатлар “Улуғ бир чинор Имом Мотурудий халқаро симпозиуми ҳужжатлар китоби” номи билан Истанбулда 2014 йилда чоп этилган [5;Б.385.]. Халқаро симпозиумларнинг учинчиси 2017 йилнинг 5-7 май кунлари “IV. Халқаро Шайх Шабани Вали Симпозиуми – Ҳанафийлик – Мотурудийлик – Симпозиуми” Кастамону Университети томонидан ташкил этилган ва бу ерга 150 га яқин ҳужжат киритилган, киритилган ҳужжатлар ўша йилнинг ўзида 3 та жилд шаклида чоп этилган. 2009 йилда нашр этилган “Салжуқийлар даврида Мотурудийлик” номли тадқиқот ишида Мотурудийликнинг Салжуқийлар даврида кенг тарқалишининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-маданий шарт-шароитлари тўғрисида муҳим маълумотлар келтирилган. Асарнинг биринчи қисмида Салжуқийлар давридаги сиёсий, ижтимоий ва диний вазият ҳақида қисқа, лекин муҳим маълумотлар берилган[9;Б.29.]. Иккинчи қисмда эса, Салжуқийлар даврида Хуросон ва Мовароуннаҳрда мотурудийликни тарқалишининг сиёсий ва ижтимоий-сиёсий омиллари таҳлил қилинган. Шунингдек, муаллиф Салжуқийлар давридаги Ҳанафий-Мотурудий олимларининг қўлёзмалари, Имом Мотурудийнинг калом илми ҳамда Ҳанафий фикҳига доир муҳим маълумотлар билан ҳам таништиради. Асарнинг сўнги қисмидан жой олган қўшимча маълумотларнинг биринчисида “Салжуқийлар даврида Ҳанафий-Мотурудий олимларининг рўйхати”, иккинчисида эса шу олимларнинг асарлари тўғрисидаги маълумотлар жой олган. 2010 йилда Меҳмет Саффет Сарикая томонидан ёзилган “Мотурудийнинг дин тушунчасида бағрикенглик” номли мақоласида эса, Абу Мансур ал-Мотурудийнинг асарлари ва замонавий илмий тадқиқот натижалари асосида, алломанинг бошқа эътиқод ва мазҳабдагиларга нисбатан муносабати кенг доирада очиб берилган [10;Б.146.].

Туркияда Имом Мотурудий ва Мотурудийлик мавзуси бўйича иккита академик журналнинг махсус сонлари нашр қилинди. Булардан биринчиси Ҳикмет Юрду Журнали 2/4 (Июль-Декабрь 2009); иккинчиси эса Милол ва Ниҳол Журнали 7/2 (Август 2010)дир.

Ҳикмет Юрду Журналида “Мотурудийнинг тафаккур тизимининг аҳамияти”, “Мотурудийнинг имоннинг зиёда бўлишини ифодаловчи оятларга ёндашуви”, “Мотурудийга кўра коинот ва инсоннинг яратилиш ҳикмати”, “Мотурудийнинг турк маданиятидаги ўрни”, “Имом Мотурудийнинг ҳаёти, асарлари ва ислом тафаккуридаги ўрни” каби мавзуларга жой берилган. Туркияда чоп этилган журналлар орасида Мотурудий ва Мотурудийлик билан боғлиқ махсус сон бўлгани туфайли Мотурудий ва Мотурудийликнинг қисқа вақт ичида кенг оммани жалб қила олганида муҳим рол ўйнайди.

Хулоса

Ҳар бир инсоннинг ҳақиқат дунёсига олиб кетиши мумкин бўлган ягона бойлиги унинг имони соясида адо этилган солиҳ амалларидир. Солиҳ амаллар деганда, ўз биродарлари учун Аллоҳ йўлида энг мақбул бўлган ишларни амалга ошириш назарда тутилади. Бунга оддий кўчат экишдан то илму-маърифат чироғини ёқишгача бўлган масофадаги ҳайрли ишлар жамлангандир. Ҳазрат Имом Абу Мансур ал-Мотуридий бобомизнинг калом илми борасида қилган ишлари ана шу илму-маърифат чироғини бутун дунё мусулмонлари орасида муқаддас динимизнинг асл мазмун-моҳиятини тўлиқ очиб берувчи восита бўлиб шаклланишига сабаб бўлди. Алломанинг мерос қилиб қолдирган “Китоб ат-Тавҳид” ҳамда “Таъвилот ал-Қуръон” номли асарлари эса одамларни пок имонга, соф эътиқодга риоя қилишга, динимизнинг асл ғоявий илдизларини англаб етишга, эзгу амалларни сидқидилдан бажаришга ундайди. Фикри ожизимизга кўра, буюк алломанинг нодир асарларини мукамал ўрганиб, илмий жиҳатдан таҳлил ва тадқиқ этишимиз ҳамда жаҳон олимлари эътироф этган асл мазмун-моҳиятини англаб етишимиз, барчамиз учун ҳар хил бемаъни ғоя ва ақидаларга эргашмасдан, тўғри йўл топиб кетишимизга, шунингдек, соф беғараз эътиқодларга эришимизга асосий туртки бўлади десак муболаға бўлмайди.

Адабиётлар/Литература/References:

1. <http://president.uz> 2016 йил 18-19 октябр куни бўлиб ўтган Ислом ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирлари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи.
2. Оқилов С. IX-XII асрларда мовароуннаҳрда Мотуридия таълимотининг пайдо бўлиши ва ривожланиш тарихи. Тар.фан.бўй. фал.док. (DSc) автореф. УЎК: 28-9(575)“IX/VII” О-98 2022. - Б. 6.
3. Y. Ziya Yörükân, “İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler İmam-Azam Ebû Hanife ve İmam Ebû Mansûr-i Mâturîdî” AÜİFD (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi), Ankara, 1953, c.2, sy. 2-3, s. 127-142.
4. <https://t.me/maturidicenteruz>
5. Ahmet Ak, Maturidi ve Maturidilik ile ilgili Türkçe Akademik Çalışmaların Değerlendirmesi. Journal of Islamic Research 2018; 29(2):380-98. S.381
6. Зиёдов Ш.Ал-Абу Мансур ал-Мотуридий ҳаёти ва мероси, А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти Т; 2000 й. 13 б

7. Абдулазиз Мансур “Ақоид матнлари” Тошкент Ислон Университети нашриёти Т; 2006 й 5 б.
8. Зиёдов Ш.Ал-Мотуридий ҳаёти ва мероси, А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти Т; 2000 й. 15 б.
9. Ahmet Ak, Selçuklular Döneminde Matüridilik, Yayınevi Yay., Ankara, 2009, s. 29-67.
10. Sarıkaya, M. Saffet, "Maturîdî'nin Din Anlayışında Hoşgörü". e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi, 2010, sy., 3, s. 146-164

09.00.00-Фалсафа фанлари

Mukhammediyarova Akhmaral

Karakalpak State University
named after Berdakh, Doctoral Student
email: aqmaral_muhammediyarova@mail.ru

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT OF NOOSPHERIC DEVELOPMENT IN THE ECOLOGICAL AND GLOBAL SECURITY SYSTEM

Annotation. In this article, we will try to reveal the issues of ecological poverty and its philosophical analysis. Because now environmental and global hunger has its relevance in the present time.

Keywords: biosphere; natural dynamics, ecology, environmental problems, ecological security, noosphere, global security, the concept of biosphere "technology", humanity.

Muxammediyarova Akmaral

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq
davlat universiteti doktoranti

EKOLOGIK VA GLOBAL XAVFSIZLIK TIZIMIDA NOOSFERIK RIVOJLANISH TUSHUNCHASINING FALSAFIY TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada biz ekologik xavsizlik va uning falsafiy tahlili masalarini ochib berishga harakat qilamiz. Chunki hozirgi vaqtda ekologik va global havfsizlik hozirgi davrda o'z dolzarbligiga ega.

Kalit so'zlar: biosfera; tabiiy dinamika, ekologiya, ekologik muammolar, ekologik xavsizlik, noosfera, global xavsizlik, biosfera "texnologiyasi", tushuncha, insoniyat

Мухаммедиярова Акмарал

Докторант Каракалпакского
Государственного Университета
имени Бердаха

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПЦИИ НООСФЕРНОГО РАЗВИТИЯ В СИСТЕМЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ И ГЛОБАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация. В данной статье мы попытаемся раскрыть вопросы экологической бедности и ее философского анализа. Потому что теперь экологический и глобальный голод имеет свое значение в настоящее время.

Ключевые слова: биосфера; природная динамика, экология, экологические проблемы, экологическая безопасность, ноосфера, глобальная безопасность, биосферная «технология», концепция, человечество.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N30>

Introduction

The term "biosphere" was first coined in 1804 by the French scientist J. Lamarck. It is used by Lamarck in his hydrogeological work to identify the collection of living organisms that make up the planet. At the end of the 19th century, the Australian geologist E.J. Suess and the German scientist I. Walter use the term in the sense used by Lamarck. The term now has several possible interpretations:

- first, a collection of all organisms;
- secondly, the current state of life;
- Third, the unique crust of the earth, which, together with organisms, is the center of their formation;
- Fourth, the result of the historical interaction of animate and inanimate.

Current views on the biosphere and the laws of its development are based on the classical views of B. Vernadsky and his followers. They consider the biosphere as one of the main structural components of the structure of our planet and highlight the following structural degrees of its salinity: molecular, cellular, tissue, organic, populational, biogeocenotic.[1]

Researchers of the biosphere make a joke about its natural dynamics:

- 1) morphological changes constitute its structural salinity;
- 2) the diversity of living things is increasing;
- 3) the stability of the biosphere will increase while maintaining a progressive orientation in its development;
- 4) toxic miniaturization of life forms is observed.

Philosophical meaning of the concept of biosphere is developed in the works of Vernadsky. It introduces the term "living thing", which encompasses a collection of existing organisms. And the biosphere is the center of all living things. In the biosphere, the film of life lives with the maximum concentration of living things. There is a constant energy exchange between inanimate objects and living things, which is manifested in the movement of atoms, which evoke living things. Living things cover the whole biosphere, create and change it. Inanimate matter dominates the structure of the biosphere. The emergence of human life in the biosphere changes its dynamics: if living organisms interact with trophic (food) chains and, as a result, change the living thing and the energy of the biosphere, then man comes into contact with it through working process.

Previously, man implemented biosphere "technology" (invented ready-made ways of life in nature), and then pre-production led to a new form of human interaction with the biosphere - it began to generate cultural biogeochemical energy (agriculture, farming). Therefore, human activity to change the natural center was considered as a regular step in the evolution of the biosphere. He, in turn, under the influence of scientific thought and collective responsibility, will have to change the way the earth's biosphere is called the noosphere.

Main part

The concept of "noosphere" was first introduced by the French mathematician E. Leroy was used in 1927 (Greek word - mind, ball). According to the point derived from Bergson's idea of the pursuit of life, Leroy considered evolution to be the emergence of creation, based on spiritual power, active business thought. With the emergence of man, nature and the evolution

of life acquire a new character in terms of quality, because this man, endowed with consciousness and mind, becomes the condition and means of the whole epoch of nature and its previous development and, as a result, the biosphere.

Leroi together with Teilhard de Chardin (later this concept also played a significant role in the concept of the Russian scientist VI Vernadsky) do research on the concept of the noosphere. His evolutionary ideas were *L'exigence idéaliste et le fait de l'évolution* (1927), *L'exigence idéaliste et le fait de l'évolution* (1927), and *Les origines humaines et l'évolution de l'entelligence* (1931). *Introduction à l'étude du problème religieux* (1944), *Dogmat et critique* (1906), *Essai d'une philosophie première*, 2 vol., 1956-1958). [2, 155-558]

P. According to Teilhard de Chardin, the noosphere is a part of nature that means a purely spiritual phenomenon. That is, it is widespread over the flora and fauna - outside the biosphere and gives a layer of "thinking" about what is standing on it.²

In V. Vernadsky, the fact that the noosphere is determined by the historical development of mankind, its role and mind, means a qualitatively new stage in the evolution of the biosphere. In this process, the noosphere is considered as a guarantee of intelligent human activity in the world. Due to this, it becomes a model of absolute reason and worldly harmony. [3, 145-150]

Later, in 1968, N. Timofeev-Resovsky with the concept that the evolution of nature and society should create an optimal relationship between society and the biosphere appears. [4] Since then, this topic has become a difficult topic in determining the fate of mankind.

The concept of coevolution is based on the principle that human beings change the biosphere in order to adapt it to their own requirements, while ensuring that they take into account the objective requirements of nature. Concentrated, this notion refers to the historical experience of mankind, which includes in its work certain regulations and imperatives of socio-natural interaction. The development of this idea requires a clear formulation of the system of ecological imperatives that reduce the natural landscapes of nature, its various living organisms, man himself and the threat of extinction of all life on the planet. That is why coevolution is a universal process and must be reflected at all levels of the world. The term "coevolution" is used to describe the mechanisms by which the elements of an evolving system change each other.

In a broad sense, the term "coevolution" refers to a change in the combined interaction of individuals within a framework of biosystems (from molecular and cellular to a whole biosphere).

In a narrow sense, the term "coevolution" is used to define the process of joint development of the biosphere and human society.

The coevolutionary impulse of the nature of socio-natural systems is manifested in the dynamic stability of the influence of various factors of the internal and external center and the interaction of organisms and the center with each other.

The evolution of man, society, and nature as a self-contained system is characterized by the following differences:

- The self-creation of the system of "man, society and nature" takes place simultaneously and in space, but the evolutionary processes of each of them have different scales and different times: the evolutionary changes of nature are measured by the mechanism of captivity. The self-salvation of man and society is short over time and acquires a mental mechanism of evolution, thus allowing for several directions of development. The self-building of social entity is a more

complex process than the self-building of nature: there is an intensive exchange of matter, message and energy with the center, the rate of change is rapid;

- The evolution of biota is carried out through the process of species formation through the transmission of hereditary messages from parents to offspring. Entropy in nature leads to new stages in the evolution of natural systems, and the evolution of human society is carried out in the preservation of genetic constants of human species and continues in the form of its social development. Social matter includes population growth, new social and biological requirements, etc. The processes of disintegration and destruction of local systems are characterized by the processes of increasing entropy in the mode of sharpening, which is characterized by the formation of. Thus, social entropy leads society to an evolutionary crisis;

- Any social system is a whole organism in which political, economic, cultural and social spheres interact. Their fate plays a role, depending on the degree of influence on the self-building of the social organism. The socio-cultural center plays an important role in the formation of the human consciousness, which is capable of coevolution, to influence the individual "without effort." Here we understand the socio-cultural center as the reality surrounding human development, the realization of the formation of the individual;

- "Man, society and nature" is considered an important link in the whole system, which is characterized by the ability to think and actively educate, which not only guides its own evolution, but also guides the coevolution of socio-natural systems. Man's connection with nature and society is determined by the existence of a mental mechanism of evolution, which determines his ability to control methods and feedback, as a result of which he has enough restraint to be considered as an attractor.

In the early twentieth century, A.D. Schweizer embodies the basic principle of culture - the principle of submission to life, which requires the moral development of both the individual and society. Then a strategy for sustainable development of nature and society is developed. Its goal is to ensure the survival of mankind by achieving a balanced development of socio-natural development by combining social and environmental instability and conflict.[5, 315]

Its implementation is reflected in the agreement on the issues of socio-economic development, the environment and natural resources to meet the needs of present and future generations. To this end, national concepts of sustainable development are being developed. For example, in Uzbekistan, the transition from the principle of "response and correction" to the principle of "active prevention" is claimed to have an environmental imperative advantage. This, in turn, affects the positive dynamics of changes in the significantly interrelated indicators in the triad "human-social-nature".

A new stage in the doctrine of the spread of the mind begins with the integration of the ideas of noospherogenesis and the transition to sustainable development. This new non-classical stage of the noosphere is characterized by a number of differences from its predecessors. In their work, two distinctive features can be distinguished: the views on the formation of the noosphere through sustainable development and the objective need to preserve the biosphere in the process of noosphere change, as this is a new model of the natural process of civilization.

Noospherogenesis is the process of formation of the mind through the constant development, in which the goal of further progressive development and survival of civilization is realized. We must study the prospects of social evolution from the point of view of socio-

technological and socio-natural methodological approaches.⁵ From this methodological point of view, noospherogenesis is explained as a succession of stages of formation of the mental branch. There are three stages in their work - broadcast, ecological (planetary stage) and space stage.

Characteristic features of the noosphere are the maximum realization of rational and humanistic ideals, ensuring global security and evolutionary interaction with nature. The achievement of these and other features of the future socio-natural chapter is considered as a step-by-step discovery of human resilience and as a factor in the universal evolution of mankind.

Thus, we have analyzed the concept of environmental security in conjunction with the philosophical category of development and tried to connect it with the process of formation of the mind. In this regard, the problem of provision with global environmental security is now a priority. This new type of security is considered as the security of the planetary socio-natural system (not just the world community). Attention to it is connected with the problem of survival of all mankind, which is becoming more and more important due to the growing and increasing global threats that are characteristic of our time. [6]

The ecological imperative has always played an important role in history. The fate of all cultures was prejudicial to the solution of the problem of human interaction with their natural center. At the present stage, humanity has become a global force on the planet. The transition of mankind to noosphere civilization means, first of all, the change of consciousness of each person, group and the whole individual, that is, the exchange of values, moral and ethical and other directions of creation.

Scientists who have developed the theory of noosphere development recognize the strategy of sustainable development (especially necessary for the application of developing countries and countries with economies in transition) as a condition for the transition to the noosphere. It should be noted that such a strategy includes economic, environmental and sociological approaches.

The economic approach is to support population growth (especially in fast-growing countries), to support scientific and technological progress, to maximize the factors of production and good performance, to assess resources in accordance with their relative scarcity, to increase the deficit of resources. changes in the structure of consumption.

The ecological approach takes into account the role of natural and man-made capital, the unique capabilities of natural resources, the irreplaceability of the functions of natural capital, the irreversibility of changes in nature, the unpredictability of the current and future nature of natural processes.

The sociological approach is related, on the one hand, to the analysis and accounting of the impact of sociogenic global changes on the human environment, and, on the other hand, to the impact of social, spiritual, cultural and historical factors on the environment.

Despite this, G. Prades considers sociogenic global changes in the environment as a social fact. According to him, the human response to modern sociogenic global changes in the environment can be considered as a biochemical process in which changes on the planet have a great impact on our society. This process accelerates the constant questioning of how the world's socio-economic system can maintain its development without jeopardizing the geobiospherical balance necessary for the survival of the human race.

G. Pradesh views the social situation as a pathological condition that is dangerous for humanity. [8, 47-62]

The noosphere model of human development focuses on the qualitative development of human capital. There will be a need for qualitatively new technical and technological production solutions that will take humanity to a new level and lead to a new method of production.

The scientific and technological revolution of the twentieth century, 1970-1980, which connected our hopes as a possibility of resolving the conflict between nature and society, did not lead to the expected results, because the world was technocentric and anthropocentric.

The scientific and technological revolution would have played a positive role if we had changed the goal of development. As a result, it can be assumed that all resource constraints would not be realistic given today's level of production, as other development goals and objectives, as well as other technical capabilities, would require a different resource base.

Researchers working within the framework of the theory of noospheric development also turn to the consideration of man as a careful educator. A man himself or herself becomes the horizon of scientific knowledge, which is also considered as the initial stage of scientific knowledge. The direct nature of man, that is, his life in the unity of society and nature, allows us to imagine his actions and his view of the world.⁹ An important problem of the humanities is the preservation of man on Earth, because it is a question of models of human behavior, his upbringing within certain standards and the harmonious introduction of his abilities into the life of the biosphere.

The concretization of the concept of humanism requires the existence of a clear ideal person, whose image should be aspired to by all people. Such an ideal person is characterized by a high degree of flexibility, adequacy of self-esteem, high professionalism, high professionalism, etc. [10, 26-32]

The planetary situation has created all the prerequisites for the emergence of eco-humans. Such a person will have the characteristics of a cosmopolitan, and the emergence of this type of person means the arrival of a new civilization with a planetary character.[\[11\]](#)

In this connection, the importance of various cultural phenomena and social institutions increases.

Conclusion

Thus, noosphere development means a step-by-step transition to noosphere civilization, the necessary elements of which are the greening of production, the preservation of the biosphere, the development of economic development and production, the preservation of nature and the new nature of humanity. The focus is on the values of central conservation.

In terms of the above content, we found that the aspects of the concept of environmental safety are as follows.

Administrative and legal aspects of environmental security include a review of the level of government in the concept of environmental security, analysis of the state of security regulations of the Republic of Uzbekistan. There are three levels of government in the security system:

1) presented in the strictest sense in the concept of realism by Henry Kissinger, opposed to the classical views on the balance of power in the XIX century;

2) soft public administration, which is characteristic of neoconservatism and liberal democracy;

3) methods of self-building, which allow to create a state mechanism as a spiritual form.

The government must address issues related to the complexity of consideration of special cases of man-made, social, natural and space-planetary nature in the context of environmental security within the limits of administrative-legal aspects. Administrative and legal aspects should be focused on the compensatory mechanisms that underlie the concept of environmental safety.

The scientific framework of the Strategy of Sustainable Development of the Republic of Uzbekistan should be considered in relation to security, and the stages of achieving sustainable development should be identified.

In the first stage, the pillars of our new economy will be created, which will have a long-term dynamic growth and ensure efficient production.

The second stage is guided by ensuring the dynamic socio-economic development of the country.

The goal of the third stage is to ensure a harmonious relationship between society and nature on a global and national scale.

Improving the legal framework in the field of man-made will also play an important role in ensuring sustainable development. The mechanisms of man-made safety management systems are not sufficiently developed. It should focus primarily on social protection, environmental and economic sustainability of society.

At present, scientists are developing normative-legal normative documents of noospheric development. For example, the "Noosphere Spiritual and Ecological Constitution of Mankind" considers humanity as a spiritual and ecological category with a legal status and social role. However, this Noo-Constitution is a formal document that has no legal force. This fact indicates that at present the views of scientists on the noosphere legal system are not able to attract the attention of legislators.

To do this, first of all, we must adopt documents that will implement the strategy of sustainable development of our country. Secondly, we must bring the regulatory system of the republic in line with noosphere development. Then, we must create a unified noosphere legal system that joins the laws of all states.

At the beginning of the XXI century, the planning of emergencies in one system is likely to lead to the emergence of emergencies in other systems. This is due to the fact that a comprehensive and systematic security model has not yet been developed. The model of environmental safety ensures that events related to the balance within one system change in other systems.

In the Republic of Uzbekistan, we can feel the efforts to create an effective system of comprehensive security. During the years of Independence, the issues of implementation of a new state system of environmental security, management of the environment and nature protection were taken seriously. In other words, a number of measures have been taken to make sure the consistent implementation of public policy related to the protection of the environment and the rational use of the natural environment. For example, in the Republic of Karakalpakstan there are also regulations "On the Earth" (1990), "On Nature Protection"

(1992), "On Subsoil" (1994), "On the Protection of Atmospheric Air" (1997), etc. in common use.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ноосфера XXI века // https://www.socionauki.ru/almanac/noo21v/number_2/1_1_2.php
2. Тейяр-де-Шарден П. Феномен человека. М., 1987.
3. Вернадский В.И. О ноосфере // Биосфера и ноосфера. -М.: Наука, 1989
4. Ноосфера XXI века. Выпуск 2 // https://www.socionauki.ru/almanac/noo21v/number_2/1_1_2.php
5. Швейцер А. Культура и этика. М., 1973.
6. Урсул А.Д. Путь в ноосферу. Концепция выживания и устойчивого развития цивилизации. М., 1993.
7. Prades J.A. L'Ethique de l'environnement et du developpement. P., 1995.
8. Prades J.A. De la division du travail social. Le noyal central d'un programme de recherche / The Annals of the International Institute of Sociology. 1994. № 4.
9. Садовничий В. Заключение // Общеввропейский прогресс и гуманитарная Европа. Роль университетов. М., 1995.
10. Моисеев Н. Еще раз о проблеме коэволюции // Вопросы философии. 1998. №8.
11. Келасьев В. Интегративная концепция человека. СПб., 1992.
12. Пахомов Ю. Формирование эчеловека: методологические принципы и программные установки. СПб., 2002

10.00.00- Филология фанлари

Tilovov Ozod

SamDCHTI, Sharq tillari fakulteti
Yaqin sharq tillari kafedrası
o'qituvchisi

Isoqulova Gulxon

SamDCHTI, Sharq tillari fakulteti,
filologiya va tillarni o'qitish:
Xitoy tili yo'nalishi

FRAZEOLIGIK BIRLIKLARDA SONLARNING QO'LLANILISHI VA ULARNING RAMZIY MA'NOLARI

Anotatsiya. Jamiyat rivojlanishi bilan raqamlar asta-sekin yashirin (boshqa) ma'no kasb etib, ularning madaniy xususiyatlarini aks ettira boshladi. Bu hodisa turli davrlarning ijtimoiy kelib chiqishining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Xitoy tilida sonli frazeologik birliklar juda ko'p. Ushbu maqolada Xitoy raqamlar madaniyatining ifoda shakllari, shuningdek, uning shakllanishi va rivojlanishi sabablari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: raqamlar madaniyati; ifoda va qiymat; paydo bo'lish sabablari; rivojlanish.

Тиловов Озод

СамГИИЯ,
факультет Восточных языков,
преподаватель кафедры
Ближневосточных языков

Исокулова Гульхан

СамГИИЯ,
факультет Восточных языков,
филологии и преподавания
иностранных языков:
Специальность китайский язык

УПОТРЕБЛЕНИЕ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ И ИХ СИМВОЛИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация: С развитием общества числа постепенно начали обретать скрытый (иной) смысл, отражая их культурные особенности. Это явление оказало огромное влияние на формирование социального фона разных периодов. В китайском языке существует очень много фразеологизмов с числительными. В этой статье рассматриваются формы выражения китайской культуры чисел, коннотация этой культуры, а также причины её формирования и развития.

Ключевые слова: культура чисел; выражение и значение; причины возникновения; развитие.

Tilovov OzodSamSIFL, Faculty of Oriental Languages,
teacher of the Department of
Middle Eastern Languages**Isokulova Gulkhan**SamSIFL, Faculty of Oriental Languages,
Philology and Language Teaching:
Chinese language major

USE OF NUMBERS IN PHRASEOLOGICAL UNITS AND THEIR SYMBOLIC MEANINGS

Annotation: The development of society and the continuous progress of human civilization have made number symbols gradually evolve into unique cultural systems of different nationalities and different regions. Such phenomenon helps different cultures. There are a large number of numerals in Chinese. Numerals are everywhere in communication. This article explains the manifestation and meaning of Chinese number culture, the reasons for its emergence, and the development of number culture.

Key words: digital culture, expression and meaning, causes, development.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N31>

Kirish

Xitoy madaniyatida raqamlar daslab hisoblash uchun ishlatilgan bo'lib hech qanday sehrli kuchga ega bo'lmagan. Biroq, tarixan raqamlarni idrok etish ancha rivojlandi va raqamlar madaniy ma'noga ega bo'ldi. Qadimda xitoy odatlariga ko'ra, odamlar, "bir" "uch" "besh" "yeti" "to'qqiz" kabi sonlardan ehtiyotkorlik bilan foydalanishgan.

Muhokama va natijalar

Xitoy tilidan olingan “单” so'zi “单数” so'zidan olingan bo'lib toq son degan ma'noni anglatib, “孤单” “yolg'iz” degan ma'noni anglatadi. Biroq, ba'zi Xitoy bayramlari toq sonli kunlarga to'g'ri keladi. Masalan: Xitoy Yangi yili (birinchi oyning birinchi kuni), Chiroqlar festivali (birinchi oyning 15-kuni), Ajdaho qayiqqlar festivali (mayning 5-kuni), Qixi festivali-Xitoy sevishganlar kuni (iyulning 7-kuni), Qo'sh to'qqiz festivali (sentabrning 9-kuni). O'zgarishlar kitobida (I Ching) har bir raqamlar o'ziga xos ma'nolarga ega: bir raqami - “ Yuqori boshlanish” , ikki raqami -“ Ikkinchi boshlanish” (osmon va yer, in va yan hamma narsaning qarama-qarshisi sifatida), uch - “ uchinchi boshlanish” (inson, osmon va yer) , to'rt- “to'rt element” , besh- “ besh element: metal, yog'och, suv, olov, yer”, olti- “olti element: zenith, nadir va to'rt asosiy nuqta” sakkizta – “sakkiz trigram”, to'qqizta – “to'qqiz yulduz” va o'nta – “samoviy sikl”. “Besh element va sakkiz trigram”, “Ikki element to'rt elementni keltirib chiqaradi”, “Yin va Yang va oltita zarb”, “Oltita eng yuqori axloqiy me'yorlar tizimi”, “Qixijie”, “Yetti” kabi iboralar: qaytish uchun kunlar”, “Dunyoning sakkiz yo'nalishi”, “Janing to'qqiz quyoshi”, “O'nta halokatli gunoh”, “O'n ikki yer shoxlari”, “Burj belgilari”, “O'ttiz oltita taktika”, “Etmish ikki hunarmandchilik” va boshqalar xitoy mifologiyasi bilan bog'lanib, o'ziga xos falsafiy ma'noni o'z ichiga oladi [1, b. 4].

Xitoy tilida ustunlik qiymati birlikka tayinlangan, masalan, 一马当先 - oldinda bo'lmoq, 一步登天等 - bir qadam bilan osmonga ko'tarilish (bir zumda muvaffaqiyat qozonish). "Ikki" raqami farovonlik va juftlikni anglatadi, masalan, 智勇双全 - zukkolik va jasoratga ega bo'lmoq, 成双成对 - er-xotin, juftlik bo'lmoq, 好事成双 - omad juft bo'ladi (qanchalik omadli, juda omadli), 双喜临门 - uyda ikki baravar quvonch va hokazo. Konfutsiylik, daosizm va buddizmning falsafiy g'oyalari Xitoy madaniyatidagi raqamlarning ramziylikiga katta ta'sir ko'rsatdi. Xitoy tilidagi raqamlar qadimgi Xitoy ta'limotlari bilan bog'liq bo'lib Lao Tszzining «Dao De Ching» risolasida shunday deyiladi: «Dao bir tug'adi, biri ikki tug'adi, ikkitadan uch tug'adi, uchta narsa butun ko'p narsani tug'adi». Dunyodagi hamma narsa "uchlik" dan keladi, deb ishoniladi [2, p. 245]. Konfutsiy aytdi: "Yurayotgan uch kishidan, albatta, biror narsa o'rganishingiz mumkin bo'lgan biri bo'ladi (har doim o'rganish uchun kimdir bor)." Biroq, xitoyliklar uch raqamdan qochishlari mumkin bo'lgan holatlar mavjud, chunki "三" (uch) belgisi "散" (parchalanish) belgisining omofonidir. "三只手" (uch qo'l bo'lib) - bu ibora xitoy tilida "mayda o'g'ri, cho'ntak" degan ma'noni anglatadi. "To'rt" raqami to'rtta asosiy nuqta bilan bog'liq bo'lib, u barqarorlik va barqarorlikning ramzi hisoblanadi. "四平八稳" iborasi xitoyliklar insonda haqiqatan ham qadrlaydigan barqarorlik va ishonchlilikni anglatadi. "四世同堂" iborasi to'rt avlodning bir oilada birga yashashini bildiradi. Aloqa yo'llarining keng tarmog'i ("四通八达") va yangi hududlarni qamrab olish imkoniyati - "四面八方" shahar uchun muhim ahamiyatga ega. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, zamonaviy xitoyliklar "to'rt" raqamini yoqtirmaydilar, garchi u juft bo'lsa ham, chunki xitoy tilida bu "o'lim" so'zi bilan uyg'undur. "Besh" - Xitoy madaniyatida sehrli va mavhum raqam. "五颜六色" - barcha ranglar bilan porlab turadigan, "五光十色" - rang-barang, kamalakning barcha ranglari bilan porlab turadigan, ko'p rangli. "Besh" Xitoy madaniyatining asosiy raqamlaridan biridir. Xitoy kontseptsiyasiga ko'ra, dunyo beshta asosiy elementdan iborat: yog'och, olov, tuproq, metall va suv; osmonda bu besh element beshta samoviy jismga (sayyoralarga) to'g'ri keladi: yog'och Yupiterga (木星), olov Marsga (火星), Yer-Saturnga (土星), metall Veneraga (金星), suv Merkuriyga (水星) mos keladi. Beshta fazilat: 仁 (insoniyat), 义 (adolat), 礼 (odob), 智 (donolik), 信 (sodiqlik); Beshta asosiy yo'nalish mavjud - sharq, janub, markaz, g'arbiy va shimol. "Olti" raqami xitoyliklar uchun eng baxtli va xayrli raqamdir: 六六大顺 - Sizga eng yaxshi tilaklarimni tilayman; 六畜兴旺 - Uy xo'jaligi gullab-yashnamoqda. Qingacha bo'lgan davrda konfutsiylikning oltita kanonik kitoblari yaratilgan bo'lib, ularning umumiy nomi "六经" yoki "六艺" ("Olti kitob"). "Yetti" tartibsizlik va tasodifiylik ma'nosiga ega. 七窍生烟 - yetti teshikdan oqib chiquvchi tutun (g'azablanmoq), 乱七八糟 - tartibsizlik. Odamlarning "sakkiz" raqamiga mehr qo'yishi kanton tilidan kelib chiqadi, chunki kanton tilidagi "sakkiz" raqami va "发" (fa) belgisi o'xshash talaffuzga ega. Tailand tilidagi 168 raqami - "一路发" (boyluk yo'lida, har doim boy), 888 raqami esa boyib ketish degan ma'noni anglatuvchi "发发发". Xitoy tilida "8" va "发" omonimdir, shuning uchun xitoyliklarning ommaviy ongida "8" soni o'ziga xos xususiyatlarga ega. "腊八粥" - bayramona

guruch va loviya bo'tqasi, "八音" - sakkiz xil musiqa asboblari, "生辰八字" - 8 belgidan iborat munajjimlar bashorati. Qadimgi Xitoyda "to'qqiz" raqami eng yuqori va muqaddas raqam hisoblangan. "To'qqiz" raqami "九" (uzoq umr, abadiy) belgisining omofonidir va abadiylik bilan bog'liq. Qadimgi xitoyliklar nuqtai nazaridan, "to'qqiz" raqami oxirgi raqamdir. Dastlab "to'qqiz" ieroglifi ajdaho (yoki ilon) shaklida tasvirlangan va "ma'naviyat" va "zodagonlik" timsoli bo'lgan. Osmonda to'qqizta osmon (to'qqiz qism yoki osmon sferasi bo'lingan qatlam) va yerda to'qqizta orol (umumiy toshqindan keyin hosil bo'lgan) mavjud va imperator libosi "九龙袍" (ajdaho naqshli imperatorning tantanali libosi) deb ataladi. To'qqiz, shuningdek, imperator qo'l ostidagi boshliqlarga murojaat qilish uchun ham ishlatilgan, masalan, "九五之尊" - imperator taxti, imperator pozitsiyasi. Xitoyda "999 atirgul" deb nomlangan qo'shiq bor, unda to'qqizta abadiy sevgi ramzi hisoblanadi. Pekindagi Taqiqlangan shaharda to'qqizta darvoza va 999 xona bor, bu xitoyliklar bu raqamni juda yaxshi ko'rishganini ko'rsatadi. "O'n" belgisida xitoyliklar mukammallik va yaxlitlikni ko'rishadi: "十分" - juda ko'p, "十拿九稳" - aniq, "十全十美" - to'liq va nuqsansiz.

Xitoyda raqamli simvolizm madaniyatining paydo bo'lishining asosiy sabablari. Xitoy tilining fonetik xususiyatlari. Xitoycha bo'g'inlar bosh va oxirgi harflardan iborat. Hammasi bo'lib 21 ta bosh harf va 39 ta yakuniy harf mavjud bo'lib, ular bo'g'inlarga birlashtirilgan (jami 410 bo'g'in). Kundalik hayotning qulayligi uchun 3500 ta eng ko'p ishlatiladigan ierogliflarni bilish kifoya. Ushbu chastotali belgilar ushbu 410 bo'g'indan tuzilgan, shuning uchun xitoy tilida juda ko'p omofonlar mavjud. Xitoy tilida 0 dan 9 gacha raqamlar bilan bir xil talaffuz qilinadigan bir nechta bir bo'g'inli so'zlar mavjud, shuning uchun xitoy raqamlari boy ma'noga ega. Masalan, "零" (nol) va "灵" (jon) undosh, "一" (bir) so'zlashuv tilida "yāo" deb talaffuz qilinadi va "要" (xohlayman), "二" (ikki) modal fe'li bilan undosh bo'ladi.) "爱" (sevgi) fe'li, "八" (sakkiz) fe'li "发" belgisi bilan undosh bo'lib, "九" (to'qqiz) "久" (uzun, abadiy) 、"酒" (alkogol) kabi jaranglaydi. Raqamlar madaniyati xitoy tilining barcha sohalariga kirib bordi. Ijtimoiy tarmoqlar paydo bo'lgandan so'ng, foydalanuvchilar raqamlarning bilvosita ma'nosidan faol foydalana boshladilar. "八八六" (sakkiz sakkiz olti) iborasi "拜拜喽" (hozircha), "九四九四" (to'qqiz-to'rt. to'qqiz-to'rt) iborasi "就是就是" (ya'ni, to'g'ridan-to'g'ri) ma'nosini bildiradi. Milliy mentalitetning xususiyatlari. Xitoy tarixida urushlar, toshqinlar va qurg'oqchiliklar ko'p bo'lgan. Bu muayyan tamoyillarning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Xitoy xalqi urush, ocharchilik va kasallik uchun emas, tinchlik, baxt va farovonlik uchun intiladi. Muloqotning barcha sohalarida "noxushlik va muvaffaqiyatsizlikdan qochish" tamoyili kuzatiladi [3, p. 166-169]. Xitoy raqamlar madaniyati assotsiativ psixologiyaga asoslanadi ya'ni, xitoy tilining fonetik xususiyatidan kelib chiqib, salbiy emas, balki ijobiy ma'noga ega bo'lgan raqamlar ustunlik qiladi. Telefon raqamida yoki mashina raqamida sakkiz raqamining bo'lishi juda obro'li edi. Biroq, hech kim avtomobil raqamida to'rtta bo'lishni xohlamaydi, chunki bu o'lim bilan bog'liq. Xitoyliklar odatda juft raqamlarni yaxshi ko'radilar, chunki ular "simmetriya" va "uyg'unlik" ma'nolariga ega. Xitoyliklarning fikriga ko'ra, bizning dunyomizdagi hamma narsa shu naqsh bo'yicha rivojlanadi: "bir ikkiga, ikkitasi to'rtga va to'rt sakkizga aylanadi", shuning uchun hatto raqamlar ijobiy ma'noga ega. Ushbu mavzuni tahlil qilib, quyidagi fikrga kelishimiz mumkin: odamlarning juft raqamlarga ijobiy munosabati

psixologik omil bilan belgilanadi. Sog'lom odamning tanasi va yuzi simmetrikdir, shuning uchun simmetriya estetik idrok etiladi. Erkak va ayolning birlashishidan tortib, butun jamiyatgacha "omad yolg'iz kelmaydi" deya xitoyliklar omadga intilishadi. Kichkina xonadan boshlab, ulkan bino bilan tugaydigan odamlar barcha narsalarni nosimmetrik tarzda joylashtirishga moyildirlar. Bu juft sonlar madaniyatining psixologik omilidir.

An'anaviy madaniyatning kirib borishi (integratsiyasi): O'zgarishlar kitobi va Xitoyning sanoq tizimi (suanpan) odamlarning kundalik hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Hisoblashning ma'lum bir usuli ishlab chiqilgandan so'ng qadimgi Xitoy abakusi qat'iy qiymatga ega bo'ldi. Qadim zamonlarda birdan o'ngacha bo'lgan raqamlar alohida falsafiy va hatto mistik ma'noga ega edi. Dialektikada "yakkalikning ikkiga bo'linishi" nazariyasi mavjud bo'lib, natijada "In va Yan", kvadrat va doira, yuqori va pastki, toq va juft va boshqalar kabi "qarama-qarshiliklar kurashi" mavjud ekanligiga ishonishar edi. "Uch" raqami muqaddas ma'noga ega bo'ldi. "Bir" osmonni, "ikki" yerni, "uch" esa osmon, yer va bu dunyodagi barcha odamlarni anglatadi. Xitoyda raqamli madaniyatning rivojlanishi: Vaqt o'tishi bilan odamlarning ijtimoiy hayoti o'zgardi. Yillar davomida raqamlar madaniyati ham o'zgardi. Mashhur xitoy tilshunosi Chjan Qingchang o'zining "15 ta xitoy raqami" maqolasida xitoyliklar raqamlar bilan ifodalangan iboralarni qo'llashni to'xtatmaganliklarini va endi bu faqat afzallik masalasi ekanini yozgan. [4, s. 57] Masalan, "8-mart" dastlab Xalqaro xotin-qizlar kuni bo'lgan va keyinchalik Birinchi va Ikkinchi jahon urushlari davridagi yaponcha takrorlanuvchi Arisaka 38 (三八式) - toifa miltiqning nomiga aylangan.

Shu bilan birga, Gonkong va Tayvanda bu raqam la'nat kabi eshitiladi. Gonkong va Tayvan teledasturlarining ko'payishi bilan bu so'z materik Xitoyda ham modaga aylandi va hozir ko'p gapiradigan odamga nisbatan qo'llaniladi. Yana bir misol - etti va sakkizinchi raqamlar. "七上八下" (chalkash) iborasi (yetti yuqoriga, sakkiz pastga) "etti" va "sakkiz" raqamlarini o'z ichiga oladi. Dastlab, xitoy tilidagi "sakkiz" so'zining omofoni "otish" (fa发) fe'li bo'lib, sakkizni baxtli raqamga aylantirgan. Biroq, bu iborada u asl ma'nosini yo'qotdi. "七七八八" (aralash) iborasi (yetti etti sakkiz sakkiz) boshqa nutq oqimiga o'xshash ma'noga ega bo'lgan "零零碎碎" (kichik, bo'laklangan). Dastlab, xitoyliklar yetti raqamiga salbiy munosabatda bo'lishgan, chunki, birinchidan, u "g'alati", ikkinchidan "gaz" so'zining omofoni (气qi) bo'lgan. Biroq, jamoat hayotidagi o'zgarishlar bilan "etti" boshqa ma'noga ega bo'ladi. "Yetti" so'zi "birgalikda" va "sezilarli o'sish" iboralarini tashkil etuvchi "起" so'zi bilan bir xil tovushga ega, shuning uchun biznes bilan bog'liq odamlar bu raqamni juda yaxshi ko'radilar. "Ikki" juft raqam bo'lib, dastlab omadli deb hisoblangan. Xitoyliklar "omad juft bo'ladi", "uyda ikki baravar quvonch" deyishadi. Biroq, boshqa tomondan, bu raqam bilan salbiy ma'noga ega bo'lgan iboralar ham mavjud, masalan, "250" raqami "ahmoq ahmoq" so'ziga o'xshaydi. Yana bir ibora "二把刀" (ikkinchi pichoq) "havaskor, choynak", "o'z ishini tushunmaydigan odam degan" ma'noni anglatadi. Bema'ni gaplarni gapiradigan va doimiy ravishda ichadigan dangasa odamni tasvirlaydigan xitoycha iborasida "ikki" raqami ham mavjud. Yana bir ibora: "To'g'ri martabasiz odamlar", "ikkinchi o'g'il", shuningdek "ikki" raqami - arziyas narsalar ustida bahslashishni yaxshi ko'radigan o'jar, qattiqqo'l odamni tavsiflaydi. Yaqinda "ikki" raqami boshqa ma'noga ega bo'ldi: endi ular vaziyatni tushunmaydigan, uning ko'lamini ko'rmaydigan, noto'g'ri ish tutadigan, oqibatlarini oldindan ko'ra olmaydigan odam haqida aytishadi ishlatiladigan bo'ldi.

Xulosa

Xitoy raqamlari jamiyat rivojlanishi bilan o'zgarib turadigan boy madaniyat va ma'noni o'z ichiga oladi. Bu fakt katta amaliy ahamiyatga ega. Avvalo, ma'lum raqamlarga ustunlik berish Xitoyda ma'lum bir davrda odamlarning psixologiyasini aks ettirishi mumkin. Suhbat paytida yoki, aytaylik, savdo bitimini tuzishda, agar siz raqamlarning yashirin ma'nosini bilsangiz, suhbatdoshning joylashgan joyiga erishishingiz mumkin. Ikkinchidan, Xitoy-O'zbekiston hamkorligining rivojlanishi bilan madaniyatlararo muloqotga ehtiyoj ortdi. Ushbu sohadagi tadqiqotlar xitoylik o'quvchilarga raqamlar madaniyatini tushunishga va til muloqotidagi to'siqlarni yengishga yordam beradi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. 秦颖·周易·新疆人民出版社·新世纪出版社·2002. 共302页·第4页
2. 《老子·道德经》·中国华侨出版社·2017, 共532页·第245页
3. 王希杰:《修辞学通论》·南京大学出版社·1996年, 第166~169页。
4. 张清常:“汉语的15个数字”《语言教学与研究》·1990年, 第4期。共160页·第54-82

10.00.00 – Филология фанлар

Surmilova Elena
Urgench State University

GENDER STUDIES IN LINGUISTICS AND THEIR APPLICATION IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Annotation. This article explores the intersection of gender studies and linguistics in the context of English Language Teaching (ELT). Drawing on existing literature, the article examines the ways in which gender plays a role in language use and acquisition. It then explores the application of gender studies to ELT, considering strategies for promoting gender-inclusive language use and ways in which gender can be integrated into language teaching materials.

Key words: gender linguistics, gender, ELT, gender studies, gender differences, sociolinguistics

Surmilova Yelena
Urganch Davlat Universiteti

TILSHUNOSLIKDAGI GENDER TADQIQOTLARI VA ULARNING INGLIZ TILINI O'QITISHDA QO'LLANILISHI

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz tilini o'qitish (ELT) kontekstida gender tadqiqotlari va tilshunoslikning kesishishini o'rganadi. Mavjud adabiyotlarga tayangan holda, maqola tildan foydalanish va o'zlashtirishda jinsning rol o'ynash usullarini o'rganadi. Keyin u genderni qamrab oluvchi tildan foydalanishni rag'batlantirish strategiyalarini va tilni o'qitish materiallariga jinsni integratsiyalash usullarini ko'rib chiqib, ELTga gender tadqiqotlarini qo'llashni o'rganadi.

Kalit so'zlar: gender tilshunosligi, gender, ELT, gender tadqiqotlari, gender farqlari, sotsiolingvistika

Сурмилова Елена
Ургенчский государственный университет

ГЕНДЕРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ЛИНГВИСТИКЕ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В статье исследуются результаты гендерных исследований в лингвистике в контексте преподавания английского языка (ELT). Опираясь на существующую литературу, в статье исследуется роль пола в использовании и усвоении языка. Затем в нем исследуется применение гендерных исследований к ELT, рассматриваются стратегии продвижения гендерно-инклюзивного использования языка и способы интеграции гендерных вопросов в учебные материалы.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, гендер, ELT, гендерные исследования, гендерные различия, социолингвистика

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N32>

Introduction

Gender studies in linguistics is an interdisciplinary field of research that looks at the ways in which language use is shaped by gender identities and social roles. It examines how language can both reflect and reinforce gender roles, as well as how gender can be used to construct and express identity. Gender studies in linguistics also looks at how language use can be used to challenge and resist gender norms.

Materials and methods

When teaching gender linguistics, it is also important to create a safe and inclusive environment where all students can engage in discussions and express their views without fear of judgement. Additionally, it is important to provide students with an opportunity to learn about gender identities and pronouns, as these can be a source of confusion for many students. Finally, it is important to provide students with the skills and tools to analyze and critique language in order to identify any gender biases or assumptions.

Gender bias in ELT materials refers to the ways in which language teaching materials portray gender in a biased or stereotypical manner, or reinforce gender roles and stereotypes. Examples of gender bias in ELT materials include the use of language that reinforces traditional gender roles, the portrayal of gender stereotypes in images, and the exclusion of certain genders or genders from activities or scenarios. In order to create a more equitable and inclusive language learning environment, it is important to identify and address any gender bias in language teaching materials.

One particular area of interest in gender studies in linguistics is language and power. It looks at the language choices people make in different contexts, and how these choices reflect and are shaped by the power dynamics between speakers. It also examines how language use can be used to reinforce or challenge existing power structures.

Another area of inquiry in gender studies in linguistics is language and gender differences. This looks at how men and women use language differently, and how these differences reflect and reinforce gender roles in society. It also studies how gender can be used as a tool for constructing and expressing identities.

Several studies have been conducted on gender bias in ESL. One study by Ekstrand (1980) examined sex differences in language learning, while Porreca (1984) studied sexism in some of the then-current ESL materials [1]. Lesikin (1998) conducted a study on determining social prominence in ESL textbooks, and Louie (2001) studied gender stereotypes in children's literature [2]. More recently, a study by Farzaneh et al. (2016) explored the status of sexism in current ESL/EFL textbooks [3], and a qualitative study by Pinto (2022) examined gender biases in ESL textbooks and teachers' opinions.

Studying gender in ELT is important as it helps to create a more inclusive and equitable learning environment for all students, regardless of their gender identity. It allows educators to understand how gender impacts language learning and teaching, and how to address potential biases and stereotypes in the classroom. By recognizing and valuing diverse gender identities and expressions, ELT can promote greater social justice and respect for all individuals.

Results and discussions

Gender studies in linguistics is a field that is constantly growing and evolving, and it has become increasingly important as society recognises the power of language to shape gender roles and identities. It provides a valuable insight into the ways in which language can both reflect and shape gender roles and power dynamics, and can give us a better understanding of how language can be used to challenge and resist gender norms.

Gender studies in linguistics is a field of research that examines how language use can reflect and reinforce gender roles, as well as how gender can be used to construct and express identity. It looks at the language choices people make in different contexts, and how these choices reflect and are shaped by the power dynamics between speakers. It also examines how language use can be used to reinforce or challenge existing power structures.

Gender studies in linguistics also looks at how men and women use language differently, and how these differences reflect and reinforce gender roles in society. It also studies how gender can be used as a tool for constructing and expressing identities.

One particular area of interest in gender studies in linguistics is language and power. By examining language choices and their implications, gender studies in linguistics can provide a better understanding of how language can be used to challenge and resist gender norms. It can also give us a better understanding of how language can be used to both reflect and shape gender roles and power dynamics.

Feminine language is a form of communication used by women that is often characterized by a greater variety of vocabulary, more explicit and emotive descriptions, and more frequent use of indirect communication strategies. It is a form of language use that has gained increased attention in recent years, with more and more people recognizing the importance of including feminine language in their conversations and writing.

The development of feminine language can be traced back to the early 20th century, when linguists began to recognize the importance of exploring gender differences in language use. Studies of language and gender have found that women and men often use language differently, with women tending to use a greater variety of words, more explicit and emotive descriptions, and more frequent use of indirect communication strategies.

Feminine language is often characterized by a greater focus on feelings and emotions, as well as a greater concern for social relationships and politeness. Women often use language to emphasize the importance of relationships and connections, and often use language to express support and empathy for others. Feminine language also often involves the use of more modal verbs, as well as more words related to emotion.

The importance of using feminine language has become increasingly recognized in recent years, with more people understanding that the language we use has a significant impact on how we interact with others. Feminine language can help create a more supportive and respectful atmosphere, where people feel comfortable expressing their feelings and opinions. It can also help create a more inclusive environment, where diverse perspectives are valued and respected.

In addition to its importance in everyday conversations, the use of feminine language is also important in writing. Writing that includes feminine language can help create a more inclusive and welcoming atmosphere, and can also help communicate messages more effectively. By using feminine language in our writing, we can ensure that our words are more

inclusive and respectful, and that our messages are more likely to be understood and appreciated by a diverse audience.

Overall, the use of feminine language is an important part of communication and is essential for creating a more inclusive and supportive atmosphere. Recognizing the importance of using feminine language in conversations and writing can help us create a more inclusive environment, where diverse perspectives are valued and respected.

George Lakoff proposed that gender differences in language are significant and meaningful. He argued that women employ a distinct style of speaking that is more cautious [1], polite, and hedging, while men's language is more direct and assertive. He also suggested that language can be used to shape people's thoughts and behavior, and that conservative language is more effective at this than progressive language.

Robin Lakoff proposed that gender differences in language are significant and meaningful. He argued that women employ a distinct style of speaking that is more cautious, polite, and hedging, while men's language is more direct and assertive. He also suggested that language can be used to shape people's thoughts and behavior, and that conservative language is more effective at this than progressive language. He further argued that women's language is often seen as less competent and persuasive than men's, leading to gender disparities in the workplace.

Gender studies in ESL are an important aspect of language learning that seek to promote awareness about the complex topics of gender and identity. In today's society, it is crucial to understand the roles and responsibilities of different genders and how they impact people's lives. By incorporating gender studies into ESL curriculums, students can gain a better understanding of how societal norms and expectations may influence their interactions with others. This enables students to be better equipped to communicate and interact with people from diverse backgrounds in a respectful and inclusive manner. Gender studies in ESL also encourages critical thinking and reflection about personal biases and stereotypes, helping to create a more accepting and tolerant world.

There have been many researchers and scholars who have conducted research into gender in ESL, and their work has contributed significantly to the field. Some of the notable names in this area include:

1. Bonny Norton - An educator and researcher, Norton has written extensively on the role of identity and power in language learning, with a specific focus on gender and language. [7]

In her book "Identity and Language Learning: Gender, Ethnicity and Educational Change," Bonny Norton explores the role of identity in language learning. She argues that language learning is inherently linked to issues of identity, particularly around issues of gender, ethnicity, and social class.

Norton draws on a range of research studies to support her argument that language learning is shaped by individual identity. Her work outlines how language learners construct their identities based on a range of social factors, including gender, ethnicity, and social class.

One of the key themes of Norton's work is the role of power in language learning. She highlights how language learners who come from marginalized backgrounds may face significant challenges due to the power structures that are present in the learning environment.

Norton argues that educators have a responsibility to recognize the impact of power dynamics on language learners and create inclusive learning environments that support all students.

Overall, Norton's work emphasizes the need to acknowledge and address issues of identity and power in language learning. By doing so, educators can create more inclusive and equitable learning environments that support the diverse needs of their students.

2. Deborah Cameron - As a sociolinguist, Cameron has conducted research on language and gender, looking at topics such as women's language and the representation of gender in language use. [4]

Deborah Cameron's work, "Feminism and Linguistic Theory," offers an introduction and exploration of the ways in which language intersects with gender and the ways in which feminist theory can be applied to the study of language. In the book, Cameron examines various linguistic theories, including those related to grammar, discourse, and pragmatics, and considers the ways in which these theories can shape gender norms and stereotypes. She also offers an analysis of language use across various contexts, including public and private spheres, and considers the ways in which women's language use can be subverted and marginalized. Throughout the book, Cameron argues that a feminist approach to linguistics has the potential to highlight and challenge unequal power dynamics in society and transform harmful gender norms.

3. Jane Sunderland - A linguist, Sunderland has written extensively on critical approaches to language and gender, focusing on how gender is constructed and represented in language. [8]

In "Gendered Discourses," Jane Sunderland explores the ways in which gender is constructed and reproduced through language within a variety of discourse contexts, including education, media, and everyday conversations. The book applies feminist critical discourse analysis to examine how gender stereotypes and gender roles are communicated through language, and how gender and power intersect within these discourses. Through case studies and examples, Sunderland argues that an awareness of gendered discourses is crucial for creating a more equitable society, and offers suggestions for promoting positive change through language awareness initiatives. Overall, "Gendered Discourses" offers a valuable contribution to the field of feminist linguistics and critical discourse studies.

4. Elaine Tarone - A professor of second language acquisition, Tarone has conducted research on language and gender, looking at language use in social contexts and the impact of gender on language learning. [9]

Elaine Tarone's work on Gender and Discourse focuses on the role of gender in language use and how it affects communication. Her research explores the ways in which gender influences language production and interpretation, and how it shapes our understanding of social interactions.

Tarone's work highlights the ways in which gender can affect the way people use language, and how it can lead to misunderstandings and communication breakdowns. She argues that gender is not a fixed category, but rather a complex and dynamic social construct that is constantly being negotiated and redefined in different contexts.

Tarone's research also examines the ways in which gender intersects with other social categories, such as race, class, and sexuality, to shape our experiences of communication. She

emphasizes the importance of recognizing and addressing these intersections in order to promote more effective and inclusive communication practices.

Overall, Tarone's work on Gender and Discourse offers valuable insights into the complex ways in which gender influences language use and communication, and highlights the importance of understanding and addressing these dynamics in our interactions with others.

5. Sarah Benesch - A professor of applied linguistics, Benesch has conducted research on gender and pedagogy, exploring how gender affects teaching and learning practices in ESL classrooms. [2]

In her book «Negotiating Gender in a Second Language Classroom,» Sarah Benesch explores how gender affects teaching and learning practices in ESL classrooms. Benesch argues that gender is a socially constructed phenomenon that influences the ways in which individuals interact with the world, including their learning experiences.

Benesch draws on a range of research studies and personal narratives to explore the impact of gender on language learning. She discusses topics such as gender differences in language use, the challenges faced by non-native speakers of English, and the role of pedagogy in addressing gender issues in the classroom.

One of the key themes of Benesch's work is the negotiation of gender within the classroom. She argues that teachers and students have the power to challenge traditional gender roles and create a more inclusive learning environment by promoting gender equity and encouraging critical thinking about gender and language use.

Overall, Benesch's work highlights the importance of recognizing and addressing the ways in which gender affects language learning and emphasizes the need for more inclusive and equitable classroom practices.

Teaching gender linguistics involves introducing students to the different ways in which gender is expressed in language, exploring the implications of gender in language, and understanding how language can be used to reinforce or challenge gender norms.

It is important to provide students with a wide range of resources and examples to explore, as well as opportunities to practice using gender-sensitive language. Encouraging a critical approach to language is also important, as it will help students to identify and challenge any gender biases that are embedded in language.

Conclusion

Overall, research into gender studies in ESL has helped to raise awareness of the social and cultural complexities of language learning and use. It provides insights into how gender and identity can impact communication and highlights the need for inclusive and equitable practices in education.

Gender studies in ESL are an important aspect of language learning that seek to promote awareness about the complex topics of gender and identity. In today's society, it is crucial to understand the roles and responsibilities of different genders and how they impact people's lives. By incorporating gender studies into ESL curriculums, students can gain a better understanding of how societal norms and expectations may influence their interactions with others. This enables students to be better equipped to communicate and interact with people from diverse backgrounds in a respectful and inclusive manner. Gender studies in ESL also encourages critical thinking and reflection about personal biases and stereotypes, helping to create a more accepting and tolerant world.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ansari, H., Babaii, E. (2003). Subliminal sexism in current EFL/ESL textbooks. *Asian EFL Journal* Vol. 5(1); January 2003
2. Benesch, S. (1999). Negotiating gender in a second language writing classroom. In S. Benesch (Ed.), *Critical English for academic purposes: Theory, politics, and practice* (pp. 217-232). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
3. Birjandi, P. (2012). Gender Bias in the Iranian High School EFL Textbooks. *English Language Teaching* Vol. 5, No. 2; February 2012, Canada: Canadian Center of Language and Education.
4. Cameron, D. (1992). *Feminism and linguistic theory*. New York, NY: St. Martin's Press
5. Due Svendsen, A. (2019). Lakoff and Women's Language: A Critical Overview of the Empirical Evidence for Lakoff's Thesis. *Leviathan: Interdisciplinary Journal in English* (ISSN: 2446-3981), No. 4, 2019.
6. Kuo, J. (2005). Teaching ESL/EFL Students to Recognize Gender Bias in Children's Literature. *The Internet TESL Journal*, Vol. XI, No. 11, November 2005 <http://iteslj.org/>
7. Norton, B. (2000). *Identity and language learning: Gender, ethnicity and educational change*. Harlow, UK: Longman.
8. Sunderland, J. (2004). *Gendered discourses*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
9. Tarone, E. (1995). *Gender and discourse*. New York, NY: Oxford University Press.
10. Masharipova, V. (2023). THE USE OF PARALINGUISTICS IN JIM BUTCHER'S WORK. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари / Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук / Actual Problems of Humanities and Social Sciences.*, 3(S/1), 99–104. <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI1Y2023N14>

10.00.00 – Филология фанлари

Олимова Дилафрузхон Бахтиёржон қизи
Ўзбекистон Миллий университети ўқитувчиси
dilafruz5563793@gmail.com

ТИЛШУНОСЛИҚДА БАҲО КАТЕГОРИЯСИ ВА УНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Annotatsiya. Мақола тилшуносликда баҳо тушунчасининг лингвистик категория сифатида ифодаланиши борасидаги назарий асослар, унинг моҳияти, лингвистик баҳони тадқиқ қилишда аксиологик қарашларнинг ўрни борасида маълумот берилган. Шунингдек, мақолада ўзбек тилида амалга оширилган тизимли тадқиқотлар, баҳолашдаги унсурлар ва унга таъсир этувчи лингвистик ва нолингвистик омиллар ўз ифодасини топган.

Kalit soʻzlar: баҳо, аксиология, баҳо объекти, баҳо субъекти, субъектив баҳо

Олимова Дилафрузхон Бахтиёржон қизи,
Преподаватель Национального
университета Узбекистана

КАТЕГОРИЯ ОЦЕНКИ В ЛИНГВИСТИКЕ И ЕЕ ИЗУЧЕНИЕ

Аннотация. В основу статьи положены теоретические основы понятия оценки как категории в лингвистике, ее сущность, роль аксиологических взглядов в изучении лингвистической оценки. В статье также рассматриваются систематические исследования на узбекском языке, элементы оценки и лингвистические и неллингвистические факторы, которые на это влияют.

Ключевые слова: ценность, аксиология, объект оценки, субъект оценки, субъективная оценка.

Olimova Dilafuzkhan Bakhtiyorjon kizi,
Teacher, National University of Uzbekistan

EVALUATION CATEGORY IN LINGUISTICS AND ITS STUDY

Annotation. The article is based on the theoretical framework for the concept of evaluation as a category in linguistics, its essence, the role of axiological views in the study of linguistic evaluation. The article also covers systematic studies in Uzbek, elements in evaluation and the linguistic and non-linguistic factors that influence it.

Keywords: value, axiology, evaluation object, evaluation subject, subjective evaluation.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N33>

Кириш

Маълумки, тил ҳар бир миллатнинг кўзгуси, қадриятларини ифода этувчи восита ҳисобланиб, ундаги мунтазам ўзгаришлар тилшунослик фанида ҳам тизимли тадқиқотларни амалга оширишни тақозо этади. Бунда, албатта, тилшуносликни бошқа

фанлар билан ўзаро алоқадорликда тадқиқ этиш ўрганилаётган муаммоларга ечим топишда муҳим аҳамиятга егадир. Бугунги кунда чет тилларини самарали ўрганиш учун шу тилнинг фонетик, лексик ва грамматик хусусиятлари борасидаги билим ва кўникмаларга ега бўлиш билан бир қаторда, она тили билан чоғиштириб таҳлил қилиш, тилларнинг семантик-структур ва лингвокултурологик жиҳатларини мантиқ, аксиология, фалсафа каби фан тармоқлари билан боғлиқ ҳолда тадқиқ қилиш, айниқса, долзарбдир. Фанлараро боғлиқликни таъминлаш, албатта, инглиз ва ўзбек тилшунослигида барча лингвистик сатҳларда тизимли тадқиқотлар олиб боришга имкон беради. Тилшуносликдаги бундай ривожланиш, прагматик жиҳатдан тилни тадқиқ этиш, илмий адабиётларда “баҳо” тушунчасининг алоҳида категория сифатида ўрганилишига имкон яратди.

Назарий асослар

Баҳо тушунчаси дастлаб аксиологик жиҳатдан тадқиқ қилинган бўлиб, фалсафий категория сифатида ўрганиб келинган, яъни инсоннинг ҳақиқатга муносабати, унинг тушуниш қобилияти, дунёнинг қиймат тузилиши ва турли хил шакллардаги қадриятларни ўзида мужассам етган фаолиятни ўз ичига олган. Инсон доимо ўзини, жамиятни, ижтимоий, воқеликни баҳолайди, алоқа жараёнида вербал ва новербал воситалар билан ўз муносабатини билдиради, бу еса баҳо тушунчасининг тилшуносликнинг бир қисми сифатида ўрганишни тақозо этади. Лингвистик адабиётларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, баҳолаш ҳодисасини ва унинг тилда ифодаланиши қадриятлар тизими билан узвий боғлиқдир. Бу масала машҳур олимларнинг илмий адабиётларида тадқиқ этилган бўлиб, келтирилган таърифларида “баҳо” ва “қиймат” тушунчалари ўртасидаги диалектик боғлиқлик кўрсатилган. Қадриятлар ва тил ўртасидаги яқин муносабатлар ғоясини илгари сурган рус филологи Э.М.Волф маълум объект ва қиймат ўртасидаги муносабатларни рўёбга чиқариш усулини баҳо деб таърифлайди. Р.М.Якушина нуқтаи назаридан баҳо объектга маълум тил сўзлашувчиларнинг қиймат мезонларига мувофиқ равишда тан олинган муносабати сифатида тушунтиради. С. Ханстон ва Ж. Томпсон баҳо тушунчасини кенг маъноли деб ҳисоблаб, субъектнинг мавзуга муносабатини билдиради ва бу бевосита қадриятлар билан боғлиқ эканини таъкидлайди. Рус тилшуноси Ю. М. Малинович ўзининг “Иерархия ценностей внешнего мира и внутреннего мира человека” монографиясида “баҳо” ва “қиймат” тушунчалари ўртасидаги туб фарқни таъкидлар экан, одатда баҳо тарихий ва ижтимоий жиҳатдан ўзгарувчан ҳисобланади, қиймат доимий миқдор бўлиб қолишига алоҳида урғу беради. Яна бир рус олими В.А.Марянчик тилдаги баҳо ва қадриятлар ўртасидаги фарқга эътиборни қаратар экан, баҳо коммуникатив хусусиятга эга, қадрият негизда эса когнитив функциялар яъни билиш, билимларни шакллантириш, дунё ҳақидаги билимларни сақлаш ва диний эътиқодлар биринчи ўринга чиқади, деб ҳисоблайди. Э.Ф.Серебренникова “баҳолашнинг ўзига хос жиҳатларига эътибор қаратмасдан бугунги кунда на ҳақиқат назарияси, на талқин назарияси ва амалиёти тақдим етилиши мумкин, чунки ҳар бир воқелик ҳақидаги ҳукм нафақат унинг қиймати ва таърифи ҳақидаги маълумотни, шунингдек, ушбу объектлар ҳақида субъектив фикрлар яъни баҳони ҳам ўз ичига олади” дея мулоҳаза юритади. [4; 200 б] Н.Ф.Алефиренко ўзининг “Лингвокультурология. Ченностно-смысловое пространство языка” деб номланган илмий адабиётида, тилда олам манзарасида акс

етувчи, маълум маданият вакиллари учун муҳим бўлмиш объектлар ифодаланади, дея қадрият ва баҳонинг тилдаги аҳамиятини тасвираб беради. [1; 125 б]

Юқорида кўрсатилган адабиётлар тахлилидан маълумки, баҳо бу мураккаб лингвистик ҳодиса бўлиб, субъектнинг борлиқ, шахсни ёки маълум воқеликка ўз дунёқараши, объектга бўлган ҳиссиёт ва позициясидан келиб чиқиб муносабат билдириши ҳисобланади. Объектга ижобий ёки салбий баҳо бериш баҳоланаётган воқеликнинг субъектга нисбатан қийматига ва лисоний воситаларни денотатив ёки коннотатив ифодалаш орқали тилда намоён бўлади.

Маълумки, баҳо категория сифатида прагматиканинг марказий тушунчаларидан бири ҳисобланади. Шунингдек, у фалсафий-мантиқий категория саналиб, у назарий жиҳатдан формал аксиологияда асосланади. Баҳо тушунчаси тилнинг семантик аспекти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, унда тил ёки нутқ бирликларининг маъно ва мазмун жиҳатига аҳамият берилади ва уни тадқиқ етишда фалсафий қарашлар ҳам инобатга олинади. Шу ўринда таъкидлаш ўринлики, мазкур масала юзасидан чет ел ва рус тилшунослари томонидан кўплаб тадқиқот ишлари олиб борилган бўлиб, В.Н.Телия, Э.М.Волф, В.И.Абаев, Н.Д.Арутюнова, В.А.Василенко, М.А.Лукиянова, Т.В. Маркелова, О.В. Сахарова, М. Якубович ва бошқалар томонидан тадқиқ етилган бўлиб, баҳо тушунчасининг категория сифатидаги долзарб фундаментал саволларига жавоб берувчи ишлар олиб борган. Рус тили доирасида баҳолаш тилини ўрганиш асосан луғат-семантика назарияси контекстида олиб борилади. Инглиз тили доирасида баҳолаш тилини ўрганиш асосан Мартиннинг тизимли функционал тилшунослик мактабининг баҳолаш назарияси доирасида амалга оширилган ва унинг тадқиқот базаси аниқ ёритиб берилган. Э.М.Волф баҳони функционал-семантик жиҳатдан тадқиқ қилган бўлса, Н.Д.Арутюновада еса масала логик-семантик йўналишда ўрганилган.

Бундан ташқари, С.С. Хидекел ва Г.Г. Кашел тадқиқотларида асосан умумистеъмолдаги баҳо ифодаловчи вербализаторларнинг семантик таснифига урғу берган.

Ўзбек тилида лингвистик категория сифатида баҳолашга тизимли тадқиқотлар ва назарий эътибор хорижий давлатларга қараганда бир оз кечроқ бошланган. Ўзбек тилшунослигида А.Ғуломов, А.Ҳожиев, Р.Қўнғуров, Р.Расулов кабилар тилнинг турли сатҳларида баҳо ифодаловчи воситаларни тадқиқ қилганлар, лекин баҳо яхлит категория сифатида тўлиқ тадқиқ этилмаган. Таъкидлаш жоизки, ушбу муаммо юзасидан Ғ.Қамбаров ўзининг “Баҳо муносабати ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши” номли илмий ишида аксиологик баҳони умумий тадқиқ қилган ва унинг тил сатҳларида ифодаланишини қисқача баён қилган.

Муҳокама ва натижалар

Юқорида таъкидланганидек, баҳо муносабати сўзловчининг муайян нарса-буюм, воқелик ва шахсга бўлган субъектив муносабати, баҳоси сифатида англашилади. Сўзловчи муайян шахс ёки воқеликка тавсиф берар экан, бунда ўз субъектив муносабатини ифодалашга ҳаракат қилади. Нутқимизда шу баҳоланаётган объектга хос бўлган белги хусусиятни ифодаловчи вербал ва новербал воситалар мавжуд, буни сўзловчи ўз дунёқараши ва англаш доирасига асосланиб ифодалайди, яъни баҳолаш жараёни субъект, объект, хусусият ва асос унсурлари асосида ифодаланади.

Баҳо субъекти борлиқдаги воқеликка ўз муносабатини ифодалаётган шахс яъни баҳоловчи назарда тутилади. Шахс баҳоси индивидуал характерга ега бўлиб, ҳар ким борлиқни ўзига хос идрок ва талқин қилади. Масалан, чиройли қиз бирикмасида чиройли сифати шу қизга хос хусусият, бироқ сўзловчи бу қизга ўз баҳосини бошқачароқ, яъни ўзининг нутқида хос тарзда бериши ҳам кузатилади. Масалан: сулув қиз, даҳшат қиз каби. Шунга кўра баҳо муносабати салбий, ижобий ва нейтрал баҳо муносабати каби маъновий турларга бўлинади.

Баҳолаш учун асос бўлган нарса ёки воқелик бу баҳолаш объекти ҳисобланиб, объект баҳоси унинг қиймати билан таърифланади. Масалан, “Йўлчибой барвастилигига қарамасдан абжиргина йигит” (Ойбек, Танланган асарлар) гапида Йўлчибой баҳо объекти бўлиб, абжиргина сўзи ижобий баҳони ифодаловчи хусусиятидир. Айнан хусусият объектнинг баҳосини аниқлаб беради.

Баҳолашнинг яна бир унсурларидан бири бу асос яъни еталондир. Тилшунос Ғ.Қамбаров таъкидлаганидек, ҳар қандай предмет баҳоланганда, у мавжуд асосга яъни еталонга нисбатан олинади. Баҳо қиёслашдан ажралмасдир. Умуман олганда, субъект объектни бир ёки бир нечта хусусиятларини инобатга олган ҳолда умумий маъённи асос сифатида олади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, баҳолаш мутлақ ва қиёсий жиҳатдан характерланади. Мутлақ баҳо дейилганда умуминсоний ва миллий жиҳатдан барча учун асос бўладиган хусусиятлар назарда тутилади ва ижтимоий характерга эга бўлади. Миллий удумларимизга кўра чопон кийиш йигит кишининг ўзлиги ва шаънини билдириб турувчи белги ҳисобланган. Хамзанинг “Бой ила хизматчи” асаридан олинган парчага диққат қилинса, унда умуммиллий сўзлар орқали ижобий ёки салбий баҳони ифодалаш мумкинлигини кўриш мумкин:

Гофир: Елликбоши, паранжингиз муборак!

Ҳасан: Паранжи емас, чопон бу, жинни бўлганми?

Гофир: Ахир даллол деганда паранжи бўладида, чопонни йигит киши кияди! (Хамза)

Юқоридаги мисолда “паранжи муборак” бирикмаси нутқдан ажратилган ҳолда ҳеч қандай салбий маъно касб етмайди, лекин елликбошининг қилган ишлари йигит қиладиган иш емаслигини ифодалаш учун аёллар киядиган кийим орқали унга салбий баҳо ифодаланмоқда.

Субъектив баҳо еса сўзловчининг баҳоланаётган объектга шахсий муносабати асосида юзага келади. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида Отабекга онаси Ўзбек ойим томонидан айтилган қуйидаги жумлага диққат қилайлик:

Биз сани марғилон андисига бунчалик муккадан кетишингни ўйламаган эдик, адабсиз. Ўзинга қолса шу марғилонлиқни хотинга ҳисоблаб, кетабер экансанда, уятсиз!...

Ушбу мисолда Кумушга нисбатан кўпчилик томонидан берилган ижобий баҳоларни инкор етган ҳолда, ўз муносабатига асосланган ҳолда анди яъни келгинди, зоти паст сифатида баҳоланмоқда [2; 145 б]. Кўриниб турганидек, бунда субъектив баҳо индивидуал характерга ега ҳисобланади.

Шунингдек, баҳо ифодаланишида маълум воқелик аслига зид бирликлар орқали ифодаланиши мумкин. Яъни баҳо берувчи бирлик коннотатив маънода қўлланилиб, контекст орқали қарама-қарши маънони билдириши мумкин.

Ёзувчи дилни дилга пайвандлаган лаҳза тасвирида сўзга хасислик қиларди.
(Д.Қуроноов)

Ўзбек тилининг изоҳли луғатига кўра, хасис – бирор нарса бермасликка, сарфламасликка интиадиган киши яъни қизғанчиқ. (ЎТИЛ. ИИ том, б-318). Лекин юқоридаги гапда хасис сўзи ёзувчининг сўз қўллашдаги маҳорати ва тежамкорлигини ифодаловчи ижобий характерни ифодаламоқда. Бу баҳо прагматик нуқтаи назардан юзага чиқмоқда.

Хулоса

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, баҳо лингвистик категория сифатида ўрганилиши учун асослар мавжуд ва баҳо муносабатининг тилнинг турли сатҳларида алоҳида турли тизимли тилларда чоғиштирилган ҳолда тадқиқ этилиши ва таҳлил қилиниши тилшуносликда амалга оширилиши керак бўлган масалалардандир.

Adabiyotlar / Literatura / References:

1. Қамбаров Ф. С. Баҳо муносабати ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши (шахслараро муносабат асосида): Дис...филология фан. номзоди: 10.02.02 / Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. - Тошкент, 2008. - 125 б.
2. Олимова Д.Б. Actual Problems of Literary Translation: Study of Translation Issues from Uzbek into English , Eurasian Scientific Herald (ESH) – Белгия – 2022. – 145 б
3. Олимова Д.Б. Translation procedures describing personalities used in the English version of “O’tkan kunlar” (“Days gone by”) by A.Kodiri, International Scientific Journal Theoretical & Applied Science p-ISSN: 2308-4944 (print) e-ISSN: 2409-0085 (online) – 2020.- 776 б
4. Телегина, В.А. Средства выражения оценки в характеристике политической элиты (на материале современной французской прессы) диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Белгород – 2021. – 200 б
5. Арутюнова, Н. Д. Типы языковых значений: оценка, событие, факт / Н. Д. Арутюнова ; отв. ред. Г. В. Степанов ; АН СССР, Ин-т языкознания. – Москва : Наука, 1988.. – 58-59 бб
6. Арутюнова, Н. Д. Об объекте общей оценки / Н. Д. Арутюнова //
7. Вопросы языкознания. – 1985. – № 3. – С. 13-24. – ISSN 0373-658X.

10.00.00-Филология фанлари

Djurayev Dilshod Mamadiyarovich,
Samarqand davlat chet tillari instituti,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Radjabova Madinabonu Raimovna
SamDCHTI Sharq tillari fakulteti talabasi

XITOIY TILI GRAMMATIKASIDAGI "NATIJA TO'LIQLOVCHISI (结果补语)"

Annotatsiya. Ushbu maqolada xitoy tilida ko'p qo'llaniladigan va gapga qo'shimcha ma'no ortiradigan 补语 (bǔyǔ) ya'ni o'zbek tilida to'liqllovchi deb atalgan grammatik birliklar guruhiga mansub bo'lgan 结果补语 (Jiégǔǒ bǔyǔ)- natija to'liqllovchisining qo'llanilishi ko'rsatilgan. Natija to'liqllovchisining foydalanish qoidalari xitoy tilini o'rganuvchi o'zbek hamda boshqa til vakillari uchun keng hamda sodda qilib yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: To'liqllovchi, 结果补语 (Jiégǔǒ bǔyǔ), formula, 动词, pozitsiya, so'z turkumi, sifat, ravish.

Джураев Дильшод Мамадиярович,
СамГИИЯ,
Доктор философии в области
педагогических наук (PhD), доцент

Раджабова Мадинабону Раимовна
СамГИИЯ, студентка
факультета восточных языков

«ДОПОЛНЕНИЕ К РЕЗУЛЬТАТУ» В КИТАЙСКОЙ ГРАММАТИКЕ

Аннотация. В данной статье 结果补语 (Jiégǔǒ bǔyǔ), относящаяся к группе грамматических единиц, называемых 补语 (bǔyǔ), т. е. дополнения в узбекском языке, которое часто используется в китайском языке и придает дополнительное значение предложению, является результатом употребления указано дополнение. Для узбеков, изучающих китайский язык, и представителей других языков разъясняются правила употребления результирующего дополнения в простой и доступной форме.

Ключевые слова: Дополнения, 结果补语 (Jiégǔǒ bǔyǔ), формула, 动词, позиция, часть речи, прилагательное, наречие.

Juraev Dilshod Mamadiyarovich,
Samarkand State Institute of Foreign Languages,
Dean of the Faculty of Oriental Languages

Radjabova Madinabonu Raimovna
Samarkand State Institute of Foreign Languages,
student of the Faculty of Oriental Languages

ISSUES OF PATRIOTIC EDUCATION IN THE PEDAGOGICAL TEACHINGS OF THINKERS OF THE SOMONI PERIOD

Annotation: In this article, 结果补语 (Jiéguǒ bǔyǔ), which belongs to the group of grammatical units called 补语 (bǔyǔ), i.e. complement in Uzbek, which is often used in Chinese and adds additional meaning to the sentence, is the result the use of the complement is indicated. The rules of use of the result complement are explained in a broad and simple way for Uzbeks learning Chinese and representatives of other languages.

Key words: Complement, 结果补语 (Jiéguǒ bǔyǔ), formula, 动词, position, phrase, adjective, adverb.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N34>

Kirish

To'liqlovchi gapda asosan harakatning natija, daraja, yo'nalish, imkoniyat, holat, miqdor, maqsadini aniqlashtirib, to'ldirish uchun ishlatiladi.. To'liqlovchilar gapning ma'nosini emas, balki, kesimning ma'nosini to'liqlab keladi.

Xitoy tilida to'liqlovchilarning bir necha guruhlari bor. Eng ko'p qo'llaniladigan to'liqlovchilar guruhi bu natija to'liqlovchilaridir va ular xitoy tilida 结果补语 (Jiéguǒ bǔyǔ) deyiladi. O'z nomidan ma'lumki ular fe'lning natijasini ko'rsatib keladi, ya'ni, tugagan yoki tugamagan, qoniqarli yoki qoniqarsiz va shu kabi natijalarni aniqlashtirib keladi.

Adabiyotlar tahlili va metod

Natija to'liqlovchisi - harakatning ma'lum bir natijasini ifodalovchi, fe'l yoki sifatdoshdan keyin bosh fe'l (yoki sifatdosh) bilan tuzilgan grammatik shakl hisoblanadi. Har bir qoidani o'rganayotganda, u qanday sohada bo'lmasin, qisqa formulalar orqali o'rganilsa, tez va uzoq muddatli xotiraga singib qolishga erishish osonroq bo'ladi. Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, to'liqlovchilarni tushunishda formulalar asosiy o'rinni egallaydi. Natija to'liqlovchisi xitoy tili grammatikasidagi to'liqlovchilarning bir guruhidir va uning o'zini ham bir necha guruhlarga ajratib o'rganish qulaydir.

1.动词+“完/见/到/着”

2.动词+“会/懂”

3.动词+“开/走/动”

4.动词+“住/下”

5.动词+“上/成”

6.动词+“好/对/错”

7.动词+“清楚/干净”[4;43]

Muhokama va natijalar

动词+“完/见/到/着”

“完/见/到/着”bu so'zlar fe'lning natija to'liqlovchisi sifatida eng ko'p tarqalgan shakllari hisoblanadi. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, “着 (zháo)” ning natija to'liqlovchisi sifatida ishlatilgandagi ma'nosi “睡着” so'zida ishlatilgandan tashqari “到” bilan bir xildir. [1;284]

1. 做完作业，看完电影，打扫完房间。

Uyga vazifani qilib bo'lmoq; kinoni ko'rib bo'lmoq; xonani tozalab bo'lmoq.

2. 听见声音，看见东西，遇见一个朋友。

Ovozni eshtib qolmoq; narsani ko'rib qolmoq; bir do'stni uchratib qolmoq.

3. 找到他，看到一本好书，接到一个电话。

Uni qidirib topmoq; bir yaxshi kitobni o'qib tugatmoq; qo'ng'iroqqa javob bermoq.

4. 买着一本好书，找着一位好朋友。

Yaxshi kitob sotib olmoq; yaxshi do'stni qidirib topmoq.

动词+“会/懂”

“懂” nimanidir tushunishni anglatadi. Natija to'liqllovchisi sifatida qo'llanilgan “会” ko'pincha ma'lum bir malakaning o'rganish orqali o'zlashtirilganligini ifodalaydi.[2; 154]

1. 看懂课文，听懂了你的话。

Matni o'qib tushunmoq; sening gapingni eshtib tushunmoq.

2. 学会说汉语，学会开汽车。

Xitoy tilida gapirishni o'rgana olmoq; masina haydashni o'rgana olmoq.

动词+“开/走/动”

“开” ma'lum bir joydan, pozitsiyadan boshqa bir joyga, pozitsiyaga o'tishda ishlatiladi.

打开书，开开电视，搬开桌子。

Kitobni ochmoq; televizorni yoqmoq; stolni siljitmoq.

“走” tark etmoq, ketmoq degan ma'noda keladi va ma'lum bir harakat orqali uzoqlashmoq ma'nosida qo'llaniladi.

骑走自行车，寄走了几封信。

Velosipedni haydab ketmoq, bir nechta xatni jo'natmoq.

“动” narsalarning joylari o'zgarishi, uncha uzoq bo'lmagan masofaga ko'chishini ifodalayotganda ishlatiladi.

搬动桌子，拿动箱子.[3; 67]

Stolni siljitmoq (ko'chirmoq), qutini siljitmoq.

动词+“住/下”

“住” predmetni harakat orqali ma'lum bir joyda qoldirishni, ushlab qolishni bildiradi.

停住车，抓住机会，记住这件事。

Mashinani to'xtatmoq, imkoniyatdan foydalanmoq (imkoniyatni ushlab qolmoq), bu ishni eslab qolmoq (xotirada ushlab qolmoq).

“下” yuqoridan pastga yo'naltirilgan harakatlarni ifodalashda ishlatiladi.

放下书包，低下头，写下这个句子。

Sumkaga joylamoq (harakat yuqoridan pastga tomon yo'naltirilganda), boshni pastga qarata egmoq, bu jumlaning yozib qo'yimoq.

动词+“上/成”

“上” natija to‘liqllovchisi sifatida ishlatilayotganida fe‘ldan keyin qo‘llaniladi, uning tarjimasi va qo‘llanishdagi ma‘nosi har xildir. Ko‘pincha to‘liqllovchi bolib kelganda 下 so‘ziga qarama – qarshi ya‘ni antonim so‘z sifatida tarjima qilinadi. [3; 84]

请**上**门。大家**上**书。现在开始**上**听写。你**上**眼睛仔细听。

Итмос, eshikni **yoping**. Hamma kitobni **yopadi** va diktant qilishni boshlaydi. Siz ko‘zingizni **yumib**, diqqat bilan tinglang.[3; 90]

“上” shuningdek, erishish oson bo‘lmagan qandaydir maqsad mashaqqatli mehnat orqali erishilganligini ham anglatadi.

她的孩子考上了北京大学。Uning farzandi Pekin universitetiga o‘qishga kirishga muvaffaq bo‘ldi.

我朋友开上了新买的越野车。Mening do‘stim yangi yo‘ltanlamas avtomobilni haydashni qo‘lga kiritdi.

我们终于吃上了你包的饺子。Vanihyot, oxiri siz yasagan chuchvaralarni yedik.

“成” muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik darajasini ifodalashda ishlatiladi.

事情办**成**了，你得好好儿谢谢我。Vazifa muvaffaqiyatli bajarildi va siz menga yaxshilab rahmat aytishiz kerak.

我们的生意谈**成**了，应该庆祝一下。Bizning biznes suhbatimiz muvaffaqiyatli bo‘ldi, buni nishonlashimiz kerak.

买卖能不能做**成**，要看双方有没有诚意。Bitimning tugallanishi muvaffaqiyatlimi yoki yoqmi, har ikki tomonning samimiyligiga bog‘liq.

动词+“好/对/错”

Natija to‘liqllovchisi sifatida sifatlar qo‘llanilganda, sifat so‘z turkumidagi so‘zning o‘zi natijani anglatadi.

做好，写好，说好，吃好，弄好，修好，写对，做对，说对，听对，

来对，写错，做错，拿错，说错，听错.[5;58] Ushbu so‘z birikmalarining hammasi tugallanganlik ma‘nosida ishlatiladi va natija to‘liqllovchisi sifatida ishlatilgan sifatlardan oldingi fe‘l so‘z turkumiga oid so‘zning tarjimasi qanday bo‘lsa, shunday tarjima qilinadi.

动词+“清楚/干净”

“清楚” ravish so‘z turkumiga oid bo‘lib, aniq, toza, muntazam degan ma‘noda ishlatiladi.

听清楚，写清楚，记清楚，看清楚。

Aniq eshtmoq, tushunarli yozmoq, aniq va tniq eslamok, aniq ko‘rmoq.

“干净” bu so‘zning lug‘aviy ma‘nosi **toza** deb tarjima qilinadi va natija to‘liqllovchisi bo‘lib kelganda fe‘ldan keyin ishlatilib, bajarilgan ish- harakatning natijasi toza qilinganligi ma‘nosini bildiradi. “干净” to‘liqllovchi sifatida kelgan ma‘nosidan tashqari “butunlay” degan ma‘noda ham ishlatiladi:

忘干净- butunlay unutmoq

洗干净, 擦干净, 弄干净.

Toza yuvmoq, toza artmoq, toza bajarmoq.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, 补语 (bǔyǔ) ya'ni to'liqlovchilar xitoy tilida ko'p qo'llaniladi va shundan kelib chiqqan holda to'liqlovchilarning grammatik qoidalari hamda tushunchalarini bilish xitoy tilini o'rganuvchilar uchun muhim sanaladi. Natija to'liqlovchisi 结果补语 esa shu to'liqlovchilar guruhiga kiruvchi eng asosiyalaridan biridir. Talaba va xitoy tilini o'rganuvchilarga yetarli darajada tushunarli bo'lishi uchun sodda va og'zaki tilda tushintirilishi, albatta, misollar orqali ko'rsatilishi kerak. Natija to'liqlovchilari fe'lining tugllangan natijasini ko'rsatadi. Ular predloglar, mustaqil, sodda va qo'shma so'zlar, ba'zida qo'shimchalarga to'g'ri keladi, ammo, natija to'liqlovchisi sifatida ishlatilayotganda tarjimasini to'g'ridan to'g'ri o'zi bog'langan so'zning tarjimasiga bog'liqdir. O'zbek tiliga tarjima qilinganda ko'pincha ko'makchili so'z qo'shilmasi hisoblanadi.

Til o'rganishda har bir mayda tafsilotga e'tibor berish kerak, shu o'rinda to'liqlovchilar, aynan natija to'liqlovchisi katta ahamiyat ega. Xitoy tili o'rganuvchilariga to'liqlovchilarni e'tbor bilan o'rganish ta'lab etiladi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. A PRACTICAL CHINESE GRAMMAR FOR FOREIGNERS (revised edition) -北京 : 北京语言大学出版社 · 2008, (652 pages)
2. Сюй Цзиннин; [пер. с кит. К.В. Агеева]. — Москва: Издательство АСТ, 2021. — 480 с. — (Школа китайского языка).
3. Zhu Qingming, Modern Chinese Practical Grammar Analysis Second Edition Part 1, Tsinghua University Press, (246 pages).
4. <https://www.coursera.org/lecture/hanyu-yufa/ke-shi-1-jie-guo-bu-yu-2Wca9>
5. 《实用现代汉语语法(增订本)》刘月华, 潘文娉, 故桦. 北京2013.-1005 页.
6. 吕叔湘Lu Shuxian. 现代汉语八百词(Hozirgi xitoy tilining 800 ta so'zi),.-北京: 商务印书馆, 1997.(765 pages)

10.00.00-Филология фанлари

Azzamov Yusufjon Radjaboy o'g'li
Samarqand davlat chet tillar instituti
Sharq tillari fakluteti dekan o'rinbosari
Email: yu.azzamov@gmail.com

Jo'rayeva Xayriniso Shavkat qizi
Samarqand davlat chet tillar instituti
Sharq tillari fakulteti
Xalqaro jurnalistika yo'nalishi talabasi
Email: xayriniso.jorayeva@icloud.com

EKOJURNALISTIKANING QO'LLANILISH KATEGORIYALARI

Annotatsiya. Maqolada ekójurnalistlarning vazifalari, ularning ekologik videolarini ommaviy axborot vositalarida va ijtimoiy tarmoqlarda e'lon qilinishi, ekójurnalistning masulyatsizligidan keladigan zararlar, turli ekomakonlarning video tasvirlarini va ekohodisalarni tomoshabinga qay holda yetkazilishi va ekójurnalistlarning kasbiy qobiliyatidan turli ish joylariga joylashishi haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: ekologiya, ekójurnalistika, ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar, jurnalistika, turizm, ekofalokat, ekomuhit, ekoturizm, media, OAV.

Аззамов Юсуфжон Раджабой угли
Заместитель декана факультета восточных языков
Самаркандский государственный
институт иностранных языков

Джураева Хайринисо Шавкат кизи
Студентка отделения Международная журналистика
Факультет восточных языков
Самаркандский государственный
институт иностранных языков

КАТЕГОРИИ ПРИМЕНЕНИЯ ЭКОЖУРНАЛИСТИКИ

Аннотация. В этой статье обязанности экожурналистов сегодня, публикация их качественных экологических видеороликов в различных средствах массовой информации, а также в социальных сетях, ущерб, причиненный безответственностью экожурналиста, как донести видеоизображения различных экопространств до аудитории до проведения экоммероприятий, аудитория будет проинформирована о том, как вести и как экожурналисты могут быть трудоустроены на различные должности после окончания этой области, в зависимости от их профессиональных навыков.

Ключевые слова: экология, экожурналистика, СМИ, социальные сети, журналистика, туризм, экокатастрофа, экосреда, экотуризм, медиа, OAV

Azzamov Yusufjon Radjaboy o'g'li
Deputy Dean of Oriental Languages faculty of
Samarkand State Institute of Foreign Languages

Jurayeva Khayriniso Shavkat kizi
Student of the department of International
Journalism of Oriental Languages faculty of
Samarkand State Institute of Foreign Languages

CATEGORIES OF APPLICATION OF ECO-JOURNALISM

Annotation. In this article, the responsibilities of eco-journalists today, the publication of their quality environmental videos in various media, as well as social networks, the damage caused by the irresponsibility of an eco-journalist, how to convey video images of various eco-spaces to the audience before the eco-events, the audience will be informed about how and how environmental journalists can **be employed in various positions after graduation from this field, depending on their professional skills.**

Keywords: ecology, ecojournalism, mass media, social networks, journalism, tourism, ecocatastrophe, ecoenvironment, ecotourism, media, OAV

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N35>

Kirish

Hozirgi kunda dunyo aholisining yashayotgan hududlardagi ekologik muommolari ancha oshib bormoqda. Buning natijasi deb, hududlarda sodir bo'layotgan yomon ekohodisalarni ayta olamiz. Misol uchun, dunyo aholisi 8 milliardga yetgan bo'lsa, insonlarning son jihatidan oshib borishi, har tomonlama kundalik hayotdagi ehtiyojlarning oshib borishi natijasida havoga chiqarilayotgan zaharli gazlar, o'rmonlarning kundan kunga yo'q qilinishi va chiqindilarning ma'lum hududlarda ko'payishi yoki turli xil chiqindilarning suv sathiga tashlanishi tufayli ekomuhitning zararlanishiga sababchi bo'ladi. Albatta, buning asosiy qatnashchisi insonlardir. Bunday hodisalardan doimo ogohlantirish maqsadida turli hududlarda ekojurnalistlar o'z faoliyatini olib borishmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

XX asrning oxirigigi yarmida to'g'ridan to'g'ri xabar berish bilan bir qatorda badiiy yozish o'rtasidagi chegara xiralashdi. Bugungi kunda jurnalistlar va nashrlar yozishga turlicha yondashuvlarni sinab ko'rmoqda. Tom Wolfe, Gey Talese, Hunter S. Tompson bu misollardan ba'zilari. Shahar va muqobil haftalik gazetalar farqni xiralashtirishda yanada uzoqroqqa boradi. Ko'plab jurnallar to'g'ridan to'g'ri yangiliklardan ko'ra ko'proq xususiyatlarni o'z ichiga oladi. [1]

Jurnalistika tizimidagi axborot vositalari ommaning kundalik dolzarb ijtimoiy va maxsus axborotga bo'lgan ehtiyojini oshirishda asosan publitsistikaga tayanadi, shuningdek, muhim ijtimoiy masalalarni talqin qiluvchi ilmiy, badiiy va boshqa asarlardan ham foydalanadi. Jurnalistika tizimidagi axborot vositalari o'z faoliyatida ma'lum davriylikka va tezkorlikka amal qiladi. [2]

Takidlab o'tish joizki, bunday ekofalokatlarning butun dunyo bo'ylab oshib borishi jonzoqlar, balki insonlarga ham zarar yetkazib kelmoqda. Bunday zararlarning oldini olish uchun ekojurnalistlar o'z yo'nalishi davomida barcha sodir bo'layotgan ekologik voqealarni xalqqa yetkazmog'i kerak. Ular bu hodisalarni aytishmagan taqdirda, shoshilinch bo'ladigan falokatlar: bo'ron, sunami, zilzila, vulqon otilishi kabi katta xavflarning qurboniga tirik jon

aylanishi mumkin. Misol uchun, yaqinda sodir bo'lgan Turkiya davlatidagi 8,5 balldan yuqori bo'lgan zilzila oqibatida juda ko'plab insonlar vafot etishdi.

Hududlardagi binolarning buzilishi shaharning juda yomon ko'rinishiga olib keldi. Binolarning qulashidan so'ng, uning ostida qolgan insonlarning ko'p qismi tirik holda, ba'zilari yarador, ko'plarning jasadi topilgan bo'lsa ham, ba'zi shaxslarning kimligini ham anglamay qoladigan ahvolga kelib qolgan edilar. Qiziqarlisi shundan iboratki, bu halokatning sababchisi ekojurnalistlar va zilzila sodir bo'lgan paytda uning bo'lishini aytmagan olimlar aybdordir. Bundan ko'rinib turadiki, bo'ladigan xavfdan xabardor qiluvchilar jurnalistlardir. Eng muhimi, bunday falokatlardan keyin davlatning turli sohalariga yetadigan ziyon kattadir. Ekojurnalistika sohasida yutuq va kamchiliklarni aytadigan bo'lsak, bu yo'nalishning o'z oldiga belgilab qo'ygan vazifalari ham bor.

1. Ekomuhitda turizmning rivojlanishi uchun ekoturistik manzillarni OAV orqali e'lon qilish davlatning daromadiga katta hissa qo'shishi mumkin.

2. Yana shuningdek, gidronomik markazlarda ishlash orqali insonlarga oldindan sodir etiladigan ekologik hodisalarni to'g'ri yetkazib bera olish ularning katta yutug'idir.

3. Ekomuhitning zararlanishini jurnalistlar tayyorlagan videolar orqali ijtimoiy tarmoqlar yoki ommaviy axborot vositalarida ko'rsatilishi insonlarning tabiatni bunday holga keltirmaslikka undashi aniq.

Muhokama va natijalar

Joizki, bugungi kunda ekojurnalistlarning ko'p qismi turizm sohasida ham yetarlicha tajribaga egadirlar. Aytish mumkinki, taniqli ekoturistik shaharlarga tashrif buyuradigan sayyohlarning ko'p qismini jurnalistlar deb ayta olamiz va ular tashrif buyuradigan shaharlarda olingan video tasvirlari ko'p kishilarni bu davlatga kelishiga undashadi. Bugungi kunda ijtimoiy tarmoq foydalanuvchisi borki, o'zini jurnalistman, deb hisoblaydi. Lekin axborot makonida turli xildagi feyk va ishonarli ma'lumotlarni saralab, ishonchli ma'lumot yetkazib beradigan insonni jurnalist, deb bilaman.[3]

Hozirda mahoratli ekojurnalistlar tomonidan olingan video tasvirlar ijtimoiy tarmoqlar yoki telekanallar orqali namoyish etilganda o'zlari his qilgan lahzalarni tomoshabinga to'laligicha video tasvirlari orqali yetkaza oladilar.

Internet nashrlar, chunonchi, ijtimoiy tarmoqlar milliy axborot maydoni minbariga aylangani va shu bilan bog'liq ravishda turfa muammolar vujudga kelayotganiga tabiiy jarayon sifatida qaralmog'i darkor. Avvalo, bu holat keng aholi qatlami uchun mutlaqo yangi voqelik.[4]

Ekojurnalistika sohasini hozirgi kunda o'rganadigan bo'lsak, bu soha o'zida ekomuhitning barcha sir sinoatlarini mujassam etgan. Faraz qilaylik, anchadan beri kitobda o'qib yuradigan mashhur manzillarni rasmlari orqali ko'rishdan ko'ra video tasvir orqali o'sha lahzalarda yashagan anchagina qiziqarliroqdir. Sizning biror uzoq ekoturistik makon, masalan, AQShdagi Yellowstone manzilgohiga borish hissi paydo bo'ldi va uning videolarini sifatli holda ekojurnalistlarning tarmoqlarida tomosha qilish ham bu makonning qanday ekanligini anglashga yordam berishi mumkin. Bu hududdagi sariq buloqlaru, sariq vulqonlarini, hayvonot olamining naqadar jozibali ekanligini ko'rar ekansiz, beixtiyor bu hududga sayohat qilgandek bo'lasiz.

Bunday turli manzaralarni ko'rish orqali o'sha joylarga tashrif buyurishga sizda umid uyg'onadi va bu umid oxir oqibat haqiqatga aylanishi mumkindir. Bunday hududlarning sifatli videolarini o'zbek telekanallarining juda ko'pida uchratishingiz mumkin. Jumladan, "Dunyo

bo'ylab" telekanali o'zida faqat ekojurnalistlardan tashkil topgan bo'lsa, "Yoshlar" telekanalida efirga uzatilayotgan "Sayohat" nomli ko'rsatuvda jurnalistlarning turli ekoturistik makonlarga, rivojlangan shaharlardagi tarixiy maskanlarga bo'lgan ko'rsatuvlarini ko'rish mumkin. Qizig'i shundan iboratki, bugungi kunda "Dunyo bo'ylab" kanali faqatgina o'zbek tilida emas, balki o'zbek, rus va ingliz kabi uch tilda ham tomoshabinlarga sifatli ekoaxborot tarqatadi.

Shuningdek, "Yoshlar", "Renessans" kabi telekanallarda berib borilayotgan qisqa ibratli videolar insonlarning tabiatga yaxshi munosabatda bo'lishiga chorlaydi. Bunday ekomuhitga oid videoroliklarning faqat oz kanallarda, ijtimoiy tarmoqlarda ko'rsatib borilishi orqali barcha aholiga tabiatning zararlanmasligiga yordam berishga undaydi. Bugungi kunda ekojurnalistika sohasida ijod qiladigan kishilarni kamdan kam uchratamiz va bu yo'nalish bo'yicha turli xil adabiyotlar ro'yxatini ham topishning iloji yo'q. Faqatgina, UzJOKU universitetida yosh jurnalistlarga dars beradigan ustoz Nargiza Qosimova bugungacha bu yo'nalishning biz bilmagan axborotlarini yig'ib kitob holida chop etmoqdalar.

Ish faoliyatini "Jizzax haqiqati" gazetasida boshlab, keyinchalik Jizzax viloyati teleradiokompaniyasi, "Sangzor" radiosi va yana bir qancha OAVlarda jurnalist, O'zbekiston Milliy Universitetida katta o'qituvchi sifatida faoliyat yuritdi.[5]

Bu yo'nalish bo'yicha bilimga chanqoq talabalarga o'rgatish orqali kelajakda ekojurnalistlarning soni yurtimiz bo'ylab sezilarli darajada oshishiga ishonchim komil. Uning adabiy asarlarida berib borilayotgan ekojurnalistika sohasi haqidagi ma'lumotlar bu sohani turli sohalarga chambarchas bog'liq deb ayta olamiz. Jumladan, ekojurnalistika yo'nalishi turizm sohasiga bog'langan holda ekoturizm sohasi deb ham ayta olamiz. Misol uchun, butun dunyodagi juda ko'plab ekoturistik markazlarning keng tanilishida, ularning daromadi va kuzatuvchilarining oshishiga bevosita ekojurnalistlarning aloqasi kattadir. Chunki, tomoshabinlarga chiqarib berilayotgan kontent orqali bu joyga qiziqqan kishilarning kelishiga bo'lgan xohishi uyg'onishi mumkin.

Kelgusida bunday milliy bog'lar orqali sohasining rivojlanishida kichik-kichik davlatlardagi juda ko'plab manzillarda joylashgan tarixiy joylar ham tez fursatda sayyohlar makoniga aylanadi. Xususan, O'zbekistondagi Lashkarak qishlog'ida ekoturizmning rivojlanishi oqibatida bu joy hozirda "O'zbekiston Shveysariyasi" nomi bilan mashhur bo'ldi va bunday joyga turli davlatlardan, jumladan, Angliya, Rossiya va shunga o'xshash davlatlardan sayyohlar soni ortmoqda. Sayyohlar bu yerning toza havosidan, atrof-muhitning go'zalligidan haligacha hayron qolishmoqda va sayohatga keluvchilar soni ko'paymoqda. Kelgusi 10 yil davomida ekoturistik zonalarining oshib borishi davlat rivojiga o'z hissasini qo'shadi.

Ayni paytda O'zbekistonda 800ga yaqin turizm bilan shug'ullanuvchi turoperatorlik firmalari, 600ga yaqin mehmonxonalar, 30dan ortiq muhofazaga olingan hudud (qo'riqxonalar, milliy bog', nodir tabiat yodgorliklari va h.k.)lar, 60 ta o'rmon xo'jaliklari, faoliyat ko'rsatmoqda. Shuningdek, O'zbekistonda 400 dan ortiq tabiatning noyob yodgorliklari mavjud.[6]

Ekoturizm uchta asosiy mezonni o'z ichiga oladi: asosiy sayyohlarni jalb qiluvchi joylar tabiiy manzillar (masalan, flora, fauna, geologik xususiyatlar) bo'lib, sayyohlar va boshqa ishtirokchilarning faoliyati tashrif buyuradigan mintaqada jismoniy va madaniy muhitga yumshoq ta'sir ko'rsatadi.[7]

Shuni aytish mumkinki, ekoturizmida sayyohlardan olinadigan daromad katta mablag'ni tashkil etadi. Bugungi kunda har bir davlatning sayohat qilish uchun juda ko'plab tarixiy maskanlari bor va ushbu davlatlarga sayohat qilish uchun sayohatchilar juda ko'p pul

sarflashadi. Sayohat manzillariga to'lanadigan mablag'lardan ham davlat hisobiga, ham mahalliy aholiga daromad keltiradi. Chunki, har bir mashhur manzilgohni ziyorat qilish uchun keladigan sayyohlardan tushadigan foyda mamlakatning rivojlanishiga yordam beradi. Har bir shahardagi mashhur manzilgohlarning yonida joylashgan ovqatlanish joylari va turar joylarga to'lanadigan pul insonlarning yaxshi daromad olishiga sabab bo'ladi. Shu tarzda ekoturizmning rivojlanishi har tomonlama foyda keltirishi mumkin. Shunday eng mashhur Parij, Turkiya kabi davlatlarda turizmning rivojlangani sababli har sohada davlatga foyda keltiradi.

Vaholangki, bunday joylarning sifatli video kontentlarini ko'rgan kishilar bu maskanga o'zlari kelgandek bo'lishadi va kelishni xohlagan kishilar soni ko'payishi mumkin. Ba'zi insonlar bu yo'nalish haqida yetarlicha ma'lumotga ega emasliklari uchun, jurnalistikaning ekójurnalistika yo'nalishida o'qiganlaridan so'ng ish topishga qiynalishlari mumkinligini ko'p o'ylashadi. Ammo, bu mavhum o'ydir. Bugungi kunda, o'z sohasini yaxshi tamomlagan sifatli kadrlarga yurtimiz hamon ehtiyot his qilmoqdalar.

Bu yo'nalishni bitirgan ekójurnalist ekoturist bo'lishi oqibatida juda ko'plab juda ko'plab shaharlarga sayohat qilishi, gidronomik binolarda ishlashi, telekanallarda ob-havo boshlovchisi yoki ekójurnalist sifatida ko'rsatuvlarda ishlashlari mumkin. Bu yo'nalishni bitirgan sifatli kadrlarning soni kamligi tufayli ishchi hodimlarning soni yetmayotganligini ko'rishimiz mumkin. Albatta guvohi bo'lamizki, faqatgina ekójurnalistika yo'nalishi bo'yicha emas, balki butun jurnalistika sohasida radio, telekanallarda ishchi kuchining yetmaganligi tufayli o'z yo'nalishini bitirgan yoshlar kam va ko'p jurnalistlar o'zbek tiliga ixtisoslashgan yo'nalishlarni tamomlashgan. Bunday hodimlar kuchi yetmasligi oqibatida o'z yo'nalishining ustalari yo'q telekanal, radio va ijtimoiy tarmoqlarda berilayotgan kontentning pasayishiga guvohi bo'lamiz. Shuning uchun, jurnalistika sohasi bugungi kunga kerak sohalardan biri hisoblanadi va har bir sohaning ham jamiyat hayotida tutgan o'rni beqiyosdir.

Xulosa

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, ekójurnalistika yo'nalishi o'zida barcha ekomuhit hodisalarini tomoshabinga yetkazib bermasdan, balki ularga dunyodagi eng mashhur ekoturistik manzillarni ham sifatli holda taqdim eta oladilar. Ekójurnalistlarning ish tajribasidan kelib chiqqan holda ularga ish o'rinlari juda ko'p va bu yo'nalishda kadrlar tezda oshishi mumkin. Chunki, bu yo'nalish bo'yicha darslar UzJOKUning jurnalistika sohasida ham o'rgatishmoqda va yosh kadrlarga darslarni ekójurnalist Nargiza Qosimova olib bormoqdalar.

Bugungi kunga kelib bu sohani tushunadigan va shu soha bo'yicha ishlay oladigan talabalarning yetuk kadr bo'lib chiqishi, jurnalistikada chiqarilayotgan axboriy kontentlarning oshishida yordam beradi. Shunday ekan, hozirda ekójurnalistikaning o'z sohasida qo'llanilishi bo'yicha yetarlicha fikr va xulosaga ega bo'ldik.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Журналистика жанrlari https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Журналистика_жанrlari
2. Журналистика <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Журналистика>
3. Журналистика qanday bo'lishi kerak? - OAV vakillari bilan soha muammolari va istiqbol haqida suhbat <https://kun.uz/uz/news/2021/06/27/jurnalistika-qanday-bolishi-kerak-oav-vakillari-bilan-soha-muammolari-va-istiqbol-haqida-suhbat>

4. Jurnalistika – ijod maydoni, jurnalist – ijodkor shaxs Нодир Маҳмудов
<https://yuz.uz/uz/news/jurnalistika--ijod-maydoni-jurnalist--ijodkor-shaxs>
5. Nargis Qosimova (1969) <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/nargis-qosimova-1969>
6. O‘zbekistonda ekoturizmni rivojlantirish imkoniyatlari qanday?
<https://kun.uz/uz/news/2017/03/08/uzbekistonda-ekoturizmni-rivozlantiris-imkoniatlari-kandaj>
7. Turizmning dunyo mamlakatlari YaIMidagi ulushi: O‘zbekiston eng past ko‘rsatkichlilar orasida
<https://kun.uz/uz/news/2018/04/13/turizmning-dune-mamlakatlari-aimidagi-ulusi-uzbekiston-eng-past-kursatkicilar-orasida>

10.00.00 – Филология фанлари

Fillipova Olga Igorevna
Uzbekistan State World
Language University,
Master

CONVERGENCE OF STYLISTIC DEVICES AS A CATEGORY OF REDUNDANCY

Abstract. The article considers the linguistic phenomenon of redundancy in a fiction text as an essential factor that ensures an adequate interpretation of information by the addressee. Particular attention is paid to the convergence of stylistic devices, which through multiple stylistic techniques highlights the most significant elements of the text representing the cognitive principle of foregrounding. The functional significance of convergence in a fiction text has been analyzed, and the cognitive function of this linguistic phenomenon has been discussed.

Key words: redundancy, means of redundancy, fictional text, convergence, repetition, synonymous repetition, periphrasis, foregrounding, stylistic functions, pragmatic functions, cognitive functions, concept.

Fillipova Olga Igorevna
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti,
Magistr

ORTIQCHA KATEGORIYA SIFATIDA STILISTIK VOSITALARINING YAQINLASHISHI

Annotatsiya. Maqolada badiiy matndagi ortiqcha narsalarning lingvistik hodisasi adresat tomonidan ma'lumotlarning etarli darajada talqin qilinishini ta'minlaydigan muhim omil sifatida ko'rib chiqiladi. Stilistik vositalarning yaqinlashuviga alohida e'tibor qaratiladi, bu ko'plab stilistik vositalar yordamida matnning eng muhim elementlarini ajratib turadi, bu ta'kidlashning kognitiv printsiptini aks ettiradi. Badiiy matnda konvergentsiyaning funktsional ahamiyati tahlil qilindi va ushbu lingvistik hodisaning kognitiv funktsiyasi muhokama qilindi.

Kalit so'zlar: ortiqcha, ortiqcha vositalar, badiiy matn, konvergentsiya, takrorlash, sinonim takrorlash, perifraza, nomzodlik, stilistik funktsiyalar, pragmatik funktsiyalar, kognitiv funktsiyalar, tushuncha

Филиппова Ольга Игоревна
Узбекский государственный
университет мировых языков,
Магистр

КОНВЕРГЕНЦИЯ СТИЛИСТИЧЕСКИХ ПРИЁМОВ КАК КАТЕГОРИЯ ИЗБЫТОЧНОСТИ

Аннотация. В статье рассматривается языковой феномен избыточности в художественном тексте как важный фактор, обеспечивающий адекватную интерпретацию информации адресатом. Особое внимание уделяется сближению стилистических средств, которое выделяет важнейшие элементы текста с помощью множества стилистических средств, что отражает когнитивный принцип акцентирования. Проанализировано функциональное значение конвергенции в художественном тексте и обсуждена когнитивная функция этого языкового явления.

Ключевые слова: избыточность, избыточные средства, художественный текст, конвергенция, повтор, синонимический повтор, перифраз, номинация, стилистические функции, прагматические функции, когнитивные функции, понимание.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N36>

Introduction

Cognitive stylistics is characterized by an interdisciplinary character and involves a comprehensive consideration of language with the role of the human factor coming to the fore. Mainly, this linguistic science is engaged in the study of a fiction text, one of the main categories of which is the cognitive category of redundancy.

As it is known, there are two opposite tendencies constantly operating in language: the tendency to minimize efforts (linguistic economy) and the tendency to the redundant usage of linguistic means, and if the first is constantly considered as a linguistic regularity, the latter is often characterized negatively as a speech deficiency. It is worth noting that the evaluative component of the term "redundancy" implies "excess" and "uselessness". So, G. Paul characterizes linguistic redundancy as a negative phenomenon and notes that language means are often used unnecessarily wastefully, while language activity is characterized by a certain tendency to economy. The researcher claims that although the emergence of redundancy is inevitable, it cannot exist in language for a long time, since language tends to avoid it [Paul 1960: 301].

Nevertheless, in the mid-60s of the 20th century redundancy as a linguistic phenomenon was considered as an essential factor for ensuring adequate perception of information by the addressee. In this regard, it seems necessary to consider the concept of redundancy which is ambiguously interpreted in the linguistic literature at present. Thus G. Gleason emphasizes that redundancy is not a disadvantage, but an important feature of language functioning [Gleason 1959:368]. In turn, A. Martinet claims that this linguistic phenomenon may seem at first a useless waste of articulatory energy, but most often it is a reduction of mental energy [Martinet 1963:537]. According to B. Pottier, the positive role of redundancy consists in the fact that this linguistic phenomenon contributes to the transmission of information despite interference that prevents communication, such as noise, logical errors, distortion of meaning [Pottier 1973:239], I.R. Galperin supports this view noting that linguistic redundancy is an integral property of any speech act, moreover, it promotes expressiveness and eliminates "interference" in the process of perception helping to clarify the message [Galperin 1974]. Yu.M. Lotman also regards redundancy as a positive property of language since it ensures the stability of language in terms of errors and subjective perception [Lotman 1994].

Thus, it can be argued that phenomenon of redundancy may be effective, especially in fiction text, since it contributes to its expressiveness and emotiveness.

Literature review

Linguistic means of redundancy

The *aim* of the article is to substantiate stylistic and cognitive significance of the category of redundancy. It should be stressed that in a fiction text redundancy has an intentional character and performs diverse *stylistic, pragmatic and cognitive functions*.

As our analysis proves there are many means to create redundancy, such as repetition, periphrasis, synonymous repetition and convergence of stylistic devices. Most researchers consider these means of redundancy as stylistic phenomena that perform various stylistic functions. Let us briefly discuss all these means.

According to I.V. Arnold, **repetition** is a figure of speech consisting in the repetition of sounds, words, morphemes, synonyms or syntactic constructions used close enough to each other so that they can be noticeable [Arnold 1992:182]. Repetition is a stylistic technique of logical and emotional highlighting of the key words of an utterance. In the fictional text it fulfils various functions and one of them, most important, is to create the effect of **foregrounding**. I.V. Arnold considers the concept of foregrounding as a method of formal organization of the text, focusing the reader's attention on certain elements of the text and establishing semantic relationships between the elements of one or more often different levels [Arnold 2002:63]. According to N.M.Dzhusupov, the phenomenon of foregrounding takes place when some linguistic elements are concentrated in the text focusing the addressee's attention on the conceptually significant semantic components of the utterance. Repetition, as the researcher claims, is a complex stylistic phenomenon and a means of foregrounding in the text, is distinguished by its multidimensional and multilevel nature [Dzhusupov 2014]. Thus repetition, as a means of **foregrounding**, serves to ensure the structural cohesion and coherence of the whole text and establishes the hierarchy of its elements.

An interesting example is the abundance of lexical repetitions in a fragment from *The Nightingale and the Rose* by O. Wilde, telling us about the unrequited love of an unhappy Student for a Girl who demands to bring her a Red rose. However, no matter how hard the young man tries to get the flower he does not succeed, which leads him to despair. The observer of the suffering of the young man is the Nightingale, the main character of the story, who sacrifices himself out of compassion for the unfortunate lover for the sake of true, as he believes, Love: *So the Nightingale pressed closer against the thorn, and louder and louder grew her song...*; *"Bitter, bitter was the pain, and wilder and wilder grew her song..."*; *"Fainter and fainter grew her song, and she felt something choking her in her throat..."* [Wilde, p.29]. In this example the redundant use of the "double" repetitions fulfils the stylistic function: to reveal the emotional state of the Nightingale, her mixed feelings of ecstasy and pain reinforced by the antithesis "louder-fainter", also expressed by means of repetition.

Another means of redundancy is **periphrasis**, which as noted by I.R. Galperin usually highlights one of the features of the phenomenon that conceptually significant. This selection of a certain feature of the described phenomenon simultaneously expresses the author's modality, his subjective attitude to it [Galperin 1958:158]. Consequently, the use of periphrasis helps avoid tautology thus refining the narrative style. From the conceptual point of view, periphrasis acts as a stylistic device, pointing out some peculiar properties of an object or an individual and at the same time expressing an emotional and evaluative attitude of the author.

From this point of view it is worth noting "Reunion" by J.Cheever, which narrates the story about the first and the last meeting of a father and a son. An abundance of periphrastic expressions in the father's speech, such as *"Master of the hounds! Tallyhoo and all that sort of thing..."*, *"Kellner!" he shouted. "Garçon! Cameriere!..."* [Cheever, p.612], when he addresses the service personnel is used to express his arrogant and contemptuous attitude towards them. The same can be said about the metonymic periphrasis in the expression: *"Is it asking too much for*

you to sell me one of your disgusting specimens of yellow journalism?”, where rather a rude expression “*species of yellow journalism*” is used to replace the more neutral word “*newspaper*”. Due to the excessive use of the periphrases in this work the image of the personage is created. Thus, these cases of periphrases realize the cognitive-stylistic function of characterization of the personage, constructing his image as a rude, uncultured and arrogant person, full of self-importance and overconfidence.

As for ***synonymous repetition***, this linguistic phenomenon as a means of redundancy is considered one of the semantic and stylistic components of the author's linguistic paradigm, a means of actualization of various functions. Synonymous repetition is actively used in the text both as a means of inter-phrasal connections, and as a means of promoting a variety of nominations of the same situations, phenomena, objects for the sake of stylistic and pragmatic effect. The essence of synonymous repetition lies in the fact that they are used to highlight some ideas, placing emphasis on the salient points. It should be noted here that the use of synonymous expressions in fiction is intentional and conceptually significant.

An example is the “The Duel” by O. Henry narrating a story about two friends, a businessman and an artist, who once came to New York in search of a better life. And if the first one has easily adapted to the new conditions, the second one has not found his own place in these life circumstances and regards the city as an enemy. So, in this story contextual synonyms are used to express negative emotions associated with the notion denoted by the title “The Duel”: ‘*has got to fight*’, ‘*must do battle*’, ‘*conquered you*’, ‘*seeks to subdue you*’, ‘*woos you*’, ‘*countered and clinched*’, ‘*gobbled you*’, ‘*got your hammer out for...*’, ‘*downed you*’, ‘*accepts a challenge to a duel*’, ‘*struggle with the leviathan*’, ‘*you've lost*’, ‘*The town's got you*’ [Henry, p.294-301]. These series of synonyms illustrate the individual author's world picture, which contains both deep disappointment and a certain, rather well-hidden reverence to the majestic enemy in its invincibility. All these excessively used synonyms can be considered contextual or occasional, designed to perform expressive and emotive functions, revealing the concepts of “*Enemy*” and “*Confrontations*”, which are key notions in this work.

We have briefly characterized the means of redundancy and their functions. However, the main focus of our article is on ***convergence of stylistic devices***, which in our opinion is the most significant means of redundancy. As it is known, convergence of stylistic devices is a type of redundancy denoting the accumulation of a number of stylistic devices in a text fragment.

Discussion.

Convergence of stylistic devices

The term “convergence” was introduced by M. Riffaterre, who understood this phenomenon as the abundance of stylistic techniques, the joint usage of which improves and increases the expressiveness and effectiveness of the utterance [Riffaterre 1959:172]. In the framework of the theory of decoding stylistics I.V. Arnold, sharing M. Riffaterre's views, claims that interacting stylistic devices highlight one another, and the signal transmitted by them cannot be unnoticed [Arnold 1990:64]. M.E. Obnorskaya asserts that the use of convergence of stylistic devices in the fiction text contributes to emotional and expressive representation of the phenomena described in the text of stylistic convergence [Obnorskaya 1972:76-86]. Thus, it can be argued that the indisputable and generally accepted criteria for determining stylistic convergence is a combination of two or more stylistic means/devices involved in the performance of a single stylistic function.

As for the typology of stylistic convergence, there are several classifications in the scientific literature. A.A. Potebnya distinguishes sequential or chain convergence and notes that it is the unity of several cases of convergence in the text [Potebnya 1976:377]. I.A. Soloveitchik-Silberstein identifies four types of stylistic convergence from the point of view of the qualitative characteristics of stylistic means forming convergence: a) lexical; b) lexical-syntactic; c) phonological; d) mixed type. The scholar notes that some of the types of stylistic convergence may be dominant, while others are of complementary character [Soloveitchik-Silberstein 1995:3-4]. A.P. Skovorodnikov distinguishes concentrated (used within one sentence) and dispersed (used within several sentences) types of stylistic convergence [Skovorodnikov 1981:204-205]. M.E.Obnorskaya divides convergence into convergence combining semantically homogeneous elements, and convergence consisting of semantically heterogeneous elements [Obnorskaya 1972:79].

As for our research, our analysis proves that in most cases we observe a combination of all types of stylistic convergence, and this type of convergence can be called 'mixed' or 'combined'. It should be noted here that the scholars considered the convergence of stylistic means mostly in terms of stylistic functions it performs. We consider stylistic convergence as a means of redundancy, not only from the stylistic, but also communicative-pragmatic and cognitive functions.

The functions of stylistic convergence

It is quite evident that stylistic convergence in contrast to a single usage of stylistic devices is much more effective in terms of expressiveness, emotiveness and evaluation. It is characterized by polyfunctionalism manifested in a variety of functions: stylistic, pragmatic, cognitive and sociocultural.

Stylistic functions created by means of convergence are the functions of expressiveness, of logical and emotive reinforcement, the emotive-evaluative function, the function of imagery. The example of the lexical-syntactic convergence fulfilling the function of emotional reinforcement is observed in the text fragment of the work by K. Mansfield's "The Child-Who-Was-Tired", which narrates the story about the plight of an orphan, forced to do backbreaking work in the house of harsh owners:

"Another baby! Hasn't she finished having them YET?" thought the Child. "Two babies getting eye teeth—two babies to get up for in the night—two babies to carry about and wash their little piggy clothes!". [Mansfield, p.168].

In this extract the convergence of stylistic devices is created by the use of *exclamation, rhetorical question, graphically highlighted adverb "Yet", syntactic parallelism, anaphora and epithet*. Let us analyze the usage of these devices in more detail. The character's extreme fatigue from daily worries and looking after three children and a baby is expressed by her inner speech in which the exclamation ("*Another baby!*") and rhetorical question (*Hasn't she finished having them YET?*) convey the emotions of extreme fatigue, frustration and despair of the child. The adverb "*Yet*" written in capitalized letters intensifies the pragmatic effect of the utterance. The emotions experienced by the child at the same time are perceived as a silent accusation of those who ruthlessly exploit her. In addition, the feelings of irritation and bitterness are also felt in the child's words due to anaphora used in the parallel constructions containing information about the hardships of a little baby-sitter (*Two babies getting eye teeth—two babies to get up for in the night—two babies to carry about and wash their little piggy clothes!*). In this passage,

the redundancy of stylistic means performs not only the emotive and expressive functions, but also the function of revealing the inner psychological state of the character.

As it was mentioned above, the most frequent type of stylistic convergence is the mixed one or combining different types of stylistic means (lexical, syntactic, phonetic etc.) which fulfil various stylistic, pragmatic, sociocultural functions. Here is an example from the work by O. Henry "October and June" narrating the story about a woman who refused a marriage proposal because of the age difference:

*"She **was** really **fond of his strength, his wholesome looks, his manliness--perhaps, if—**"*
*"No, no," she said, shaking her head, positively; "it's out of the question. **I like** you a whole lot, but marrying won't do. My age and yours are--but don't make me say it again--I told you in my letter."*
 [Henry, p.176].

In this fragment, stylistic convergence is created by *synonymous repetition, lexical repetition, double negation and stylistic devices (gradation, antithesis, aposiopesis), as well as parallel structures*. Thus, the repeated structures used in the woman's speech (...*his strength, his wholesome looks, his manliness...*) create the stylistic effect of expressiveness and emotional intensification emphasizing the idea of the young man's attractiveness. Implicitly this utterance expresses the woman's desire to soften her refusal of marriage proposal. The aposiopesis (...*his manliness--perhaps, if—...*) is meant to express her considerate attitude to the young man since she doesn't want to repeat her refusal not to hurt his feelings. The double negation "No, no" and its contextual synonymous expression "it's out of the question" presumably express the character's inner doubts, her wish to convince not only the young man, but also herself that their marriage is impossible. So, the convergence of stylistic devices here realizes the cognitive function of constructing the image of the character who is presented as a wise, reasonable and tactful woman.

It should be noted that all the functions of stylistic convergence are very important, but special emphasis is put on the **cognitive** ones since they are aimed to decode the conceptual content of the text.

There are following types of cognitive functions: the function of foregrounding conceptually significant information, sense-forming function, the function of constructing a concept, the function of constructing an image of a personage, the function of representation of the author's individual world picture. In this regard, the case of lexical convergence is interesting in the following excerpt from O. Henry's work "The Duel":

*You may live in **Chicago** until your **hair whitens**, and be a citizen and still **prate of beans** if **Boston** mothered you, and without rebuke. You may become a civic pillar in any other town but **Knickerbocker's**, and all the time publicly sneering at its buildings, comparing them with the architecture of Colonel Telfair's residence in Jackson, Miss., whence you hail, and you will not be set upon. But in **New York** you must be either a New Yorker or an invader of a modern **Troy**, concealed in the **wooden horse** of your conceited provincialism."* [Henry, 296].

Here the convergence is created by the *toponyms, euphemism, phraseological unit, polysyndeton, personification, metaphor and allusion*. As for *toponyms*, they are found widely in this fiction work (*Chicago, New York, Boston, Colonel Telfair's residence, Jackson, Knickerbocker's*), making it realistic enough to seem like a real biographical plot-observation. The imagery of the lexical component of the fragment is given by periphrasis (*hair whitens*) and phraseologism (*prate of beans*). Imagery is also facilitated by the *polysyndeton* (... *and be a citizen*

and still prate of beans..., ...and without rebuke; and all the time publicly sneering at its buildings..., ...and you will not be set upon). The personification of the city (*... Boston mothered you*) turns it into a rightful personage of the story, as well as other cities, which, according to the author, seem to have their own character, their own "soul". The contrast between the metaphor (*civic pillar*) and the toponym (*Knickerbocker's*) expresses the idea of contraposition and inequality of an ordinary citizen and a resident of the fashionable Manhattan district. Conceptually significant is the *allusion* to the myth of Ancient Greece about the Trojan War (*... you must either be a resident of New York, or an invader of modern Troy ...*), in which the Denyen managed to conquer Troy by building a wooden horse (which later became known as Trojan Horse) and hiding their best warriors in it. The allusion here fulfils the cognitive function. On the one hand it activates mythological knowledge structures, on the other – it again emphasizes the idea of equality by contrasting the residents of New York with the provincials whom the author calls "invaders of modern Troy", using the periphrasis. This stylistic device implies a deep conceptual sense: the idea of rivalry, enmity, fight and conquering. The cognitive function of the stylistic convergence is manifested in the fact, that it contributes to the process of concept construction presenting the city of New York as the dominant concept of the whole story. The conceptual structure of the concept "New York" can be expressed by the following propositions:

- New York does not accept outsiders;
- New York is an enemy for outlanders;
- New York is a modern Troy. It should be invaded and conquered.

So, the stylistic convergence here is characterized by polyfunctionality manifested in a variety of stylistic and cognitive functions. Stylistic functions performed by stylistic devices are focused on expressing imagery, emotiveness and valuation. As for cognitive functions, they are targeted at the conceptual content of the fiction text, contributing to concept construction, namely the construction of the dominant concept "New York".

Another example of stylistic convergence as a means of foregrounding is observed in the allegorical story by O. Wilde "The Nightingale and the Rose", where stylistic convergence is observed:

*"-Here **indeed** is the **true** lover," said the Nightingale. "What I sing of, he suffers - what is joy to me, to him is pain. Surely Love is a **wonderful** thing. It is **more precious** than **emeralds**, and **dearer** than fine **opals**. **Pearls** and **pomegranates** cannot buy it, **nor is it set forth** in the **marketplace**. It may not be **purchased** of the merchants, **nor can it be weighed** out in the balance for **gold**." [Wilde, p.22].*

In this case the convergence is created by *contextual* synonyms (*indeed-true; sing-joy; suffers-pain; wonderful-precious-dearer-fine*), antithesis (*What I sing of, he suffers - what is joy to me, to him is pain*), similes (*love... is more precious than emeralds, dearer than opals, pearls and pomegranates cannot buy it*), inversions (*nor is it set forth, nor can it be weighed*) and syntactically parallel constructions. This text fragment contains information about the allegorical personage "The Nightingale", his thoughts about Love, which is the dominant concept of the whole story. Here the concept is verbalized by means of stylistic devices, namely, the similes, comparing the concept *Love* to *emeralds, opals, pearls and pomegranates*, thus emphasizing the conceptual features of the concept: *wonderful, precious, dear, true*. The antithesis highlights the idea of inconsistency of feelings experienced by people in love: for some of them Love is *joy and happiness*, for others – *sufferings and pain*. Very important from

the cognitive perspective is the idea conveyed by the synonymous expressions: *can not buy – nor is set forth in the marketplace – may not be purchased*, implying the following proposition: *Love is priceless*. So, the convergence of stylistic devices used in the extract performs both stylistic and cognitive functions. From the stylistic viewpoint the extract is characterized by imagery, emotiveness and evaluation. From the cognitive perspective the stylistic convergence here is oriented to a) the concept 'Love' construction; b) the representation of the character's image.

It should be mentioned that the peculiarity of using convergence of stylistic devices is its ability to implement all functions in a cluster: stylistic, pragmatic and cognitive. Indisputable, however, is the fact that the latter play the dominant role. No less important is the pragmatic function of stylistic convergence. It can be illustrated by the example from "October and June" by O. Henry:

*"And now, **veteran that he was** of his country's strenuous times, he had been **reduced to abject surrender by a woman's soft eyes and smiling lips**. As he sat in his quiet room he held in his hand **the letter he had just received from her – the letter that had caused him** to wear that **look of gloom**. He re-read the **fatal paragraph** that had **destroyed his hope**." [Henry, p.174].*

The story tells us, as it was said above, about a young man who was in love with a lady of an older age. He confessed his love but was rejected because of their age difference. The story is highly humorous due to the effect of "defeated expectancy" since the reader until the end of the story is convinced that it was the man who seemed to be much older. The analyzed extract describes the situation when the young man got a refusal letter. The extract is characterized by the convergence of stylistic devices including *inversion, repetition, periphrasis, epithets, metaphors, parallel constructions* as well as expressive means of the language such as emotive and evaluative words, *phraseological units*. The stylistic devices used in the extract fulfil both stylistic and pragmatic function. The stylistic function is oriented to express the personage's emotional state and this is achieved by the use of *epithets (abject, fatal, look of gloom), the metaphors (surrender, destroyed hope), the repetition* of the word "letter" in the parallel constructions that intensifies the effect of emotional tension, the feelings of distress, despair and fatality.

The pragmatic function of the stylistic convergence is aimed to characterize a) the social status of the personage b) his age. The lexemes "veteran" and "surrender" in its metaphorical sense hint both at the social status of a military man and his elderly age.

So, the polyfunctionality of stylistic convergence proved by the above examples, highlights the conceptual significance of the category of redundancy in general, and stylistic convergence as a major means of redundancy in fiction in particular.

Results

1. In the research the phenomenon of redundancy, the intentional use of which ensures an adequate interpretation of the fiction text, has been analyzed;
2. The article discusses such means of redundancy as repetition, periphrasis, synonymous repetition, stylistic convergence, their stylistic, pragmatic, cognitive and sociocultural functions;
3. The main emphasis in this work is put on convergence of stylistic devices regarded a means of the cognitive mechanism of foregrounding. It has been proved that stylistic

convergence reveals the most conceptually significant elements of the fiction text, thus decoding its implicit deep structure;

Various functions of stylistic convergence, namely stylistic, pragmatic. Cognitive, sociocultural have been analyzed, and their conceptual significance has been revealed.

Conclusion

1. Stylistic convergence built on the abundant usage of stylistic devices, is the most important means of linguistic redundancy, the intentional usage of which is inherent in nature of fiction;

2. Stylistic convergence regarded as a means of the cognitive mechanism of foregrounding, brings to the fore conceptually significant fragments of the fiction text;

3. Stylistic convergence is characterized by polyfunctionality manifested in a variety of stylistic, pragmatic, cognitive and sociocultural functions, which in most cases are realized in close correlations with each other;

4. The cognitive function of stylistic convergence is most relevant to the processes of text interpretation since it reveals conceptual information and contributes to conceptual analysis of the whole text. This function is aimed to a) reveal new emergent conceptual senses and new knowledge about the “imaginary” world of the author; b) to construct the personage’s image and reveal his inner psychological state; c) to construct the concepts and conceptual spheres of the fiction text; d) to represent the author’s individual world picture.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – М.: Просвещение. – 1992.
2. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка: (Стилистика декодирования): Учеб.пособие.-3-е изд. – М.: Просвещение, 1990.
3. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык: Учебник для вузов. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Флинта: Наука, 2002. – 384 с.
4. Гальперин И. Р.. Очерки по стилистике английского языка//Издательство литературы на иностранных языках, Москва, 1958.
5. Гальперин, И.Р. Информативность единиц языка [Текст]: учеб. пособие / И.Р. Гальперин. – М.: Высш. шк.,1974.
6. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. – М., 1959.
7. Джусупов, Н. М. Теория выдвижения: когнитивно-стилистические характеристики и практические аспекты реализации // Узбекистонда хорижий тиллар (научно-методический журнал), 2014. – №1 (1) – с. 46-52.
8. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общей ред. Е.С. Кубряковой. М., 1997.
9. Лотман, Ю.М. Ю.М. Лотман и тартутскомосковская семиотическая школа [Текст] / Ю.М. Лотман. – М.: Гнозис, 1994.
10. Мартине, А. Основы общей лингвистики [Текст] / А.Мартине // Новое в лингвистике. Вып. III. – М.: Изд-во ин. лит-ры, 1963.

11. Обнорская М.Е. «Синтаксическая конвергенция // Стилистика романно – германских языков // материал семинара // Л., 1972.
12. Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960.
13. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. М.: Искусство, 1976.
14. Pottier, B. Les langues dans le monde [Text]/ B. Pottier // Le language. – Paris: Ed. SELAF, 1973.
15. Riffaterre M. Criteria for style analysis, 1959.
16. Mansfield, Katherine. The Child-Who-Was-Tired. In a German Pension. London: Stephen Swift & Co.Ltd. 1911. p 163-183.
17. Cheever, John. Reunion. The Stories of John Cheever. New York: First Ballantine Books Edition.1980. P.611-613.
18. Henry, O.Duel.Strictly business. New York: Doubleday, Doran and Company Inc. 1910. P.294-301.
19. Henry, O. October and June. Sixes and Sevens. New York: Doubleday, Page and Company. 1911. P. 174-177.
20. Wilde, O. Nightingale and the Rose. The Happy Prince and Other Tales. London: The Floating Press. 2008. P. 21-32.

10.00.00 – Филология фанлари

Ismoilova Dilorom Rustamjon kizi
EFL teacher of Fergana State University
E-mail: d.r.ismoilova@mail.ru

LEXICAL UNITS OF THE SEMANTIC FIELD “MURDER”

Annotation. The article discusses the structural linguistics and its crucial methods which are implemented in scientific research. The field theory is considered as one of the effective methods to analyze the structural and semantic peculiarities of the language. The structure of the microfield of "murder" in the English language and the semantic features of its constituents are scrutinized in this article. Also, the synonymic, antonymic, hyperhyponymic and graduonymic relations of the lexical units connected to this field within the field were analyzed based on the views of the field theory. In particular, the article reflects the results of research on the methodical use of lexical units included in the microfield of "murder". The author deeply analyzed the general and specific semantic features of these components.

Key words: core element, semantic field, peripheral element, synonymy, antonymy, heterogeneity, lexeme, distinctive sign, integral sign, microfield, component, central element.

Ismoilova Dilorom Rustamjon qizi
Farg‘ona davlat universiteti
Ingliz tili kafedrası o‘qituvchisi

“MURDER” SEMANTIK MAYDONI LEKSIK ELEMENTLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada strukturaviy tilshunoslik va uning ilmiy tadqiqotda qo‘llaniladigan asosiy usullari muhokama qilinadi. Xususan, maydon nazariyasi til birliklarining struktur va semantik xususiyatlarini tahlil qilishda samarali usullaridan biri sifatida qaraladi. Qolaversa, maqolada ingliz tilidagi “qotillik” mikromaydonining tarkibi va uni tashkil qiluvchi konstituyentlarning semantik xususiyatlari o‘rganilgan. Shuningdek, mazkur maydonga birikkan leksik birliklarning maydon ichidagi sinonimik, antonimik, giper-giponimik va graduonimik munosabatlari maydon nazariyasiga doir qarashlar asosida tahlil qilingan. Xususan, maqolada “qotillik” mikromaydoniga jamlangan lug‘aviy birliklarning uslubiy qo‘llanishiga doir tadqiqot natijalari aks ettirilgan. Muallif mazkur komponentlarning umumiy va xususiy semantik belgilarini chuqur tahlil qilgan.

Kalit so‘zlar: yadro element, semantik maydon, periferik element, sinonimiya, antonimiya, geterogenlik, leksema, distinktiv belgi, integral belgi, mikromaydon, komponent, markaziy element.

Исмоилова Дилором Рустамжон кизи
Преподаватель английского языка,
Ферганский государственный университет

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ «MURDER»

Аннотация. В статье обсуждается структурная лингвистика и ее ключевые методы, применяемые в научных исследованиях. Теория поля рассматривается как один из эффективных методов анализа структурно-семантических особенностей языка. В статье исследуется состав микрополя «убийство» в английском языке и семантические особенности его составляющих. Также были проанализированы синонимические, антонимические, гипергипонимические и градуонимические отношения лексических

единиц, связанных с данным полем внутри поля, исходя из представлений теории поля. В частности, в статье отражены результаты исследования методического использования лексических единиц, входящих в микрополе «убийство». Автор глубоко проанализировал общие и специфические семантические особенности этих компонентов.

Ключевые слова: ядро, семантическое поле, периферийный элемент, синонимия, антонимия, лексема, отличительный признак, интегральный признак, микрополе, компонент, центральный элемент.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N37>

Introduction

It should be stated that many effective methods which target to scrutinize the language considering it as a whole system have been used in structural linguistics throughout the world. Importantly, structural linguists promoted field theory served for the success of new linguistic research series. Because the rest of the methods promote learning the language separately, while the field method requires learning them as a part of the system, connecting language units to each other.

During the development of structuralism, linguists from all over the world applied the field method to their scientific work. The analysis of the language system according to the principles of the field theory not only provided the basis for a deeper and more complete analysis of the world's languages, but also made it possible to empirically study the similarities and differences in the semantic structure of the languages of different systems. The scientific research conducted on field theory around the world gives the conclusion that the linguistic field, which was initially introduced to linguistics by German linguists, and the theory summarizing its definition, structure, and properties, has been significantly developed to this day. Although a specific universal definition of the linguistic field has not been developed, it is known that the various semantic relations between its elements can be determined only when the meaningful sign of the elements of the field is contrasted with other elements of this field. World linguists have found out that the linguistic field is not only manifested at the lexical level, but it is also applied to the functional and grammatical aspects of the language.

The theories of Chinese researchers and the practical results achieved by them occupy an important place in the research conducted in the field of semantics in recent years. The research of Chinese scientists in this field were carried out by linguist Ch. Goes back to Mei. In 1987 Ch. Mei informed the linguistics of the following scientific opinion: "Words in the language system are interconnected and form a whole lexical system. In this system, certain words are united under one general concept. An important aspect of the study of the theory of the semantic field is that we can witness the existence of commonality in the field definitions given by linguists of all times. [6. P. 18-43]

Although the definitions are constructed using different words, they ultimately point to the same address. Almost all theories define the essence of language units as a unit under one commonality. As linguists name the elements of the field in their own terms and provide examples from their research, it seems as if a new theory has emerged. As a proof of our opinion, another Chinese linguist Zhou interprets the theory of the field in this way: "Semantic field is a collection of several words, called the lexical field, which are connected in terms of content and united under a single concept." These words can be interpreted in two ways. From one point of

view, it can be expressed by the single concept in the definition - superordinate (general, superior concept).

The above scholars were supporters of studying semantics through the field theory based on the interrelationship and relationship of linguistic units to each other.

The semantic field has a complex nature. One lexeme can belong to different semantic fields with its single meaning. In this regard Ch. Gao cites as an example that the lexeme "father" is combined with the word "dad" in the same field on a synonymous basis, and therefore, it also belongs to the same antonymic field with the word "child". As a second aspect of complexity, he explains that one lexeme can create different semantic fields with different meanings. Approving these ideas of Gao, we would like to cite as an example the lexeme of the Uzbek language. The lexeme *tez* can also be combined with other lexical fields separately with the words *jadal*, *darrov*, and with the words *jizzaki*, *jahli tez*.

Semantic field is the division of words (lexemes) with the same meaning into groups. The terms semantic field, lexical field, semantic system all represents the same concept - content field. Words with the same semantic nature are grouped into one semantic field. In many cases, the sciences are characterized by their subject matter, for example, human body parts, landscapes, diseases.

Studies based on the content area not only reveal the relationship between the elements that make up this area, but also show that the vocabulary of each language is a unique system with its own distinctive features. In our country, the number of scientific works based on the principles of field theory is increasing.

We scrutinized the semantic field of "crime" and its components by the means of field theory.

Along with having legal criteria, crime is considered as a social phenomenon. Therefore, as social life progresses, it naturally "boosts". Criminology is one of the areas directly affected by the globalization process. If we consider a language as a macrosystem consisting of innumerable open and closed systems, "crime" is an open microsystem in it.

The semantic field of crime, which is characterized by universality, also has its various representatives. They make up a significant part of the lexical, phraseological and paremiological layers of world languages. Various aspects of the semantics of crime in English and Uzbek, which belong to different system languages, have been analyzed to a certain extent. But it should be noted that most of them are limited to linguistic analysis of some type of crime or the concept of "crime" itself. This showed that there is a need to systematically study the expressions of the semantics of "crime" in two languages through the field method and motivated to study the lexical-phraseological layer of the "crime" archetype of these two non-related languages in a cross-plan. It should be recognized that scientific works dedicated to the study of the lexicon of "crime" in world linguistics have prepared a unique ground for our work.

First, it is appropriate to consider the works on the analysis of the semantic field of "crime" in English and its constituent components.

The most important scientific research work on the semantic field of "crime" in the English language was conducted by the Australian linguist I. Langford. The author also stated in the introduction of this thesis that linguists have studied the semantic fields of emotions, colors, speech acts, and animals in the English language, but not enough attention has been paid to the semantics of "crime" and that is why English writes that there is a huge gap in our

knowledge about the semantic nature of the lexical layer of the language. The author analyzes the semantics of "crime" in the English language based on bifurcation. According to it, the constituents joining the criminal field are studied by separating them into two branches, such as common language (the language in general use) and the language of the law (the language of legal documents). Langford classifies the crime scene by dividing it into the following microfields:

1. Murder.
2. Crimes against people.
3. Property crimes.

In this article we scrutinized the microfield of "murder" and its semantic structure in terms of field theory.

Materials and methods

Ali Mansuri writes in his candidate's thesis that the introduction of central and peripheral lexemes of the field to linguistics is the great contribution of the linguist Lehrer to the theory of the semantic field. [5. P. 3] However, before Lehrer, linguists such as Berlin and Kay created a taxonomy of central and peripheral elements. Their criteria included:

1. Core elements are mainly monolexic in nature.
2. There are no restrictions on the use of nuclear elements in a narrow group of objects within the field. For example, the English lexeme *auburn* means black, but it can only be used in relation to hair. It seems that it cannot be a nuclear element.
3. Core elements should be psychologically close, tangible, and certainly important for the speaker.
4. Words acquired recently from other languages cannot be core elements.

According to this classification, elements that do not meet the above requirements are peripheral components of the semantic field. [2. P. 102]

Lehrer supports the above taxonomy by emphasizing that not all units of the semantic field have an equal position, and in many cases the core elements face opposition within the field, and that core and peripheral words should be distinguished. [4. P. 10]

We also tried to strengthen the theories of Berlin and Kay and Lehrer in our work. The lexical units that merge into the "murder" subfield of the semantic field of crime also have heterogeneity. That is, the elements that make up the field are created through several sets of words. Several types of semantic relations are observed between the components united under the substantive generality of murder, manslaughter. Lexemes representing the theme of "murder" have relationships of meaning, type, and level with each other in the microfield. In the studies carried out in English, the lexeme *murder* is shown as the central component of the "murder" microfield. However, since our work is the first study of the semantic field of crime in the Uzbek language, we used the survey method to determine the core (central) element of this microfield. Furthermore, the meanings of the lexemes were scrutinized by componential analysis.

Discussions and results

American linguists Bettig and Montague also implemented conducting survey in 1968. The participants were told the name of a certain category and given the condition to write a word about this group within 30 seconds. The name of the categories has been changed during the specified time. Most repeated words in the list of common participants were extracted and

considered as core elements of that content area. Words that were not at all visible in the list of other participants were considered the most peripheric elements of the field. [1] A few years later, this process was carried out by Haider with a slight modification. Haider asked the participants to write 6 words related to a certain category. It should be noted that both questionnaires designed to identify core elements recorded almost the same results. [3]

Homicide in the English language is the dominant (main word) for all elements included in the microfield of murder. In English law, actions involving the death of another person are grouped under the term "homicide offenses". The sememe "killing of one person by another person" prevails in the definitions of homicide. [7. P. 841] This shows that *homicide* is methodologically neutral. The etymological roots of this lexeme go back to the Latin word *homocidium* (homo-human and cidium-to kill) - the suffix *cide* in this lexeme takes an active part in the morphological construction of many other components of the microfield of murder.

Suicide is also formed by means of this suffix, and it is an act of killing oneself on purpose. This lexeme unites under one roof with the elements representing the semantics of murder through the general scheme of "kill" and differs from the other members of the field by means of the scheme of "suicide". According to the Australian researcher Langford, the semantic structure of the lexeme suicide emphasizes that both the killer and the victim are the same person, and he emphasized the distinguishing features such as the desire to live and the lack of need to study murder. It is worth noting that in today's English law, a person who commits suicide is not considered a criminal and no punishment is imposed in the criminal code, although in the Middle Ages this act was included in the list of serious crimes. But there is a specific punishment for encouraging or forcing someone to commit suicide. For this reason, *suicide* is currently considered a peripheric element in the microfield of "murder". This proves once again that the importance position of the elements of the semantic field changes in space and time.

Neologism *selfcide* is also used as an ideographic synonym of suicide lexeme. This word should not be confused with the word suicide, which is a neologism for the English vocabulary. As a lexical doublet, suicide is interpreted as death caused by an accident (killing oneself) in a dangerous area, in the process of taking pictures or videos of oneself. In the microfield of murder, there is also the lexeme assassination, which has the additional meaning of "killing a politically famous person". In this case, assassin is widely used as the name of a person who commits a crime, hitman is a lexeme observed mainly in colloquial style.

In English, the naming of crimes has developed in the literary language and, in parallel, in the euphemistic layer. For example, the lexemes care of, take care, dispatch, execute, liquidate, rub out, remove, erase, which carry the meaning of murder, kill another person, have certain distinctive features as elements of this layer. In this case, the words *care of*, *take care* were chosen according to the "reverse English" method, naming a concept that is completely opposite to the original meaning. The euphemistic phrase *execute* is mainly used by terrorists, while the word *remove* is dominated by the theme of "eliminating a spy".

Another peripheral element in the microfield of "murder" at the lexical level is *transferred malice*, which has a conflict relationship with other members of the field through the special sign of "change of the planned murder plan". For example, when a criminal aims to kill one person, but accidentally shoots another person, this is the essence of this crime. Some linguists suggest using the word *mens rea* as an interchangeable lexeme for transferred malice.

As a result of our observations, it became clear that the constituents of the microfield of "murder" in English are quantitatively superior to those in Uzbek. That is, not all lexemes that verbalize the meaning of murder in English have a special designation in Uzbek. This is defined as a lexical gap in this microfield. There are different views on lexical space in linguistics, rejecting the views of German linguists Trier and Weisgerber that the lexical space is not theoretically confirmed, because the layers of the language vocabulary in the semantic field groups like a mosaic in a space-free manner. Lyons describes the term as "a hole in the mosaic". In our scientific work, supporting the theory of the English linguist Lyons, we show the lexical gap identified in the research of the microfield of "murder" in the English and Uzbek languages using the matrix method. The results of the conducted analysis prove that the German linguists' judgments about the semantic field are not perfect. Because we identified the lexical gaps in terms of "murder" semantic field elements in Uzbek.

The core part of the "murder" microfield in our native language is the lexeme of "qotillik". "Qotil" is defined as a murderer or a person who killed a person. In our general dictionary, this word appears as "intentional murder". From this we can conclude that the lexeme of "qotillik" is more visible in the mass media and fiction rather than in the official-departmental style.

"Qatl" is an archaic word that carries the meaning of killing people and is used in literary texts and journalistic materials to increase effectiveness.

In the literary style, the word qotil is synonymous with the lexeme qattol. In the common language, the word "jallod" is equated with "qotil" according to its figurative meaning. The lexeme kallakesar belonging to this synonymous line is often used colloquially and in the speech of representatives of the criminal world. The neologism killer is also an element in the synonymous structure, which acquires generality according to the integral term "a criminal who kills another person" and specificity through the differential term "mercenary". The word "qotil", characteristic of the literary language, expresses the sign of the concept at a normal level and is widely used in all speech styles. Killer is not considered a common word because it is limited according to the scope of its use in speech. As a word characteristic of ordinary colloquial speech, this element, which is hardly observed in the formal style, is widely used in the artistic style.

– *Killering nima?*

– *Pulga odam o'ldirib beradiganlarni "killer" deyishadi.* (Tohir Malik, "Murdalar gapirmaydilar").

In the lexical fund of the English language, there is a wide range of language units that carry the meaning of murder, and they form cross-field antonymy with a certain distinctive sign. As a result of this relationship, the boundaries of the field are determined. There are few lexical elements that realize the microfield of "murder" in the Uzbek language, which confirms that there is a lexical gap in the semantic field of "crime". For example, crimes such as manslaughter, felony murder, and abetting suicide in English are embodied in the Uzbek language not through the root word, but through combinations. For example, in the criminal code, the crimes of murder in a state of strong emotional excitement, murder due to carelessness, and suicide.

Conclusion

The colloquial layer of the English vocabulary also contains many criminal lexemes in terms of murdering. Interestingly, as an independent group, the microfield of “murder” is divided into several sub-groups concerning types of murder, means of murder and the participants of murder. Finally, the microfield has own central and peripheric components according to the semantic field theory.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Battig W, Montague W. Category norms for verbal items in fifty-six categories. Boulder, University of Colorado, 1968.
2. Berlin B., Kay P. Basic color terms. Berkeley, University of California Press, 1970. – P. 102.
3. Haider E. On the internal structure of perceptual and semantic categories. New York Academic Press, 1971.
4. Lehrer A. Semantic fields and lexical structure. – North-Holland Publishing company, 1974. – P. 10.
5. Macmillan English Dictionary. – Macmillan Publishers, 2007. – P. 918.
6. Mei, Jiaju., Semantic field and semantic system, 1987. Foreign languages, 49, –P 18-23.
7. Watson, R., Blackmore A. Criminal law. North Ryde, NSW: Information services, 1996. – P. 841-2.

12.00.00 – Юридик фанлар

Ильясов Баходир Ильясович,
заведующий сектором развития ЕПИГУ и
сопровождения информационных систем
Центра развития государственных услуг
Министерства юстиции Республики Узбекистан

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВОЙ МЕХАНИЗМ ОКАЗАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ И ПУТИ ЕГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. В статье исследованы организационно-правовой механизм оказания электронных государственных услуг и вопросы его совершенствования в современном Узбекистане. Проведен анализ правовых основ оказания электронных государственных услуг, функционирования цифровых сервисов, ориентированных на оперативное и качественное оказание таких услуг, а также рассмотрены перспективы их развития.

Ключевые слова: электронное правительство, государственные услуги, цифровизация государственных услуг, электронные государственные услуги, механизм оказания электронных государственных услуг.

Ilyasov Bahodir Ilyasovich,
O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi
«Davlat xizmatlarini rivojlantirish markazi» davlat muassasi
YIDXPni rivojlantirish va axborot
tizimlarni yuritish sho'basi mudiri

ELEKTRON DAVLAT XIZMATLARINI KO'RSATISHNING TASHKILIY-HUQUQIY MEKANIZMI VA UNING RIVOJLANISH YO'LLARI

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy O'zbekistonda elektron davlat xizmatlarini ko'rsatishning tashkiliy-huquqiy mexanizmi va uni takomillashtirish masalalari ko'rib chiqiladi. Elektron davlat xizmatlarini ko'rsatishning huquqiy asoslari, raqamli xizmatlarning faoliyati tahlili o'tkazilib, bunday xizmatlarni tezkor va sifatli ko'rsatishga alohida e'tibor qaratildi, shuningdek, ularni rivojlantirish istiqbollari belgilandi.

Kalit so'zlar: elektron hukumat, davlat xizmatlari, davlat xizmatlarini raqamlashtirish, elektron davlat xizmatlari, elektron davlat xizmatlarini ko'rsatish mexanizmi.

Ilyasov Bahodir Ilyasovich,
Head of the Development Sector of the EPIGU and
maintenance of information systems
Center for the Development of Public Services
Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan

ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISM OF PROVIDING ELECTRONIC STATE SERVICES AND WAYS OF ITS DEVELOPMENT

Annotation. The article considers the organizational and legal mechanism for the provision of electronic public services and the issues of its improvement in modern Uzbekistan. The analysis of the legal framework for

the provision of electronic public services, the functioning of digital services focused on the prompt and high-quality provision of such services, as well as the prospects for their development, was carried out.

Keywords: e-government, public services, digitalization of public services, electronic public services, mechanism for the provision of electronic public services.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N38>

Введение

Сегодня во всем мире широко внедряются цифровые технологии в различные сферы жизнедеятельности общества, в процессы публичного управления, в т.ч. в сферу оказания государственных услуг. В мировом рейтинге по уровню развития цифрового государства лидируют Дания, Южная Корея, Эстония, Исландия и др. В этих странах реализация концепции электронного государства получила воплощение в широком внедрении цифровизации в процесс оказания государственных услуг. Это способствовало повышению качества и оперативности оказания государственных услуг, а также созданию круглосуточного доступа к получению указанных услуг.

Государственная политика по цифровизации всех сфер жизнедеятельности общества указана в числе приоритетных в Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы. В данном документе развитие системы «Электронное правительство» выделено в качестве самостоятельной задачи (цель 9). Поставлена задача обеспечить цифровое развитие системы государственных услуг таким образом, чтобы любой гражданин с помощью соответствующей платформы мог получить любую услугу в удобном для него формате. Для следует все услуги, оказываемые государством, перевести в цифровую форму. В ближайшие годы предстоит большая работа по совершенствованию системы оказания государственных услуг населению, в т.ч. ее цифровизации, обеспечению открытости и прозрачности.

Анализ литературы и методология

Цифровизация позволяет упростить процесс получения таких услуг, сделать его понятным, удобным и экономичным. При этом цифровизация данных процессов, функционирование электронного правительства не заменяет традиционного правительства, а способствует повышению эффективности его работы посредством информационно-коммуникационных технологий (далее – ИКТ). Цифровизация создает удобства и оперативность для населения в получении им различных публичных услуг. Поэтому специалисты справедливо указывают на необходимость внимательного изучения передового зарубежного опыта в области предоставления электронных государственных услуг [1, 29; 2, 41–51].

Отдельные аспекты оказания электронных государственных услуг исследовали У.М. Асраев, Д. Божич, С.М. Закирова, Л.Ф. Исхакова, Р.Р. Матниязов, Ж.Б. Юсупов, И.У. Кулдыбаева, Э.В. С. Садыков, Талапина, Ю.А. Тихомиров, Т.Я. Хабриева и др. В частности, С. Закирова предлагает внедрить систему стимулирования пользователей электронными государственными услугами [3, 15]. Вместе с тем, анализ научной литературы говорит о том, что эта проблематика далеко не исчерпана. Изучение различных источников свидетельствует о недостаточной изученности организационно-

правового механизма предоставления электронных услуг органами государственной власти.

Для исследования вопросов, составляющих предмет настоящей статьи, применялись методы системного анализа, логический, сравнительно-правовой, исторический и др.

Обсуждение

Сегодня государственные услуги оказываются в рамках электронного правительства, представляющего собой сложную цифровую систему организации государственного управления. Сегодня электронное правительство представляет собой своеобразную философию государственного управления, предполагающую широчайшее использование цифровых технологий на благо общества. В Узбекистане важнейшим элементом цифровой инфраструктуры электронного правительства является платформа Единого портала интерактивных государственных услуг (далее – ЕПИГУ). Сформирована система оказания государственных услуг, реализуются меры по устранению излишних бюрократических барьеров и коренному улучшению качества оказания государственных услуг. Создана институциональная система: сеть районных центров, оказывающих государственные услуги, учреждения, осуществляющие организационное и техническое сопровождение указанной деятельности.

В результате в последние 5-6 лет удалось многое сделать. Так, упрощены более 70 государственных услуг, в два раза сокращены сроки и количество документов, необходимых для предоставления услуг, оказываемых центрами государственных услуг. Однако еще сохраняется низкий уровень охвата услугами, оказываемыми центрами государственных услуг, длительность их оказания и высокая стоимость, а также неполная оцифровка необходимой информации в большинстве государственных органов [4].

Важным направлением повышения эффективности системы оказания государственных услуг является совершенствование организационно-правового механизма оказания электронных государственных услуг, включающего как правовые, так и организационные элементы. Рассмотрим их подробнее.

В соответствии с Законом Республики Узбекистан «Об электронном правительстве» [5], государственная услуга есть услуга, оказываемая государственными органами по реализации их функций, осуществляемая по запросам заявителей, а электронная государственная услуга (далее – ЭГУ) - государственная услуга, предоставляемая с использованием цифровых (информационно-коммуникационных) технологий. ЭГУ предоставляются физическим и юридическим лицам, а также государственным органам.

Правовую основу системы ЭГУ образовала система нормативно-правовых актов, в числе которых следует отметить Законы Республики Узбекистан «Об открытости деятельности органов государственной власти и управления», «Об электронном документообороте», «Об информатизации», Постановление Президента Республики Узбекистан от 28 сентября 2015 года № ПП-2412 «О мерах по дальнейшему совершенствованию порядка оказания государственных услуг субъектам предпринимательства по принципу «одно окно», Постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан: от 2 июня 2016 года № 184 «О мерах по совершенствованию порядка оказания электронных государственных услуг», от 15 июня 2021 года № 373 «О

мерах по дальнейшему совершенствованию системы рейтинговой оценки состояния развития цифровой экономики и электронного правительства», а также «Положение о порядке формирования и ведения центральных баз данных физических и юридических лиц системы «Электронное правительство», утвержденное постановлением Кабинета Министров от 17 декабря 2015 года № 365, «Положение о порядке межведомственного информационного взаимодействия государственных органов и иных организаций при оказании государственных услуг», утвержденное постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан от 13 мая 2015 года № 120, «Методика оценки качества оказания электронных государственных услуг органов государственного и хозяйственного управления, органов государственной власти на местах и иных организаций», утвержденная Постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан от 20 октября 2016 года № 353.

Организационный механизм оказания ЭГУ составляют Департамент государственных услуг Министерства юстиции и его территориальные подразделения (центры), Центр развития государственных услуг при Министерстве юстиции. Центр управления проектами электронного правительства при Министерстве цифрового развития, Центр УЗИНФОКОМ и др. Указанные организации обеспечивают непосредственное оказание ЭГУ.

Условно ЭГУ можно разделить на два вида: услуги информационного характера и интерактивного характера. Информационной государственной услугой является ЭГУ, направленная на удовлетворение информационных потребностей заявителей, оказываемая путем публикации и иного распространения информации о деятельности государственного органа. Интерактивной государственной услугой является ЭГУ, оказываемая заявителю путем двустороннего электронного взаимодействия между заявителем и государственным органом, оказывающим ЭГУ.

Электронная форма получения государственной услуги позволяет обеспечить: а) оперативность, поскольку получение ЭГУ существенно сокращает временные расходы; б) и чистоту (безкоррупционную среду) вследствие отсутствия личного контакта получателя и чиновника; в) прозрачность, поскольку получатель ЭГУ может контролировать процесс ее оказания через «личный кабинет» на портале ЕПИГУ; г) отсутствие бюрократии, поскольку при оказании ЭГУ не нужны документы, уже имеющиеся в базе данных; д) экстерриториальность, поскольку ЭГУ могут быть получены в любом месте (в т.ч. из-за рубежа) дистанционно.

ЕПИГУ был запущен в 2013 году в соответствии с решением Правительства [6]. По состоянию на 21 января 2023 года на портале ЕПИГУ можно получить 371 ЭГУ, функционирует мобильное приложение портала. Утверждено Положение о ЕПИГУ, которым определен порядок работы портала [7]. Образован Фонд развития государственных услуг Министерства юстиции.

В настоящее время механизм оказания ЭГУ значительно усовершенствован, с учетом зарубежного опыта он дополнен современными интерактивными услугами. Действует сервис предоставления ЭГУ иностранным гражданам, например - получение в электронной форме реестра субъектов предпринимательства из Единого государственного реестра субъектов предпринимательства [8]. Также действует система электронного лицензирования, в рамках которой, например, только в октябре

2022 года рассмотрено около 50 тысяч заявок. Запущено мобильное приложение информационной системы «Лицензия» [9]. В результате предпринятых мер в 2022 году Узбекистан занял 69 место в международном рейтинге развития электронного правительства ООН «E-Government Development Index» [10].

Огромное значение имеет принятие «Национальной стратегии модернизации и ускоренного развития системы оказания государственных услуг на 2022 — 2026 годы», а также Дорожной карты по ее реализации в 2022-2023 годах [11]. Ожидается, что реализация стратегии приведет к тому, что физические и юридические лица 100% государственных услуг будут получать в цифровой форме. Одним из результатов этого, например, станет отсутствие потребности носить с собой бумажные документы: паспорт, кадастровый документ, водительское удостоверение и др.

Среди приоритетных направлений развития ЭГУ следует указать:

модернизацию национальной системы оказания государственных услуг по принципу Citizen - centric service;

расширение возможностей цифровых технологий, применяемых при оказании ЭГУ, резкое повышение уровня пользования населением ЭГУ;

оптимизацию государственных услуг на основе методов модернизации бизнес-процессов (Business Process Reengineering), принципа «одного окна», сокращения сроков и требуемых документов;

внедрение новых видов ЭГУ, а также слияние или упразднение утративших свою актуальность государственных услуг;

создание инклюзивной среды при оказании государственных услуг лицам с ограниченными физическими возможностями и инвалидностью;

расширение практики оказания проактивных государственных услуг, а также взаимосвязанных композитных государственных услуг по одной заявке;

создание необходимых условий для самообслуживания, регулярное повышение навыков самостоятельного пользования государственными услугами у населения и субъектов предпринимательства.

Для реализации указанных задач необходимо реализовать следующие меры:

пересмотр нормативно-правовых актов, регулирующих процесс оказания государственных услуг и соответствующие административные процедуры;

систематизация нормативно-правовых актов, регулирующих предоставление государственных услуг;

оптимизация процедур оказания государственных услуг с использованием методов реинжиниринга бизнес-процессов (BPR);

поэтапная отмена порядка истребования имеющейся у государства информации у граждан при оказании государственных услуг;

обеспечение постоянной актуальности Единого реестра государственных услуг путем его пересмотра и расширения;

расширение оказания государственных услуг на основе принципа экстерриториальности.

Повышению эффективности электронного правительства способствует внедрение ЭГУ на основе принципа «одно окно», заключающегося в том, что сбор документов для оказания услуги осуществляется органом, оказывающим эту услугу.

При оказании услуги в электронном формате он получает необходимые данные в рамках электронного межведомственного взаимодействия без непосредственного участия заявителя [12].

Следует отметить, что сегодня важной проблемой становится обеспечение конфиденциальности персональных данных и баз данных государственных органов (Государственного центра персонализации и др.). Не секрет, что в последнее время участились случаи их несанкционированного использования, что послужило основанием включения в Кодекс Республики Узбекистан об административной ответственности ст. 46² «Нарушение законодательства о персональных данных». Другой проблемой является обеспечение доступа к Интернету, являющегося условием предоставления ЭГУ. Так, еще немалая часть отдаленных кишлаков не имеет полноценного доступа к Интернету, в то время, когда именно жители удаленных местностей наиболее нуждаются таких услугах.

Результаты исследования

Потребность в электронных услугах растёт с каждым годом в таких сферах, как финансовые, налоговые и таможенные операции, управление активами, контрактами и др. Согласно отчету Institute for Business Value «Укрепление доверия к правительству» в последние годы в процесс функционирования электронного правительства начали внедряться блокчейн-технологии. Блокчейн становится удобным средством оказания ЭГУ, поскольку он реформатирует функционирование электронного правительства [13, 263-266].

Внесение персональной информации о физических и юридических лицах, об объектах собственности, о дипломах, сертификатах и иной информации в блокчейн-реестры исключает возможность их изменения, способствует использованию в виде легитимных юридически значимых документов, т.к. они обладают достоверностью наряду с бумажным документом с подписью и печатью. Полагаем, что внедрение данной технологии в систему электронного правительства позволит обеспечить оперативность, достоверность, легитимность и прозрачность процесса оказания ЭГУ.

Цифровые технологии существенно снижают нагрузку системы оказания государственных услуг, освобождает ее от ошибок человеческого фактора, а также коррупционных факторов.

Заключение

Проведенный анализ позволяет сделать следующие выводы:

- выявлена объективная необходимость совершенствования организационно-правового механизма оказания электронных государственных услуг, совершенствования его структуры, форм, методов;
- следует обеспечить высокий уровень безопасности персональных данных в процессе оказания ЭГУ, широко использовать блокчейн-технологии;
- необходимо обеспечить полную интеграцию ведомственных информационных систем, организовать плотное межведомственное взаимодействие, сформировать надежную интеграционную инфраструктуру оказания ЭГУ;
- оптимизация организационно-правового механизма оказания ЭГУ позволит существенно повысить результативность функционирования системы государственных услуг;

- повышению эффективности использования современных цифровых технологиях может способствовать полное обеспечение государственных услуг электронными административными регламентами.

Adabiyotlar/Literatura/References

1. Юсупов Ж.Б. Ўзбекистонда электрон давлат хизматлари ривожини // Ҳуқуқий тадқиқотлар журнали. Журнал правовых исследований. Journal of law research. 2021. Том 6, № 5. / <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9130-2021-5-3>.
2. Исхакова Л. (2022). Основные этапы и особенности развития правового регулирования оказания интерактивных государственных услуг в Республике Узбекистан. *Современные тенденции развития цифровизации в сфере юстиции, 1*; <https://doi.org/10.47689/978-9943-7818-1-8-MTDDFJ-2021-pp41-51>.
3. Закирова С.М. Давлат хизматлари кўрсатиш тизимини такомиллаштиришнинг ташкилий-ҳуқуқий масалалари: юрид. фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) дис. автореф. – Т., 2022.
4. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по совершенствованию инфраструктуры оказания государственных услуг и расширению доступа населения к государственным услугам» от 24.07.2021 г. № УП-6269 / Национальная база данных законодательства, 24.07.2021 г., № 06/21/6269/0704, 30.12.2021 г., № 06/21/45/1228; 15.01.2022 г., № 06/22/52/0029, 18.03.2022 г., № 06/22/89/0227; 15.04.2022 г., № 06/22/106/0314, 11.05.2022 г., № 06/22/134/0407.
5. Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2015 г., № 49, ст. 611.
6. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности Правительственного портала Республики Узбекистан в сети Интернет с учетом предоставления интерактивных государственных услуг» от 30 декабря 2012 года № 378 // Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2013 г., № 2, ст. 23; 2015 г., № 10, ст. 113; 2016 г., № 23, ст. 269; 2017 г., № 38, ст. 1037.
7. Постановление Кабинета Министров «О мерах по совершенствованию порядка оказания электронных государственных услуг через Единый портал интерактивных государственных услуг Республики Узбекистан» от 15 сентября 2017 года № 728 // Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2017 г., № 38, ст. 1037.
8. См.: <https://my.gov.uz/ru>, режим доступа открытый, дата обращения – 1.11.2022г.
9. См.: <https://license.gov.uz/>, режим доступа открытый, дата обращения – 1.11.2022г.
10. См.: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/data-center>, режим доступа открытый, дата обращения – 1.11.2022г.
11. Указ Президента Республики Узбекистан от 20 апреля 2022 года № УП-113 «О дополнительных мерах по упрощению предоставления государственных услуг, сокращению бюрократических барьеров и развитию национальной системы оказания государственных услуг» // Национальная база данных законодательства, 21.04.2022 г., № 06/22/113/0330.

12. Приведет ли сокращение министерств и госслужащих к уменьшению коррупции в Узбекистане / <https://podrobno.uz/cat/obchestvo/privedet-li-sokrashchenie-ministerstv-i-gossluzhashchikh-k-umensheniyu-korrupsiy-v-uzbekistane-mnen/>, режим доступа открытый, дата обращения 7, 01. 2023г.
13. Макушова О.М., Конев М.А. Нормативное регулирование технологий блокчейн в Российской Федерации. В сб.: VII Лужские научные чтения. Современное научное знание: теория и практика Матер. межд. научн. конф. Отв. ред. Т.В. Седлецкая. – М., 2019.

12.00.00 – Юридик фанлар

Чориева Хуршидабону Хуррам қизи
ЎзМУ “Фуқаролик жамияти
ва ҳуқуқ таълими” кафедраси ўқитувчиси
Email: matnazarova2020@mail.ru

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛАР ЎЗИНИ ЎЗИ БОШҚАРИШ ОРГАНЛАРИНИНГ ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРДА ИШТИРОКИ

Аннотация. Ушбу мақолада жамият ва давлатда асосий функция вазифасини бошқарувчи орган сифатида ташкил топган, давлатнинг юксалшига асосий хизмат қилувчи орган сифатида, давлат бошқарувининг энг кичик бўғини бўлган ўзини ўзи бошқариш органларининг бугунги кундаги фаолияти ҳуқуқий муносабатлардаги иштироки илмий жиҳатдан тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: жамият, давлат, қонун, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларин, фуқаролик, ҳуқуқий муносабатлар

Чориева Хуршидабону Хуррам қизи
преподаватель кафедры «Гражданское общество
и юридическое образование» ТашГУ

УЧАСТИЕ ОРГАНОВ САМОУПРАВЛЕНИЯ ГРАЖДАН В ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается деятельность органов самоуправления, являющихся мельчайшим звеном государственного управления, и их участие в правоотношениях, как основного служебного органа возвышения государства, являющегося главной функцией в обществе и государство, научно исследовано.

Ключевые слова: общество, государство, право, органы самоуправления граждан, гражданство, правоотношения.

Choriyeva Khurshidabonu
Theacher of
National University of Uzbekistan

PARTICIPATION OF CITIZENS' SELF-GOVERNMENT BODIES IN CIVIL LEGAL RELATIONS IN THE NEW UZBEKISTAN

Annotation. This article discusses the activities of self-government bodies, which are the smallest link in state administration, and their participation in legal relations, as the main service body for the elevation of the state, which is the main function in society and the state, has been scientifically studied.

Key words: society, state, law, self-government bodies of citizens, citizenship, legal relations.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N39>

Кириш

Дунёнинг глобаллашув жараёнида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш тизими бошқарувнинг энг қуйи босқичи, демократик-ҳуқуқий давлатнинг ажралмас белгиси ҳамда жамиятни ижтимоий бошқаришнинг бир тури сифатида эътироф этилаётган бир пайтда, ушбу тизимни тартибга солиб турувчи миллий қонунчиликни такомиллаштириш бугунги кун давр талабига айланмоқда. Албатта, “мамлакатимизни барқарор ривожлантириш, халқимиз фаровонлигини ошириш, фуқароларимизни ўз ҳаётидан рози бўлиб, эртанги кунга қатъий ишонч билан муносиб ҳаёт кечиришини таъминлаш бўйича олдимизга қўйган мақсад ва вазифаларни изчил амалга оширишда жамиятнинг энг муҳим бўғини ҳисобланган маҳалла институтининг ўрни ва аҳамияти тобора ортиб бормоқда” [1;].

Кейинги йилларда Ўзбекистон жамиятнинг кўпгина соҳалари ислоҳ қилинди, Хар бир босиб ўтилган давр ўзининг ижтимоий-сиёсий, маданий-ҳуқуқий соҳаларда ислоҳотларни амалга оширади. Амалга оширилган ислоҳотларнинг туб моҳиятида инсон омили ётади. Бу омил жамиятни ривожда асосий фигурани бажаради. Агар жамият ислоҳотнинг туб негизида инсон омили бўлмас экан. Олиб борилаётган ислоҳотлар натжаси нолга тенг ҳисобланади,

Мамлакатимизда кучли ва адолатли фуқаролик жамиятини қуриш борасида кенг қамровли ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Ҳаракатлар стратегиясида “халқ билан мулоқотнинг самарали механизмларини жорий этиш; жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг замонавий шакллари ривожлантириш, ижтимоий шерикликнинг самарасини ошириш; фуқаролик жамияти институтларини ривожлантириш, уларнинг ижтимоий ва сиёсий фаоллигини ошириш; маҳалла институтининг жамият бошқарувидаги ўрни ва фаолияти самарадорлигини ошириш” [2;].

Шунингдек тараққиёт стратегиясини ва янада ривожлантириш масалалари юқоридаги муаммо бўйича таклиф ва тавсиялар берилган.

Адабиётлар таҳлили ва методология

Хорижлик олимлардан P.Heuwood ва A.Smith, S.Cornell ва J.Kalt, A.Astrauskas, R.Fazliu, H.Wollmann, R.Aijaz, Chun-Pin Su, Ch.Lu, Kh.Osmanova, A.Sauer кабилар маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг конституциявий кафолатларини, ушбу тизимда коммуналарнинг ўрни, хорижий мамлакатларнинг бу борадаги тажрибасининг қиёсий-таҳлили, тарихий ва назарий жиҳатлари, ҳуқуқий асосларини илмий таҳлил этганлар.

Ўзбекистонда юридик шахс сифатида фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг мақоми билан боғлиқ масалаларнинг муайян жиҳатларига Х.Р.Раҳмонқулов, И.Б.Зокиров, О.Оқюлов, М.Х.Раҳмонқулов, Р.Ж.Рўзиев, Ш.Н.Рўзиназаров, Ф.Сайфуллаев, М.Б.Усмонов, Т.Умаров, Ф.Ю.Шодманов, Н.Ф.Имомов каби ҳуқуқшунос олимларнинг ишларида эътибор қаратилган. Бундан ташқари, давлат ва ҳуқуқ назарияси, конституциявий ҳуқуқ, меҳнат ҳуқуқи фанлари йўналишида М.Бойдадаев, Ш.И.Жалилов, О.Т.Ҳусанов, Г.Р.Маликова, Г.С.Исмаилова, З.Р.Рўзиев, А.Дадашева, Я.Олламов, З.Реймова, М.И.Сувонқулов, А.Тўлаганов ҳамда тарихчи олима Г.Б.Умаровалар томонидан фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг муайян жиҳатлари, хусусан уларнинг тарихий ривожланиши, давлат ва жамият ҳаётида

қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни таъминлашдаги роли, фаолиятининг назарий-ҳуқуқий асослари ва ташкилий-ҳуқуқий муаммолари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари билан ҳамкорлиги каби масалалар ўрганилган бўлса, Д.Аҳмедов, М.Усманова, Ш.Газиев ҳамда Х.Хусановалар томонидан фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ижтимоий ҳимоя фаолияти билан боғлиқ йўналишлар бўйича тадқиқотлар олиб борилган.

Юқорида баён этилганлар фуқаролар ўзини ўзи бошқариш орган-ларининг фуқаролик-ҳуқуқий мақомини такомиллаштириш билан боғлиқ назарий ва амалий масалалар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилиги асосида комплекс тадқиқот иши сифатида ўрганилмаганлиги-дан далолат беради.

Муҳокама

Маълумки, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаруви аксарият хорижий мамлакатларда маҳаллий ўзини ўзи бошқариш деб юритилади. Бу борада юридик адабиётларда хорижий мамлакатлар конституциясини ўрганиш шуни кўрсатадики, ўзини ўзи бошқариш органининг давлат ҳокимияти органларидан ажратилганлиги тўғрисидаги норма бирор бир мамлакат қонунчилигида (Россия Федерациясидан ташқари) кузатилмайди, [3;Б.63.]. деган нуқтаи назарлар илгари сурилади. З.Рўзиевнинг фикрича, эса маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари фуқаролик жамияти институтларидан бири ҳисобланади. [4;Б.173.]. Аксинча, Г.Маликованинг эътироф этишича, ҳаттоки, маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг Европа Хартиясида ҳам, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари давлат ҳокимияти органлари тизимига кирмайди, деган бирорта жумла йўқ. [5; Б.63.].

Ўзбекистонда фуқаролар ўзини ўзи бошқаришнинг ноёб усули – маҳалла институти азалдан чинакам миллий қадриятлар, эзгу амаллар маскани бўлган. Меҳр-оқибат, аҳиллик ва тотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож инсонлар ҳолидан хабар олиш, етим-есир бошини силаш, тўй-томоша, ҳашар ва маъракаларни кўпчилик билан бамаслаҳат ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга бўлиш каби халқимизга хос урф-одат ва анъаналар маҳалла муҳитида шаклланган. Ушбу ноёб ижтимоий тузилма мамлакатимизнинг Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, мустақиллик йилларида аҳолига энг яқин ва халқчил тузилмага айланди.[6;] Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари «Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари» концепциясини ҳаётга татбиқ этишда энг муҳим ташкилий-институционал бўғинга айланди. [7; Б.61.]

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш муассасалари ва улар фаолиятининг кенгайиши эса, бевосита маҳаллаларнинг мавқеини янада кучайтириш билан боғлиқ ҳисобланади. Маҳалла аслида бошқа мамлакатларда давлат бошқарувининг энг кичик бўғини сифатида фаолиятга эга эмас, фақат Ўзбекистонга хос, давлат билан фуқароларни боғлаб турувчи асосий механизмдир. Унинг фаолияти жараёнида давлат билан фуқаролар ўртасида алоҳида муносабат вужудга келади. Фуқаролик-ҳуқуқий жамият барпо этар эканмиз, бунда фақат фуқароларнинг жамият ва давлат ишларидаги иштирокини таъминлаш билан чегараланмайди. Бинобарин, ҳар қандай ҳуқуқий давлатнинг аъзоларини жамиятнинг тўла қонли аъзоси бўлиш учун имконият яратилишини назарда тутати. Бу ўз ичига сиёсий, иқтисодий, маънавий масалаларни олиш билан бирга асосан юридик жиҳатдан асосий механизм эканлиги муҳим аҳамиятга

эгадир. Чунки, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, яъни маҳаллаларнинг фуқароларининг давлат ва жамият ҳаётида маълум мавқега эга бўлиш учун асос яратади. Бунда эса ҳар бир фуқаронинг, жамиятдаги ўрни ва ҳуқуқий муносабатларда иштирокини ижтимоий муҳофаза чораларини кучайтириш учун замин яратади. Шундай экан, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки маҳаллаларнинг ваколатлари, асосан, аҳолини давлат ва жамият ишларида иштирокини таъминлаш, кам таминланган оилаларни ижтимоий ҳимоя қилиш билан чекланиб қолмай, балки, уларнинг муҳим вазифаси ҳар бир шахснинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирокида уларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини, манавий камолотини ошириш учун, миллатчилик, маҳаллийчилик каби салбий жиҳатларни йўқотиш, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда киришишда ҳамма фуқароларнинг тенглигини таъминлаш борасида миллий қадриятлар, урф-одатлар, анъаналарга, Ватанга, давлатга, бошқа фуқароларнинг манфаатига ҳурмат билан қараш руҳида тарбиялашдек муҳим вазифа ҳисобланади.

Маҳалла институти юртимизда азалдан чинакам миллий қадриятлар, эзгу амаллар маскани бўлиб келган. Меҳр-оқибат, аҳиллик ва тотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож инсонлар ҳолидан хабар олиш, етим-есир бошини силаш, тўй-томоша, ҳашар ва маъракаларни кўпчилик билан бамаслаҳат ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга бўлиш каби халқимизга хос урф-одат ва анъаналар маҳалла муҳитида шаклланган. Ушбу ноёб ижтимоий тузилма мамлакатимизнинг Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, мустақиллик йилларида аҳолига энг яқин ва халқчил тузилмага айланди. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари «Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари» концепциясини ижтимоий ҳаётга татбиқ этишда энг муҳим ташкилий-институционал бўғинга айланди.

Маълумки, «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғриси-да»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг [8;Б.96.]3-моддасида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши фуқароларнинг маҳаллий аҳамиятга молик масала-ларни ўз манфаатларидан, ривожланишнинг тарихий хусусиятларидан, шунингдек миллий ва маънавий қадриятлардан, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналардан келиб чиққан ҳолда ҳал қилиш борасидаги Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари билан кафолатланадиган мустақил фаолият эканлиги белгилаб қўйилган.

Юқоридаги таърифлардан шуни англаш мумкинки, «фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш» тушунчаси демократик қадриятлар билан узвий боғлиқ бўлиб, маҳалла институти фуқаролик жамиятининг муҳим бўғини эканлигини амалда исботлаб бермоқда.

Натижалар

Бугунги кунда эркин ва доимий равишда ўтказиб туриладиган сайловлар орқали фуқаролар йиғинлари органларининг шаклланиши демократик қадриятларнинг асосини ташкил этади. Бу шундан далолатки, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг фаолиятини самарали ташкиллаштиришда, фуқароларнинг ҳуқуқий муносабатларини шакллантиришда сайлов тизимини амалга оширишда фуқароларнинг ҳуқуқий муносабатларга киришишда муҳим жараён ҳисобланади.

Демак, маҳалла институтининг ҳақиқатда «халқ оммасини давлат, ҳокимият идоралари билан боғлаб турувчи кўприк» вазифасини ўташи, «Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари» концепциясининг амалиётга тўлақонли татбиқ этиш ҳамда

таъсирчан жамоатчилик назоратини таъминлашдаги ролини ошириш, ҳуқуқ ва ваколатларини кенгайтириш, халқнинг чинакам маслақдоши ва кўмақдошига айлантириш мақсадида либерализм қоидаларини босқичма-босқич жорий этиш лозим.

Албатта, либерализмнинг инсон ва жамият учун берадиган имконият-ларини ҳам инкор этиб бўлмайди. Хусусан, либерализм меҳнат унумдор-лигини ва ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида фуқаролар фаоллигини оширишга хизмат қилади [9;Б.46]. Бунинг учун немис олими Вильгельм фон Гумбольдтнинг (1767-1835) «Давлат фаолияти чегарасини ўрнатиш тажрибаси» номли асарида (1851) таъкидланганидек, «давлат инсон учун кўпроқ қулай ҳолатларни вужудга келтириши зарур» [10;Б.627-635.] Дарҳақиқат жамиятнинг ривож ва юксалишида одатда фуқаролик институтларининг ўрни беқиёс ҳисобланади.Сабаби бундай жараёни дунёнинг риожланган мамлакатлаи босиб ўтган.

Ҳозирги куннинг энг муҳим муоммоларидан бири, жамоат тартибини сақлашни таъминлаш, жинойтчиликка қарши курашдир. Бу нарсани тегишли даражада ҳал қилмай туриб, ҳуқуқий давлат қуриб бўлмайди, бозор иқтисоди муносабатини ўрнатиш ҳам мумкин эмас. Шунинг учун бу масалага ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари ёндошмоқда, лекин масала шу даражада жиддийки, уни фақат давлат органларига таяниб ҳал қилиш мумкин эмас, у ишга кенг жамоатчилик фаол жалб қилиниши керак. Бу хусусда ҳам ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятдан кенг фойдаланилади, яъни қо нунга асосан улар тегишли органларга жамоат тартибини сақлашда, жинойтчиликнинг илдизини қуритишга кўмаклашади

Шунингдек, раис ўз ҳудудида вояга етмаганларни назоратини ташкил қилар экан, ота-онанинг қарамоғисиз қолган болаларни тегишли муассасаларга жойлаштиришга, аҳоли оммавий равишда дам оладиган жойларини ташкил қилишга, спорт иншоотлари тармоғини ри- вожлантиришга кўмаклашувини бир томондан фуқароларга нисбатан кўрсак, иккинчи томондан давлат органларига нисбатан кўрамиз. Ана шу кўмаклашув жараёнида маҳаллий ҳокимият орган лари билан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўртасида тегишли муносабатлар вужудга келади. Раис кўпгина ҳолларда, қонун ва бошқа юқори давлат орган лари ҳужжатларини ўзи бажаради. Бунга мисол ,қилиб, ўзини ўзи бошқа риш органларини байрам кунлари ва шонли саналар муносабати билан оммавий тадбирларни ташкил қилиш, фуқароларнинг мурожаатларини ко риб чиқиши ва бошқаларни айтишимиз мумкин, бу ишларда ҳам маҳаллий ҳокимият органлари билан ўзини ўзи бошқариш органи ўртасида муносабат вужудга келади.

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятида фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларнинг моҳияти ва аҳамиятини оширишга хизмат қиладиган ҳуқуқий механизмларни қонунчиликда белгилаш ҳамда амалиётга татбиқ этиш истиқболда муҳим иқтисодий восита сифатида маҳалланинг жамиятдаги ўрни ва ролини янада кучайтиришга, ушбу ноёб тузилманинг жойларда халқнинг маслақдоши ва кўмақдошига айлантиришга хизмат қилади. Ўзини ўзи бошқариш органларини ташкил қилишда, шакллантиришда, Ўзбекистоннинг энг катта ютуғи ушбу масалани ҳал қилишга миллий анъаналар, қадриятларни тиклаш, аҳолининг туб манфаатларига мос келувчи йўлни танлаш нуқтаи назаридан ёндашиш бўлди. Яъни,

ўзини ўзи бошқаришда асосий таянч (макон) қилиб маҳаллар белгиланди. Ўзбекистон маҳаллалари каби кучли, самарали ва таъсирчан восита бошқа мамлакатларда йўқ. У узоқ даврлардан ижтимоий ҳаётда беқиёс ўринга эга бўлиб келган. Инсон қалбида Ватан туйғусининг шаклланишига, миллий ғурурнинг вужудга келишига, миллатчилик иллатларидан ҳоли бўлишга катта таъсир кўрсатган. Маҳаллалардаги муҳит орқали жамоат фикрини тўлароқ аниқласа бўлади. Демак, ушбу хислат Ўзбекистонга хос хусусиятдир. Бу эса, умум эътироф этилган демократия йўлларига мамлакатимизнинг қўшган ҳиссасидир. Ёки бошқача қилиб айтганда, Ўзбекистон демократияни янги хислатлар билан бойитмоқда.

Adabiyotlar/Literatura/References

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 2 апрелдаги ПФ-5700-сон «Аҳоли муаммолари билан ишлашда маҳалла институтининг мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони // www.lex.uz.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони // www.lex.uz.
3. Маликова Г.Р. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш институтининг конституциявий (ҳуқуқий) асосларини такомиллаштириш муаммолари: Юрид. фанлар доктори ... диссертацияси. – Тошкент: ТДЮИ, 2009. – Б.63.
4. Рўзиев З. Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ваколатлари / Масъул муҳаррир: юридик фанлар доктори, профессор Ш.И.Жалилов. – Тошкент: «Истиклол нури», 2016. – Б.173.
5. Маликова Г.Р. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш институтининг конституциявий (ҳуқуқий) асосларини такомиллаштириш муаммолари: Юрид. фанлар доктори ... диссертацияси. – Тошкент: ТДЮИ, 2009. – Б.63
6. Мирзиёев Ш.М. Демократик ислохотларни изчил давом эттириш, халқимиз учун тинч ва осойишта, муносиб ҳаёт даражасини яратиш – барқарор тараққиёт кафолатидир / Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон Либерал-демократик партиясининг 2016 йил 19 октябрдаги VIII съездидаги маърузаси // uzlidep.uz.
7. Шодмонова С., Аҳмедов Т. Маҳалла комиссиялари фаолиятида трансформация жараёнлари // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. – 2014. – № 3. – Б. 61.
8. Ўзбекистон Республикасининг 2013 йил 22 апрелдаги ЎРҚ-350-сонли қонуни билан тасдиқланган янги таҳрирдаги «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2013 й. – №4. – 96-м.
9. Жўраев Б.И. Ўзбекистонда давлат ва жамият қурилишини эркинлаштиришнинг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари: Юрид. фанлар доктори ... диссертацияси. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, 2008. – Б.46.
10. Гумбольдт В. Опыт установления пределов государственной деятельности. В кн.: Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т.1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – М.: Мысль, 1987. – С. 627-635.

12.00.00 – Юридик фанлар

Хаётов Анвар Хусанович

Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни
қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти,
“Ижтимоий фанлар” кафедраси доценти
Email: sunshine_83@mail.ru
ORCID: 0009-0003-3127-0601

ХАЛҚАРО ОЛИМПИА ҚЎМИТАСИНING МУХТОР МАҚОМИ ВА ТУРЛИ ХУҚУҚ СУБЪЕКТЛАРИ БИЛАН МУНОСАБАТЛАРИ

Аннотация. Мақола Олимпия Хартияси қоидаларини таҳлил қилиш асосида Халқаро Олимпия қўмитасининг халқаро ҳуқуқдаги мақомини ўрганишга бағишланган бўлиб, унда Халқаро Олимпия қўмитасининг Швейцария қонунчилиги бўйича нодавлат ташкилот сифатидаги расмий мақоми, шунингдек халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида тан олишга асос бўлувчи халқаро амалиёт кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: Олимпия Хартияси, халқаро спорт муносабатлари, Халқаро Олимпия қўмитаси, Халқаро Олимпия ҳаракати, халқаро спорт ҳуқуқи, ХОҚ нинг халқаро ҳуқуқ субъекти сифатидаги мақоми, халқаро нодавлат ташкилоти, халқаро ҳукуматлараро ташкилот.

Хаётов Анвар Хусанович

доцент кафедрасы «Общественных дисциплин»
Института переподготовки и повышения квалификации
специалистов по физической культуре и спорту

АВТОНОМНЫЙ СТАТУС МЕЖДУНАРОДНОГО ОЛИМПЕЙСКОГО КОМИТЕТА И ОТНОШЕНИЯ С РАЗЛИЧНЫМИ СУБЪЕКТАМИ ПРАВА

Аннотация. Статья посвящена изучению статуса Международного олимпийского комитета в международном праве на основе анализа положений Олимпийской хартии. В статье рассматривается официальный статус Международного олимпийского комитета как неправительственной организации зарегистрированной на основе швейцарского законодательства, а также международная практика, дающая основания признавать МОК субъектом международного права.

Ключевые слова: Олимпийская хартия, международные спортивные отношения, Международный олимпийский комитет, Международное олимпийское движение, Международное спортивное право, международная правосубъектность МОК, международная неправительственная организация, международная межправительственная организация.

Khayotov Anvar

Associate Professor of the Department of “Social Disciplines”
of the Institute for Retraining and Advanced Training of Specialists
in Physical Culture and Sports

THE AUTONOMOUS STATUS OF A NATIONAL OLYMPIC COMMITTEE AND THE RELATION WITH DIFFERENT LEGAL SUBJECTS

Annotation. The article is devoted to the study of the status of the International Olympic Committee in international law based on the analysis of the provisions of the Olympic Charter. The article discusses the official

status of the International Olympic Committee as a non-governmental organization registered on the basis of Swiss law, as well as international practice that gives reason to recognize the IOC as a subject of international law.

Key words: Olympic Charter, international sports relations, International Olympic Committee, International Olympic Movement, International sports law, international legal personality of the IOC, international non-governmental organization, international intergovernmental organization.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N40>

Кириш

Юқори натижалар спортини норматив тартибга солиш - давлатларнинг миллий қонунчилигида, спорт ташкилотларининг ўзини ўзи тартибга солишга асосланган қоидаларларида ва баъзи халқаро ҳужжатларда мавжуд бўлган нормаларнинг мураккаб тизимини ифодалайди. Халқаро спорт ҳуқуқи бугунги кунда халқаро ҳуқуқнинг бир тармоғи сифатида ривожланиб, тартибга солиш предметининг ўзига хослигига кўра, меҳнат, фуқаролик ва солиқ ҳуқуқи каби ҳуқуқ тармоқлари қоидаларини спортчилар фаолиятига мослаштиришга имкон беради.

Олимпия ҳаракати аввал бошиданоқ ўзини ўзи бошқарувчи тизим сифатида шаклланган бўлиб, унинг фаолияти асосан ҳаракат ташкилотлари жойлашган ва фаолият юритадиган мамлакатларнинг ички қонунчилиги билан тартибга солинади. Шу билан бирга, у халқаро ҳуқуқ билан муҳим алоқаларга эга бўлган глобал бошқарув институтидир. Мақола Олимпия Хартияси қоидаларини таҳлил қилиш асосида Халқаро Олимпия кўмитасининг халқаро оммавий ҳуқуқдаги мақомини ўрганишга бағишланган бўлиб, Халқаро Олимпия кўмитасининг Швейцария қонунчилиги бўйича нодавлат ташкилот сифатидаги расмий мақоми, шунингдек халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида тан олишга асос бўлувчи халқаро амалиёт кўриб чиқилган.

Адабиётлар таҳлили ва методология

ХОҚ ва Халқаро Олимпия ҳаракатининг расмий мақоми

ХОҚ 1894 йилнинг 23 июнида Парижда бўлиб ўтган Халқаро атлетика конгрессида ташкил этилган. 1981 йилда Олимпия Хартияси ХОҚ ва бутун Олимпия ҳаракати учун ўзига хос низом сифатида қабул қилинди ва бугунги кунда Халқаро Олимпия ҳаракати фаолиятини тартибга солиш учун асос бўлиб хизмат қилади [1].

Олимпия Хартиясининг 1-моддасига биноан, Олимпия ҳаракатининг учта асосий таркибий қисми - бу, мазкур ҳаракатда олий ҳокимиятга эга бўлган ХОҚ, халқаро спорт федерациялари (ХСФ) ва Миллий Олимпия кўмиталаридир (МОҚ). Бундан ташқари, Олимпия ҳаракати таркибига Олимпия ўйинлари ташкилий кўмиталари (ОЎТК), ХСФ ва МОҚ ларига тегишли миллий уюшмалар, клублар ва шахслар, хусусан, манфаатлари Олимпия ҳаракатининг асосий элементи сифатида эътироф этиладиган спортчилар, шунингдек ҳакамлар / реферилар, тренерлар ва спортда фаолият кўрсатувчи бошқа шахслари киради. Олимпия ҳаракати таркибига ХОҚ томонидан тан олинган бошқа ташкилот ва муассасалар ҳам киради. Хартиянинг 3-моддасига кўра, Олимпия ҳаракатига мансубликнинг асосий мезони ХОҚ томонидан тан олиниш ҳисобланади. Хартиянинг 1-моддасига биноан, Олимпия ҳаракатининг мақсади ёшларни Олимпизм ва унинг қадриятларига мувофиқ спорт билан шуғулланишга ўргатиш орқали яхшироқ дунёни барпо этишга ҳисса қўшишдир.

Аъзолик нуқтаи назаридан ХОҚ оддий нодавлат ташкилотдир. ХОҚ га аъзолик фақат жисмоний шахслар учун очик бўлиб, унинг таркибига қуйидаги тўрт тоифа

бўйича 115 нафардан ортиқ аъзо сайланиши мумкин эмас: Миллий олимпия қўмиталари ва халқаро спорт федерацияларининг юқори мартабали вакиллари, амалдаги спортчилар (учта тоифанинг ҳар биридан 15 кишидан кўп бўлмаган миқдорда), шунингдек ХОҚ да алоҳида амалга ёки лавозимга эга бўлмаган шахслар (70 кишидан ортиқ бўлмаган миқдорда). Аслини олганда ўз аъзоларини ўзи танлайдиган ХОҚ шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари, уни хусусий клуб сифатида эътироф этишга замин яратади; у таъсисчилари томонидан шундай ўйланган ва бугунги кунгача шу шаклда бироз модернизация қилинган ҳолда мавжуд бўлиб келмоқда.

ХОҚ органларининг тузилиши Хартиянинг 2-бобида белгиланган бўлиб, ХОҚ органлари сифатида сессия (олий орган, йилига камида бир марта ўтказилади), Ижроия қўмитаси (бошқарув органи, Президент, тўртта вице-президент ва сессия томонидан тўрт йилга, кетма-кет икки муддатдан кўп бўлмаган миқдорда сайланадиган бошқа ўнта аъзодан иборат) ва Президент (ташкилотга раҳбарликни амалга оширади, сессия томонидан саккиз йилга сайланади, тўрт йилга қайта сайланиши мумкин) эътироф этилади. Президент доимий комиссиялар ва ишчи гуруҳлар тузиши мумкин. Хартия ва унга расмий тушунтиришларда, хусусан, Спортчилар ишлари бўйича комиссия, Этика бўйича комиссия, номинациялар бўйича комиссияси, Олимпия бирдамлиги бўйича комиссия, Олимпия ўйинларига номзод шахарларнинг аризаларини кўриб чиқиш бўйича баҳолаш комиссиялари тузилиши зарур бўлган комиссиялар сифатида кўрсатилган.

ХОҚ каби йирик халқаро нодавлат ташкилотларининг доимий оператив ва маъмурий органларининг аҳамиятини алоҳида таъкидлаш лозим. Бундай ташкилотларнинг доимий фаолият олиб боровчи органлари ходимларини ҳукуматлараро ташкилотлар билан аналогияга кўра "нодавлат ташкилотларнинг халқаро хизматчилари" деб аташ мумкин. ХОҚ да беъвосита ташкилий ва маъмурий ишлар ХОҚ Президентининг таклифига биноан Ижроия қўмитаси томонидан тайинладиган бош директор раҳбарлигидаги ходимлар штати томонидан амалга оширилади (Хартиянинг 19.3-қоидаси). Шуниси эътиборга лойиқки, Хартияда Бош директорнинг аниқ ваколатлари ҳақида деярли ҳеч нарса айтилмаган ва у бошчилик қиладиган ходимлар штати ҳақида сўз юритилмаган, аммо унга Президент томонидан ХОҚ Ижроия қўмитаси йиғилишларини ташкил этиш бўйича Президент ваколатларининг барчаси ёки уларнинг бир қисми берилиши мумкинлиги белгиланган.

Шундай қилиб, расмий равишда ХОҚ Швейцария қонунчилигига биноан рўйхатдан ўтган нодавлат ташкилоти, хусусий юридик шахсдир. Бироқ, ХОҚ нинг миллий қонунчиликка асосланган мақоми Швейцария билан тузилган битимга кўра ўзгаришга учраган, яъни унда ХОҚ нинг бутун инсоният учун муҳим ҳисобланган соҳани тартибга солишдаги алоҳида роли эътироф этилган ҳолда Халқаро олимпия қўмитасининг халқаро ҳуқуқ субъекти эканлиги тан олинган.

Расмий нуқтаи назардан, Олимпия ҳаракати—бу ХОҚ нинг ички ҳужжати, яъни Олимпия Хартияси асосида юридик ва жисмоний шахсларни бирлаштирган халқаро спор ҳамжамияти томонидан ўзини ўзи ташкил этишнинг мураккаб тузилишга эга шаклидир. Ҳаракатнинг таркибий қисмлари ва аъзолари, Хартиядан ташқари, ўз давлатларининг миллий қонунчилиги ва ички спорт нормаларига амал қилишади.

Муҳокама

ХОҚ фаолиятида мухторлик принципи. Олимпия Хартиясида Олимпия ҳаракатига кирувчи ташкилотларнинг давлат ҳокимиятидан мухторлиги принципи бевосита мустаҳкамланган: ХОҚ аъзолари ўз мамлакатларининг ХОҚ даги делегатлари эмас, балки унинг мамлакатларидаги вакиллари дир (Хартиянинг 16-қоидаси, 1,4, 1,5-бандлари). Миллий Олимпия қўмиталари "Олимпия Хартияси талабларини бажаришига тўсқинлик қилиши мумкин бўлган ҳар қандай турдаги, шу жумладан сиёсий, юридик, диний ёки иқтисодий босимга қарши туриши керак" (Хартиянинг 28.6-қоидаси). Миллий Олимпия Қўмитаси мухторлигининг бузилиши, агар "мазкур мамлакатда амалда бўлган Конституция, ҳуқуқий қоида ёки тартиблар ёхуд ҳукуматга тегишли ёки бошқа муассасаларнинг ҳаракатлари МОҚ фаолиятига ёки унинг иродасини ифода этишига тўсқинлик қилса", унинг вақтинча аъзоликдан чиқарилишига ёки ХОҚ томонидан тан олинганлик мақомидан маҳрум этилишига олиб келиши мумкин (Хартиянинг 28.9-қоидаси). Бошқача айтганда, Хартия МОҚ мухторлигининг "беғуноҳ" бузилиши эҳтимолини тан олади, аммо бу ҳолат — санкциялар ёки ҳимоя чораларини қўллаш билан боғлиқ оқибатлардан озод қилмайди. Бундан ташқари, Хартия Олимпия ўйинларини ўз ҳудудида ўтказишни истаган давлатлар зиммасига бевосита жавобгарликни юклайди: "Олимпия ўйинларига ариза берган шаҳар жойлашган мамлакат ҳукумати ХОҚ га, ушбу ҳукумат ўз зиммасига барча мажбуриятларни олишини ҳамда давлат ва расмий ҳокимият Олимпия Хартиясига тўла риоя қилишини кафолатловчи расмий ҳужжатни тақдим этиши керак" (34.3-қоида).

Шу билан бирга, Хартия бўйича МОҚ нинг мухторлиги ўз давлати билан ҳар қандай алоқаларни мутлақ тақиқлашни назарда тутмайди, аксинча, "ўз миссиясини бажаришда МОҚ давлат органлари билан ҳамкорлик қилиши, улар билан уйғун муносабатларни ўрнатиши мумкин" (28.5-қоида); ўз хоҳишига кўра, МОҚ давлат ҳокимияти вакиллари ўз аъзолари этиб сайлаш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин (29.4-қоида). Аксарият давлатларнинг амалиёти шуни кўрсатадики, ушбу қоиданинг қўлланилиши кўп ҳолларда кузатилиб, МОҚ аъзолари сифатида олий давлат органларининг вакиллари, монархияга асосланган мамлакатларида эса ҳукмрон сулолалар аъзолари сайланади.

Хартиянинг ҳудудийлик тамойилларини белгилаш бўйича қоидалари алоҳида эътиборга лойиқ бўлиб, улар давлатларнинг суверенитетига бўлган ҳурмат руҳи билан йўғрилган: "Олимпия Хартиясидаги "мамлакат" тушунчаси халқаро ҳамжамият томонидан тан олинган мустақил давлатни англатади" (31.1-қоида). МОҚ номи эса "мамлакатнинг ҳудудий чегаралари ва анъаналарини акс эттириши ва ХОҚ Ижроия қўмитаси томонидан тасдиқланиши керак" (31.2-қоида).

ХОҚ фаолиятидаги мухторлик принципи, шунингдек, ўз жавобгарлик чоралари тизими мавжудлигида ҳам намоён бўлади. Шундай қилиб, Олимпия Хартиясининг "Чоралар ва санкциялар" деб номланган 23-моддасида санкциялар қўллаш имконияти назарда тутилган бўлиб, улар спорт тури, спорт турининг тармоғи ёки мусобақаларни Олимпия ўйинлари дастуридан чиқариб юбориш ёки халқаро спорт федерациясини тан олинганлик мақомидан маҳрум қилишда ифодаланиши мумкин. МОҚ га нисбатан вақтинча аъзоликдан четлатиш, тан олинганлик мақомидан вақтинча ёки доимий маҳрум қилиш, Олимпия ўйинларини ташкил этиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш каби

чоралар қўлланилиши мумкин. Бундан ташқари, ХОҚ ҳар қандай делегациянинг расмий шахсларга, раҳбарлари ва бошқа аъзоларига, ҳакамлар ва ҳакамлар ҳайъати аъзоларига, шунингдек алоҳида иштирокчилар ва жамоаларга нисбатан (Олимпия ўйинларига қўйилишдан ёки ўйинлардан четлатиш; бу ҳолда олинган барча медаллар ва дипломлар ХОҚ га қайтарилиши керак) санкциялар қўллаши мумкин.

Халқаро спорт ҳаракати амалиёти ХОҚ томонидан қабул қилинган қарорларнинг мухтор хусусиятга эга эканлигини исботлайди. Бу парадоксал равишда кўпчилик йирик мусобақаларда спортчиларга нисбатан санкциялар қўлланилгандан кейинги турли мамлакатлар давлат амалдорларининг норозилигида акс этиб, норозиликнинг маъноси кўпинча ХОҚ га таъсир қилиш механизмлари мавжуд эмаслиги билан боғлиқ. Шу билан бирга, ХОҚ жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорлик қилади (энг ёрқин мисол сифатида, Олимпия Хартиясида мустаҳкамланган Олимпизм қадриятларига зид апартеид режими туфайли Жанубий Африка Республикасининг, ҳамда антидопинг қоидаларининг кенг кўламда ва кўпол равишда бузилиши туфайли Россия Федерацияси спортчиларининг Олимпия ўйинларида иштирок этишдан четлатилишини келтириш мумкин). Давлатнинг Олимпия ўйинларини ўтказиш ҳуқуқидан маҳрум этилиши учун Хартия тамойиллари қанчалик жиддий бузилиши кераклиги ҳақидаги масала, 2008 йилги Олимпия ўйинларни қабул қилувчи мамлакат сифатида номзоди қўйилган Хитойга нисбатан боғлиқ ҳолда фаол муҳокама қилинди [2; 3].

Натижалар

ХОҚ нинг шартномавий ҳуқуқ лаёқати. ХОҚ нинг халқаро ҳуқуқ субъекти сифатидаги мақомига хос элементлари унинг шартномаларида аниқ намоён бўлади. Масалан, Швейцария ҳукумати ва ХОҚ ўртасидаги битимнинг муқаддимасида кўмита фаолиятининг Олимпия ҳаракати олий ҳокимияти сифатидаги халқаро табиати ҳақида сўз бориб, халқаро муносабатлардаги роли ҳамда халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар билан тузилган шартномалари туфайли унда халқаро ҳуқуқ субъектига хос элементлар мавжудлиги тан олинади [4].

Шартнома ХОҚ га берилган солиқ, фискал, иммиграцион ва божхона имтиёзларини кафолатлайди, Швейцария давлат хавфсизлигини ҳимоя қилиш бўйича классик қоидаларни ўз ичига олади ва энг қизиғи, қўлланиладиган ҳуқуқни (томонларнинг ўзаро муносабатларини тартибга солувчи ҳуқуқ) белгиламайди: Битим бўйича низолар музокаралар йўли билан ҳал қилинади. Шундай қилиб, ушбу Битим халқаро ҳуқуққа мувофиқ тузилган ҳамда Швейцария ва ХОҚ учун субъектив халқаро ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгилайди деб тахмин қилиш мумкин.

Халқаро ҳуқуқ субъекти сифатидаги ХОҚ мақомининг ҳақиқий кўламини баҳолашда у қабул қилган ҳужжатларнинг ташкилот тузилмасидан ташқарида муайян ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишдаги таъсирини таъкидлаш муҳим аҳамиятга эга. Франциянинг Париж шаҳрида 2005 йил 19 октябрда қабул қилинган ва 2010 йил 27 декабрда Ўзбекистон Республикаси томонидан ратификация қилинган [5] “Спортда допингга қарши кураш тўғрисидаги халқаро конвенция” антидопинг ташкилотларининг допинг назорати жараёни ҳар қандай элементини ишлаб чиқиш, амалга ошириш ёки таъминлашга оид қоидаларини белгилаш ваколатини ўрнатади ва допингга қарши курашда давлатларга Бутунжаҳон антидопинг агентлиги (WADA) томонидан 2003 йилда қабул қилинган Бутунжаҳон антидопинг кодексига амал

қилишни тавсия қилади. Конвенция антидопинг ташкилотлари қаторига, хусусан, ХОҚ ва WADA ни киритади. WADA ХОҚ томонидан 1999 йилда Швейцария қонунчилигига мувофиқ жамғарма ташкилий шаклида тузилган бўлиб, Олимпия ҳаракати таркибига киради. Олимпия ҳаракатининг халқаро шартномавий ҳуқуқий лаёқати нуқтаи назаридан, Конвенциянинг 34-моддасида назарда тутилган ўзгартириш ва қўшимчалар киритишнинг махсус тартиби шубҳасиз қизиқиш уйғотади: Агар WADA допинг рўйхатга ёки терапевтик фойдаланиш учун рухсат бериш стандартларига ўзгартиришлар киритса, бундай тузатишлар Конвенцияга ўзгартириш киритиш учун таклифлар сифатида қабул қилинади ва бу ҳақда иштирокчи давлатларга хабар (нотификация) берилади. Конвенция давлатларнинг WADA таклифларига розилиги презумпциясидан келиб чиқади, яъни давлатлар нотификацияга 45 кун ичида фақат эътироз билдирилган тақдирдагина жавоб беришлари керак бўлади. Таклиф этилаётган тузатишлар, иштирокчи давлатларнинг 2/3 қисми ўз эътирозларини билдирмаган тақдирда, қабул қилинган ҳисобланади [6].

Олимпия Хартиясида мустаҳкамланган Олимпизм қадриятларини ҳукуматлараро ташкилотлар фаолиятида акс этиши ҳам муҳим аҳамиятга эга. Масалан, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Минг Йиллик Декларациясининг 10-бандида таъкидланишича: "Биз аъзо давлатларни ҳозир ва келажакда, якка ва жамоавий равишда Олимпия сулҳига риоя қилишга ҳамда Халқаро Олимпия қўмитасини спорт ва олимпия ғояларини амалга ошириш орқали тинчлик ва инсонлар орасида ўзаро тушунишни рағбатлантиришга қаратилган саъй-ҳаракатларида қўллаб-қувватлашга чақирамиз"[7].

Бундан ташқари, БМТ Бош Ассамблеяси ўзининг 54-сессиясида "Спорт ва Олимпия идеаллари орқали саёрада тинчлик ўрнатиш ва янада бахтли ҳаёт куриш" резолюциясини қабул қилди [8]. Унда аъзо давлатлар 2010 йилги XXI қишки Олимпия ўйинлари ва X қишки Паралимпия ўйинлари пайтида Олимпия сулҳига риоя қилишга, шунингдек Олимпия ўйинлари пайтида ва улар тугагандан сўнг можароли ҳудудларда тинчлик, мулоқот ва ярашувни рағбатлантириш воситаси сифатида спортдан фойдаланишга қаратилган саъй-ҳаракатларида ХОҚ ва Халқаро Паралимпия қўмитаси билан ҳамкорлик қилишга чақирилади.

ХОҚ нинг халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар билан институционал даражадаги алоқалари ҳам унда халқаро ҳуқуқ лаёқати элементларининг мавжудлигини кўрсатади. Масалан, 2009 йилнинг 19 октябрида БМТ Бош Ассамблеяси томонидан ХОҚ га кузатувчи мақоми берилган бўлиб [9], буни ХОҚ нинг алоҳида махсус мақомини тан олиш деб қабул қилишимиз мумкин, чунки расмий асосларда, ХОҚ БМТ Уставининг 71-моддасида белгиланган тартиб доирасида нодавлат ташкилот сифатида, фақат БМТ нинг Иқтисодий ва ижтимоий кенгаши (ЭКОСОС) ҳузурида консултатив мақомга даъво қилиши мумкин.

Хулоса

Шундай қилиб, бизнинг фикримизча, халқаро муносабатлар амалиёти ХОҚ да халқаро ҳуқуқ субъекти мақомининг элементлари мавжудлигини ва бу ҳеч бўлмаганда ўз номидан халқаро муносабатларда иштирок этиш ҳуқуқини ва шартномавий ҳуқуқий лаёқатнинг бошланғич кўринишларини ўз ичига олишини қайд этишга асос беради.

ХОҚ га қўйилаётган коррупция билан боғлиқ айбловлар фониди баъзи адабиётда ХОҚ, МОҚ ва Халқаро спорт федерациялари каби "уюшмалар устидан назоратни амалга

оширувчи ва умуман халқаро спорт ҳаракати фаолиятини бошқарадиган мустақил ташкилот" яратиш бўйича таклифлар янграмоқда. [10, 139-140 бетлар]. Афтидан, бундай ташаббусларда мухтор фаолият олиб борадиган Олимпия ҳаракатининг ўзига хос хусусиятлари ва унда ХОҚ нинг тизимни шакллантирувчи роли ҳисобга олинмаган. Ўз ишидаги камчиликларни эса ХОҚ ислоҳотлар орқали тузатишга ҳаракат қилмоқда. Бу борадаги муваффақиятли ташаббусларга мисол сифатида, 1999 йилда WADA нинг ташкил этилиши ва допингга қарши курашда ЮНЕСКО билан ҳамкорликнинг йўлга қўйилишини, бошқарув ва қарорлар қабул қилиш тизимида шаффофликни таъминлаш мақсадида 2007 йилда Хартиянинг бир қатор қоидаларига ўзгартиришлар киритилганини келтириш мумкин.

Спортни ривожлантиришдан манфаатдор ишқибозларнинг ўзига хос хусусий клуби сифатида туғилган ХОҚ Олимпия ўйинларини энг машҳур ва сўнгги вақтларда юқори даромадли тадбирлардан бирига айлантирди. Шубҳасизки, спорт мусобақаларини ўтказишда жамоат манфаатларини ҳисобга олиш керак, аммо глобал тадбирларда бундай манфаатларнинг хилма-хиллиги жуда катта. ХОҚ нинг мухтор, мустақил табиати ва унинг халқаро ҳуқуқ субъекти сифатидаги мақоми турли манфаатларни уйғунлаштириш ва спортни Олимпизм руҳида ривожлантиришнинг асосий кафолатларидан биридир.

Адабиётлар/ Литература/ References:

1. Olympic Charter. In force as from 8 August 2021. Published by the International Olympic Committee. October 2021. P. 6.
2. Liu, J. H. Lighting the Torch of Human Rights: the Olympic Games as a Vehicle for Human Rights Reform / J. H. Liu // Northwestern University Journal of International Human Rights. 2007. V. 5. N 2. P. 213—235.
3. Tomlinson, A. Olympic Values, Beijing's Olympic Games, and the Universal Market / A. Tomlinson // *Owning the Olympics: Narratives of the New China* / Monroe E. Price, Daniel Dayan, ed. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008. P. 67—85.
4. Agreement between the Swiss Federal Council and the International Olympic Committee. Concluded on 1 November, 2000 // ICAAN — Internat Corporation for Assigned Names and Numbers. <https://archive.icann.org/en/psc/annex6.pdf>.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Спортда допингга қарши кураш тўғрисидаги халқаро конвенцияни (париж, 2005 йил 19 октябрь) ратификация қилиш ҳақида” 2010 йил 27 декабрдаги ЎРҚ-275-сон Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2010 й., 52-сон, 507-модда. <https://lex.uz/docs/1720974>
6. International Convention against Doping in Sport 2005, located at <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/international-convention-against-doping-sport>.
7. United Nations Millennium Declaration. Adopted 8 September 2000 by General Assembly resolution 55/2. // located at <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-millennium-declaration>.

8. Building a peaceful and better world through sport and the Olympic ideal : resolution / adopted by the General Assembly UN. General Assembly (54th sess. : 1999-2000). // located at <https://digitallibrary.un.org/record/371299?ln=ru>.
9. Observer status for the International Olympic Committee in the General Assembly : resolution / adopted by the General Assembly UN. General Assembly (64th sess. : 2009-2010). // located at <https://digitallibrary.un.org/record/668199?ln=ru>.
10. Ищенко С. А. Совершенствование правового статуса неправительственных объединений в международном спортивном движении / С. А. Ищенко // Право и политика. 2001. № 10. С. 139-140

13.00.00 – Педагогика фанлари

Журабекова Хабиба Мадаминовна,
Доцент кафедрасы Ўзбекского языка
и литературы Андижанский
машиностроительный институт
E-mail: tj2211@inbox.ru

РЕЧЕВАЯ АКТИВНОСТЬ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Аннотация. В статье автор изучает необходимость развития речевой активности студентов, анализирует особенности и связь языка и речи. Язык является самым важным средством общения в обществе. В связи с такой социальной значимостью языка в обучении особое внимание уделяется речевой культуре студентов.

Ключевые слова: речь, язык, компетентность, активность, общение, мышление.

Журабекова Хабиба Мадаминовна,
Андижон машинасозлик
Институти Ўзбек тили ва адабиёти
кафедраси доценти

НУТҚИЙ ФАОЛЛИК КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНТЛИКНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ СИФАТИДА

Аннотация. Мақолада муаллиф талабаларнинг нутқий фаоллигини ривожлантириш заруриятини ўрганади, тил ва нутқнинг хусусиятлари ва боғлиқлигини таҳлил қилади. Тил жамиятдаги энг муҳим мулоқот воситасидир. Ўқитишда тилнинг ана шундай ижтимоий аҳамияти билан боғлиқ ҳолда ўқувчиларнинг нутқ маданиятига алоҳида эътибор берилади.

Калит сўзлар: нутқ, тил, компетентлик, фаоллик, мулоқот, тафаккур.

Jurabekova Khabiba Madaminovna,
Associate Professor of the Department of
Uzbek Language and Literature of
Andijan Machine-Building Institute

SPEECH ACTIVITY AS AN IMPORTANT FACTOR OF COMMUNICATIVE COMPETENCE

Annotation. In the article, the author studies the need for the development of students' speech activity, analyzes the features and connection of language and speech. Language is the most important means of communication in society. In connection with such a social significance of the language in teaching, special attention is paid to the speech culture of students.

Keywords: speech, language, competence, activity, communication, thinking.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N41>

Введение

Речь - это акт мышления на основе вида деятельности человека, языковых средств (слово, словосочетание, предложение). Речь действует как взаимодействие и сообщение, выражая собственные мысли с помощью эмоций и оказывая влияние на других. Хорошо развитая речь служит одним из важных инструментов деятельности человека в обществе. А для студента речь - это оружие успешной деятельности в обществе.

Активное практическое овладение речью помогает быстро вступить в контакт и получить всю необходимую информацию для осуществления профессиональной деятельности. Если преподаватель четко осознаёт цели и методы развития культуры речи, студентам легче будет активно овладевать произношением, лексикой, синтаксическим построением и связной речью языка. Поэтому в программу орфографии и правописания были включены такие части, как звуки и буквы, слова, предложения, связная речь.

Для речевой активности, а также для развития речи студентов необходимо придерживаться нескольких условий:

1. Должно быть требование к внешнему виду речи человека. Методической мотивацией для развития речи учащихся является создание ситуации, в которой читатель хочет выразить свое мнение, что-то устно или письменно, и потребность в этом.

2. Содержание, материалы любого выступления должны быть полным, богатым и ценным. Чем полным будет этот материал, тем более содержательным будет его описание. Поэтому вторым условием развития речи студентов является материал контрольных упражнений.

3. Идея понятна только в том случае, если она выражена слушателем с помощью понятных слов, словосочетаний, предложений, речевых объектов. Поэтому третьим условием успешного развития речи является вооружение речи языковыми средствами. Необходимо давать студентам образцы языка, создавать для них хорошие условия для общения. В результате слышания речи и ее использования в собственном опыте формируется сознательное "восприятие языка", в основе которого лежит методика воспитания у студентов культуру речи.

Материалы и методы

Методическим условием развития речи является создание широкой системы речевой деятельности, то есть, во-первых, восприятие хорошего примера речи, а во-вторых, создание условий для выражения собственного мнения с использованием изученных языковых средств.

Язык усваивается изучающим в процессе речевой деятельности. Но этот процесс недостаточно, потому что он поверхностно усваивает речь. Существует целый ряд аспектов овладения речью. Это:

1. Овладение нормами литературного языка. Мы должны учить студента отличать литературный язык от простого разговорного, диалектного и жаргонного

языка, знакомить их с художественным, научным, разговорным вариантами литературного языка.

2. Овладение основными речевыми навыками, необходимыми каждому члену нашего общества, а именно навыками чтения и письма. Благодаря этому студенты узнают особенности письменной речи, ее отличие от устно-разговорной речи.

3. Повышение речевой культуры студентов. Язык является самым важным средством общения в обществе. В связи с такой социальной значимостью языка в обучении особое внимание уделяется речевой культуре студентов.

Для выполнения этих задач учитель должен провести плановую работу с студентами.

В развитии речи четко выделяются три направления:

- 1) работа над словом;
- 2) работа над словосочетанием и предложением;
- 3) работа над парной речью.

Для работы со словом, лексикой и предложением лингвистической базой служат лексикология (в сочетании с фразеологией и стилистикой), морфология, синтаксис; а соединительная речь основана на логике, литературоведении и лингвистике сложной синтаксической целостности.

Три показанных направления параллельны: работа со словарем дает материал для предложения; работа над словом, словосочетанием и предложением подготавливает к связной речи. В свою очередь, связанный рассказ и эссе послужат средством обогащения словаря.

У студентов есть свои методические средства развития речи, есть свои виды упражнений. Из них наиболее важными являются упражнения на связную речь.

В речевом воспитании последовательность обеспечивается выполнением четырех условий, то есть умением подчинять упражнения общей цели - последовательности, перспективе, Разнообразию, разнообразию видов упражнений. Каждое новое упражнение связывается с предыдущим и готовит учащихся к следующему, снова добавляет какое-то новшество, подчиняясь общей цели.

Развитие речи студентов рассматривается как главная задача обучения русскому языку. Развитие речи является задачей не только уроков родного языка и чтения, но и всех дисциплин (естествознание, математика, труд, изобразительное искусство, уроки пения) в учебной программе, а также мероприятий, которые проводятся вне аудитории.

Результаты

Люди используют язык как орудие рассуждения. Они смогут подумать об этом, прежде чем смогут высказать свое мнение. Это внутренняя речь. «Внутренняя речь, беззвучная, сокращённая форма речи, диалог с самим собой, средство мышления» [1]. Внешняя речь – это «материально выраженная (устная или письменная) речемыслительная деятельность, имеющая очевидную, непосредственно наблюдаемую словесно-предложенческую форму»[2]. Физиологическая природа внутренней и внешней речи одинакова; разница – во внешней речи звук произносится или записывается в результате действия членов речи; во внутренней речи действие членов речи происходит без гласной.

Внутренняя речь помогает понять и запомнить материал, внезапно становится незаменимым инструментом в культивировании внешней речи. Мышление, мышление основано на внутренней речи. Внутренняя речь учит читателя высказываться, чувствуя ответственность. Мышление в процессе внутренней речи является важным инструментом в развитии речи и мышления студента.

У студентов должны формироваться не только внешняя речь учащихся, но и внутренняя речь. Они учатся читать внутри, и во внутренней речи они осваивают материал, сами решают различные задачи, главное - подготовить собственные устные и письменные мысли.

По способу выражения мысли речь бывает устной и письменной. Устная речь отличается от письменной речи следующим образом: устная речь - это звуковая речь, а письменная речь - это графическая речь. В устной речи слух является сенсорным, в то время как в письменной речи зрение и двигательные движения (движения рук) являются сенсорными. Как устная речь, так и письменная речь служат средством общения между людьми, но устная речь возникает в определенных жизненных ситуациях, в процессе непосредственного общения; письменная речь используется как непосредственно, отделенная от конкретных условий, так и без участия человека.

Устная речь чаще бывает в форме диалога, а письменная - в форме монолога. Письменная речь требует логической последовательности, не пропускает определенных языковых форм, не допуская чрезмерного повторения. Поэтому письменная речь считается более сложной и абстрактной.

Соблюдается ряд требований, которые четко определены при развитии речи студентов:

1. Речь студента должна быть содержательной. Рассказ или эссе будут иметь смысл только в том случае, если они структурированы на основе фактов, хорошо известных студентам, их наблюдений, жизненного опыта, информации, которую они получают из книг, фотографий, радиопередач и радиовещания. Если им позволить говорить без достаточной подготовки о событиях, которых они не видели, речь получится бессмысленной.

Метод развития речи требует тщательной подготовки материала для рассказа, эссе, то есть сбора материала, его обсуждения, заполнения, выделения основного содержания, размещения его в необходимой последовательности. Конечно, здесь также учитывают возрастные особенности и интересы студентов.

2. Речь студента должна быть логичной, идея последовательной. Утверждение должны быть обоснованными, основные положения не должны опускаться и повторяться без места, не должны допускаться излишества, не относящиеся к предмету. Логика речи определяется хорошим знанием чего-либо, событий, в то время как логическая ошибка возникает в результате смутного знания содержания материала, неблагоприятного выбора предмета без размышления. Эти два требования относятся к содержанию и построению речи. Существуют также требования к формированию речи с точки зрения языка.

3 Речь студента должна быть ясной. Пусть студент научится выражать свои факты, наблюдения, впечатления в соответствии с истиной не только в простых

выражениях, но и в специальных образах, используя для этой цели лучшие языковые средства (лексику, словарный запас, предложения).

4. Речь студента должна быть богата языковыми средствами. Для того чтобы четко выразить содержание, речь читателя должна быть богата языковыми средствами, он/она должен обладать способностью выбирать наиболее подходящие по содержанию и использовать необходимые синонимы, различные структурированные предложения в любой ситуации. Конечно, предъявляя высокие требования к богатству языка для студентов-иностранцев этого не может быть, но учитель всегда должен предвидеть увеличение словарного запаса в воспитательной работе.

5. Речь студента должна быть понятной. Устная речь необходима слушателю, а письменная - для того, чтобы она была понятна читателю. Если оратор или писатель составляет свою речь с учетом возможности, интереса слушателя или читателя, то все понимают ее, как и все остальные, без каких-либо трудностей.

5 Речь студента должна быть выразительной. Если речь выразительна, то есть живая, красивая, убедительная, она воздействует на слушателя или читателя. Если устная речь воздействует на слышащего человека интонацией, то и устная, и письменная речь воздействуют на слушателя и читателя с помощью общего духа рассказа, фактов, выбранных слов, их эмоциональности, структурированных предложений, фраз. Речь должна быть понятной и выразительной, присущей любому акценту и чистой от лишних слов.

6. Речь студента должна быть правильной. Особое значение для студентов имеет соответствие и правильность речи нормам литературного языка. Письменная речь обязательна с точки зрения орфографии и пунктуации, а устная речь - это правильная структура орфоэпии. Для правильности речи большое значение имеют выбор слов и логика речи.

Перечисленные выше требования переплетаются друг с другом, и обучение проводится систематически.

Речь является важным инструментом в развитии мышления студентов.

Речь - это не только как средство выражения мысли, но и орудие ее формирования. Мысль выступает психологической основой речи, условием ее культивирования является обогащение мысли. На основе овладения системой мыслительной деятельности можно успешно развивать речь. Поэтому большое значение придается видам работы, которые направляют речь учащихся на подготовку материала, улучшение, отбор, размещение и логическое мышление по предмету.

Мышление успешно развивается только в том случае, если речь формируется и объясняется с помощью языкового материала. Концепция выражается в словах или сочетаниях слов, так что она становится важным коммуникативным материалом в слове, которое является языковым инструментом. Если человек знает понятие выражения слова (словосочетание), у него будет возможность мыслить во внешней речи, основываясь на этом понятии.

Обсуждение

В речи формируется мысль, в то время как мысль создает речь. Можно дать краткое определение речи таким образом: «Речь – это язык в действии». Это означает, что речь и язык – явления взаимосвязанные, но отнюдь не тождественные.

Известный лингвист Максим Кронгауз считает, что «язык нужен нам, чтобы говорить об окружающей нас действительности. Конечно, и о вечном тоже, и еще стихи сочинять, и копить информацию, но все-таки... Прежде всего мы хотим говорить о том, что происходит с нами здесь и сейчас. И когда окружающая действительность (это самое “здесь и сейчас”) резко меняется, нам порой не хватает слов для разговора о ней. Хорош тот язык, которому удастся быстро компенсировать этот недостаток»[3, 20].

Как отмечает психолог Савина Е.А..., что «Речь — это особая и наиболее совершенная форма общения, свойственная только человеку и осуществляемая посредством языка. Речевая деятельность -это процесс использования человеком языка с целью передачи и усвоения общественно-исторического опыта, установления коммуникаций, а также планирования своих действий. Речь и язык неразрывно связаны между собой. Речи не может быть без языка»[4,90].

«Разграничение языка и речи впервые было предложено и обосновано отцом современной лингвистики – швейцарским лингвистом Фердинандом де Соссюром. Он считал, что разделение языка и речи необходимо, для того чтобы «очистить» предмет изучения лингвистики – язык [5,176].

Ф. де Соссюр противопоставил язык как социальное явление речи как индивидуальному явлению. С одной стороны, он разделил эти два понятия, а с другой – обозначил их взаимосвязь: «Речь необходима для того, чтобы сложился язык» [6].

Многие учёные рассматривают язык и речь как две стороны одного и того же явления. «Язык присущ любому человеку, а речь - конкретному человеку».[7].

Говоря о языке, А.А. Потебня развивал идеи о различии языка и речи как объективной данности и субъективного выражения. «Язык имеет свое содержание, но оно есть только форма другого содержания, которое можно назвать лично-объективным на том основании, что хотя в действительности оно составляет принадлежность только лица и в каждом лице различно» [8].

Исследователь Татаринцева Е.А. указывает на особую роль языка и речи в развитии человечества и общества: «нельзя точно определить, что являлось изначальным фактором развития общества, но роль языка в этом очевидна. Речь, текст, весь язык немного меняется, что говорит об изменении общества. При создании новых условий окружающей жизни появляются новые слова, часто заимствованные из других языков. Изучение других языков помогает обществу налаживать контакты с членами других языковых групп, обмениваться знаниями и опытом, что, несомненно, положительно влияет на развитие человечества в целом» [9].

Речь тесно связана с мыслью. Без речи не будет и отражения, без материала языка нельзя выразить мысль. Речевое формирование мысли гарантирует, что она ясна, понятна, чиста, последовательна, логична. Знания, свидетельства, всевозможная информация - это материал как мысли, так и речи. Речь служит важным инструментом для изучения процесса мышления. Речь используется как одно из основных измерений интеллектуального развития читателя.

«К коммуникативным качествам речи, которые оказывают наилучшее воздействие на адресата с учетом конкретной ситуации и в соответствии с поставленными целями и задачами, относятся: логичность, точность, понятность, богатство, разнообразие речи, чистота, выразительность, уместность» [10].

Таким образом, речь нельзя отличить от созерцания, речь развивается на основе мысли; мысль созревает с помощью речи. С другой стороны, рост культуры речи способствует формированию мышления, улучшает деятельность личности.

Заключение

Таким образом, речевые средства общения играют основную роль в коммуникативной деятельности студентов. Речевая активность студентов обусловлена необходимостью общения и получения нужной в деятельности информации. Важным показателем успешного речевого развития является речевая активность студентов.

Нельзя отождествлять понятия «речевая активность» и «активная речь». Речевая активность в отличие от активной речи является устойчивым свойством личности, которая проявляется в способности понимать и воспринимать речь окружающих. Она отличается активным стремлением овладеть языком и самостоятельным использованием речи. Речевая активность проявляется в быстроте речевых реакций в диалоге и других ситуациях, в способности быстро и без подсказок самостоятельно развивать свою собственную мысль.

Коммуникативная функция является одним из важных функций речевой активности, которая проявляется в быстром установлении контакта, формировании отношений, воздействием на собеседника с целью достижения коммуникации.

Особое значение следует придавать развитию речи и мышления студентов учащихся, как на аудиторных занятиях русского языка, так и на внеклассных занятиях.

Культура речи учителя имеет большое значение в воспитании речи студентов. На всех занятиях и внеклассных мероприятиях учитель должен уметь говорить выразительно, выразительно, соблюдая только нормы орфографического произношения и литературного языка, а также всегда писать в блокноте для чтения, на всех документах с соблюдением правил вежливости и орфографии. Этим он учит студентов говорить образно, писать без ошибок, красиво, пробуждает чуткость к языку.

Адабиётлар/ Литература/ References:

1. Большая российская энциклопедия 2004-2017.
<https://old.bigenc.ru/psychology/text/1920767>.
2. Словарь лингвистических терминов: Изд. 5-е, испр-е и дополн. — Назрань: Изд-во "Пилигрим". Т.В. Жеребило. 2010. https://lingvistics_dictionary.academic.ru/509/
1. Кронгауз М.А.Русский язык на грани нервного срыва / — «Corpus (ACT)», 2011. <file:///C:/Users/Timur/Downloads/5811329.a4.pdf>.
2. Савина Е.А. Введение в психологию. Курс лекций /Главный редактор А.П. Олейникова.- М: «Прометей» МПГУ, 1998. — 252 с. <https://pedlib.ru/Books/5/0013/index.shtml>.
5. Чжу Инли(2016)ВЗАИМОСВЯЗЬ МЫШЛЕНИЯ, ЯЗЫКА И РЕЧИ. ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В РОССИИ. 2016. № 12.176-181. <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimosvyaz-myshleniya-yazyka-i-rechi>
6. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / пер. с фр. А.М. Сухотина. – М. : Логос, 1998. – 296 с.<http://genhis.philol.msu.ru/f-de-sossyur-kurs-obshhej-lingvistiki-izvlecheniya/>

7. Read more: https://www.langust.ru/review/lang_h03.shtml#ixzz7wfypT7PS. Follow us: <https://t.me/lmt1970>).
8. Из записок по русской грамматике/ А. А. Потебня ; - Москва : Издательство Академии Наук СССР ; Ленинград , 4: Глагол. Местоимение. Числительное. Предлог / - 1941. -318.
9. Татаринцева Е. А. Роль языка в развитии общества // Аналитика культурологии. 2013. №26. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-yazyka-v-razvitii-obschestva> (дата обращения: 22.03.2023).
10. О.Г.Каменская, Р.А.Кан, Е.Т.Стрекалова, М.Н.Запорожец. РУССКИЙ ЯЗЫК И КУЛЬТУРА РЕЧИ. Учебное пособие для студентов(https://edu.tltsu.ru/er/er_files/book362/book.pdf.)

13.00.00 – Педагогика фанлари

Tursunova Aziza Xoshimovna,
Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
Qarshi filiali o'qituvchisi

WEB TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA BILIMNI NAZORAT QILUVCHI DIDAKTIK VOSITALAR YARATISH USULLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada web texnologiyalarga asoslangan ta'lim tizimlarining bilimni interfaol baholash usullarini tadqiq etish va tahlil qilish hamda ulardan mashg'ulot jarayonida foydalanish usullarini ko'rsatib berishdan iborat.

Kalit so'zlar: web, bilim, usul, tahlil, test, tizim, baholash, natija

Турсунова Азиза Хошимовна,
Преподаватель Каршинского филиала
Ташкентского университета информационных
технологий имени Мухаммада Аль-Хоразми

МЕТОДЫ СОЗДАНИЯ ДИДАКТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ КОНТРОЛЯ ЗНАНИЙ НА ОСНОВЕ ВЕБ-ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию и анализу методов интерактивной оценки знаний образовательных систем на основе веб-технологий и показу методов их использования в учебном процессе.

Ключевые слова: сеть, знание, метод, анализ, тест, система, оценка, результат.

Tursunova Aziza
Teacher of the Karshi branch of the Tashkent
university of information technologies
named after Muhammad Al-Khorazmi

METHODS OF CREATING DIDACTIC RESOURCES THAT CONTROL KNOWLEDGE BASED ON WEB TECHNOLOGIES

Annotation. This article about in researching and analyzing the methods of interactive assessment of knowledge of educational systems based on web technologies and showing the methods of using them in the training process.

Keywords: web, knowledge, method, analysis, test, system, evaluation, result

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N342>

Kirish

Web-texnologiyalarga asoslangan o'quv kontentlarini yaratish, unda xuddi kunduzgi ta'lim tarzda faqat internet orqali bilim olish imkoniyatlari yaratilmoqda. Virtual universitetlar – degan jumla ham ta'lim tizimida paydo bo'lganiga uncha ko'p vaqt bo'lmadi. Bu tushunchaga aniqlik kiritish unchalik qiyin emas, chunki odatiy ta'lim muassasalari kabi virtual universitetlarda ham virtual olamdan joy (gb, tb, pb) sotib olinadi. Internet xizmatini ko'rsatuvchi tashkilotlar tomonidan bu xizmat taklif etiladi.

Web-texnologiyalarga asoslangan virtual ta'lim muassasalarini turli didaktik materiallar bilan to'ldirish va boyitish virtual ta'limni tashkil etuvchilarning asosiy muammolaridan biridir. Faqatgina matn, audio, video materiallar bilan foydalanuvchini jalb qilish juda qiyindir. Vebga yo'naltirilgan dasturlash tillarida web-texnologiyalarga asoslangan multimedia o'quv materiallarini tayyorlashda kerak bo'ladi. Materiallarni o'zimiz virtual olamda tashkil etgan hududga mos tartibda joylashtirish, ta'lim oluvchilarga ushbu materiallardan foydalanish xususida ijtimoiy tarmoqlarda turli e'lonlar qoldirish foydalanuvchilar sonini oshirish imkoniyatini yaratadi.

Adabiyotlar tahlili

Web texnologiyalarga asosida ta'limni tashkil etish va o'tkazish usullari borasida hozirgi kunga qadar M.Вайндорф-Сысоева[5], S. Runde[1], B. Hariadi[2], И. А. Болкунов[3], Г.А.Мамед-Заде[4], F.M.Zakirova[6,7], H.A.Каюмова[12], T.N.Jurayev[10,11] kabi olimlar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan. Mazkur tadqiqot ishida web platformalarning bilimni baholash usullari tadqiq etilishi ko'zda tutilgan bo'lib, hozirgi kunda foydalanishda bo'lgan LMS tizimlarining bilimni baholashdagi imkoniyatlari tahlil qilinadi. Quyida bilimni interfaol baholashda web texnologiyalardan foydalanish haqidagi ba'zi tadqiqotlarni ko'rib chiqamiz.

Interfaol savollar o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishlari, mustaqil fikrlash faoliyatini rivojlantirish, taqqoslash, umumlashtirish, tahlil qilish usullaridan foydalana olish mahoratlarini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak[7; 64-b]. An'anaviy baholash usullari o'qituvchidan vaqt, ortiqcha quvvat sarf etishni talab qilishi allaqachon isbotlangan aksiomatik voqelik hisoblanadi. Zamonaviy axborot kommunikatsion texnologiyalar yordamida bilimni baholash allaqachon ta'lim tizimida qo'llanilmoqda va bu holat obyekt va subyekt tomonidan ijobiy natijalar bilan qabul qilinmoqda.

Interfaol baholovchi dasturlar o'qituvchining dars jarayonida chegaralangan vaqtini unumli tashkil etishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi va o'quvchining fanni mustaqil o'zlashtirish haqidagi ko'nikmasini yetarli darajada shakllantiradi[11; 59-b.]. O'quvchida ko'nikma hosil qilishni reflektiv holatga keltirish ta'lim tizimidagi tadqiq etilayotgan dolzarb muammolardan biri ekanligini nazarda tutadugan bo'lsak, web texnologiyalar yordamida ta'limni tashkil etish muammoning kichik bir qismiga yechim beruvchi vosita sifatida qo'llanilishi kerak bo'ladi.

Munozara

Web platformalarda bilimni baholash asosan interfaol test usulida va yozilgan qisqa esselar yordamida amalga oshiriladi.

Web texnologiyalarga asoslangan baholashning boshqa nazorat turlariga qaraganda afzalliklarga ega:

1. Barcha o'quvchiga teng sharoit yaratiladi (vaqt va test savollarini tanlash hisobida ham).

2. Testda ajratilgan vaqt ichida ham o'quvchilarning keng doirasini va mavzularning to'liq mazmunini qamrab olish mumkin.

3. Berilgan savollarda tasodifiylik elementlari kamayadi, bu esa imtihon oluvchining noxolisligini yo'qqa chiqaradi.

4. Imtihon oluvchi va topshiruvchi o'rtasida subyektiv fikrni yo'qqa chiqaradi.

5. Tekshirishga vaqt va kuch sarflash kamayadi (faqat qisqa esseda inson aralashuvi bo'ladi).

6. Test natijalarini kompyuter tomonidan tezda statistik, analitik hisobotini ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladi, chunki savol va javoblar standart shaklga ega.

Hozirgi kunda web texnologiyalarga asoslangan bilimni baholash tizimlariga ehtiyojning ortib borayotganligining asosiy sabablaridan biri sifatida globallashtirish davrida ta'lim oluvchilarning zamonaviy axborot texnologiyalar qurilmalariga bog'lanib qolishi bilan izohlash mumkin. O'z navbatida ta'lim uchun ishlab chiqilgan web platformalarning barcha uchun qiziqarli hisoblangan bilimni baholash bosqichini turlicha bo'lishi, uzviylik va uzluksizlik tamoyillariga to'la mos kelishi, tuzilishi jihatdan xilma-xilligini tadqiq etishni talab qiladi.

Demak web texnologiyalarga asoslangan ta'lim tizimlarida bilimni baholashni turli usullarda amalga oshirishni targ'ib etadi. Amalga oshirish web platformalar quyudagi misolida ko'rib chiqamiz (1-jadval).

Web platformalarda bilimni baholash usullarining tahlili

1-jadval.

Bilimni baholash turlari	Web platformalar			
	Moodle	i-Spring	Googl eClassroom	Ch amilla
Bir tanlovli test	+	+	+	+
Ko'p javobli test	+	+	+	+
Tartib bo'yicha saralash testi	+	+	+	+
Qisqacha esse	+	+	+	+
To'rsimon test	+	+	+	+
Tasvirda baholash usuli	+	+		+
So'zlarni tartiblash testi	+	+	+	+
Ichma-ich joylashgan javobli test	+	+		+
Tasvirdagi faol sohani belgilash testi.	+	+		+
Satrdagi javobni kiritish testi	+	+		+
Ovozli baholash usuli		+		
Kesishuvchi tanlovli test	+	+	+	+
Tuzilgan dasturni baholash (Dasturlashda)	+			
Jami	12	11	7	11

Tahlillar shuni ko'rsatadiki web texnologiyalarga asoslangan ta'lim tizimlarida bilimni baholash borasida imkoniyatlar boshqalarga qaraganda Moodle tizimida ko'proqni tashkil etmoqda. Albatta Moodle tizimni ishlatish texnik jihatdan(server kompyuter) yaxshi ta'minotni talab etadi, ammo tizim juda katta ko'lamdagi ishni bajarib beradi. Tadqiqotimizdan asosiy maqsad web texnologiyalarga asoslangan ta'lim tizimlarining bilimni baholash usullarini tahlili bo'lib qolmasdan balki ulardan foydalanish usullarini ko'rsatib berishdan iborat. Barcha tizimlarda mavjud bo'lgan bilimni baholash usullarini ko'rib chiqamiz.

Birinchi usulda savoldagi javoblar variantining bittasi to'g'ri bo'lib, bu eng ko'p qo'llaniladigan test turi hisoblanadi.

Ikkinchi usulda tizimda testlash jarayonida savoldagi javoblar variantining ikki va undan ortiq ekanligi bilimni baholashda liberal yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi. Axborot texnologiyalari sohasida bilimni baholashning bunday turi zarur bo'lib, bu fikrni sohadagi bilimni tekshirishda tayyorlanadigan testlarda javob uchun ma'lumotlarning ko'pligi bilan izohlash mumkin. Bu o'qituvchiga bitta savol va unga beriladigan javoblar orqali o'quvchining mavzu yuzasidan bilim darajasini to'liq bilish imkoniyatini yaratadi

Uchinchi usulda testda bilimni baholashning an'anaviy turili xil kabi bo'lib o'quvchining mantiqiy fikrlashi va mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantiradi

To'rtinchi usulda talaba bilimni baholashda uning fikrlashi, dunyoqarashidan tashqari til bilish va matnni kiritishda imloviy bilim darajasini ham baholash mumkin. Google Class xizmatida ham bilimni baholashning an'anaviy shakli mavjud bo'lib talaba berilgan savolga matn kiritish orqali o'z javobini kiritishi talab etiladi. Tinglovchining mavzu haqidagi qisqacha fikri (esse) shaklida ifoda-lashi mumkin bo'ladi. Bunda talabalar bir-birlarida ko'chirmas-liklari uchun qaysi akkauntlarning ma'lumotlari bir xil ekanligini tekshiradi, lekin baholash o'qituvchi tomonidan matn o'qilgach amalga oshiriladi(107-rasm).

Beshinchi usul – to'rsimon ko'rinishdagi bilimni sinovchi test turidan foydalanish imkoniyati o'qituvchi uchun talabaning bilimni baholashning eng murakkab turi hisoblanadi. Bunda talaba berilgan savolning javoblari qaysi ustunlarga mos kelishini to'g'ri belgilashi kerak bo'ladi. Bu sinov talaba uchun olingan bilimni mustahkam-lashda va o'zining ustida mustaqil ravishda ishlashida motivatsiya uyg'otadi.

Oltinchi usulda talaba uchun beriladigan topshiriq amaliy tarzda bajarib, ishlanmani kompyuter dasturda tayyorlashi va internet orqali jo'natishi kerak bo'ladi. Talaba tasvirda keltirilgan topshiriq materialini tayyorlash jarayonida video fayllar tayyorlash, dastur yordamida video tahrir ishlarini amalga oshirish, fayl ustida bajariladigan konvertlash ishlari, faylni jo'natish kabi amaliy ko'nikmalarga ega bo'ladi

O'quv jarayonida o'quv mashg'ulotlari auditoriyadagi kabi bo'lmasada talabalarning mashg'ulotga qatnashishi va qiziqishi odatdagi mashg'ulotlarga nisbatan juda yaxshi natijalarni ko'rsatib beradi. Sinov natijalari tashkil etilgan masofali kurslarda berilgan topshiriqlarni o'zlashtirish darajasi mashg'ulotga qatnashgan talabalarga nisbatan 60-75 foizni tashkil etishi foydalanuvchilarning bilishga bo'lgan harakati bilan izohlash mumkin.

Tasvirdagi faol sohani belgilash orqali bilimni baholash test savoli rasmdan javobni to'g'ri qismiga kursorni yo'naltirish(chertish, belgilash) bilan belgilanadi(1-rasm).

1-rasm. Tasvirdagi faol sohani belgilash testi.

Tartiblash testlarida savollar keyingi ko'rib chiqiladigan interfaol savol matn, tasvir yoki ovoz kabi axborotlarni ketma-ketlikda tartiblash orqali o'quvchi bilimni baholashda foydalaniladi. Aslida dars jarayonida barcha o'quvchini jalb etadigan fandagi axborotning turlichaligidir.

So'zlar banki test savollarida qisqa javob tipli savollarning berilgan matndagi so'zlarni o'z o'rniga joylashtirish va shu orqali o'quvchini fandagi bir nechta tushunchalarini baholash imkoniyatini yaratadi. Bu turdagi savollarga javobni sichqoncha yordamida o'rniga qo'yish orqali belgilash mumkin. Bunda javoblar ichida bitta fraza yolg'on bo'lsa savolning barcha javoblari noto'g'ri deb qaraladi. Shuning uchun o'qituvchi bunga o'xshash savollarni tanlashda mavzudagi uzviylikni inobatga olishi tavsiya etiladi. Bu usulda o'quvchini fandagi bilimlariga bo'lgan qarashlarini mulohaza qilishga undash mumkin bo'ladi.

Xulosa

Web texnologiyalarga asosida bilimni nazorat qiluvchi didaktik vositalarda bilimni tashxislash usullarining turlicha bo'lishi o'quvchilarning qiziqishlarini va faolligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari web texnologiyalarga asoslangan ta'limning qiziqarli bo'lishi o'quvchilarda ludomaniyani va raqamli texnologiyalarga qaramlik (autizm, kompyuter o'yinlari) kabi zamonaviy illatlarni keltirib chiqaruvchi omillarning oldini olshishda muhim vosita bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Runde S., Fay A., Wutzke W. O. Knowledge-based requirement-engineering of building automation systems by means of semantic web technologies //2009 7th iee international conference on industrial informatics. – IEEE, 2009. – C. 267-272.
2. Hariadi B. et al. Higher Order Thinking Skills Based Learning Outcomes Improvement with Blended Web Mobile Learning Model //International Journal of Instruction. – 2022. – T. 15. – №. 2. – C. 565-578.
3. Болкунов И. А. Электронное обучение: проблемы, перспективы, задачи //Таврический научный обозреватель. – 2016. – №. 11-1 (16). – С. 128-132.

4. Мамед-Заде Г. А. О., Забайкин Ю. В. Методика применения web технологий для развития интеллектуальных способностей студентов геологических вузов //Управление образованием: теория и практика. – 2022. – №. 7 (54). – С. 231-246.
5. Вайндорф-Сысоева М., Грязнова Т., Шитова В. Методика дистанционного обучения. Учебное пособие для СПО. – Litres, 2022.
6. Закирова Ф. и др. Электрон ўқув-методик мажмуалар ва таълим ресурсларини яратиш методикаси //Т.: ОЎМТВ. – 2010. – Т. 57.
7. Zakirova F. M., Nafasov M. M. Ta'lim jarayonida mobil ilovalardan foydalanishning pedagogik asoslari //Academic research in educational sciences. – 2022. – Т. 3. – №. 4. – С. 917-925.
8. Norbutaevich J. T. Use of digital learning technologies in education on the example of smart education //Journal La Edusci. – 2020. – Т. 1. – №. 3. – С. 33-37.
9. Jurayev T. Interactive methods of assessment of knowledge on the basis of digital education on the subject" Information technology in education" //International Journal Papier Public Review. – 2020. – Т. 1. – №. 2. – С. 71-77.
10. Jurayev, T. N. (2023). The use of mobile learning applications in higher education institutes. *Advances in Mobile Learning Educational Research*, 3(1), 610-620. <https://doi.org/10.25082/AMLER.2023.01.010>
11. Жўраев Т. Н. “Ахборот технологиялари” фанини ўқитишда виртуал синф имкониятларидан фойдаланиш //Современное образование (Узбекистан). – 2020. – №. 4 (89). – С. 54-60.
12. Каюмова Н. А. Олий таълимда электрон таълим муҳитини ташкил этишда янги технологиялар //Современное образование (Узбекистан). – 2021. – №. 2 (99). – С. 64-73.
13. Жўраев Т. Н. Электрон дарсликларда билимни баҳолашнинг интерфаол усуллари («Информатика ва ахборот технологиялари» фани мисолида) //Современное образование (Узбекистан). – 2019. – №. 3 (76). – С. 54-59.
14. Хамраев, А. Ю., & Турсунова, А. Х. (2020). Полное описание поведения траекторий одного кубического оператора. *Проблемы вычислительно й и прикладной математики*, (2), 32-38.
15. Tursunova, AN (2023). TA'LIM JARAYONIDA INTELLEKTUAL-KREATIV QOBILİYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING MAZMUNİY XUSUSIYATLARI. OLIM , 1 (6), 18-21.

13.00.00 – Педагогика фанлари

Oblanazarov Faxriddin Asadovich
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti o'qituvchisi

FUTBOLCHILARNI TAYYORLASHDA TA'LIM VA MASHG'ULOTNING ASOSIY QONUN- QOIDALARINI AMALGA OSHIRISH

Annotatsiya. Ta'lim va mashg'ulotning asosiy qonun-qoidalarga tarbiya beruvchi ta'lim qoidalari, onglilik va faollik qoidalari, ko'rsatmalilik qoidalari, tizimlilik qoidalari, puxtalik qoidalaridan iboratdir.

Kalit so'zlar: murabbiy, ta'lim, mashg'ulot, tiklanish, kombinatsiya, ko'nikma, didaktik, talabchanlik.

Обланазаров Фахриддин Асадович
Преподаватель Самаркандского государственного
университета имени Шарофа Рашидова

ВНЕДРЕНИЕ ОСНОВНЫХ ПРАВИЛ ОБРАЗОВАНИЯ И УПРАЖНЕНИЯ ПРИ ПОДГОТОВКЕ ФУТБОЛИСТОВ

Аннотация. К основным правилам воспитания и обучения относятся правила воспитания, правила сознания и деятельности, правила обучения, правила систематичности, правила тщательности.

Ключевые слова: тренер, воспитание, тренировка, восстановление, комбинация, мастерство, дидактика, требовательность.

Oblanazarov Fakhriddin Asadovich
Lecturer at the Samarkand State University
Named after Sharof Rashidov

INTRODUCTION OF THE BASIC RULES OF EDUCATION AND TRAINING WHEN TRAINING FOOTBALL PLAYERS

Annotation. The basic rules of education and training include the rules of education, the rules of consciousness and activity, the rules of education, the rules of systematicity, and the rules of thoroughness.

Key words: coach, education, training, recovery, association, mastery, didactics, exactingness.

DOI: <https://doi.org/10.47390/A1342V3I4Y2023N43>

Kirish

Ta'lim va mashg'ulot maxsus tashkil etilgan jarayon sifatida didaktik qonun-qoidalarga, ya'ni ta'lim jarayonining umumiy qonuniyatlarini aks ettiruvchi qonun-qoidalarga muvofiq tuziladi.

Ta'lim va mashg'ulotning asosiy qonun-qoidalarga tarbiya beruvchi ta'lim qoidalari, onglilik va faollik qoidalari, ko'rsatmalilik qoidalari, tizimlilik qoidalari, puxtalik qoidalari kiradi. Bu qoidalarning barchasi o'zaro uzviy bog'liqdir.

Tadqiqotning maqsadi

Tarbiya beruvchi ta'lim qonun-qoidalar etakchi qonun-qoida hisoblanadi. Murabbiy ta'lim va mashg'ulot jarayonida futbolchilarni zarur maxsus bilimlardan xabardor qilib, kerakli ko'nikma va malakalarni hosil qilibgina qolmay, balki ularda ong va ijobiy xarakter fazilatlarini shakllanishiga ham har taraflama yordam beradi.

Murabbiy tarbiyalashning umumiy maqsadlariga amal qilgan holda har bir mashg'ulotda muayyan tarbiyaviy vazifalarni hal qiladi. Bunda mashg'ulotni aniq va o'z vaqtida boshlash, murabbiyning shaxsiy namunasi, o'z ishiga muhabbati, yuksak madaniyati, xulqi, talabchanligi, pedagogik nazokati katta ahamiyatga molikdir [2].

Ta'lim va mashg'ulotning tarbiya beruvchi xarakteri murabbiy zimmasiga shogirdlarga o'z kuchiga ishonchini mustaxkamlash, keyinchalik. Sport bobida o'sishi uchun rag'batlantira bilishi yuklaydi. Pedagog bilan vrach nazoratida sport yuklamalarni o'ylab, mulohaza bilan asta-sekin oshirib borish futbolchi mahoratining og'ishmay oshib borishini kafolatlaydi.

Ta'limning onglilik va faollik qonun-qoidalar shogirdning ongli, ijodiy faoliyati bilan pedagogik rahbarlikning eng qulay nisbatini bildiradi.

Mashg'ulotlarga ongli munosabatda bo'lmay turib, yuqori sport natijalariga erishib bo'lmaydi. Shug'ullanuvchilar bajarayotgan mashqlaridan maqsad va vazifa nima ekanligini tushunishlari zarur. Texnik va taktik usullarni mustaqil bajarib o'rganish, murabbiy kuzatuvdagi mustaqil mashg'ulotlar onglilikni o'stirishning muhim vositalaridir. Bunga futbolchining o'z xato va kamchiliklarini taxlil qilishni ham ko'rsatish lozim.

Faollik, ayniqsa, musobaqalarda asqotadi. Futbolchi o'yin paytida mustaqil harakat qilishi, doimo o'zgarib turuvchi vaziyatlarda tezda bir qarorga kela olishi, o'z harakati va qilgan ishiga to'liq javob berishi lozim. Chunki o'yin paytida murabbiy yordam bera olmaydi.

Agar futbolchi puxta fikrlashni bilmasa, muayyan vaziyatlarda musobaqa qoidalarini, umumiy taktik rejani buzmaganda bir qarorga kela olish qobiliyatiga ega bo'lmasa, u yaxshi o'ynay olmaydi.

Harakat malakalarini to'g'ri shakllantirishda, ularni puxtalashda, mashg'ulotlarga qiziqishni oshirishda ko'rsatmalilik qonun-qoidalarining ahamiyati katta. To'g'ri tanlangan ko'rsatma vositasigina murabbiy e'tiborini alohida jalb etmoqchi bo'lgan vaziyatlarni ravshanroq aks ettirishi mumkin.

Ta'lim va mashg'ulotda ko'rsatmalilikka turli usullar bilan erishiladi. Murabbiy usullarni o'zi ko'rsatishi yoki bu ishni tajribali futbolchiga topshirishi mumkin. Yuqoriroq maxoratli jamoa o'yinini futbolchilar bilan birgalashib ko'rish, mashg'ulotlarda fotosuratlardan, rasmlardan, sxema, chizma, kinogramma, kinofilmlardan, videoyozuv va shu kabilardan foydalanish mumkin [1].

Ta'lim va mashg'ulotning hamma bosqichlarida: futbolchining mahorat darajasidan qat'i nazar, yangi usullarni o'rganish, tafsilotlarni tushuntirishda, ularni puxtalash va takomillashtirishda ko'rsatmalilik qonun-qoidalari amalga oshiriladi.

Tizimlilik qonun-qoidalari mashg'ulotlarning o'zida materiallarni o'rganishda qat'iy izchillik va muayyan tizimlilikka rioya qilishni ko'zda tutadi.

Yil bo'yi tayyorgarlikning har xil turlarini o'rganish uchun vaqtni taqsimlaganda davrlashtirishni ham hisobga olishi kerak. Mashg'ulotlarning tez-tez takrorlanish va tartibli tayyorgarlik vazifalari hamda shug'ullanuvchilar muxtoriga bog'liq. Masalan, tayyorgarlik davrida, mashg'ulotning birinchi bosqichida umumjismaniy, funksional vositalar yetakchi mavqeni egallaydi, ikkinchi bosqichda esa maxsus tayyorgarlik shunday mavqega chiqadi. Ammo bundan mazkur bosqichlarga texnik va taktik tayyorgarlik kiritilmas ekan, degan ma'no kelib chiqmaydi. Keyingi bosqichlarga nisbatan bunda ularga shunchaki kamroq vaqt ajratiladi, xolos.

Mashg'ulotlarning bo'linib qolishi, mashqlarni o'rganishda izchillikning buzilishi, musobaqalarning haddan tashqari tez-tez o'tkazilishi, musobaqa va mashg'ulotlar o'tkazish bilan dam olishdagi optimal parametrlardan chekinish ta'lim va mashg'ulotni qiyinlashtiradi hamda futbolchilarning sportdagi o'sishini sekinlashtiradi.

Ta'limda tizimlik qonun-qoidalari o'quv materialini shunday taqsimlashni taqozo qiladiki, bunda keyingi material mantiqan ilgarigisining davomi bo'lib qoladi. Ta'lim va mashg'ulot jarayonida bu qoida pedagogik deduksiya qoidasidan kelib chiqib, ya'ni ma'lumdan noma'lumga, egallab olinganidan egallab olinmaganiga, oddiydan murakkabga, asosiydan ikkinchi darajaliliga, umumiydan xususiyga o'tish orqali amalga oshiriladi.

Ta'lim va mashg'ulotda ma'lumdan noma'lumga o'tish qoidasiga rioya qilish bu shug'ullanuvchilarning oldingi yillarda mashg'ulot bosqichlarida olgan bilimlariga, tajriba va tasavvurlariga suyangan xolda ish tutib, muayyan izchillikka amal qilishi demakdir. Mana, masalan, to'pni murakkab uzatishga o'rgatish zarb bilan tepishni o'rganib olgandan keyin amalga oshiriladi, chunki to'pni uzatib berish zarb bilan tepishni yaxshi bilishga asoslanadi.

Yangi texnik usul yoki taktik harakatga o'rgatishdan oldin shu yangi usul yoki harakat bilan bog'liq eski tasavvurlarni tiklash, yangi bilan eskini, ma'lum bilan noma'lumni uzviy bog'lash lozim. Jumladan, hujumchilarning to'pni u yonidan bu yoniga olib o'tish taktik kombinatsiyasini qo'llashga o'rgatishdan oldin to'g'ri ochilishga o'rgatuvchi bir necha mashq bajarishni topshirish zarur.

Egallab olingandan egallab olinmagan o'tish qoidasi harakat malakalarini kengaytirishni ko'zda tutadi. Ma'lumki, futbolda to'pni kuchli va aniq tepish, erkin to'xtatish, tez olib yurish, ishonch bilan olib qo'yish asosiy malaka hisoblanadi.

Shuning uchun ham eng avval shu harakatlar o'rgatiladi. Ishonchli va xilma-xil malakalarni ko'paytirish, ular doirasini kengaytirish texnik mahorat cho'kqilarini egallashga yordam beradi.

Oddiydan murakkabga o'tish bu eng oddiysidan boshlash demakdir. Shug'ullanuvchilarni taktik kombinatsiyalarga o'rgatishdan oldin to'pni uzatishga o'rgatiladi; yarim uchib kelayotgan to'pga zarb berishni o'rgatishdan avval turgan va uchib ketayotgan to'pga zarb berishni o'rgatish, ya'ni shug'ul-lanuvchilarni murakkabroq usullarni egallab olishga asta tayyorlab borish kerak. Asosiydan ikkinchi darajaliga o'tish bu mashg'ulotning turli yo'nalishlari, vositalari, shakl va usullari orasidan tayyorgarlikning mazkur bosqichida va muayyan vaziyatda eng muhimini tanlab olish demakdir. Futbolda umumiydan xususiyga o'tish qoidasi ham qo'lla-niladi, bunda o'rganiladigan usul to'g'risida avval shug'ullanuvchilarga tushunarli bo'lgan umumiy tasavvur beriladi, keyin uni chuqur o'rganishga kirishiladi.

Usulni bo'laklarga bo'lib o'rgatishdan oldin uni ko'rsatish va tushuntirish, undan keyingina usulni to'liq bajarib ko'rishlarini topshirish ma'qulroq. Futbolchi turli taktik

harakatlarni mashq qilishga kirishguniga qadar jamoada qo'llashi kerak bo'lgan taktik tizim to'g'risida umumiy ta'savvurga ega bo'lishi zarur.

Biroq usullarni o'rgatishda faqat umumiydan shaxsiyga borish kerak ekan, deb o'ylash to'g'ri emas, albatta. Shuningdek, usulni o'rgatishda shaxsiydan umumiyga o'tishdan foydalanish mumkingina emas, balki kerak ham. Masalan, futbolchilar bilan muayyan taktik tizimda ikki tomonlama o'yin o'tkazish uchun ularni jamoada muayyan joydagi vazifalar bilan oldindan tanishtirib qo'yish foydalidir. Chunki umumiylik va shaxsiylik o'zaro yaqin aloqada ham bir-birlarini to'ldiradilar.

Tushunarlilik qonun-qoidalari ta'lim va mashg'ulot jarayonini shug'ullanuvchilarning xususiyatlariga, ularning imkoniyat va tayyorgarlik darajasiga muvofiq tuzishni taqozo etadi.

Nazariy materiallarning mazmuni va hajmi, shuningdek, sport yuklamasi futbolchilarning yosh xususiyatlariga, ularning umumiy va maxsus rivojlanganlik darajasiga, tashqi muxit sharoitiga mos bo'lishi lozim. Shunday bo'lganidagina nazariy va amaliy materiallarni o'zlashtirish qiyin bo'lmaydi. Ilgarigi tajribaga suyangan holda asta-sekin yuklamani oshirib borish mumkin. Kuch etmaydigan yuklama mashg'ulotga qiziqishni pasaytiradi hamda futbolchilarning sog'lig'iga, mashg'ulot qilganlik darajasi va oqibatda sport natijalariga yomon ta'sir etadi.

Shu bilan birga, ta'lim va mashg'ulot jarayonini haddan tashqari engillashtirib yubormaslik kerak. Ta'lim va mashg'ulotdagi tushunarlilik qonun-qoidalari futbolchini qiyinchiliklarni ham yengillashga, o'zini noxush sezganda irodaviy zo'r berishni talab qiladigan mashqlarni bajarishga o'rgatish zarurligini istisno qilmaydi. Shug'ullanuvchilarning individual xususiyatlariga qarab nagruzkani qiyinlik darajasi eng qulay deb topilgan chegarasini belgilab qo'yish ham kerak albatta

Puxta malakalik qonun-qoidalari bu futbolchining o'quv-mashg'ulot jarayonida mashqlarni muntazam ravishda ko'p marta takrorlashidan iborat bo'lib, natijada puxta malaka hosil bo'ladi, futbolchi buni sport kurashi sharoitida namoyon qila oladi. Egallangan malaka puxta bo'lishdan tashqari, doimo harakatda bo'lishi ham lozim. Bunga egallangan malakani faqat bosqichma-bosqich mustaxkamlab borish, ya'ni mashqlarni murakkablashtirish bilan erishiladi. Yangi, yanada murakkab mashqqa, shakllanayotgan malakaning qanchalik puxta egallanganligi va yuklamaga qanchalik moslashilayotganligiga qarab o'tish lozim.

Futbolchilarning ta'lim va mashg'ulotda didaktik qonun-qoidalari bilan bir qatorda mashg'ulot jarayonini boshqarish qonun-qoidalari, ya'ni ob'ektivlik, qulaylik, rag'batlantirish, ilmiylik, samaradorlik, nazoratning muntazamligi qonun-qoidalaridan ham foydalaniladi. Tayyorgarlikning butun kompleks vazifalarini bilish sport mashg'ulot tizimi qaysi yo'nalishda rivojlanib borishini, bunda tayyorgarlik vazifalarining qaysi biri xal qiluvchi ahamiyatga molik ekanligini oldindan ko'ra bilish mashg'ulot jarayonini boshqarishning zarur shartidir.

Zamonaviy sport mashg'uloti maxsus jarayon sifatida muayyan qonun, qoidalar, ilmiy va uslubiy ko'rsatmalar asosida yaxlit amalga oshirilmoqda.

Yuksak yutuqlarga erishishga qaratilgan harakat, ixtisosni chuqurlashtirish, sportchilarning umumiy va maxsus tayyorgarligi birligi, mashg'ulot jarayonining uzluksizligi, asta-sekinlik va maksimal yuklama tenden-siyasi birligi, yuklama dinamikasining to'lqinsimonligi, mashg'ulot jarayonining qonuniyatlari shular jumlasidandir.

Sportga bag'ishlangan hayotning uzoq yillari mobaynida zo'r o'quv-mashq ishlarini olib borish, mehnat va dam olish tartibiga qat'iy rioya qilish, o'z nazariy bilimlarini oshirib borish,

ma'naviy-irodaviy chiniqish va ilmiy-nazariy fikrdan foydalanishga ijodiy yonda-shish yuksak sport natijalariga erishishni rag'batlantiradi [2].

O'z oldiga yuksak sport natijalariga erishishni maqsad qilib qo'ygan futbolchi uchun o'z imkoniyatlaridan maksimal darajada foydalanish qonun bo'lishi kerak. Bunday futbolchi sport yuklamasini qo'llash va mashg'ulotni tashkil qilishda chog'i keladigan eng yuqori ko'rsatkichlarga tenglashadi, ilg'or shakl, vosita va uslublardan ijodiy tashabbus ko'rsatgan holda foydalanadi.

Sportning boshqa turlarida bo'lganidek, futbolda ham sportchilarning umumiy va maxsus tayyorgarligi birligiga rioya qilingandagina yuksak sport natijalariga erishish mumkin.

Umumiy tayyorgarlik ko'rilayotgan mashg'ulot jarayonida sport ixtisosligining aniq va yorqin xususiyatlari bo'lmaydi, yuqori natijalar sari yo'l esa uzoq istiqbol xarakterini kasb etadi. Maxsus tayyorgarlik sport faoliyati jarayonida vaqt hamda intilishlarning mazkur sport turida kamolotga erishish uchun yanada qulayroq sharoit yaratuvchi taqsimlanishi bilan ifodalanadi.

Umumiy va maxsus tayyorgarlik birligini futbolchiga ta'lim va tarbiya berishda har tomonlamalik qoidasiga qat'iy rioya qilish sifatida tushunish lozim. Shuni ham aytish joizki, bunda murabbiy umumiyda maxsusni va maxsusda umumiyini ko'ra bilishi kerak. Bu mashg'ulot vosita va uslublarining shunday o'zaro ta'sirini ko'zda tutadiki, bunda ixtisoslashtirilgan jarayon har tomonlama o'sishga va oqibatda futbol taraqqiyotiga olib keladi. Futbolchilar umumiy va maxsus tayyorgarligining o'zaro maqbul munosabatlarini izlash – murabbiy, vrach, ilmiy xodim va sportchilarning kechiktirib bo'lmaydigan vazifalari [3].

Futbolchilarning mashg'uloti – bu musobaqa, mashg'ulot va dam olishni navbat bilan almashtirib turgan xolda yil bo'yi uzluksiz olib boriladigan jarayondir. Ko'pincha futbolchilarning mashg'ulot va musobaqalari organizm faoliyati qisman tiklanib ulgurmagan bir sharoitda olib boriladi. Bu hol musobaqa, mashg'ulot va dam olish rejimida ham ko'zda tutiladi. Tajriba va maxsus tadqiqotlar mashg'ulot va musobaqalarni ana shunday sharoitda olib borish mumkinliginigina emas, balki maqsadga muvofiq ekanligini ham ko'rsatmoqda. Bu xildagi musobaqa rejimiga ko'nikish va moslashish pirovardida futbolchi organizmning ish qobiliyati oshganligida ifodalanadi. Sportchi ikki-uch kun oralatib o'tkaziladigan musobaqalarda qatnasha olishi mumkin, bu uning kamoloti shartlaridan biri bo'lib, yil bo'yi futbol musobaqalari o'tkazish istiqbolini ochadi.

Ma'lumki, kishi organizmi dinamik tizim bo'lib, u har xil o'zgarimas sharoitlarga, bir xil ishga, yuklamalar asta-sekin ortib yoki kamayib borishiga tezda moslashadi. Bir kolipdagi ish vaziyatida futbolchi organizmiga katta yuklamalar o'rtacha, o'rtachalari esa juda kuchsiz ta'sir etadi. Kam yuklamali mashg'ulot mohiyat e'tibori bilan mashiq sifatida ko'zga tashlanadi. Yuqori malakali futbolchining bir qolipdagi ertalabki badan tarbiya mashqlari, musobaqa oldidan qilgan mashiqalari endilikda futbolchi organizmini bo'lg'usi ish – musobaqa, mashg'ulot va boshqalarga to'la shay holatga keltirishda qo'zg'atuvchi rolini o'ynamay qo'yadi. Endi yuklamani asta-sekin oshira borib, maksimal darajadagi yuklamani qo'llash hamda ular orasidagi o'zaro munosabat masalasiga yondashishga o'zgartirishlar kiritish zarur bo'lib qoladi [4].

Shunda vaqti-vaqti bilan stressli yuklamani qo'llashdek yo'l topildiki, bu organizmni balanslangan holdan chiqarish imkonini berdi. Keyin o'rtacha va kamroq yuklamani qo'llab, organizmni tiklash va to'la tiklash uchun sharoit yaratish mumkin bo'ldi. Bularning hammasi

dinamik, to'liqsimon xarakterdagi yuklamani asta-sekin oshirib yoki kamaytirib borish bilan o'zaro aloqada bo'ladi.

Futbolchilarning mashg'ulot yuklamasini asta-sekin va maksimal ko'paytirish talabini amalga oshirish yuklamaning mashg'ulotga hamda o'yinlararo turkumlarga taqsimlanishida o'z ifodasini topmoqdaki, bunda yuklama to'liqsimon shaklda oshib boradi.

Bunda quydagilar ko'zda tutiladi:

– sport yuklamasini oshirib borishda organizmni keyingi, bir oz ko'proq yuklamani qabul qilishga tayyorlash;

– musobaqalarga chiqqanda mashg'ulotning o'ziga xos bo'lmagan vositalaridan foydalanish yo'li bilan organizmning katta imkoniyatlarini ishga solish uchun sharoit yaratish;

– tiklanish jarayonining yuqori intensivlik holatida, bu jarayonni tezlashtiradigan tiklash mashqi va vositalaridan keng foydalanish yo'li bilan o'rganilgan tartibni puxtalash.

– mashg'ulot jarayonida yuklamani asta-sekin va maksimal oshirib borish talabi qilingan ish va tiklanish birligiga hamda ular orasidagi uzviy aloqaga tayanadi. Bu talablarni amalda qo'llash ijodiy jarayondir. Mazkur talablar mashg'ulotning nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham yaxshi tayyorligini, mashg'ulot uchun normal sharoit bo'lishini hamda futbolchilarning umumiy va sport tartibiga qat'iy amal qilishlarini nazarda tutadi.

To'liqsimon xarakterdagi yuklamalar futbolchilar mashg'uloti uchun mos bo'lib, toliqish va tiklanish jarayonining o'zaro ta'sirini e'tiborga olgan holda sport yuklamalari bilan dam olish xajmi va shiddatligini muvofiq tarzda taqsimlash hisobiga futbolchilarga uzoq vaqt yuqori sport formasini saqlash imkonini beradi.

Mashg'ulot jarayonining asosiy qonuniyatlariga uning davri xarakteri ham kiradi. Haftalik, oylik hamda yillik davrlarda musobaqalarning soni va tig'izligiga qarab vaqti-vaqti bilan yuklamani kamaytirib turish, mashqlar hajmi va intensivligining o'zaro ta'siri mashg'ulot davri va bosqichlariga bog'liq ekanligi ko'zda tutiladi. Bular esa mashg'ulotni rejalashtirish bo'yicha tavsiyalarda o'zining amaliy ifodasini topgan.

Musobaqa davriga nisbatan tayyorgarlik davrida mashqlar ko'proq katta hajmda bajariladi. Ayni paytda mashqlar intensivligi tayyorgarlik davriga nisbatan musobaqa davrida yuqoriroq bo'ladi.

Shiddatli xarakterdagi haftalik mashg'ulot va o'yinlararo sikllar (kichik sikl) mashqlarning hajmi va intensivligi kam, shu jumladan, engilroq mashqlardan iborat bo'lgan davrlar bilan almashtirib turiladi. Oylik va yillik davrlari ham muayyan izchillikda navbatlashtirib turiladi.

Sportning taraqqiyoti sport mashg'uloti jarayoni xususiyatlarini ifodalovchi yangi qonun-qoidalarni keltirib chiqaradi. Ularning asosiylari ixtisoslashtirish, har tomonlamalik, izchillik, takroriylik, individuallik qonun-qoidalar hisoblanadi.

Ixtisoslashtirish qonun-qoidalar futbol mahoratini egallashda etakchi o'rin tutadi. Futbolda ixtisoslashtirilgan mashg'ulot, ya'ni to'p bilan bajariladigan mashqlar eng ko'p – 80% ni tashkil qiladi, chunki bunda o'yin tayyorgarligi hal qiluvchi omillardandirki, buning o'rnini hech qanday mashq bosa olmaydi. Qo'shimcha mashqlardan (umumiy rivojlantiruvchi mashqlar va h.k) foydalanilganda, ko'proq asosiy harakat malakalari bilan ijobiy ta'sir etib, sportchi organizmining a'zo va tizimlarida futbol o'yini talablariga tatbiq etib bo'ladigan zarur o'zgarishlarni vujudga keltiruvchi mashg'ulot vositalari tanlanadi.

Ixtisoslashtirish yo'liga o'tish uchun har tomonlamalik qonun-qoidalarni amalga oshirish lozimligini ham esdan chiqarmaslik kerak. Bunga esa maxsus tayyorgarlik va maxsus mashqlarni to'g'ri va izchil qo'llash, shuningdek, umumiy va maxsus tayyorgarlikni eng muvofiq tarzda o'yg'unlashtirish orqali erishiladi.

Bolalar bilan mashg'ulot o'tkazilganda, ixtisoslashtirish qoidasi katta ahamiyatga egadir. Futbol mashg'ulotlariga bolalarni 7-8 yoshdan jalb qilish mumkin. Futbol bilan shug'ullanish sog'lom bo'lib o'sishga samarali ta'sir ko'rsatishi tajribada isbotlangan.

Har tomonlamalik qonun-qoidalar asosida odam orga-nizmida butun a'zo va tizimlarning o'zaro bog'liqligiga oid fiziologogik qonuniyatlar, ularning miya yarim sharlari pustlog'ining yetakchi roli orqali aloqasi yotadi.

Futbolchilarning butun organizmi mashg'ulot chog'ida bir butun bo'lib ishlaydi. Mashg'ulot didaktik maqsadlardagina uch jihatdan: psixikani, vegetativ va harakat funksiyalarini mashq qildirish jixatidan qarab chiqiladi.

Futbolchilarning har tomonlama tayyorgarlik ko'rishi – uning sport ixtisosi asosidir. Har tomonlamalik qonun-qoidalarni nechog'lik amalga oshirilganligi sportchining jismoniy, taktik, texnik, psixologik va nazariy tayyorgarligida hamda g'oyaviy-siyosiy jixatdan etukligida o'z aksini topadi.

Asta-sekinlik qonun-qoidalar mashg'ulotda yuklamani asta-sekin oshirib va pasaytirib borishni, bajariladigan mashqlarning miqdori va shiddatligini yoshga qarab oshirish yoki cheklashni, mashg'ulotni to'g'ri tashkil qilishni ko'zda tutadi. Tabiatan kishi organizmida sustkashlikka moyillik bor. Har bir yangi ishga kirishayotganda, buni hisobga olish lozim. Shuning bilan birga yangi ishga organizmning butun tizimi bir xil tezlikda kirishib ketavermaydi. Ayniqsa, markaziy nerv tizimi funksiyasini takomillashtirish nihoyatda ehtiyotkorlik va asta-sekinlik bilan yondashishini talab qiladi. Agar sport faoliyatida organizmning bu xususiyati e'tiborga olinmasa, bu hol noxush hodisalar (zo'riqish, shikastlanish va boshqalar)ga olib keladi.

Futbolchi mashg'ulotda asta-sekinlik qonun-qoidalari mashg'ulotlarda va o'yinlar orasidagi turkum mashg'ulotlarda futbolchining bir yillik va ko'p yillik mashg'ulot rejasida sport yuklamasini oshirib va kamaytirib borish yo'sinida amalga oshiriladi. Shuningdek, bu qoida turli mashg'ulotlarda mashq bajarishda biridan ikkinchisiga izchillik bilan o'tishda o'z ifodasini topadi.

Asta-sekinlik qonun-qoidalari sport yuklamasini me'yorlash va amalga oshirishda alohida ahamiyatga egadir. Mashg'ulot yuklamasini asta-sekin oshirishni bir me'yordagi, bir tekis jarayon, deb qarash yaramaydi. Futbolchilarning sport mashg'ulotida yuklamani oshirib borish ko'pincha to'lqinsimon, zinapoyasimon xarakterga ega bo'ladi. Kuchni batamom tiklab olish uchun vaqti-vaqti bilan yuklamani pasaytirishga, keyinroq esa yuklamani eng yuqori darajaga ko'tarishga to'g'ri keladi [5].

Asta-sekinlik qonun-qoidalari sport kurashiga shay bo'lib turish, boshqacha qilib aytganda, sport formasi bo'lishi va bu holatni yanada takomillashtirish asosida ko'rilgandir. Futbolchilarning funksional imkoniyatlariga mos bo'lmagan sport yuklamasi esa ularning sport formasida bo'lishigagina emas, balki sog'liqlariga ham zarar keltirishi mumkin.

Takroriylik qonun-qoidalari shartli reflektor asosdagi aloqalarni paydo qilish uchun, organ va tizimlar hamda ular funksiyasini takomillashtirish, o'zgartirish va qayta qurish uchun takroriy ta'sir etish zarurati to'g'risidagi fiziologik talabning to'g'ri ekanligini tasdiqlaydi.

Futbolchi to'g'ri sport harakatini saqlash uchun olgan bilim, egallagan malaka va ko'nikmalarini mustahkamlashi lozim. Bunga erishish uchun o'rganilgan usullarni qayta-qayta takrorlash zarur. Ish va dam olishni ham maqbul tarzda navbatlashni unutmashlik darkor.

U yoki bu texnik usullarni, taktik kombinatsiyalarni takrorlash ilgari o'rganilgan va bir oz unutilayozganlarini qayta mustahkamlab olish uchun kerak. Futbolchi mashg'ulotlarda u yoki bu harakatlarni, usul va kombinatsiyalarni ko'p marta takrorlash bilan ularni chuqurroq anglab oladi hamda o'yin sharoitida ularni bajarishning yangi, ma'qulroq va ishonchliroq variantlarini topadi.

Xulosa

Mashqlarni, sport yuklamasini takrorlash miqdori futbolchining tayyorgarligiga, yoshiga, mashqlarning harakteriga, mashg'ulotning sharti va boshqalarga bog'liq. Bu o'rinda mavjud tajriba, tezkor axborot ma'lumotlari, pedagog va shifokorning nazorati hamda o'z-o'zini nazorat qilishdan foydalaniladi. Muttasil mashg'ulot va musobaqa o'tkazib turish takroriylik qoidasining muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Yuqoridagi qonun-qoidalar sport mashg'ulotida shug'ullanuvchi organizmining imkoniyatlari bilan unga qo'yilayotgan talablar orasidagi muvofiqlikka qat'iy amal qilish zarurligini eslatib turadi.

Buni amalga oshirish uchun mashg'ulot yuklamasi, tanlangan jismoniy mashqlar, ularning intensivligi va davomiyligi, bajarish uslublari shug'ullanuvchining yoshiga, uning funksional imkoniyatlari darajasiga, sport tayyorgarligi va salomatligi holatiga muvofiq bo'lishi lozim.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Arkadev B.A. Taktika futbolnoy igrы. M., FiS, 1962.
2. Akramov R.A. O'tbor i podgotovka yunых futbolistov. Uchebnoe posobie. Tashkent, «Meditsina», 1989.
3. Sergeev G.M. Tekhniko-takticheskie deystviya zaщitnikov. V sbornike nauchных trudov. Tashkent, 2000.
4. Iseev Sh.T. Futbol jamoalarining g'alaba qozonishida futbolchilarning standart vaziyatlaridan samarali foydalanish. «Pedagogik ta'lim». J. № 2, 2003.
5. Talipdjanov A.I. Yuqori malakali futbolchilar tayyorlashning zamonaviy tizimi. – T., 2012.

13.00.00 – Педагогика фанлари

Isroilova Dildora Muxtarovna

pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Andijon davlat pedagogika instituti
“Fakultetlararo chet tillar” kafedrasida dotsenti
Email: dilquv@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2668-6461

Solijonova Dildora Ulugbekovna

Andijon davlat chet tillar instituti 2-kurs magistranti
Email: dsolijonova1993@gmail.com
ORCID: 0009-0000-3530-6112

IJTIMOIY-SIYOSIY MATNLAR TARJIMASINI O'QITISHDA LINGVOMADANIY OMILLARNING O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada tarjimonlarni tayyorlashda lingvomadaniyatshunoslikni o'rni va ahamiyati, ijtimoiy-siyosiy matnlar tarjimasini o'qitishda lingvomadaniy omillarni qay darajada muhim ekanligi va ta'lim jarayonida aynan lingvomadaniy omillarni hisobga olgan holatda darslarni tashkil qilish samaradorligi haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: tarjimon, lingvokulturologiya, ijtimoiy-siyosiy matnlar tarjimasini, tarjimoni o'qitish usuli.

Исраилова Дилдора Мухтаровна

доктор философии в педагогических науках (PhD),
Доцент кафедры «Межфакультетские иностранные языки»,
Андижанский государственный педагогический институт

Солижонова Дилдора Улугбековна

магистрант 2 курса Андижанского государственного
института иностранных языков

РОЛЬ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ В ОБУЧЕНИИ ПЕРЕВОДУ СОЦИАЛЬНО- ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ

Аннотация. В данной статье говорится о роли и значении лингвокультурологии в подготовке переводчиков, значение лингвокультурологических факторов в обучении переводу общественно-политических текстов, эффективности организации занятий в учебном процессе с учетом лингвокультурных факторов.

Ключевые слова: переводчик, лингвокультурология, перевод общественно-политических текстов, методика обучения переводу.

Isroilova Dildora Muxtarovna

doctor of philosophy in pedagogical sciences (PhD),
Andijan State Pedagogical Institute,

Associate Professor of the Department “
Interfaculty foreign languages

Solijonova Dildora Ulugbekovna
Master student of Andijan State Institute
of Foreign Languages

THE ROLE OF LINGO-CULTURAL FACTORS IN TEACHING THE TRANSLATION OF SOCIO-POLITICAL TEXTS

Annotation. This article deals with the role and importance of linguoculturology in the training of translators, the importance of linguoculturological factors in teaching the translation of social and political texts, the effectiveness of organizing classes, taking into account linguoculturology. factors of the educational process.

Key words: translator, linguoculturology, translation of social and political texts, methods of teaching translation.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N44>

Kirish

Globalashuv jarayonlari, xalqaro munosabatlarning kengayishi va millatlararo aloqalar sonining ko'payishi munosabati bilan tarjimonning shaxsiga va uning kasbiy faoliyati sifatiga qo'yiladigan talablar ortib bormoqda. Ushbu mutaxassis o'zaro aloqa qiluvchi tomonlar o'rtasida muvaffaqiyatli munosabatni ta'minlashi, turli madaniyatlar o'rtasida samarali vositachi bo'lishi, ularning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishi va o'zaro tushunishga erishishga harakat qilishi talab qilinadi.

So'nggi o'n yilliklarda tarjimonlarni kasbiy tayyorlash masalalariga katta e'tibor qaratilmoqda. Xususan, lingvistik, sotsiolingvistik, diskursiv, kommunikativ, madaniyatlararo muloqot, axborot deb ataladigan bir qator subkompetentsiyalarning shakllanishini o'z ichiga oladigan tarjimonning kasbiy kompetentsiyasi kabi kategoriyalar keng muhokama qilinmoqda.

Tarjimonning ishi mas'uliyatli ekanligiga shubha yo'q. Tarjimonlik faoliyatining ko'lami va sohalari juda keng. Konferentsiyalar, muzokaralar va boshqa xalqaro tadbirlarda tillararo vositachilik, turli hujjatlar, filmlar va turli janrdagi adabiy asarlar, texnik ma'lumotlar va ko'rsatmalar, reklama, media matnlarni tarjima qilish –bu faoliyat turlari tarjimon vazifalarining to'liq ro'yxatini tashkil qilolmaydi.

Ochig'i, bu vazifalarni amalga oshirish uchun faqat tilni bilishning o'zi kifoya emas, o'lka madaniyati, tarixi va dinini, davlatning siyosiy tuzilishini, xalqning urf-odatlarini va an'analarini, milliy madaniyatini, ularning psixologiyasi va mentalitetining o'ziga xos xususiyatlari va boshqalarni bilish zarur. Madaniyatlararo ta'lim nazariyasi va amaliyotida lingvomadaniy kompetentsiyani shakllantirish zarurati g'oyasi tobora kuchayib bormoqda, bu, albatta, lingvokulturologiya kabi ilmiy bilimlarning fanlararo tarmog'ining paydo bo'lishi bilan bog'liq.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Lingvomadaniyat – bu tilshunoslik va madaniyatshunoslikning tutashgan qismini o'rganadigan soha, tilda muhirlanib qolgan va aks etadigan millatning madaniy voeqliklarini predmet sifatida o'zida mujassam etadi. Lingvistikaning mustaqil yo'nalishi sifatida lingvokulturologiya XX asrning 90-yillarida fan sifatida vujudaga kelgan bo'lib, – “lingvokulturologiya” atamasi birinchi marta Moskva Frazologik maktabining vakili

V.N.Teliyaning ilmiy ishlarida paydo bo'lgan. Bu yo'nalishning alternativ nomlanishi sifatida o'zbek tilida "lingvomadaniyatshunoslik", rus tilida esa "лингвокультуроведение" atamasi ham paydo bo'lgan. Lingvomadaniyatda dialog, o'zaro muloqotda aks etadigan til va madaniy birliklari asosiy predmet hisoblanadi. Lingvomadaniy an'analarda til madaniy quroli, uning bir qismi, shuningdek, madaniyatning bir avloddan avlodga axborot tarzida saqlanib qolishi manbai hisoblanadi.[1; 59-63 b.]

Universitetlarning tilshunoslik mutaxassisliklarida chet tillarini o'qitish nazariyasi va amaliyoti hamda lingvomadaniy kompetentsiyani shakllantirish, bo'lajak tarjimonlarning lingvokulturologik tayyorgarligi oshiradi. Ushbu yondashuv jarayonida tarjimonlarni tayyorlash murakkab va ko'p qirrali, chunki boshqa madaniyatga sho'ng'ish jarayoni talabalardan turli sohalardan bilim olishni talab qiladi. Bu jarayon shaxsda jiddiy sifat o'zgarishlari bilan birga kechadi, chunki madaniyat shaxs rivojlanishining kuchli omili hisoblanadi [5; 192 c.].

S.G. Ter-Minasovning ta'kidlashicha, chet tilini o'rganishda o'rganilayotgan til dunyosi tasviri ona tili dunyosi rasmiga qo'yiladi. Inson dunyoni boshqacha ko'rishga moslashadi, u boshqacha fikrlashni boshlaydi, uning shaxsiyatida psixologik o'zgarishlar ro'y beradi. Lingvodidaktikada bu jarayon ikkilamchi til shaxsiyatini tarbiyalash sifatida belgilanadi (I.I. Xaleeva, N.D. Galskova va boshqalar). Bu talabalarning ikkilamchi kognitiv ongini va dunyoning kontseptual rasmini shakllantirishni o'z ichiga oladi.

B.Pitersning fikricha, ilk bosqichda chet tilini o'rganuvchilar uchun boshqa madaniyatga sho'ng'ishda eng muhim narsa urf-odatlar, an'analar yoki san'at shakllaridagi farqlarni topish qobiliyati emas, balki turli xalqlarning madaniy qadriyatlari farqlarni ajratib olish qobiliyatidir.

Ijtimoiy-siyosiy matnlar tarjimasida talabalarning lingvokulturologik tayyorgarligining muhim xususiyatlaridan biri xorijiy madaniyatning qadriyatlar tizimini o'rganishni nazarda tutuvchi o'quv jarayonining aksiologik yo'nalishidir. Ko'pgina olimlarning fikricha, asosiy qadriyatlar milliy madaniyatning o'zagini tashkil qiladi va dunyo xalqlarining qadriyatlar tizimidagi farqlar madaniyatlar xilma-xilligiga sabab bo'ladi. B.Piters madaniy qadriyatni asosiy tushuncha deb hisoblaydi va madaniy qadriyatlarni "muayyan til madaniyatida keng tarqalgan va ma'lum bir til madaniyatiga xos e'tiqodlar, qarashlar, munosabatlar, muloqot odatlari uchun asos bo'lib xizmat qiladigan qadriyatlar" sifatida izohlaydi.

Ijtimoiy-siyosiy matnlar tarjimasini o'qitishda lingvomadaniy ta'limning didaktik tizimi muayyan millatning qadriyatlar tizimi bilan tanishishni, xorijiy tili vakillarining boshqalar bilan o'zaro munosabatda bo'lgan vaziyatlarda ma'lum qadriyatlarning namoyon bo'lishiga oid misollarni o'z ichiga olgan maxsus matnlar va materiallar bilan ishlashni o'z ichiga olishi kerak. Ularning kommunikativ, shu jumladan nutqiy xulq-atvorini tahlil qilish va uni turli vaziyatlarda til madaniyati vakillarining odatiy xatti-harakatlari bilan solishtirish foydali bo'ladi.

Xorijiy tillarda yozilgan muzokaralar va boshqa xalqaro tadbirlar boyonotlari, turli hujjatlar, filmlar va turli janrdagi publitistik asarlar, texnik ma'lumotlar va ko'rsatmalar, reklama, media matnlar bilan tanishishning samarali usuli bu rasmiy va publitistik uslubdagi matnlarni o'qishdir. Matnlarni tahlil qilishda tadqiqotchilar lingvomadaniy yondashuvdan foydalanishni tavsiya etadilar. Madaniy ma'nolarni aniqlashga syujet-motivatsion, distributiv, komponent, kontseptual, stilistik, intertekstual va biografik tahlil kabi lingvistik usullar yordam beradi.

Natijalar

Til birliklarining milliy-madaniy o'ziga xosliklarini aniqlashga alohida e'tibor qaratilishi o'quv birliklarini, til materialini, shuningdek, ularni taqdim etish usullarini to'g'ri tanlashni taqozo etadi. So'z boyligi xalqning madaniy va o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatish, uning mentalitetini aks ettirishning asosiy usullaridan biridir. E.Haugen ta'kidlaganidek, "lug'at ma'nolarni, ya'ni mohiyatan bu madaniyat nimadan iboratligini ifodalaydi".

Ijtimoiy-siyosiy matnlar tarjima jarayonida talabalarga milliy madaniyatni ifodalovchi so'zlar, so'z birikmalari hamda iboralar qiyinchilik tug'diradi. Shu kabi qiyinchiliklarni oldini olish maqsadida o'qituvchi oldindan tayyorlangan ma'lum bir xalqning madaniyatiga xos bo'lgan so'zlar jamlanmasini talabalarga taqdim etsa maqsadga muvofiqdir.

Rasmiy ishchi hujjatlarning leksikasi o'zining standartligi va qolipliligi bilan ajralib turadi. Uni bilmasdan turib tarjimon muvofiq hujjatlar matnining adekvat, rasmiy tarjimasiga erisha olmaydi. Publitistik matnlari odatda preambulalar bilan boshlanadi. O'zbek tilda ba'zi bir ibora va ular tarjimasining muqarrar takrorlanib turishligini hisobga olgan holda kontekstdan qat'iy nazar har safar tarjima tilida bir ekvivalentga ega boshlamalarning ro'yhatini tuzib olish ham mumkin. Masalan:

Hech shubhasiz – No doubt

Hech mubolag'asiz aytish mumkinki -It can be said without any exaggeration

Shuni tan olish kerakki – It must be recognized that

Shu munosabat bilan -In this regard

Alohida ta'kidlab - Highlighting separately

Shuni e'tiborga olib - Taking into account that

Agarda biz qo'llanish nuqtai nazaridan leksik birliklarni tahlil qilib chiqsak, asliyatdagi so'zlar deyarli barcha iboralar yo ekvivalentiga ega bo'ladi, yoki tarjima tilida umumma'lum bo'lgan doimiy muqobillari bo'ladi. Solishtirib ko'raylik,

Kurash timsoli bo'lmoq -To be an icon of struggle

So'z va harakat erkinligi - Freedom of speech and movement

Ozodlik uchun kurash - Struggle for freedom

Butun dunyoda - All over the world

Katta hissa qo'shmoq - Make a big contribution

Ehtiromla xotirlamoq - To remember with respect

Siyosiy qarash - Political view

Irqiyl diskriminatsiya (kamsitish)- Racial discrimination

Siyosiy va moddiy yordam - Political and material support

Talaba-tarjimonlarni ijtimoiy-siyosiy tarjimaga o'qitish metodikasini ishlab chiqish va takomillashtirish masalalari eng murakkab masalalardan bo'lib, chuqur o'rganishni talab etadi. Hozirgi kunda tarjimoni o'qitish metodikasi muammolari va masalalarini o'rganuvchi olimlar tarjima o'qitishning mavjud metodlaridagi kamchiliklarni tahlil qilib, ularni takomillashtirish bo'yicha yangicha yondashuv va tavsiyalar ishlab chiqmoqdalar.

Muhokama

V. N. Komissarovni e'tirofiga ko'ra, tarjimoni o'rgatishning asosiy vazifasini tarjimon barcha holatlarda avtomatik ravishda qo'llashi mumkin bo'lgan ba'zi me'yorlar, qoidalarni o'zlashtirish emas, balki tarjima tamoyillari, usullari va yo'llarini muayyan sharoitlarda, turli matnlarga va turli maqsadlarda turli xil usullar bilan o'zlashtirish hamda ularni tanlab olish va

qo'llay bilishni ko'rib chiqadi. Olim "asosiy e'tiborni o'qituvchining maqsadi – tarjimon shogirdini tarjima tarzida fikrlashga o'rgatish, tajribali professional tarjimon bosib o'tgan yo'ldan borishga o'rgatish va buning uchun talaba qabul qilingan qarorlarni o'zirikidek qabul qilishi zarur, bunga u o'qituvchining yordami va yo'l-yo'rig'i bilan bo'lsa ham yoki ichki ishonch bilan erishadi" deb ta'kidlaydi.[4; 408 c.]

Ya.I. Retsker tarjimini lingvistik asosda o'qitish metodikasini qurish va bo'lajak tarjimonlarni o'qitishda konsentrik metodni o'qitish mavzusini har safar yuqori darajada bir necha marta ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi usul ya'ni qo'llashni taklif qiladi. Olim e'tiborni tarjimini o'rgatishdagi qiyinchiliklarning bosqichma-bosqichligiga qaratadi, tarjima uchun topshiriqlar, mashqlar va matnlarni bosqichma-bosqich murakkablashadi.[6; 63-76 c.]

V. V. Sdobnikov, O. V. Petrova tarjimaga o'qitish kelajakdagi tarjimonlarda professional tarjima tafakkurini rivojlantirishi kerak degan fikrni bildiradi. Tadqiqotchilar o'qituvchining o'zini talabalarni tarjima qilishga o'rgatish uchun sifatli tayyorlanishiga va o'qituvchi tomonidan matnda muallif tomonidan tasvirlangan mavzu vaziyatining eng kichik tafsilotlariga ham talabalarining ko'rish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan usullardan foydalanishga e'tibor berishadi.[7; 69-76 c.]

L.M. Alekseeva maxsus matnni tarjima qilish texnikasini maxsus matnni tarjima qilishni o'rgatish uchun asos deb hisoblaydi. Olim tarjimini o'qitish metodikasining rivojlanishi tarjima metodlarining rivojlanishi bilan o'zaro bog'liqligini ta'kidlaydi; tarjima o'qituvchilarining o'z uslubiy savodxonligiga alohida e'tibor qaratishlarini tavsiya qiladi.[3; 77-84 c.]

Tarjimini o'qitish usuli, I.S. Alekseevaga ko'ra, uch bosqichni o'z ichiga oladi: birinchi bosqich - asl/tarjima tilidagi har xil turdagi matnlarni faol o'zlashtirishga qaratilgan tayyorgarlik; ikkinchi bosqich asosiy bosqich bo'lib, tarjimadan oldingi tahlil, analitik o'zgaruvchan qidiruv, tarjima natijalarini tahlil qilishi; uchinchi bosqich - trening: turli matnlar asosida yozma tarjima qilishni o'rgatish. Olim o'qituvchiga o'quvchilarga individual yondashishga, darsda turli ish turlarini uyg'unlashtirishga, o'quvchilarning tarjima uchun shaxsiy mas'uliyatini shakllantirishni maslahat beradi.[2; 288 c.]

Shunday qilib, umumiy aytganda, tarjimini o'qitish metodikasini ishlab chiqish va takomillashtirishda olimlar quyidagilarga e'tibor beriladi:

- tarjima tamoyillari, usublari va usullarini o'zlashtirish;
- talaba-tarjimonlar tomonidan amalga oshirish uchun taklif qilingan vazifalarni bosqichma-bosqich murakkablashtirish, talabalarining tarjimada maqsadni shakllantirish qobiliyati, tarjima qilish qobiliyati;
- kelajak tarjimonlarda professional tarjima tafakkurini rivojlantirish;
- tarjimon talabalar tomonidan tarjima usulini o'zlashtirish, talabalarda tarjima uchun shaxsiy javobgarlik ko'nikmalarini shakllantirish;
- o'qituvchilarga tavsiya etiladi: tarjimon o'quvchilarni tarjimada fikrlashga o'rgatish, asl nusxadagi fikrni tushunish qiyinligiga emas, balki o'z ona tilida ifodalashdagi qiyinchiliklarga e'tibor qaratish;
- talaba-tarjimonlarga o'z tarjimalarining afzalliklari va kamchiliklarini mustaqil aniqlashga o'rgatish
- o'z tarjima mahoratini mustaqil ravishda oshirish, bo'lajak tarjimonlarni tayyorlashda individual yondashuvlarni qo'llash;
- ularning uslubiy savodxonligi darajasini oshirish.

Xulosa

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, talabalarga ijtimoiy- siyosiy matnlarni tarjima qilishni o'qitishda lingvimaganiy omillarning o'rni juda ahamiyatlidir. Olimlarning tarjimon-talabalarining tarjima kompetensiyasining maxsus tarkibiy qismini shakllantirishda ularning lingvo madaniy bilimlari bo'yicha ishi, bu esa tarjima kompetensiyasining maxsus tarkibiy qismini shakllantirishni murakkab hodisa sifatida ko'rsatishga imkon beradi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Nurmuhammadiyeva F.Z, Toshmamatova S.A., Xudoyberdiyeva S.S., Asiljonova Sh.D. Tarjimaning lingvomaganiy masalalari // Carjis. 2022. №6. 59-63 b. DOI: [10.24412/2181-2454-2022-6-59-63](https://doi.org/10.24412/2181-2454-2022-6-59-63)
2. Алексеева, И. С. Профессиональное обучение переводчика: Учебное пособие по устному и письменному переводу для переводчиков и преподавателей / И. С. Алексеева. - СПб.: Издательство «Союз», 2001. -288 с.
3. Алексеева, Л. М. Методика обучения письменному переводу специального текста / Л. М. Алексеева // Вестник Пермского университета. Выпуск 2 (8), 2010. -с. 77-84
4. Комиссаров, В. Н. Современное переводоведение / В. Н. Комиссаров. Издание 2-е, исправленное. - М.: Р. Валент, 2011. - 408 с.
5. Латышев, Л. К., Семенов А. Л. Перевод: теория, практика и методика преподавания. Учебное пособие для студентов переводческих факультетов высших учебных заведений / Л. К. Латышев, А. Л. Семенов. — М.: Издательский центр «Академия», 2003. -192 с
6. Рецкер, Я. И. Основные этапы подготовки переводчика (Из опыта преподавателя перевода с английского языка) / Я. И. Рецкер. // Тетради переводчика. Москва: Издательство «Международные отношения», 1967. - с. 63-76.
7. Сдобников, В. В., Петрова О. В. О зелёном соке и соленом электричестве. Чему и как учить будущих переводчиков / В. В. Сдобников, О. В. Петрова // Журнал переводчиков «Мосты» № 1 (33) 2012. - с. 69-76

13.00.00 – Педагогика фанлари

Satvoldiyev Faxriddin Akbarali o'g'li

Namangan davlat universiteti

Milliy g'oya va huquq ta'limi kafedrasini o'qituvchisi

satvoldiyevfakhriddin773@gmail.com

Tel: +998934194341

**МАКТАБ О'QUVCHILARI HUQUQIY TA'LIM – TARBIYASINI SHAKLLANTIRISH
BORASIDA OLIB BORILGAN TAJRIBA SINOV ISHLARI NATIJALARINING PEDAGOGIK
TAHLILI**

Аннотация. Jahonda ro'y berayotgan ijtimoiy-siyosiy vaziyat kuchli davlatlarda ham o'z huquq va erkinliklarini biluvchi burch hamda makburiyatlarini angalagan sodiq fuqaroni tarbiyalash zarur ekanligini ko'rsatib qo'ydi. Demokratik jamiyat qurishni oldiga maqsad qilgan har qanday davlat, bunday mamlakatni qurishda asosiy ro'l o'ynovchi huquqiy madaniyati rivojlangan fuqarolarni tarbiyalash kerakligini yaxshi biladi. Ushbu vazifani amalga oshirish uchun eng qulay bo'lgan maskan maktab bo'lib, ushbu dargohda berilgan huquqiy ta'lim va tarbiya butun umr yodda qoladi.

Калит so'zlar: Huquqiy ta'lim, tarbiya, pedagogika, demokratiya, maktab, huquqiy madaniyat, texnologiya.

Сатволдиев Фахриддина Акбарали ўғли

Наманганский государственный университет,

Преподаватель кафедры национальной

идеи и правового воспитания

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ
ИСПЫТАНИЙ ПО ФОРМИРОВАНИЮ ПРАВОВОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ
ШКОЛЬНИКОВ.**

Аннотация. Общественно-политическая ситуация в мире показала, что необходимо воспитывать лояльного гражданина, знающего свои права и свободы и понимающего свои обязанности и ответственность даже в сильных странах. Любая страна, стремящаяся к построению демократического общества, прекрасно осознает необходимость воспитания граждан с развитой правовой культурой, которые играют ключевую роль в построении такого государства. Наиболее удобное место для выполнения этой задачи – школа.

Ключевые слова. Правовое образование, воспитание, педагогика, демократия, школа, правовая культура, технология.

Namangan State University
Satvoldiyev Fakhriddin Akbarali o'g'li
Teacher of the Department of
National Idea and Legal Education

PEDAGOGICAL ANALYSIS OF THE RESULTS OF EXPERIMENTAL TESTS CONDUCTED ON THE FORMATION OF LEGAL EDUCATION OF SCHOOL STUDENTS.

Annotation. The socio-political situation in the world has shown that it is necessary to educate a loyal citizen who knows his rights and freedoms and understands his duties and responsibilities even in strong countries. Any country aiming to build a democratic society is well aware of the need to educate citizens with a developed legal culture, who play a key role in building such a country. The most convenient place to fulfill this task is a school.

Key words. Legal education, upbringing, pedagogy, democracy, school, legal culture, technology.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N45>

Kirish

Mamlakatimizda har tomonlama yetuk va barkamol avlodni tarbiyalashga berilayotgan e'tibor davlat siyodsatining yetuk sohalaridan biriga aylandi desak mubolag'a bo'lmaydi. Ayniqsa yoshlarni yaxshi sifatli ta'lim olishi, o'z huquq va burchlarini anglab yetishi biz qurmoqchi bo'layotgan fuqarolik jamiyatining asosiy shartlaridan biridir. Fuqarolar huquqiy madaniyatini shakllantirish eng avvalo, huquqiy ta'lim va tarbiya orqali erishiladi. Maktablarda o'tiladigan huquq darslarini tashkil etishda zamonaviy pedagogik usul va tehnologiyalardan foydalanish, ta'lim bilan birga tarbiya uyg'unligini ta'minlashga doir qilinishi zarur bo'lgan ishlarga nisbatan e'tiborning kamayishi, bu sohada qilinayotgan ishlarning samarasi yetarli darajada natija bermayotganiga sabab bo'lmoqda. Zero bu vazifa bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Davlatimiz rahbari Sh. M. Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'islangan marosimidagi nutqida " Biz ta'lim va tarbiya tizimining barcha bo'g'inlari faoliyatni bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni o'zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz"[1] deb ta'kidlaydi. Maktab o'quvchilarini huquqiy ta'lim va tarbiyasini shakllantirishda yaxlit yondashuv, huquqiy madaniyatni yuksaltirishning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

Dunyodagi rivojlangan AQSh, Fransiya, Angliya, Yaponiya kabi mamlakatlar ham o'z fuqarolarini huquq va majburiyatlarini bilishi, mamlakatdagi mavjud qonun tizimi, demakratiya tamoyillarining mazmun mohiyati va boshqa bir qator huquqiy bilimlarni shakllantirishga hizmat qiluvchi Civic education (Fuqarolik ta'lim) deb nomlangan fanni maktab ta'limida boshqa fanlar bilan bir qarotda o'zlashtirilishini yo'lga qo'ygan. Ushbu fan doirasida maktab o'quvchilarining turli fiziologik hamda psixologik holatidan kelib chiqqan holda huquqiy siyosiy, ijtimoiy bilim va ko'nikmalar o'rgatilib kelinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Huquqiy ta'lim va tarbiyani shakllantirish uchun birinchi navbatda ushbu tushunchalarning mazmun mohiyatini anglab olishimiz lozim. Ushbu tushunchalar turli olimlar tomonidan turlicha ta'riflar berilgan bo'lishiga qaramay asosiy mazmuni o'zgarmagan. Bu mavzuda ayniqsa rus adabiyotlarida Rossiyalik olimlar tomonidan juda ko'plab ta'riflar berilgan.

Mana shu olimlardan biri Rus olimi V. L. Kulapov huquqiy ta'limga ta'rif berar ekan "Huquqiy ta'lim – bu huquqiy bilimlarni aholi o'rtasida tarqatish jarayoni bo'lib, bu ularning huquqiy madaniyatini yuksaltirish, qonunga hurmat, adolat va qonuniylikni mustahkamlashga hizmat qiladi" [2; 360-c.]. Ushbu olim huquqiy ta'lim tushunchasiga qisqacha, ammo, keng

ma'noli yondashuv bilan mazmun mohiyatni ochib berishga erishgan. Qonunni hurmat qilishga o'rgatish, huquqiy madaniyatni shakllantirish, adolat va qonuniylikni mustahkamlash uchun fuqarolar huquq nima ekanligini, uning vazifalarini, qonun va qonuniylik kabi tushunchalarni mohiyatini anglamog'ini lozim. Buning uchun esa avvalo unda huquqiy bilim bo'lishlik talab qilinadi. Huquqiy bilim esa huquqiy ta'lim jarayoni orqali vujudga keladi.

Tadqiqotchi E. K. Matevosova huquqiy ta'limni huquqiy g'oyalar va talablarni fuqarolarning shaxsiy e'tiqodi va qonuniy xulq atvoriga aylantirish, ularning huquqiy madaniyatini shakllantirish uchun shaxs, ijtimoiy guruhlar va butun jamiyat ongiga maqsadli ta'sir qilish deb tushunadi [3; 26 c.]. Ushbu ta'rifda huquqiy ta'lim berish orqali bevosita shaxsda huquqiy tarbiyani shakllantirish ya'ni, huquqni qonuniy xulq atvoriga aylantirish masalasi aytib o'tilgan. Ushbu tadqiqotchi ham huquqiy ta'lim va tarbiya uyg'un holda tashkil etilishiga urg'u berib o'tgan. Undan tashqari huquqning g'oyaviy vazifasiga ham to'xtalib, inson ongi va qalbiga ta'sir etish vositasiga aylantirish zarurligini ham ta'kidlab o'tgan. Qonunga itoatkorlikni insonning shaxsiy e'tiqodi va aloqiy qadryatiga aylantirishning vositasi sifatida huquqiy ta'limning jamiyat hayotidagi muhim ahamiyat kasb etishini yoritib bergan.

Yana bir tadqiqotchi E. A. Shakirova o'zining huquqiy ta'limga nisbatan pedagogik qarashlarini asoslab: Huquqiy ta'lim – bu huquq sohasidagi tarbiya va ta'lim tizimlariga asoslangan, muammolarni hal qilishga qaratilgan o'zaro belgilangan faoliyat turlari – ta'lim berish va o'qitish faoliyatining integral jarayoni bo'lib, buning natijasida o'quvchilar huquqga oid bilim, ko'nikma, mavzu faoliyati ko'nikmalari va ularning shaxsiy fazilatlarini hamda o'z – o'zini o'qitish va tarbiyalash qobilyatlarini rivojlantirishdir [4; 592-596-c.]. Ushbu ta'rifda tadqiqotchi ko'proq huquqiy ta'limning o'qitish jarayonidagi vazifasi va uning natijasida huquqiy tarbiyani rivojlanishiga ta'siri ifoda etilgan. Undan tashqari tarbiyaga oid nazariyalarni o'rganish chog'ida o'z – o'zini tarbiyalash usuli ham alohida o'rin egallashiga guvoh bo'ldik.

Huquqshunos olim, professor V. K. Babayev ham huquqiy tarbiya borasida o'z fikrlarini bildirib, huquqiy tarbiya – fuqarolarda chuqur huquqiy bilimlarni shakllantirishga qaratilgan rejali, boshqarib turiladigan, tashkiliy tartibga solingan, tizimli va aniq maqsadga yo'naltirilgan turli usul va vositalar orqali olib boriladigan shaxsning ongida huquqiy xulq atvorni shakllantirishga xizmat qiladigan chora tadbirlar majmuidir [5; 187-b.]. Ushbu olim ham huquqiy tarbiyaning asosi sifatida huquqiy bilim ekanini va bu jarayon tizimili, maqsadli hada turli usul va vositalar bilan amalga oshirilishi zarur bo'lgan jarayon ekanligini ta'kidlab o'tgan.

Muhokama

Yuqorida huquqiy ta'lim va tarbiya borasidagi olimlarning fikrlarini qisqacha bayon etdik. Ularda asosan huquqiy ta'lim va tarbiya masalasi jamiyat uchun qanchalik dolzarb ekanligi, undan tashqari unga nisbatan qanday yondashuv bo'lishi kerakligi haqida fikrlar bayon etilgan. Huquqiy tarbiyani qanday shakllantirish mumkinligi haqida O'zbekistonlik huquqshunos olimlar A. Saidov va U. Tajihanovlar huquqiy tarbiya tushunchasiga quyidagicha yondashib, huquqiy tarbiya bu shaxslar va ijtimoiy guruhlarining huquqiy ongiga ko'rsatiladigan, aniq maqsadga yo'naltirilgan, rejalashtirilgan va maxsus huquqiy tarbiya usullari vositasida amalga oshiriladigan pedagogik tas'ir jarayoni [6; 5-b.] ekanligini ta'kidlab o'tgan. Huquqshunos olimlarimizdan yana biri O. Karimova o'z asarlarida huquqiy tarbiya – bu tashkiliy ravishda muntazam olib boriladigan, aniq maqsadni ko'zlagan va shaxsga (shaxslar guruhiga) ta'sir qila oladigan, ularda huquqiy ong, huquqiy bilim, qonunlarga rioya etish

xislatlarini vujudga keltiradigan harakatdir [7; 185-b.] – deya yuqoridagi fikrlarimizni to'ldirib, isbotlab bergan.

Huquqiy tarbiya berish borasidagi qarashlar pedagog olimlar yondashuvi O'. Asqarova, M. Xayitboyev va M. S. Nishonovlarning umumiy tahriri ostida chiqqan Pedagogika darsligida "Tarbiya voyaga etmaganlar o'rtasida huquq tarbiyasini olib borishda oilaviy axborotning barcha vositalaridan (matbuot, radio, televideniya) yagona reja bo'yicha foydalanish zarurligini ko'rsatmoqda. O'quvchilarning huquqiy tarbiyasi maktabda ham yagona reja asosida olib borilmog'I uchun pedagoglar ota – onalar bilan yakka tartibda suhbatlar o'tkazishi bugungi kun talablari darajasida bo'lmog'I darkor. Ota – onalar o'rtasida pedagogik bilimlarni targ'ib qilish o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini ko'taribgina qolmasdan, balki ularni maktabdan tashqaridagi xulq – atvorini yaxshilanishiga olib keladi[8; 185-b.]" – deya huquqiy tarbiyada ota – onalarning alohida ro'li borligi ta'kidlab o'tilgan. Shunday ekan, huquqiy ta'lim va tarbiya berishda oila bilan hamkorlikda ishlashni yaxlit pedagogic jarayonning tarkibiy elementi sifatida qarash maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'zbek olimlari fikrlarini muhokama qiladigan bo'lsak, huquqiy tarbiyaning pedagogik jarayonni bir bo'lagi ekanligi va bu jarayonga tizimli hamda rejalashtirilgan holda yondashuvni amalga oshirish zarurligi ta'kidlanmoqda. Maktablarda o'tiladigan huquq darslarining yaxshi samara bermayotganligining sababi ham huquqiy tarbiya jarayoniga yondashuvning no'to'g'ri bo'layotganligidandir. Biz ushbu kamchilikni to'g'rilash maqsadida maktablarda yangicha yondashuv asosida huquqiy ta'lim va tarbiya jaryonini tashkil etdik va o'zining yetarli samarasini berdi. Huquqiy ta'lim va tarbiyani tashkil etishda zamonaviy pedagogik usul va vositardan foydalanish orqali o'quvchilarda fanga bo'lgan qiziqish oshishiga sabab bo'ldi[9; 94-97-b.].

Maktablarda qo'llaniladigan texnologiyalarni o'rganib chiqib yaxshi samara bermayotganlarini takomillashtirdik va yangilarini olib kirdik. Darslik bilan ishlash texnologiyasini "Darslik – tezkorlik" deb nomlangan yangilangan texnologiyaga almashtiridik. Undan tashqari VAK – teaching" deb nomlangan yangi texnologiyadan foydalanib darslarni tashki etdik. Undan tashqari Ro'lli o'yinlar orqali ham darslarda o'quvchilarni huquqiy tarbiyasini shakllantirish mumkin.

Maktab o'quvchilarini huquqiy va axloqiy tarbiya uyg'unligini shakllantirish maqsadida o'quvchilar va huquqni muhofaza qiluvchi hodimlar bilan uchrashuvlar tashkil etdik. Ushbu uchrashuvlar maktablarda emas, huquqni muhfaza qiluvchi organ hodimlari ishlovchi makanlarda ish joylarida o'tkazildi.

Natijalar

Maktab o'quvchilarining huquqiy ta'li va tarbiyasi samaradorligini oshirish texnologiyalarini takomillashtirish maqsadida ishlab chiqilgan texnologiyalrimizdan foydalanib tajriba sinov maydonlarini belgilab oldik. Tadqiqotimiz maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlaridagi bittadan tuman va shahar maktablari tanlab olindi. Ikkitadan 8-sinflar talab olinib ulardagi "O'zbekiston davlati va huquqi asoslari" fanidan tajriba guruhlarida yangi texnologiyalar asosida, nazorat guruhida esa doimiy dars jarayoni tashkil etildi. Natijada tajriba guruhining sifat ko'rsatgichi nazorat guruhiga nisbatan yuqori bo'ldi. Quyida tajriba sinov natijalari jadvalda aks etgan:

Andijon viloyati									
Buloqbohi tuman 12-maktab	Tajribadan oldin								
	Tajriba guruhi				Nazorat guruhi				
	O'quvchilar soni 23 ta	"3"	"4"	"5"	O'quvchilar soni 31 ta	"3"	"4"	"5"	
		12	8	3		15	11	5	
		Tajribadan keyin				Tajribadan keyin			
"3"		"4"	"5"	"3"		"4"	"5"		
3	7	13	11	12	8				
O'sish foizda	28%				8%				
Andijon Shahar 41-maktab	Tajribadan oldin								
	Tajriba guruhi				Nazorat guruhi				
	O'quvchilar soni 31 ta	"3"	"4"	"5"	O'quvchilar soni 31 ta	"3"	"4"	"5"	
		18	8	5		17	10	6	
		Tajribadan keyin				Tajribadan keyin			
"3"		"4"	"5"	"3"		"4"	"5"		
3	11	1	7	1	1	9			
O'sish foizda	29%				7%				
Umumiy o'sish	28,5%				7,5 %				

Farg'ona viloyati									
Toshloq tuman 32-maktab	Tajribadan oldin								
	Tajriba guruhi				Nazorat guruhi				
	O'quvchilar soni 24 ta	"3"	"4"	"5"	O'quvchilar soni 24 ta	"3"	"4"	"5"	
		14	7	3		12	7	4	
		Tajribadan keyin				Tajribadan keyin			
"3"		"4"	"5"	"3"		"4"	"5"		
5	6	13	10	8	6				
O'sish foizda	26%				6%				
Farg'ona Shahar 23-maktab	Tajribadan oldin								
	Tajriba guruhi				Nazorat guruhi				
	O'quvchilar soni 67 ta	"3"	"4"	"5"	O'quvchilar soni 66 ta	"3"	"4"	"5"	
		38	18	11		34	30	12	
		Tajribadan keyin				Tajribadan keyin			
"3"		"4"	"5"	"3"		"4"	"5"		
8	20	39	30	27	15				
O'sish foizda	29%				7%				
Umumiy o'sish	27,5%				6,5 %				

Namangan viloyati									
Davlatobod tuman 52-maktab	Tajribadan oldin								
	Tajriba guruhi					Nazorat guruhi			
	O'quvchilar soni 32 ta	"3"	"4"	"5"	O'quvchilar soni 24 ta	"3"	"4"	"5"	
		16	11	5		5	11	10	
		Tajribadan keyin				Tajribadan keyin			
"3"		"4"	"5"	"3"		"4"	"5"		
4	7	21	8	9	7				
O'sish foizda	29%				5%				
Namangan Shahar 27-maktab	Tajribadan oldin								
	Tajriba guruhi					Nazorat guruhi			
	O'quvchilar soni 69 ta	"3"	"4"	"5"	O'quvchilar soni 67 ta	"3"	"4"	"5"	
		39	17	13		37	16	14	
		Tajribadan keyin				Tajribadan keyin			
"3"		"4"	"5"	"3"		"4"	"5"		
12	16	41	35	17	15				
O'sish foizda	27%				1%				
Umumiy o'sish	28%				3%				

Andijon viloyatida o'tkazilgan tajriba sinov natijalariga ko'ra tajriba guruhi nazorat guruhiga nisbatan 21% lik sifat ko'rsatgichini qayd etdi.

Farg'ona viloyatida o'tkazilgan tajriba sinov ishlarida ham tajriba guruhi nazorat guruhiga nisbatan umumiy 21% lik sifat ko'rsatgichi qayt etildi.

Namangan viloyatida o'tkazilgan ishlarni natijalari esa umumiy 25% lik sifat ko'rsatgichini qayd etdi. Bundan ko'rinib turib tiki huquq darslariga noan'anaviy yangicha usullar bilan yondashish yaxshi samara berishiga guvoh bo'ldik.

Xulosa

Huquqiy ta'lim va tarbiya bu fuqarolarni nafaqat huquqiy, balki iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy va siyosiy jihatdan tarbiyalashning zaruriy elementidir. Ushbu tushunchalarga ko'plab olimlar tomonidan turlicha ta'rif berilishiga qaramay o'z mohiyati jihatdan mamalakat uchun kerakli bo'lgan fuqaro tarbiyasi uchun zaruriy amaliy faoliyat sifatida gavdalanadi. Fuqarolarga huquqiy ta'lim va tarbiya berish amaliyoti jahon tajribasida ko'p yillar oldin boshlangan bo'lib bu narsa bugungi kunda ko'plab evropa mamlakatlarida o'zining samarasini berdi. Huquqiy ta'lim va tarbiya tushunchlar mohiyatini to'g'ri anglab etish mamlakat kelajagi bo'lgan bilimli, madaniyatli, yuksak saviyali siyosiy va huquqiy faol va har qanday hatti harakatlarga huquqiy baho bera oladigan yoshlarni tarbiya qilishda asosiy vaziani bajaradi. Huquqiy ta'lim va tarbiyani shakllantrish uchun eng qulay maskan hisoblangan maktab dargohlarida bilm berishni yanada kuchaytirish hamda darslarni tashkil etishda yangi zamonaviy usul va vositalardan foydalanish zarur. Shundagina biz huquq darslaridan ko'zlagan natijaga erishamiz.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Mirziyoyev. Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. 2016-yil 7-dekabr //O'zbekiston Milliy axborot agentligining veb-sayti – <http://uza.uz>
2. Куланов В. Л. Теория государства и права. учебник. М. : Кнорус, 2014. С. 360.
3. Матевосова Е. К. Правовое воспитание как средство борьбы с правовым нигилизмом [Электронный ресурс]: авто-реф. дисс. ... к.ю.н. М., 2012. 26 с.
4. Шакирова Е.А. Динамика результатов правового просвещения обучающихся // Фундаментальные исследования. 2014. № 5-3. С. 592-596.
5. Общая теория и праваю Курс лекций / Под общей редакцией профессора В. К. Бабаева – Нижний Новгород – 1993. – С. 488
6. Saidov. A, Tojihonov U. Davlat va huquq nazariyasi. II jild. Huquq nazariyasi. – T. Adolat. 2001y. -B. 187
7. Karimova O. Huquqiy tarbiya metodikasi. T: TDPU. 2000y. -B. 5
8. O'. M. Asqarova, M. Xayitboyev, M.S. Nishonov. Pedagogika. T. Talqin. 2008. -B.185
9. Akbarali O'g'li S. F. PROSPECTS FOR IMPROVING THE TECHNOLOGIES OF DEVELOPING LEGAL THINKING FOR SCHOOLCHILDREN (ON THE EXAMPLE OF THE PROVINCE OF NAMANGAN) //CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS. – 2023. – T. 4. – №. 01. – С. 94-97.

13.00.00 – Педагогика фанлари

Jurayev Bobomurod Tojiyevich,
Buxoro davlat universiteti
pedagogika kafedrasi dotsenti,
b.t.juraev@buxdu.uz

SHARQDA PEDAGOGIK FAOLIYATNING MAYDONGA KELISHI VA RIVOJLANISHI

Annotatsiya. Maqolada Sharq mutafakkirlarining ta'limotida keltirilgan pedagogik faoliyat va o'qituvchining kasb-kor xususiyatlari izohlangan va ilmiy pedagogik asoslangan.

Kalit so'zlar: pedagogik faoliyat, o'qituvchi, Sharq mutafakkirlari, ta'limot, ta'lim, tarbiya, ustoz, shogird.

Жураев Бобомурод Тожиевич,
доцент кафедры педагогики Бухарского
государственного университета

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ВОСТОКЕ

Аннотация. В статье разъясняются и научно обосновываются педагогическая деятельность и профессиональные характеристики учителя в учениях восточных мыслителей.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, учитель, восточные мыслители, учение, воспитание, образование, наставник, ученик.

Juraev Bobomurod Tojiyevich,
Associate Professor of the Department
of Pedagogy, Bukhara State University

ORIGIN AND DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL ACTIVITY IN THE EAST

Annotation. The article explains and scientifically substantiates the pedagogical activity and professional characteristics of a teacher in the teachings of Eastern thinkers.

Key words: pedagogical activity, teacher, Eastern thinkers, teaching, upbringing, education, mentor, student.

DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342V3SI2Y2023N46>

Pedagogik faoliyatning murakkabligi, mas'uliyatliligi, nozikligi, ijtimoiy hayot, iqtisodiy-siyosiy va madaniyat taraqqiyoti bilan bog'liqligi to'g'risidagi mulohazalar, ustozning pedagogik faoliyati, pedagogik kompetentligi to'g'risidagi qarashlar pedagogik tafakkur manbalari va Sharq mutafakkirlarining ta'limotida o'z ifodasini topgan.

Inson, shaxs, tahsil oluvchi (o'quvchi), ta'lim, kasb o'rgatuvchi (o'qituvchi-ustoz) muammosi insoniyat tarixiy hayotining barcha davrlarida ilg'or diniy va dunyoviy ilm

egalarining diqqat markazlarida turgan va shu bois ularning asarlari mazmunida keng yoritilgan.

Pedagogik faoliyatning har qanday sharoitda, vaziyatda, tarixiy davrda murakkabligi, mas'uliyatligi va o'ta nozikligi hamda sharafliligi to'g'risida Sharqda ham qimmatli fikrlar bayon etilganligini shahodatlovchi hujjatlar, manbalar tarixiy taraqqiyotimizda juda ko'p uchraydi. Pedagogik faoliyat to'g'risidagi mushohadalar, qarashlar, nuqtai nazarlar, yondashuvlar ayniqsa o'quvchi, shogird, o'qituvchi, tarbiyachi, ustoz, murabbiy, ko'rinishlar va tavsiflar sifatida o'z ifodasini topgan. Bu manbalar:

- xalq og'zaki ijodiyoti manba (rivoyatlar, maqollar, matallar, masallar, qo'shiqlar va h.k.) lari;

- o'git-nasihatlar, maslahatlar, yo'riqnomalar, ta'kid-ko'rsatmalar;

- mutafakkirlarning ilmiy-nazariy ta'limotlari, qarashlari, badiiy adabiyot namoyandalarining poetik va prozaik asarlarida.

Biz mazkur maqolamizda muammoning mazmun-mohiyatini to'liq bayon etishdan cheklanib, faqat Sharq mutafakkirlarining pedagogik faoliyat va o'qituvchining kasb-kor xususiyatlarini izohlash va ilmiy pedagogik asoslashga harakat qilamiz. Bizga ma'lumki Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Umar Xayyom, Yusuf Xos Hojib, Unsurul-Maoliy Kaykovus, Abulqosim Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy, Ahmad Yugnakiy, Nasriddin Tusiy, Muhammad Tarag'ay Ulug'bek, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziyning pedagogik faoliyat to'g'risidagi ta'limotlari avlodlar uchun sarchashma vazifasini o'tagan.

Ma'lumki, mamlakatimizning mustaqil davlat sifatida rivojlanishi munosabati bilan ko'p asrlik milliy qadriyatlarimiz, an'analarimiz tiklanib, ulardan yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasi davlat va jamiyatning ma'rifiy ishlarida foydalanish uchun katta imkoniyatlar tug'ildi.

Bugungi kunda yosh avlodni barkamol inson, yuksak ma'naviyat sohibi, malakali mutaxassislar qilib tarbiyalashda ajdodlarimizning ma'naviy-diniy va dunyoviy qadriyatlarning o'rni beqiyosdir.

"Avesto"da Zardushtiylik dinining asoslari bilan bir qatorda chorvani ko'paytirib, bog'lar yaratish (agronomiya), cho'lga suv chiqazib yerning sho'rini yuvib, zaxini qochirib ishlov berish (irrigatsiya), osmon jismlari, ularning harakatini kuzatish va shu asosda kun, yil, vaqt hisobini olib borish (astronomiya), daryolar, tog'lar, viloyatlar, kishvarlar tasnifi (geografiya), tabiatni, atrof-muhitni muhofoza qilish (ekologiya, gigiena), yurtni, xalqni, chorvani dushmanlar, qaroqchilar va devlardan himoya qilish (harbiy bilim), oilaning tuzilishi, oila va jamiyatda erkak-ayol ma'suliyatlari, vazifalari, burchlari (axloqshunoslik, sotsiologiya) kabi bilimlar majmuasi yuksak mahorat bilan bayon qilinganligi obidaning ulkan adabiy-ma'rifiy, qomusiy qimmatga ega ekanligini ko'rsasa, shu bilimlarni umumlashtirib, boyitib kelajak avlodga yetkazish ustozlar va muallimlar uchun yuksak ma'suliyat, burch ekanligining ta'kidlanishi diqqatga sazovordir. Ayni paytda shu bilimlarni maktab, madrasalarda o'qitish yo'nalishlari, usullari va uslublarini ishlab chiqish (pedagogika, didaktika) dono muallimlar, ustozlar vazifasi hisoblangan.

Muqqadas kitobda hayotning, taraqqiyotning asosida yaxshilik va yomonlik, nur va zulmat, haqiqat va yolg'on, go'zallik va xunuklik, adolat va nohaqlik kabi hamisha o'zaro kurashda bo'lgan, bir biriga zid tushunchalar va g'oyalarning kurashi talqin qilingan bo'lib, bularning mantiqiy rivoji sifatida yaxshi, dono ustoz va murabbiylar, nodon va johil ustoz,

murabbiylarga qarshi qo'yib tasvirlangan. Bunda muallim va mudarrislar o'z ilmini qanchalik bilishi, kasbiga munosobati, fidoiyligi, o'z burchiga ma'suliyatiga qarab yaxshi va yomon ustozlarga ajratilgan. «-Ravshannazar ustoz tolibni ogoh etadi» [1, 12] ya'ni, yaxshi ustoz shogirdlarini tangrini tanimaslik, kufr, insofsizlik, g'arazgo'ylik, nohaqlik, ishyoqmaslik, axloqsizlik, hunarsizlik va bilimsizlik kabi illatlardan voz kechishga undab, tangriga ishonib uni doim madh etish, haqqo'ylik, mehribonlik, poklik, hallolik, insof va diyonatlilik, adolatlilik, insonparvarlik kabi xislatlarni namoyon etishiga ko'mak berishni o'zining muqqadas burchi hisoblab, shu yo'lda xizmat qilgan. Ustoz haqida :«-haqiqat nurlari ostida komronlik va shodmonlik manziliga eltuvchidir, sen bu yo'lni ezgulikdan ogoh zotlar uchun bino aylading» [1,17] deb kuylanishi tahsinga sazovordir.

Ayni vaqtda imonini va ilmini dev va durujlarga sotgan yomon ustozlar qattiq tanqid ostiga olinib qoralanadi. «Yomon tarbiyachi o'z ta'limi bilan ilohiy so'zlarni teskari qiladi va tiriklik idrokini xarob aylaydi. Haqiqatda, u odamlarni rostlikning bebaho sarmoyasidan va ezgu niyatdan bahrasiz aylaydi», yoki «Yomon tarbiyachi hech qachon hayotingizni tubanlashtirmasin, devparast durvandlar avraguvchi til bilan sizlarni gumroh qilmasin». Yaxshilik, ezgulik (Ahura Mazda) doimo yomonlik va johillik (Ahriman) ustidan g'alaba qozonganidek dono ustoz va murabbiylar ta'limoti yomon ustozlar ta'limidan ustun turishi, nihoyada ezgu amallarni o'z qalbi va ongiga jo aylagan tolib va shogirdlarning voyaga yetkazilishi bilan yakunlanishiga olib keladi.

Har bir ijtimoiy tuzum taraqqiyoti, kelajagi, insoniyat istiqboli, kishilarning hayot va turmush tarzi pedagogik faoliyat ning mazmuni, taraqqiyoti bilan bogliqdir. Pedagogik faoliyat fan, madaniyat va ma'naviyatning rivojlanishiga ta'sir qiladi, uni takomillashtiradi. Bu falsafiy - pedagogik aqida davlat ahamiyatiga ega bo'lgan ta'lim - tarbiya ishlarini qay yo'sinda'olib borishdan, pedagogik faoliyat ni tashkil qilishdan kelib chiqadi. Shu o'rinda e'tirof etib o'tish joizki, pedagogik faoliyat ni tashkil etish uzok o'tmishga borib taqaladi. Tarix insonning barkamollik, taraqqiyot yo'li. Moziyni bilmaslik o'zini anglamaslikdir. O'zini anglagan, o'tmishni chuqur bilgan xalqgina buyuk ishlarni qilishga qodir bo'ladi.

Ma'lumki, har bir xalq, millatda qadriyat degan buyuk udum mavjud. Bu keng qamrovli, purma'no so'z zamirida o'z qadrini bilish degan hikmatli so'z yotadi. Zotan, o'z qadrini bilmagan kishi o'z galar qadrini ham bilmaydi. Xuddi shuningdek, o'z milliy qadriyatlarini hurmat qilib e'zozlagan, uni rivojlantirishga harakat qilmagan inson haqiqiy inson emas. Chunki, milliy qadriyat xalq o'tmishiga, bugungi va kelajagiga fan, madaniyat, texnika taraqqiyotiga, kasbiga yuksak hurmat bilan _ belgilanadi. U xalq turmushining yaxshilanganligini, rivojlanishini ta'minlaydi. Qadriyatlar mazmunini pedagogik faoliyat siz tasavvur etish mumkin emas. Bundan tarix, ajdodlarimiz ta'limoti yorqin dalildir.

O'zbek xalqi tarixan pedagogik faoliyat ni tashkil etish sohasida o'ziga xos dorilfunun yaratganligini pedagogik tafakkur isbotlab turibdi. Bu narsa zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto»da ham to'lik o'z ifodasini topgan. Biroq, muborak islomgacha davr pedagogikasi, fan, madaniyat, pedagogik faoliyat to'g'risidagi ma'lumotlarning tarixini yoritish imkoniyati chegaralangan. Chunki, Qutayba boshchiligidagi arab istilochilari olib borgan qirginbarot urushlar, vayronagarchiliklar tufayli o'sha davrlarda yaratilgay ta'limotlar, asarlar, manbaalar yoqib yuborilgan.

Shuni e'tirof etish joizki, Islom dini O'rta Osiyo xalqlari o'rtasida mustahkamlanishi bilan bu erga arab tili va madaniyati kirib keldi va qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, savdo -

sotiqning rivojlanishi nntijasida pedagogik faoliyat mazmuni kengaydi hamda kasb madaniyati to'g'risida qimmatli fikrlar paydo bo'ldi.

Tarix shundan dalolat beradiki, O'rta Osiyoda VII - XII asrlarlar davomida ilm - fan, madaniyatning rivojlanishi natijasida pedagogik faoliyat ni shakllantirish to'g'risidagi fikrlar paydo bo'la boshladi. Bu davr jahonga Al - Xorazmiy, Al - Farg'oniy, Al - Forobiy, Al - Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy kabi allomalarni tanitgan bo'lsa, XV - XVI asrlarga kelib turkiy xalqlar (ran Turkiston o'lkasi to'g'risida borayapti) jahonga Qozizoda Rumiy, Ulugbek, Ali Qushchi, Haydar Xorazmiy, Hofiz Xorazmiy, Lutfiy, Navoiy, Zahriddin Bobur, Muhammad Solih kabi allomalarni voyaga etkazdi. Ularning ta'limotlari ta'sirida Markaziy Osiyo shaharlarida ko'plab madaniy va ilmiy markazlar faoliyat ko'rsata boshladi. Ushbu allomalarning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissalarini g'oyat salmoqlidir.

O'rta Osiyo qomuschi olimlarining ko'plab asarlarida umumbashariy fanlar, hu jumladan ta'lim - tarbiya, pedagogik faoliyat ni tagi kil etish, shuningdek pedagogika, psixologiya fanlarining rivojlanishiga oid goyat qimmatli fikrlar bayon etilgan. Bu ilmiy g'oyalarda insonni ulug'lashga intilish, ayniqsa, insonning aqliy, axloqiy - ma'naviy, mehnat, kasb - kor tarbiyasi, jismoniy rivojlanishini ta'minlashga doyr fikrlar bayon etilgan bo'lib, ular bugungi kun bilan ham hamnafasdir.

Yaqin va U rta sharq Renessansi (Uyg'onish) davridanoq O'rta Osiyo, Eron, Arab mamlakatlarida aniq davlatning madaniyati sifatida kasbiy, faoliyat turlarini o'rganishga e'tibor qaratildi. Fan, ayniqsa tabiatshunoslik, falsafa, mantiqni o'rganish, mazkur fanlar mazmunini tashkil etgan sategoriyalar, tushunchalar, bog'lanishlar, qonuniyatlarning natijasini aniqlash, shu natijani qo'lga kiritishning metod, usul, vosntalarini aniqlash pedagogik faoliyat ning bosh vazifasi bo'lib qoldi. Shuning natijasi o'laroq pedagogik faoliyat ning ilm - fan, adabiyot, san'at, musiqa ilmi tez rivojlana boshladi.

Uyg'onish davri mutafakkirlari va undan keyingi davr allomalarining.ma'naviy madaniyat, pedagogik faoliyat to'g'risidagi xarakterli ta'limotlaridan biri qomusiylikka, universallikka intilish, bir vaqtning o'zida bir necha ilm, ya'ni ilmiy faoliyat bilan shug'ullanish bo'ldi. Masalan, Forobiy - faylasuf, musiqashunos, mantiqshunos, sotsiolog, filolog, tibbiyotchi va hokazo; Ibn Sino tabib, astronom, faylasuf, shoir farmakolog, yirik davlat arbobi va hokazo; Muso al - Xorazmiy - matematik, astronom, pedagog, tarixshunos va hokazo; Umar Xayyom - matematik, lingvist, astronom, fizik, faylasuf, shoir va hokazo; Beruniy - tarixchi, geograf, geolog, astronom, matematik, filosof va hokazo; Shunday qilib, bu davr allomalarining faoliyati ko'p qirralik, universallik bilan farqlanishi sababli, ular pedagogik faoliyat ning kup tomonlama bo'lishini targib qiladilar.

Masalan: Aristotel falsafasini davom ettirgan Abu Nasr Forobiy - (873 - 930) tarbiya masalalariga goyat katta ahamiyat berib, tarbiyaning bosh vazifasi insondagi tabiiy qobiliyat va iqtidorni rivojlantirish orqali ezgu ishlar qilishga o'rgatish, turli hil ilmlar, pedagogik faoliyat bilan shugullanish, baxt - saodatga erishishning asosi deb bildi. Uning fikricha pedagogik faoliyat ning muhim bo'g'ini ilmiy bilim egallashga yo'nadtirilgan bo'lishi kerak, chunki bilim va tajriba insonni har tomonlama muhohada yuritishga, o'z fikrlarini rivojlantirishga, hayotda ko'p pedagogik faoliyat lar mazmunini anglashga o'rgatadi, fan va hunar bilan shugullanishga yo'llaydi.

Forobiy tarbiyalanayotgan, ya'ni pedagogik faoliyat ga tayyorlanayotgan kishining aniq sharoitlari va xarakteriga ko'ra ikkita pedagogik usulni qo'llashni tavsiya qiladi. Agar

tarbiyalanayotgan kishilar (tarbiyaning bosh maqsadi Forobiyning ta'biricha kishilarni hayotga, pedagogik faoliyat ga tayyorlashdir.) fan va hunarni o'rganishga o'zlari xoxish bildirayotgan bo'lsalar, unda ularni bilimga ishtiyoqini kuchaytiruvchi «yumshoq usul»ni qo'llash, mabodo tarbiyalenuvchilar bilim egallashda o'zboshimcha va itoatsiz bo'lsalar ularga nisbatan «qattiq usul»ni qo'llash kerak.

Forobiy ilmni qunt bilan egallashga kirishib, o'z pedagogik faoliyati ustida tinmay ishlaydigan kishilarga hurmat bilan qaraydi. Ilm o'rganishga kirishib, o'z kasb - hunari ustida o'ylaydigan inson, deb ta'kidlaydi Forobiy, kamtar, sog'lom bo'lishi, odobli va axloqli, qat'iy bo'lishi, riyokorlik va xiyonatdan yiroq bo'lishi, o'zini ilm, kasb - hunar ahliga hurmat bilan qarashga o'rgatishi lozimdir.

«...insonning kasb - hunar va san'atdagi fazilatiga kelsak, bu fazilat tug'ma emasdir, aks holda uning fikriy fazilatida mutlaqo kuch va ulug'lik bo'lmas edi. Agar kasb - hunar fazilati tug'ma bo'lganda, podshohlar ham o'zlari istab va harakat qilib emas, balki podshohlik ularga faqat tabiiy ravishda muyassar bo'lgan, tabiat talab qilgan tabiiy bir-majburiyat bo'lib qolar edi. Nazariy va buyuk fikriy fazilat, ulug' tugma fazilat va ulug pedagogik faoliyat (kasb - hunar) fazilati, odat - malaka bo'lib qolgan odamlarda bu fazilatlar irodani hosil qilishning va odatga otlantirishning sababi bo'ladi. Bunday odamlar cheksiz va chuda kuchli tabiat va iroda egalari»[11].

Forobiyning pedagogik faoliyat ni tashkil etishda kishi axloqining mezonlari to'g'risidagi fikrlari aytganlari diqqatga sazovordir. Zero, axloq kishilar orasidagi munosabatlarni ishlab chiqarish munosabatlarini tartibga solib turuvchi o'ziga xos usuldir.

Axloq yordamida jamiyatdagi tartib - intizom, odob qoidalari, muloqot mezonlariga rioya qilinadi. Axloq pedagogik faoliyat ni yo'lga qo'yish, uni samarali amalga oshirishning muhim mezonidir. Shuning uchun pedagogik faoliyat ni tashkil etishda Forobiyning axloq mezoni to'g'risidagi fikrlari tadqiqotimiz uchun muhim ijtimoiy - pedagogik ahamiyat kasb etadi. «Yaxshi xulq va aql kuchi, - deb yozgan edi Forobiy «Baxt va saodatga olib boradigan yo'l» degan traktatida, - ikkalasi birgalikda har bir narsaniig yaxshiligi uning o'zidagi va uning hatti - harakatidagi afzalligi va mukammalligida degan ma'noda insonning qimmatli xislatidir». Agar ikkalasi (yaxshi xulq va aql kuchi) bor bo'lsa, biz o'zimizdagi va hatti - harakatimizdagi afzallikka va mukammallikka ega bo'lamiz va ularning ikkalasi tufayli biz olijanob kasb egasi va yaxshi insonlar bo'lamiz: bizning hayot tarzimiz saxovatli, bizning xulq - atvorimiz esa - maqtovli bo'ladi» [3,11].

Shunday qilib, insonning ma'naviy qiyofasi tizimida kasb - korni egallash va pedagogik faoliyat ni tadqiq qilari ekan, Forobiy axloqiylik hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi deb alohida uqtiradi.

Forobiyning VIII - IX asrlardagi inson va uning mohiyati, insonni fozil shaxs qilib tarbiyalash, uning aql zakovati, ma'naviy-axloqiy rivojlanishi xususida gamxo'rlik qilish, pedagogik faoliyat ini maqsadli tashkil etish to'g'risidagi ta'limotini rivojlantirishga hissa qo'shgan allomalardan biri Abu Rayhon Beruniydir (973 - 1048 yillar). Ilmiy - pedagogik ma'lumotlarga ko'ra Beruniy o'z Vatanida kamol topgan mutafakkirlar Muxammad Muso al - Xorazmiy yaratgan «Hind hisobi haqida», «Algebra va al - Muqobala», Muxammad al - Farg'oniyning «Astronomiya kaliti», Abu Nasr Forobiy, Abu Bakr ar - Roziy, arab faylasufi al - Kindiy, yunon olimlari Fales, Suqrot, Platon, Aristotel, Galen, Ptolomey, Ibn Iroqning astronomiya, geometriya, matematikaga oid asarlarini qunt bilan o'rgandi, ularga sharhlar

yo'zdi va mazkur asarlardagi goyalarni rivojlantirdi.

Beruniy, qomusiy olim sifatida fanning ko'p jihatlariga asos soldi. Uning pedagogikaga doyr asarlarida ta'lim - tarbiyaning boshqa sohalari singari inson, uning baxt - xaodati, kamolotida kasb - kor egallash, pedagogik faoliyatni tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Beruniyning pedagogik faoliyatni tashkil etish to'g'risidagi ta'limotida tabiatdagi, jamiyatdagi kasblarning mohiyat - mazmunini yaxlit idrok etishdan boshlash, uning barcha tomonlarini kompleks o'rganish zarurligi uqtiriladi. Ammo, pedagogik faoliyatning moqiyatini o'rganganda «Eshitishdan dillar nafratlanadigan, quloqlar tortinadigan, aqlga sig'maydigan afsonalarni asossiz ekanligini faqat tajriba, amaliyot tufayligina aniqlab olish mumkin» deb uqtiradi alloma.

Uning pedagogik faoliyatni tashkil etish to'g'risidagi fikrlari ilm o'rganish, ilmga ragbat bildirish bilan tavsiflanadi: «Ilmlar ko'pdir, - deb yozadi Beruniy «Hindiston» asarida. Ular zamoni iqqolli bo'lib, turli fikr va xotiralar ularga qo'shib borsa ko'payadi. Odamlarning ilmlarga ya'ni kasbga rag'bat qilishi, ilmlarni va ilm ahllarini hurmatlashi o'sha iqqolning belgisidir.

Ayniqsa hukmron kishilarning ilm (kasb) ahlini hurmat qilishi turli ilmlarning ko'payishiga sabab bo'ladi. Chunki hukmronning shunday qilishi kishilarning, dunyoning (kundalik) zarur ishlari bilan ovora bo'lib qolgan qalblarini turli ilmlar bilan shug'ullanish uchun bo'shatib qo'yadi. Hukmronning ilm ahlini maqtab, ulardan xursand bo'lishi ham, ilmlarning ko'payishiga sabab bo'ladi. Demak, odamlarning qalbi buni sevish uchun va buning teskarisiga esa nafrat bildirish uchun yaratilgandir»[4,125].

Ma'lumki, Beruniyning tarbiyaga doir yaratilgan ko'plab asarlarida tarbiya vositalari tahlil qilinadi. Allomaning ta'biricha tarbiyaning muhim vositasi insonning axloqiy tasavvurlari va his - tuyg'ularining ezgulik tomon burishdir. Ezgulik, yaxshilik bilan bog'liq bo'lgan odat hamda ko'nikmalardan hosil bo'ladi.

Pedagogik faoliyatni tashkil etishda ham odat va ko'nikmaga tayanib insonning ko'ngil va aqlini kasbga moslashtirishdan boshlash lozim. Aks holda kishilarni buzadigan yaramas xususiyatlar, tasodifiy holatlar avj olib, kishilarni haqiqat qarshisida ko'r qilib qo'yadi. Eskirib qolgan rasm - rusumlar, jamiyatda qandaydir salbiy holat tufayli hayotga kirib kelgan yomon odatlar, fanatizm, shahvoniy ehtirosga berylish, obro' orttirishga intilish, manmanlik, o'zgalarga bepisandlik bilan qarash holatlari avj olib, pedagogik faoliyatni to'g'ri tashkil qilishga xalaqit beradi.

Sharq Uyg'onish davri ijtimoiy - falsafiy, ruhiy - pedagogik g'oyalarning rivojlanishiga o'lgan hissa qo'shgan allomalardan yana biri Ibn Sinodir. (980 - 1037). Ibn Sinoning pedagogik faoliyatni tashkil etishdagi qarashlari axloq ta'minoti mazmunida ifodalanib, pedagogik faoliyat egasi bilimdon, saxovatli, irodali, ishbilarmon, xalq va millat uchun xizmat qiladigan insoniyatga foyda keltirishga intiladigan kishi bo'lishi darkor. U "Bilimlar xazinasini" nomli risolasida pedagogik faoliyatni tashkil etishga intiladigan inson xulq - atvori, ishlarini zamon va davr axloqi nuqtai - nazaridan tashkil etsinki, u yangi jamiyatni qurish, uning aholisining manfaatlari, baxt - saodati va farovonligi yo'lida xizmat qilsin.

O'rta asrlarning falsafa, tabobat, geologiya, botaniqa, musiqa, falakiyot, psixologiya, pedagogika, mantiq, tilshunoslik, adabiyot kabi fanlar sohasida qalam tebratgan alloma Ibn Sino bu fanlarning barchasini rivoji faqat pedagogik faoliyatni to'g'ri tashkil qilish orqali rivojlanishi mumkinligini takror va takror ta'kidlagan edi.

Ibn Sino insonni kamol toptirishda kasb tarbiyasining ahamiyati katta ekanligini alohida ta'kidlaydi. Kasb tanlash, hunar egallash Ibn Sino axloqiy tarbiya nazariyasi mazmunining bosh masalasi bo'lib hisoblanadi. Uning ijtimoiy - siyosiy va falsafiy goyalarida ko'p qirrali pedagogik faoliyat ijtimoiy konsepsiya nuqtai - nazaridan yechiladi. «Inson - deb yozadi Ibn Sino, - o'z shaxsiy ehtiyojlarining mustaqilligi ma'nosida pedagogik faoliyatdan ajralib qolgan emas, chunki u ana shu ehtiyojlarini pedagogik faoliyati orqali, o'zgalar bilan munosabat va muloqotda bo'lgan taqdirdagina qondiradi.

Kishilar o'rtasida o'rnatiladigan fikr almashuv va o'zaro bog'liqlik jarayonlarida har bir kishi o'z pedagogik faoliyati orqali o'ziga ham, jamiyatga ham foyda keltiradi. Zero, har bir kishi hamma narsani o'zi bajarganda, o'z zimmasiga tushgan majburiyatni teranroq his qilgan bo'lur edi» [9, 167-168].

Ibn Sinoning ta'limotiga ko'ra insonni ulug'laydigan narsa uning o'z hayot yo'lini, pedagogik faoliyat ini aniq belgilashidir. Pedagogika nuqtai - nazaridan olganda mutafakkirlarning pedagogik faoliyat ini ongli tarzda egallash va tashkil etish to'g'risidagi fikrlari qimmatlidir.

Shunday qilib, pedagogik faoliyatni tashkil etish to'g'risidagi ta'limotni keyingi davr allomalari Yusuf Xos Hojib, Ulug'bek, Navoiy, Kaykovus, Voiz Koshifiy, Bobiur ijodida ham kuzatiladi.

Xulosa qilib aytish joizki, pedagogik bilimlar sohasi va pedagogik faoliyat eng qadimgi soha hamda kasb sirasiga kiradi. U o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti va ma'naviy-ma'rifiy hayoti uchun zarur bo'lgan ma'lumot, axborotlarni targ'ib qiluvchi fan sifatida mamlakatning talab va ihtiyojlarini qondiruvchi bilimlar majmui sifatida taraqqiy eta boshladi. Chunonchi, bashariyatning ijtimoiy hayoti va taraqqiyoti shu bilan tavsiflanadiki, har bir avlod o'zidan oldin o'tgan ajdodining hayotdagi, ishlab chiqarishdagi, ijtimoiy faoliyatdagi va ma'naviy - ma'rifiy sohalaridagi tajribalarni o'zlashtiradi hamda o'zining davri va yangi tarixiy - iqtisodiy taraqqiyotiga moslashtiradi, takomillashtiradi va o'zidan keyingi avlodiga meros qilib qoldiradi. Pedagogik faoliyat va uning ijtimoiy mohiyati to'g'risidagi Sharq allomalarning qimmatli fikrlari bugungi kunda ta'lim va tarbiya ishlarini amalga oshirishda muhim dasturamal bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. "Авесто". Гоҳлар . А.Маҳкам таржимаси.-Т. "Шарқ", 2001 й. 12-бет
2. Amonov M. N. The problems of designing professional skills and independent training of future teachers in Uzbekistan //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 3. – С. 22-26.
3. Аль - Фараби. Социально - этические трактатам.- Алма - Ата, «Наука», 1973, 11 - бет.
4. Беруний. «Танланган асарлар». 11- жилд, 1965 йил, 125 - бет.
5. Жураев Б. Т. Гуманизация дидактических отношений между учителем и учащимся в педагогических идеях Востока //VIII Лазаревские чтения" Лики традиционной культуры в современном культурном пространстве: ренессанс базовых ценностей?". – 2018. – С. 120-122.
6. Жураев Б.Т. Деятельность педагога по гуманизации учебно-воспитательного процесса //Научные школы. Молодежь в науке и культуре XXI в.: материалы междунар. науч.-творч. форума. – 2017. – Т. 31.
7. Жураев Б.Т. ДУХОВНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА САМАНИДОВ //Экономика и социум. – 2022. – №. 6-1 (97). – С. 553-556.

8. Жураев Б.Т. Некоторые вопросы наставничества в педагогическом наследии Хусаина Воиза Кошифи //Социально-культурная деятельность: векторы исследовательских и практических перспектив. – 2016. – С. 103-105.
9. Ибн Сино. «Тиб конунлари» - Т., 1963. 167 - 168 бетлар.
10. Ortiqov O.R. O'QITUVCHI FAOLIYATIDA PEDAGOGIK DEONTALOGIYA VA KOMPENTLIKNING ROLI VA ANAMIYATI //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 5. – С. 42-47.
11. Форобий Абу Наср. «Бахт ва саодатга эришув». Ўзбекистон педагогикаси антологияси: Икки жилдлик. Ж.1.
12. Ходжаев Б.Қ., Жураев Б.Т. Педагогик фаолиятга кириш [Матн]: монография - Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2020. -148б.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

Махсус сон

№ S/2 (3) – 2023

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Специальный выпуск

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES Special Issue

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари электрон журнали 2020 йил 6 август куни 1368-сонли гувоҳнома билан давлат рўйхатига олинган.

Муассис: "SCIENCEPROBLEMS TEAM" масъулияти чекланган жамият

Таҳририят манзили:

100070. Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-уй. Электрон манзил:

scienceproblems.uz@gmail.com

Боғланиш учун телефонлар:

(99) 602-09-84 (telegram).